

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BİYOĞRAFİLERLE

SELÇUKLULAR TARİHİ

İbnü'l - Adîm

Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb
(Seçmeler)

Çeviri, notlar ve açıklamalar

ALİ SEVİM

BİYOĞRAFİLERLE
SELÇUKLULAR TARİHİ
İbnü'l-Adîm
Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb
(Seçmeler)

T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

XIX. DİZİ — Sa. 5^a

BİYOGRAFİLERLE

SELÇUKLULAR TARİHİ

İbnü'l - Adîm

Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb

(Seçmeler)

Çeviri, notlar ve açıklamalar

ALİ SEVİM

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 8 2

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	G-K
GİRİŞ	I-XLIII

I. MÜELLİF I-VII

II. ESERLERİ VII-IX

III. BUGYETÜ'T-TALEB FÎ TARİHİ HALEB IX-XI

1. ESERİN CİLTLERİ XI-XIV

2. METİNDE GEÇEN KAYNAKLAR

A. YAZILI KAYNAKLAR XV-XXXVI

Ebû Bekr Ahmed b. Sâbit el-Bağdâdî XV. – Ebû Galib Hemmâm b. Câfer b. el-Mühezzeb el-Maarri XVI. – İmadüddin Ebû Abdullah b. Safiyyüddin el-Kâtib el-İsfahânî XVI. – Tâcül-İslâm Ebû Sa'd Abdülkerim b. Ebû Bekr Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî el-Mervezî XVII. – Garsunni'me Muhammed b. Hilâl b. el-Muhasin es-Sâbî XIX. – Ebu'l-Hasen b. eş-Şehid Ebu'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseyinî XX. – Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed el-Kalânîsî XX. – Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Temimî el-Halefî el-Azîmî XX. – Ebu'l-Vefa Muhammed b. Mahmud b. el-Kasım el-Ahsikesî XXII. – Ebu'l-Fevâris Hamdan b. Abdurrahîm el-Esârîbî XXIII. – Ebu'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zurayk XXIII. – Ebû Galib Cemalüddin Abdülvâhid b. Mesud eş-Şeybanî XXIV. – Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde XXV. – Ebu'l-Meâlî Sa'd b. Ali el-Hazîrî el-Küttübî XXV. – Ebû Nasr Ali b. Hibetullah el-Mâkûlâ XXV. – Abdülmün'im b. el-Hasen b. el-Lu'aybe XXV. – Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Semnânî XXVI. – Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî XXVI. – İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Esir el-Cezerî XXVI. – Hasen b. Câfer b. Abdüssamed el-Bağdâdî XXVII. – Hammâd b. Hibetullah Ebu's-Sena el-Hanbelî XXVII. – Ahmed b. Yusuf el-Ezrak el-Fârîkî XXVII. – Sîkatüddin Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. b. Asâkir ed-Dîmaşkî XXVII. – Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Munkiz XXVIII. – Mücyyedüddin Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid b. Munkiz b. XXX. – Ebu'l-Mugîs

Munkiz b. Mürşid XXX. – Ebu'l-Fevâris Murhef b. Usâme b. Mürşid XXX. – Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. el-Fazl ed-Dâri XXXI. – Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccâr XXXI. – Ebû Saadât Muhammed b. Abdurrahman el-Bendihi XXXI. – İbnü'd-Dehhân Ebû Şucâ Muhammed b. Ali el-Bağdadi XXXII. – Ebu'l-Mehâsin b. Selâmetü'l-Harrani XXXII. – Ebu'l-Meâli Mesud b. Ammâr XXXIII. – Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebiverdi XXXIII. – Abdurrezzak b. Ahmed et-Etrablusi XXXIII. – Mansur b. Temim b. ez-Zenkel es-Sermini XXXIII. – Ebû Mansur Hibetullah b. Sâdullah b. el-Hibrani XXXIII. – Ebû Mansur Esbehdüst b. Muhammed b. Esfâr ed-Deylemi XXXIV. – Ebû Turâb Haydere b. el-Hasen b. Ahmed el-Halehi XXXIV. – Mecmua XXXIV. – Tarih XXXIV.

B

SÖZLÜ KAYNAKLAR XXXVI-XLI

Ebu'l-Hasen Ahmed XXXVI. – Ebû Gânim Muhammed XXXVII. – Ebu'l-Meâli Abdüssamed b. Hibetullah b. Ebû Cerâde XXXVII. – İzzüddin Ebû Ali el-Hasen b. İsmail el-Kaylavi XXXVIII. – Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Hıdır XXXVIII. – Ebu'l-Kasım Abdullah b. Hüseyin el-Hamavi ve Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud es-Sâvi XXXVIII. – Usâme-Oğullarından birisi XXXVIII. – Şerefüddeve Bedran b. Cenahüddeve Hüseyin XXXVIII. – Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed en-Nili XXXIX. – Musullu bir edip XXXIX. – Haleb Çiftçilerinden bir cemaat XXXIX. – Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Muhammed es-Sincârî XXXIX. – Şihabüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ali XXXIX. – Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Râfi XL. – Muvaffakuddin Yaiş b. Ali XL. – Tâcüddin Muhammed b. Hayrullah en-Nufey'i XL. – Ebu'l-Mehâmid İsmail b. Hâmid el-Kavsi XL. – Ömer b. er-Rebib Es'ad b. Ammâr XL. – Ebû Hâmid Abdullah b. Abdurrahman b. el-Acemi XLI. – İmadüddin Ali b. Abdullah et-Tilimsâni XLI. – Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud XLI. – İzzüddin Ebu'l-Hasen b. el-Esir XLI.

3.

BİYOGRAFİLER 1-194

Arslan el-Besasiri 1. – Alp-Arslan b. Çağrı 10. – Ahmed-Şah et-Türkî 25. – Sâbık b. Mahmud 27. – Hasan b. Tahir 35. – Nizamülmülk 36. – Ebu'l-Ganâim Tâcü'l-mülk 61. – Kasimüddeve Ak-Sungur 62. – Hasan b. Esed el-Fâriki 71. – Ebu'l-Kasım b. Bedî 76. – Bakiüddeve (Cenahüddeve) Hüseyin 77. – Halef b. Mülâib 79. – Haydere b. el-Hasen 85. – Rıdvan b. Tutuş 88. – Alp-Arslan b. Rıdvan 97. – Ebû Ali b. Ammâr 100. – Ahmedil b. İbrahim 101. – Hüseyin b. Ali et-Tuğrâi 102. – Sâdullah b. es-Sertân 123. – Sâlim b. Mâlik 124. – Ak-Sungur el-Porsuki 126. – Hutluğ Aba 135. – İsmail b. Böri 138. – Dübeyş b. Sakada 139. – Zengi b. Ak-Sungur 157. – Hassan b. Gümüş-Tegin et-Türkî 171. – Emîr-i Emîran b. Zengi 172. – İsmail b. Nuruddin Mahmud 172. – Zengi b. Mevdud 177. – Es'ad b. Ammar el-Halati 184. – Arslan b. Mesud 187. – Ahmed b. Yarıkuş 189. – Rıdvan b. Ali 192. – Ebû Bekr b. Yusuf 193.

NOTLAR VE AÇIKLAMALAR	195-225
BİBLİYOGRAFYA	227 235
GENEL DİZİN	237 258

ÖNSÖZ

İslâm tarihçiliğinin hızlı bir gelişme gösterdiği IV. yüzyılda, birçok tarih yazma eğilimleri arasında şehir tarihi yazma cereyanı da büyük bir ilerleme göstermiştir. Halebli Kemalüddin İbnü'l-Adim, Bağdadlı Hatib unvanlı Ebû Bekr Ahmed (1002-1072)'in Tarihu Bağdad'ı ve Ali b. Hasen İbn Asâkir (1105-1176)'in Tarihu Medineti Dımaşk adlı eserlerini örnek alarak kaleme aldığı Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb adlı Haleb'le uzaktan ve yakından ilişkisi bulunan Selçuklularla ilgili ünlü tarihî kişilerin biyografilerine ait Arapça metinler, 1976 yılında tarafımızdan hazırlanıp yine Türk Tarih Kurumunca yayınlanmıştı. Selçuklular tarihinin çeşitli devirleriyle ilgili konular üzerinde çalışmalar yapmak isteyen ve fakat Arapça bilmeyen araştırmacıların ve ilgi duyan bütün Türk aydınlarının bu önemli kaynaktan faydalanmalarını sağlamak ve ayrıca bir tarihî metinde geçen çeşitli cümle, ifade ve deyimlerin Türkçe karşılıklarını saptamak ve dolayısıyla bu tür çeviriler yapmak isteyecek kimselere – az da olsa – bir yardımda bulunabilmek amacıyla bu çeviriyi yapmış bulunuyoruz.

Görüleceği üzere, 34 biyografi'den oluşan bu çeviri metinleri, Selçuklular (Büyük Selçuklular, Kirman, Irak, Suriye ve Anadolu Selçukluları) ve onlara tâbi Türk ve Türk olmayan birçok siyasal kuruluşların (Mervanlılar, Artuklular, Saltuklular, Ermen - Şahlar, Ukayl-oğulları, Mirdas - oğulları, Mezyed - oğulları, Zengiler vs. gibi) tarihleriyle ilgili bilgi ve kayıtlardan başka, bu sözkonusu devlet ve emirliklerin ilişkilerde bulundukları Müslüman (Karahanlı ve Gazneli prenslikleri, Abbâsî ve Mısır - Fatımî Halifelikleri, Büveyhiler, Eyyubîler vs.) ve Müslüman olmayan (Bizans, Haçlı devletleri, Gürcüler vs.) devlet ve prensliklerin bir kısım tarihleriyle doğrudan, ya da dolaylı olarak cereyan eden çeşitli nitelikteki olayları kapsamaktadır. Sözciklimi, Selçuklular tarihinin ilk, gelişme ve gerileme devirlerini aydınlatan ayrıntılı ve yenilik taşıyan bilgiler: Selçukluların Irak, Suriye ve Anadolu'ya yerleşip buralarda birer devlet kurmaları, dolayısıyla Bizans'la mücadeleleri, özellikle Malazgirt meydan savaşı hakkında geniş ve özgün bilgi, şiî Mısır - Fatımî Halifeliğiyle, askerî, siyasal ve din alanlarında yapılan mücadeleler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile, vasalları

olan çeşitli devlet ve emîrlikler arasındaki tâbi - metbû statülerinin durumunu belirleyen kayıtlar, *Selçuklu* sultanları ile *Abbâsî* halifeleri arasındaki çok yönlü ilişkiler, *sultan*, *hatun*, *vezir*, *ordu kumandanları*, *Türkmen beyleri* arasındaki hukukî ilişkiler, bunların hukuk alanındaki görüş ve uygulamaları (özellikle mahkemelerde eşitlik ilkesinin uygulanmasına özen göstermeleri), anarşi ile mücadelelerde, bugün de aynen uygulanan yöntemleri belirleyen kayıtlar, yine onların çeşitli davranışlarına ait örnekler ve hattâ özel yaşamlarının bazı ilgi çekici yönleri, eski *Türk* gelenek, görenek ve törelerinin devamlılığını gösteren örnek hareket ve davranışları ile toprak reformu niteliği taşıyan kayıtlar, bu çeviride kolaylıkla görülebilecek ve nihayet birçok *Türkçe* adların okunuşları, müellifin bunlara hareke koyması sayesinde saptanabilmektedir. Genel bir biçimde ifade etmek gerekirse, yukarıda sözkonusu edilen devirlere ait çeşitli siyasal ve askerî olayların aydınlığa kavuşması yanında, sosyal, ekonomik, din ve kültür hareketleri hakkında değişik, ilginç ve özgün bilgiler, bu biyografilerde yer almaktadır.

İbnü'l-Adim, XI. ve XII. yüzyıllara ait bilgileri, *Melik-Nâme*, *Gasunni'*me Muhammed'in *Kitabü'r-rebi'i*, *Hemedanlı* Muhammed'in *Unvanü's-siyer'i*, *Munkiz - oğullarından* Usâme, Ebu'l- Munkiz ve el-Murhef'in eserleri, Azimî'nin *el-Muassal'ı*, Sem'ni'nin *el-Müzeyyel'i*, Ebû Galib Şeybanî'nin *Tarih'i* başta olmak üzere, ad ve yazarlarını belirttiği kaybolmuş birçok kaynak niteliği taşıyan eserler ile, *Bağdad'lı* Hatib'in *Tarihu Bağdad'ı*, İbnü'l-Kalânisi'nin *Zeylû Tarihi Dımaşk'ı*, İbnü'l-Ezrak'ın *Tarihu Meyyafârikin ve Âmid'i*, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Tarih* vs. gibi bugün elimizde bulunan kaynaklardan nakiller yaparak bize vermiştir. Müellifimizin birçok sözlü rivayetlerden başka, bizzat kendisi, ya da yakınları, hocaları, arkadaş ve dostları tarafından tutulan birtakım tarihî notlardan da ayrıca faydalanmış olduğunu belirtmeliyiz. *Çeviride kullanılan kaynaklar* kısmında yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda İbnü'l-Adim'in, bugün mevcut olan kaynaklardaki kayıtları, aslına tam bir sadakatle eserine nakletmiş olduğu saptanmıştır. Bu sonuç bize, İbnü'l-Adim'in kaybolmaları nedeniyle karşılaştırma olanağı bulamadığımız kaynaklardan yapmış olduğu nakillere de rahatlıkla güvenebileceğimizi ortaya koyar. Özellikle müellifimiz, *hadis* araştırmalarında uygulanan *isnâd* yöntemini kullanması sonucunda, faydalandığı kaynakların da kaynaklarını, hattâ onların da kaynaklarını belirtmekte ve böylece eserine naklettiği çeşitli olayların cereyan ettiği zamana ve onlara

tanık olanların *sözlü*, ya da *yazılı ifadelerine* dek inmektedir. İbnü'l-Adim, çoğu kez özellikle yaptığı bu nakillerde saptadığı yanlışlıkları, ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmakta, bunları birer birer göstermekte ve doğrularını da nedenleriyle birlikte madde madde kaydetmektedir.

İbnü'l-Adim, çok büyük hacimde telif ettiği *Bugye*'sinin bütün ciltlerini tebyiz etme olanağını bulamamış, fakat kullanım bakımından daha yararlı ve pratik olur kanısıyla onun, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb* adını verdiği bir özetini yapmıştır. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, müellifimizin, *Bugye*'de sözkonusu ettiği çeşitli tarihî kişilerin biyografilerinde verdiği bilgilerin kaynak ve yazarlarını özellikle belirtmesine karşılık *Zübde*'sinde bunların hemen hiçbirisine değinmemiş olduğu anlaşılmıştır. Gerçekten, *Selçuklular* tarihinin çeşitli devirleri için önemli sayılabilecek birçok kayıtlar, *Zübde*'ye alınmamış, özetler halinde alınanların da kaynakları belirtilmediği için, gerçek değer ve nitelikleri bilinmez bir duruma getirilmiştir. Bu nedenle *Bugye*'yi okuyup incelemeyen bir araştırmacı, *Zübde*'de yer alan aynı nitelikteki kayıtların kaynaklarından habersiz kalmış olacaktır. Bununla birlikte İbnü'l-Adim, *Zübde*'nin, özellikle içinde yaşadığı *Eyyubiler* devriyle ilgili bölümlerinde, *Bugye*'de yer almayan oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir ki, onun bunları, sonradan *Zübde*'yi hazırlarken eklemiş olduğu anlaşılıyor. İşte bütün bu nedenle, araştırmacıların *Bugye* ve *Zübde*'yi mukayese yaparak kullanmaları her halde isabetli ve yerinde olacaktır.

Eserin hazırlanışı sırasında yapılan çalışmaları maddeler halinde şöylece sıralayabiliriz :

1 — İbnü'l-Adim'in hayatı ve eserleri hakkında ilgili kaynak ve araştırmalardan yararlanılarak bilgi verildikten sonra *Bugyetü't-taleb* hakkında da genel bilgi verilmiş, eserden şimdiye dek yapılan çeviriler sözkonusu edilmiş ve nihayet eserin mevcut ciltleri üzerinde görüşler belirtilmiştir.

2 — Çeviri metninde kullanılan çeşitli yazılı ve sözlü kaynak ve müellifleri hakkında açıklamalarda bulunulmuş, bunlardan yapılan nakillerin, ilgili kaynak ve araştırmalardan yararlanılarak mukayese ve dolayısıyla değerlendirmeleri yapılmaya çalışılmıştır.

3 — Metinde geçen çeşitli *Türk* adlarının okunuşlarını belirlemek amacıyla müellif tarafından konulan *harekeler* dikkate alınıp ona göre

transkripsiyonları yapılmıştır. Böylece *Türk* dil tarihi üzerinde çalışan ve çalışacak olan ilgililerin değişik devirlerdeki *Türk* adlarının okunuş biçimlerini görebilmeleri de sağlanmıştır.

4 — Çeviride, genellikle metnin Arapça aslına sadık kalma eğiliminin uygulanmasında çaba gösterilmiye çalışılmıştır. Bununla birlikte, her şeyden önce *Türk* okuyucusunun anlamada herhangi bir güçlüğü, kuşku ve tereddüde düşmemesi daima gözönünde tutulmuş, bu nedenle zorunlu durumlarda, zaman zaman açıklayıcı nitelikte eklemeler yapılmıştır.

5 — Çeviride geçen *ayet*, *hadis* ve *şiiirlerin*, olanak ölçüsünde, mevcut kaynaklardaki metinleriyle karşılaştırılarak eksik, fazla ve değişiklikleri, *Notlar ve Açıklamalar* kısmında gösterilmiş, halife, sultan, vezir, emîr, şair, edib, muhaddis vs. gibi kişilerle yer, kabile adları ve deyimler hakkında genel bilgi verilmeye çalışılmıştır.

6 — Çevirinin Arapça metninde, mukayese amacıyle, *Zübdetü'l-Haleb*'den nakledilen Arapça metinlerin çevirilerinin yapılmasına gerek görülmemiş, ancak bunlardan çok önemli bulduklarımız hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Selçuklular tarihin çeşitli devirlerine ait birçok boşlukların doldurulmasında önemli ve ilgi çekici katkılarının olacağını sandığımız bu çeviri yayını, özellikle Arapça bilmeyen meslektaşların yararlanmasına sunmakla kendimi mutlu saydığımı belirtmeliyim. Bütün bunlarla birlikte klâsik Arapça metnlerinin özellikle şiiirlerin tam olarak anlaşılmasının güçlüğü gözönüne alınırsa, bu çeviri yayınının tam ve yanlıştan yoksun bir düzeyde yapılmış olduğunu hiç bir zaman ileri sürmeyerek yapılacak eleştirileri daha şimdiden içtenlikle kabule ve teşekkürle hazır olduğumuzu özellikle belirtmek isterim.

1947 yılından ölüm yılına değin, bende emeği olan ve Arapça öğrenmemde katkısı bulunan unutulmaz insan, değerli Hocam rahmetli Prof. Necati Lugal'in aziz anısını burada bir kez daha dile getirdikten sonra, bu çevirinin yapılmasına sebep olan Prof. Dr. Adnan Sadık Erziye, yıldız ve bazı gezegenlerle ilgili metinlerin çevirilerinin yapılmasında yardımlarını esirgemeyen Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya, anlaşılmasında güçlük çekilen bazı metinlerin çevirisinde bana yardımda bulunan *Bağdad Üniversitesi* Profesörülerinden Dr. Salâhüddin en-Nâhî'ye, metinde geçen şiiirlerin çevirilerini

yapmak suretiyle bana yardımda bulunan Doç. Dr. İnci Koçak'a en içten teşekkürlerimi sunmalıyım.

Başta müdür Gökmen İğdemir olmak üzere, eserin dizgi, tertip, baskı ve cilt işlerinde büyük bir titizlik gösteren *Türk Tarih Kurumu Basımevi* personeline ayrı ayrı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ankara, Bahçelievler, 1982

Prof. Dr. ALİ SEVİM

G İ R İ Ş

I.

MÜELLİF

Çevirisini yaptığımız bu eserin müellifi İbnü'l-Adim lâkaplı¹ Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed², *Arap Ukayli* kabilesine mensup *Cerâde-oğulları* ailesinin bir çocuğu olarak 5 Aralık 1192 tarihinde *Haleb*'de dünyaya gelmiştir³. İbnü'l-Adim'in atalarından Musa b. İsa, 815 yılından sonra, *Basra*'da *Ukayl-oğulları* mahallesinde oturmakta iken, veba salgını dolayısıyla, buradan *Suriye*'ye göç edip, ticaretle uğraşması nedeniyle, bir ticaret kenti olan *Haleb*'e yerleşmiştir⁴. *Musul* ve *Suriye* atabeki Nuruddin Mahmud (1118-1174) zamanında *Haleb* kadısı olan⁵ ve oğlu el-Melikü's-Salih İsmail (1162/1181) devrinde ise ayrıca hazine yönetimine de atanan İbnü'l-Adim'in babası Ebu'l-Hasen Ahmed (1147/48-1216), oğluna, bizzat kendisi ve kardeşi Ebû Gânim Muhammed'in de katkısının bulunduğu⁶ ilk eğitimini *Haleb*'de yaptırmış ve soyuna yakışır iyi bir bilgin yetiştirmek için ona büyük bir özen göstermiştir. Bu çabanın bir sonucu olarak İbnü'l-Adim, *Haleb*'de Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Taberzad, İftiharüddin Abdülmuttalib el-Hâşimî, Bahaüddin Yusuf b. Râfi b. Şeddad, Abdurrahman b. Ulvân, Sâbit b. Şeref, İbn Rûzbeh vs., *Dımaşk*'ta⁷, Tâcüddin Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî, Ebu'l-Kasım Abdüssamed b. el-Kadi b. el-Harestânî, Cemalüddin Ahmed b. Musa el-Alevî, Ebu'l-Mevâhib el-Hasen b. Ebu'l-Azâim, İbnü'l-Benna, el-Behâ Abdurrahman, İbnü'l-Münâ, Ahmed b. Abdullah el-Attâr, el-İmâd İbrahim b. Abdülvâhid, *Bagdad*'da ise Abdülaziz b. Mahmud gibi devrinin ilericileri bilginlerinin yanında ders görme olanağını bulmuştur⁸. Babası Ebu'l-Hasen Ahmed, ayrıca İbnü'l-Adim'i *Hicaz*'a gönderip oradaki bilginlerden de faydalanmasını sağlamıştır. Böylece İbnü'l-Adim, içinde yaşadığı çağın eğitim geleneğine uyarak Kur'an, hadis ve fıkıh bilimleri yanında tarih, edebiyat ve inşâ⁹ alanlarında da büyük bir başarı kazanmıştır. Bütün bunlardan başka onun, şairlik meziyetine de sahip olduğunu ifade etmeliyiz¹⁰.

İbnü'l-Adim iki kez evlenmiştir. İlk önce o, *Haleb*'in ilerigelen bir ailesinin kızıyla evlenmişse de kendi ailesi ile kız ailesi arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla ondan ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra İbnü'l-Adim, yine *Haleb* şehrinin zengin ve ünlü kişilerinden *Şâfiî* şeyhi el-Acemî lâkaplı Bahaüddin Ebu'l-Kasım Abdülmecid b. el-Hasen'in kızı ile evlenmiştir. Onun bu ikinci karısından üç oğlu (Ahmed, Abdurrahman, üçüncüsünün adı bilinmiyor) ve Şuhde adlı bir kızı dünyaya gelmiştir¹¹.

Bilgin, varlıklı ve soylu bir aileye mensup olması yanında, çalışma azmi ve gösterdiği büyük çaba sonucunda, çok geçmeden çağının ilerigelen bilim adamları arasına katılmayı başaran İbnü'l-Adim, *Haleb Eyyubî* hükümdarı Gıyasüddin Ebu'l-feth el-Melikü'z-Zâhir Gazi (1172-1216)'nin teveccühünü kazanmış ve dolayısıyla onun yakınları arasına girmeyi başarmıştır. Babasının ölümünden dört yıl sonra (1220) *Haleb*'in önemli medreselerinden *Şâdbaht medresesine*¹² buranın hocasının ölümü üzerine, 28 yaşında iken müderris olarak atanmış¹³, bu medresede başarılı dersler vermesi nedeniyle, yine *Haleb*'in ünlü medreselerinden sayılan *Hallâviye medresesinde*¹⁴ de ders okutmaya başlamıştır. İbnü'l-Adim, bir yandan adları geçen medreselerde ders verip öğrenci yetiştirirken, bir yandan da *Haleb*'in belli-başlı camilerinde vaizler vermek suretiyle halk kitlelerini aydınlatmada çaba göstermiştir. Kendisinden ders okuyan ve çağının ünlü bilim adamları arasında yer alan kimseler şunlardır : Oğlu Mecdüddin Ebû Muhammed Abdurrahman, İbn Musdî, Cemalüddin Muhammed b. Yusuf el-Endülüsi, İbnü'l-Hâcib Cemalüddin Osman b. Ebû Bekr, hafız Şerefüddin Abdülmün'im ed-Dimyâtî¹⁵.

İbnü'l-Adim, başarılı bir biçimde sürdürdüğü müderrislik ve vaizlik görevlerinden sonra, *Haleb* ili kadılığına atanması sonucunda, babası ve dedeleri gibi kadılık mesleğine girmiş oldu¹⁶. Devrin *Haleb Eyyubî* hükümdarı Gıyasüddin el-Melikü'l-Aziz Muhammed (1216-1236), atadığı görevlerde başarılı olan bu ünlü bilgini vezirlik makamına getirdi. İbnü'l-Adim'in bu görevdeki başlıca faaliyetleri şunlardır :

1 - Vezir İbnü'l-Adim, Hactan döndükten sonra (1227), Celâlüddin Harezmsâh'ın, yönetimi altındaki *Ahlat* önlerinde görünmesi üzerine (Aralık 1226), yardım isteğiyle *Dımaşk'a* kardeşi el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın (1180-1227) yanına gelen ve müellifimizi

daha önce tanıyan¹⁷ el-Melikü'l-Eşref'in, *Haleb* hükümdarı el-Melikü'l-Aziz'e sunulmak için verdiği bir mektubu, atabek Şihabüddin Tuğrul'a teslim etmişse de o, bunu almamıştır¹⁸.

2 – İbnü'l-Adim, el-Melikü'l-Aziz'in, hastalığının artması üzerine, *Haleb* tahtına oğlu el-Melikü'n-Nâsır Yusuf'un geçmesi konusunda onayını almak amacıyla, bu sıralarda egemenliği altındaki *Ayıntab*'da bulunan kardeşi el-Melikü's-Salih Ahmed'e elçi olarak gönderilmiştir. Ancak görevini yerine getiren İbnü'l-Adim, *Haleb*'e döndüğü zaman el-Melikü'l-Aziz vefat etmiş bulunuyordu (Kasım-Aralık 1236)¹⁹. İbnü'l-Adim'in söz konusu bu iki elçilik görevinden başka el-Melikü'l-Aziz zamanındaki öteki faaliyetleri hakkında, başta kendi eseri olmak üzere, hiç bir kaynakta herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak İbnü'l-Adim, el-Melikü'l-Aziz'den sonra yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsır II. Salâhüddin Yusuf (1236-1260) zamanında da vezirlik görevini sürdürmüştür. Başta kendi eseri *Zübdetü'l-Haleb* olmak üzere, öteki ilgili kaynaklardaki bilgilere göre, İbnü'l-Adim'in el-Melikü'n-Nâsır devrindeki faaliyetlerini şöylece sıralayabiliriz :

1 – İbnü'l-Adim, Haziran/Temmuz 1237'de, babası sultan I. Alâüddin Keykubad'ın (1220-1237) ölümü üzerine, *Anadolu Selçuklu* sultanı olan II. Gıyasüddin Keyhusrev'e (1237-1246), el-Melikü'n-Nâsır'ın başsağlığı dileğini iletmek için *Kayseri*'ye gitmiş, ayrıca aldığı talimat gereğince, el-Melikü'n-Nâsır'ın, daha önce Alâüddin Keykubad ile yaptığı antlaşmaya bağlı kalacağını bildirmiş ve hükümdarı adına antlaşmayı yenilemiştir²⁰.

2 – İbnü'l-Adim, beraberinde emîr Alâüddin Tayboğa ez-Zâhirî olduğu halde, *Hama* hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer ile *Humus* hâkimi el-Melikü'l-Mücahid Esedüddin arasında *Selimiyye* ve *Sümeymiş* kaleleri konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek için, el-Melikü'n-Nâsır tarafından 1238 yılında görevlendirilmiştir. İbnü'l-Adim, önce *Humus*'a, sonra da *Hama*'ya giderek her iki kentin hâkimleriyle anlaşmazlık konusunda müzakerelerde bulunmuşsa da olumlu bir sonuç alamamış, durumu hükümdarına bildirip ondan aldığı buyruk üzerine *Haleb*'e geri dönmüştür²¹.

3 – *Anadolu Selçuklu* sultanı II. Gıyasüddin Keyhusrev, yukarıda görüldüğü üzere, daha önce kendisine İbnü'l-Adim aracılığıyla kutlama ve başsağlığı dileğini bildiren *Haleb* hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır ile akraba olmak ve dolayısıyla daha yakın bir

işbirliği ve dostluk kurmak amacıyla, *Tokat* kadısı İzzüddin'i *Haleb*'e gönderip hükümdarın kız kardeşi Gâziye Hatun ile evlenme ve buna karşılık da kendi kız kardeşini ona verme önerisinde bulundu. Önerinin kabul edilmesi üzerine, el-Melikü'n-Nâsır'ın *Haleb* kalesindeki sarayında nikâh töreni yapıldı. *Selçuklu* sultanı adına *Tokat* kadısının hazır bulunduğu bu törende İbnü'l-Adim'e, Ebû Hanife *mezhebi* kurallarına göre nikâh kıyma görevi verildi. İbnü'l-Adim, 50 bin altınlık cihaz karşılığında nikâhı kıydıktan sonra ayrıca, saç olarak da pek çok altın saçıldı²².

4 - el-Melikü'n-Nâsır, daha önce, *Haleb*'de yapılan anlaşma gereğince, sultan Gıyasüddin Keyhusrev'in kız kardeşi Melike Hatun (el-Melikü'l-Aziz'in halazâdesi) ile kendi adına nikâh kıymak üzere, İbnü'l-Adim'i *Kayseri*'ye gönderdi (Mayıs 1238). İbnü'l-Adim bunu şöyle anlatıyor :

“*Konya*'ya gitmek üzere olan sultan Gıyasüddin Keyhusrev, benim gelmekte olduğumu haber alınca, ben daha henüz *Akça-Derbind*'de iken, bana ulak gönderip seyahatini ertelediğini ve ivedilikle *Kayseri*'ye gelmemi bildirdi, hattâ bir an önce gelmem hususunu teyid için bana ikinci bir ulak gönderdi. Bu ulak bana, *Zamanlı* yakınlarında erişti ve sultanın sözkonusu buyruğunu bildirdi. Ben de bunun üzerine, ivedilikle *Kayseri*'ye vardım. Sultan *Keykubâdiye Köşkü*'nde idi. Onun beni doğrudan doğruya yanına çağırması üzerine, kente kalmayıp doğruca köşke gittim ve beni hemen huzuruna kabul etti (2 Haziran 1238). Sultan, nikâhın derhal kıyılmasını buyurdu ve emîr Kemalüddin Kâmyar'ı, kendi adına, kız kardeşi Melike Hatun'un vekili atadı. Biz hemen kente indik, kent kadısı ve tanıklar hazır idiler. Ben ve Kemalüddin Kâmyar birlikte, el-Melikü'n-Nâsır'ın nikâhında olduğu gibi, 50 bin sultan altını değerindeki cihaz karşılığında nikâhı kıydık. Aynı gün, tanımlanamayacak derecede çok altın, gümüş, eşya ve buna benzer şeyler gösterildi. Ben de *Haleb*'den beraberimde getirdiğim bin altını saç olarak saçtım. Ayrıca sultanın sarayında pek çok altın, gümüş, giysi ve şeker saçıldı ve müjde davulları vuruldu, kentin her yerinde sevinç gösterileri yapıldı. Bütün bunlardan sonra ben, bizimle birlikte gelenlerden birisini, nikâh ve yapılan töreni müjdelemesi için derhal *Haleb*'e el-Melikü'n-Nâsır'a gönderdim. Bu haber üzerine *Haleb*'de müjde davulları vurulmuş ve müjdeyi getirene değerli giysiler armağan edilmiş. Daha sonra ben, 23 Haziran 1238'de *Haleb*'e döndüm ve sultan el-Melikü'n-Nâsır ile buluşup nikâh kıymı konusunda kendisine bilgi verdim²³.

5 – İbnü'l-Adim, *Mısır Eyyubî* hükümdarı el-Melikü'l-Adil (1238-1240)'in *Gazze*'de *Haçlı* ordusunu bozguna uğratması (Ekim 1239) dolayısıyla el-Melikü'n-Nâsır adına kutlamada bulunmak, ayrıca el-Melikü'l-Adil'in kızlarını, *Haleb*'e kız kardeşleri Melike Hatun'a getirmek üzere, elçi olarak *Kahire*'ye gitmiştir (Mayıs 1240). Fakat bu sırada el-Melikü'l-Adil'i bertaraf ederek *Mısır* tahtına oturmuş olan el-Melikü's-Salih Eyyub²⁴, İbnü'l-Adim'i huzuruna kabul etmiş (Haziran 1240) ve ona *Haleb* hükümdarına olan saygı ve bağlılığını bildiren sözler söyledikten başka, hükümdarına sunması için bir de mektup vermiştir. İbnü'l-Adim, bu görüşmeden sonra el-Melikü'l-Adil'in amcası *Baalbek* ve *Bosra* hâkimi el-Melikü's-Salih İsmail ile görüşmüştür (Temmuz 1240). İsmail, bu görüşmede İbnü'l-Adim'e, Melike Hatun'a sunması için, kendisine, el-Melikü's-Salih Eyyub tarafından yapılması muhtemel herhangi bir saldırıya karşı destek ve yardım isteğini kapsayan bir de mektup vermiştir²⁵.

6 – el-Melikü'n-Nâsır, veziri İbnü'l-Adim'i *Elcezire*'ye gelmiş olan *Hârezm* kuvvetlerine karşı *Haleb*'i savunma amacıyla, askerî yardım sağlamak için, o sırada *Dımaşk* hâkimi bulunan el-Melikü's-Salih İsmail'e elçi olarak gönderdi. *Dımaşk*'a gelen müellifimiz (Aralık/Ocak 1240/41), bu konuda hükümdarla müzakerelerde bulunmuş ve *Haleb*'deki *Dımaşk* askerlerini çoğaltılmasını kendisinden istemiştir. Gerçekten İbnü'l-Adim'in bu elçilik görevini de başarı ile yürütmesi sonucunda *Dımaşk* hâkimi, *Haleb*'e yeniden askerî birlikler göndermiştir²⁶.

7 – *Haleb* hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır, Kasım/Aralık 1256'da²⁷ oğluna, hil'at almak için İbnü'l-Adim'i, değerli armağanlarla *Bağdad*'a halife el-Musta'sım Billah (1212-1258)'a elçi olarak göndermiştir. Oğlu Abdurrahman ile birlikte çöl yoluyla *Bağdad*'a gelen (Aralık 1256) İbnü'l-Adim'e, töre gereğince karşılama alayı çıkarılmıştır. Daha sonra o, yine töre uyarınca *Bâbünnûbi*'ye gelince, halifeyi ululamak üzere, yer öpmesi için önüne bir halı serilmiştir. Bundan başka, değerli bir bilgin ve erdemli bir insan olması dolayısıyla iki rek'at fazla namaz kılması hususunda halifenin özel buyruğu kendisine bildirildi. Ayrıca yine halifenin "Biz, elçileri, gönderenler dolayısıyla ağır ediyoruz ve ululuyoruz, halbuki seni göndereni, ancak senin için ululuyoruz" şeklindeki sözleri de kendisine söylendi²⁸. Daha

sonra İbnü'l-Adim, halifeden, *Haleb* hükümdarı adına, oğlu için hil'at isteğinde bulundu. Fakat tam bu sırada, *Mısır* hükümdarı el-Muizz İzzüddin Aybek et-Türkmanî (1250-1257) adına, öteki *Mısır* hükümdarlarına verildiği gibi, kılıç, hil'at ve bayrak almak üzere, *Bağdad*'a gelen Şemsüddin Sungur el-Akra'nın aleyhteki girişimi sonucunda İbnü'l-Adim, hil'at alamamış, ancak bunun, başka bir zaman verileceğine güvence olmak üzere, halifenin buyruğu ile veziri Müeyyedüddin b. el-Alkamî tarafından hükümdarın oğlu Cemalüddin'e değerli taşlarla işlenmiş bir bıçak verilmiştir. Böylece İbnü'l-Adim'in bu elçiliği başarısızlıkla sona ermiş ve dolayısıyla halifeden hil'at alamadan *Haleb*'e geri dönmüştür²⁹.

8 – İbnü'l-Adim, elçilik göreviyle *Bağdad*'a gitmesinden üç yıl sonra³⁰, yani 1259 yılı sonlarına doğru, yine hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır adına, *Suriye*'ye yaklaşmakta olan *Moğol* tehlikesine karşı yardım sağlamak amacıyla *Mısır Memlûklü* hükümdarı Melikü'l-Muzaffer Seyfüddin Kutuz (Ölümü: Ekim 1260)'a elçi olarak gitmiştir. İbnü'l-Adim'i iyi bir biçimde karşılayan Kutuz, el-Melikü'n-Nâsır'ın yardım isteğini, daha genel anlamıyla, *Suriye* ve bütün *İslâm* âlemini tehdit eden *Moğol* tehlikesini görüşmek üzere, devletin bütün ilerigelen adamlarını toplantıya çağırarak, yapılan uzun müzakerelerden sonra *Moğollara* karşı geniş önlemler alınması kararlaştırılmış ve bu cümleden olmak üzere, el-Melikü'n-Nâsır'ın yardım isteği de kabul edilmiştir. Ayrıca Kutuz, alınan bu yardım kararını bildirmek üzere, İbnü'l-Adim ile birlikte elçi olarak Kadi'l-kudât Burhanüddin'i, bu sırada *Dımaşk*'ta bulunan el-Melikü'n-Nâsır'a gönderdi. Böylece müellifimiz bu elçilik görevini de başarı ile sona erdirmiş oldu³¹.

Esasen Melikü'n-Nâsır, *Moğol* orduları başkumandanı Hülâgu'ya armağanlar göndererek ona itaat ve bağlılığını bildirmek suretiyle, vukuu muhtemel *Moğol* saldırısından kurtulma siyasetini gütmüştür. Bununla birlikte onun, *Mısır Memlûklü* devletinin vaad ettiği yardımın kesin olarak yapılacağına inandığı için, Hülâgu'nun kendisine gönderdiği tehdit mektubuna sert bir dille cevap vermesi üzerine Hülâgu, sür'atle *Haleb*'e yürüyerek 24 Ocak 1260 tarihinde kenti saldırı ile ele geçirmiş ve baştan-aşağı yağma ederek yakıp yıkmıştır³².

İbnü'l-Adim, *Moğolların Haleb* üzerine saldırıya geçmelerini izleyen günlerde, el-Melikü'n-Nâsır ile birlikte önce *Dımaşk*'a,

daha sonra *Gazze* üzerinden *Mısır*'a gitmiştir. Fakat çok geçmeden *Hülâgu*, bu ünlü bilgin ve devlet adamını, bütün *Suriye*, *Musul*, *Mar-din*, *Meyyafârikîn* (*Silvan*) *Başkadılığı* ve *Evkaş Nâzırlığı*'na atayacağını bir menşûrla bildirerek kendisini *Haleb*'e davet etmişse de o, bunu kabul etmemiştir³³.

Çok geçmeden *Moğollar*, *Ayncâlut*'tâ *Mısır-Memlûklü* hükümdarı *Seyfüddin Kutuz*'un kuvvetleri tarafından kesin bir yenilgiye uğramaları (3 Eylül 1260) üzerine, *Suriye*'den çekilmek zorunda kaldılar. Bunu izleyen günlerde *İbnü'l-Adim*, *Haleb*'e gelmiş ve *Moğolların*, doğduğu kentte yaptıkları kıyım ve yıkımları görünce sonderecede üzülmüş ve hattâ bu duygusunu ve *Haleb*'in o sıradaki durumunu dile getiren bir kaside kaleme almıştır³⁴. Bayındır ve mutlu memleketinin bu perişan ve acıklı durumu karşısında burada artık yaşamaya dayanamayan *İbnü'l-Adim*, yeniden *Kahire*'ye dönmüştür (1260). Onun *Kahire*'deki yaşam ve faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun, yine eser yazmakla meşgul olabileceğini ifade etmek yerinde olacaktır. Nihayet *İbnü'l-Adim*, *Kahire*'ye dönüşünden pek uzun bir süre geçmeden kent dışındaki evinde, 12 Nisan 1262 tarihinde³⁵ hayata gözlerini yummuştur. Öldüğü gün, *el-Mukattam* dağının eteklerindeki bir düzlüğe gömülmüştür³⁶. Çağının ilerigelen değerli bilgin ve devlet adamının ölümü, *Mısır*'da olduğu gibi, ülkesi *Suriye*'de de derin bir üzüntü yaratmıştır. Hattâ *Dımaşk*'ta onun ölümü dolayısıyla özel olarak gâib namazı (*Salâtü'l-gâib*) kılınmıştır³⁷. Kendisinden bahseden bütün kaynaklar onun, vezirlik makamına dek ulaşmış çok yönlü bir bilgin, şair ve edip olması yanında, iyilik yapmayı seven, iyi karakterli bir insan olduğunu da özellikle belirtmişlerdir.

II.

ESERLERİ

İbnü'l-Adim'in, bir yandan *Haleb*'deki belli-başlı medreselerde müderrislik, camilerde vaizlik, kadılık ve daha sonra da vezirlik gibi önemli ve uğraştırıcı görevler yaparken, bir yandan da çeşitli konularda eserler kaleme almaktan geri kalmamış olduğu görülüyor. Esasen onun bilginler ailesine mensup olması ve vezirlik görevinde bulunması dolayısıyla, kendisinin de bizzat kaydettiği gibi, pek çok değerli eserler toplamak suretiyle zengin bir kitaplık meydana getirdiği anlaşılıyor³⁸. Bu cümleden olarak *İbnü'l-Adim*, çeşitli neden-

lerle gittiği memleketlerde³⁹, hazırlamakta olduğu eserlerle ilgili gerek sözlü, gerekse yazılı birçok bilgi ve kayıtları toplamaktan geri kalmamıştır. Onun kaynaklardaki kayıtlara göre telif ettiği eserler şunlardır :

1. Kitabü'd-derâri fî Zikri'z-zerâri.

İbnü'l-Adim bu eseri, güven ve saygısını kazandığı el-Melikü'z-Zâhir Gazi'ye, Nisan 1214 tarihinde, oğlu el-Melikü'l-Aziz Gıyasüddin Muhammed'in doğumu dolayısıyla sunmuştur. 13 bölümden oluşan bu eser, özellikle baba-çocuk ilişkileri hakkında çeşitli bilgi ve tavsiyeleri kapsamaktadır. Eserin müellif nüshası olan *Nuruosmaniye Kitaplığındaki* (Nr. 3790) nüsha, *Selâse Resâil* adlı küçük bir eserin ikinci Risâlesini oluşturmakta olup *Matbaatü'l-Cevâib'de* (Kostantiniyye 1298) basılmıştır⁴⁰.

2. Kitabu Dav'i's-sabah fi'l-hass alâ's-semâh⁴¹.

İbnü'l-Adim, bugün elimizde bulunmayan bu eseri, *Meyyâfârikin* ve daha sonra *Dımaşk* hâkimi olan 'el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Musa için kaleme almıştır. el-Melikü'l-Eşref, müellifimizin yazısının da güzel olduğunu haber alınca, özel bir ulakla *Harran'a* davet etmiş, ona sonderecede izzet ve ikramda bulunmuş, hil'atler vererek onu en iyi biçimde ağırlamıştır⁴².

3. Kitabü'l-müstefâde fî Zikri Benî Ebî Cerâde.

İbnü'l-Adim, çağdaşı ve arkadaşı Yakut el-Hamevî'ye, "kendisi için" yazdığını söylediği bu eseri, Yakut'a göre, bir haftada bitirmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere, bu eser, müellifin mensup olduğu *Ebû Cerâde-oğulları* ailesinin bir tür tarihini oluşturmaktadır⁴³. Yakut, bugün elimizde bulunmayan bu eserden birtakım nakiller yapmıştır⁴⁴.

4. Kitabun fi'l-hatt ve ulûmihi ve vasfı âdâbihi ve aklâmihi ve turûsihi⁴⁵.

İbnü'l-Adim'in yazı sanatı hakkında kaleme aldığı bu eser, Yakut'un ifadesine göre⁴⁶, henüz tamamlanmamıştır. Böylece bu eserin belki de müsveddelerinin bile dağılıp gitmiş olması muhtemeldir.

5. Kitabü'l-insâf ve't-taharrî fî def'i'z-zulm ve ve't-tecerri an Ebi'l-Alâ el-Maarri⁴⁷.

İbnü'l-Adim, bu eserini ünlü *Arap* hakîm ve şairi Ebu'l-Alâ Ahmed b. Abdullah el-Maarri (973-1057) ve ailesi hakkında telif

etmiştir. Eser, *Ta'rifü'l-kudemâ bi-Ebi'l-Alâ* adlı kitap içinde Mısır'da 1944 yılında basılmıştır. Eserin eski bir nüshası, *Dârü'l-kütübü'l-Mısriyye*'de bulunmaktadır⁴⁸.

6. Tezkire.

İbnü'l-Adim, 16 bölüm halinde kaleme aldığı bu eser, eski *Arap* edebiyatı ve temsilcileri hakkında olup birçok kaybolmuş kaynaklardan yapılan nakillerle dolu olması bakımından önemlidir. Ayrıca eser, İbnü'l-Adim'in *Arap* edebiyatına olan derin bilgisini de gösterir⁴⁹.

7. Kitabu tebridi harâreti'l-ekbâd fi's-sabr alâ fıkdi'l-evlâd.

Şimdiye değin herhangi bir nüshasına rastlanmayan bu eser, adından da anlaşıldığı gibi, kendi çocuğunun, ya da bir yakınının çocuğunun ölümü dolayısıyla teselli için yazılmıştır⁵⁰.

8. el-Vuslat ila'l-habib fî vasfi't-tayyibât ve't-tîb⁵¹.

Pek çok nüshaları bulunan⁵² bu eser, çeşitli ilâç ve kokuların yapımı hakkındadır.

III.

BUGYETÜ'T-TALEB FÎ TARİHİ HALEB

Bugyetü't-taleb hakkında fikir ve görüşlerimize geçmeden önce, eserden şimdiye değin yapılan çevirileri verelim :

1 – *Recueil des Historiens Orientaux des Criosade* (Paris 1884), III, 695-732.

Bugye'nin *Paris* nüshasından *Haçlı* seferleri tarihiyle ilgili olarak seçilen, İsmail b. Böri, Kasimüddeve Ak-Sungur, Ak-Sungur el-Porsukî ve Alp-Arslan b. Rıdvan maddeleri, Fransızca çevirileri ve birtakım notlarla yayınlanmıştır.

2 – S. Sauvaget :

Extraits de "Bugyat at-Talab" d'Ibn al-Adîm. REI (1933), VII, 393-409.

S. Sauvaget, bu yazısında, *Topkapu Sarayı*, III. *Ahmed* Kitaplığındaki *Bugye* ciltleri içinden yaptığı seçim sonunda, bazı maddelerin Fransızca özetlerini birtakım açıklamalarla vermiştir. Bu arada, *Ma-*

luzgirt savaşıdan önce, sultan Alp-Arslan adına hazırlanıp bütün *İslâm* memleketleri camilerinde okunan hutbe metni, Fransızca çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır.

3 – Ali Sevim :

Bugyetü't-taleb'in Topkapu nüshasında yer alan, Alp-Arslan b. Çağrı (Belleten, XXX/118, s. 205-242), Kasimüddeve Ak-Sungur (DTC. Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, s. 101-125) ve Rıdvan b. Tutuş (Belleten, XXXIV/133, s. 59-82) maddeleri, Türkçe çevirileri ve birtakım notlarla birlikte yayınlanmıştır.

Bilindiği üzere, *İslâm* tarihçiliğinin hızlı bir gelişme gösterdiği III. ve IV. yüzyıllarda birçok tarihî eğilimler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, özellikle bu çağlarda yaşayan bilginler artık siyasal tarih yerine haltercümesi eserler (tabakat) yazmaya başladılar. Bu cümleden olarak sufi müellifler tarafından velilerin hayat ve faaliyetlerini konu alan büyük hacimde eserler meydana getirildi⁵³. Yine bu çağlarda yeni bir tarihî eğilimin, yani *bölgesel tarih yazıcılığının* ortaya çıktığını görüyoruz. Genellikle büyük hacimde ve hadis araştırmalarında kullanılmaya başlanan *isnâd yöntemi* esasına göre kaleme alınan bu tür eserler, önemli bir kent, ya da bir eyâlete mensup, ya da bunlarla herhangi bir biçimde ilgili ünlü kişilerin haltercümelerini kapsamaktadır⁵⁴. Bu tür eserlerin en güzel örneklerini, Hatib Bağdadî unvanı ile tanınan Ebû Bekr Ahmed'in (1002-1071) kaleme aldığı *Bağdad* ile ilgili çeşitli mesleklere mensup ünlü kimselerin haltercümelerini kapsayan 14 ciltlik *Tarihu Bağdad* ile, Ali b. Hasan İbn Asâkir (1105-1176)'in çok büyük hacimde (80 cilt olduğu söylenir) telif etmiş olduğu *Dımaşk*'la ilgili ünlü kişilerin haltercümelerini konu edinen *Tarihu Medineti Dımaşk* adlı eseri oluşturur⁵⁵. Bu türde yazılan eserlerin genel özellikleri, haltercümelerinden bahsedilen kimselerin doğum tarihleri, soy kütükleri, yaşamlarındaki belli-başlı faaliyetleri, eserleri (şairse şiirlerinden, hatib ise hutbelerinden vs.) ve nihayet dikkatle saptanan ölüm tarihleri, birçok yazılı ve sözlü kaynaklardan (genellikle kaynak ve müelliflerinin adları belirtilerek) faydalanılarak kaydedilmesi biçiminde sıralanabilir. Bu telif sırasında özellikle *isnâd* yöntemi dikkatle uygulanır. Müellifimiz İbn ü'l-Adim de Halebli olması dolayısıyla, sözkonusu ettiğimiz bu tarih yazıcılığının geleneğine uyarak Hatib Bağdadî ve İbn Asâkir'in eserlerini örnek alarak *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserin yazıl-

dığı tarih kesin olarak bilinmemekte ise de İbnü'l-Adim'in 1242/43 tarihinde Ebu'l-Alâ el-Maarri hakkında telif ettiği *el-insaf ve't-taharri* adlı eserinde, *Haleb* tarihi hakkında bir kitap yazdığını ifade etmesine ⁵⁶ bakılırsa *Bugye*'nin telifinin, sözkonusu tarihten önce bitmiş olduğu kesinlik kazanır.

Çeşitli kaynaklardaki bilgilere göre *Bugye*, bu tür yazılan tarih kitapları geleneğine uygun olarak 40 cilde yakın bir hacimde telif edilmiştir ⁵⁷. Fakat İbnü'l-Adim, çok büyük hacimde olması ve vezirlik gibi meşgul edici bir görevde bulunması dolayısıyla eserinin bütün ciltlerini tebyiz etme olanağını bulamamıştır. Böylece tebyiz işlemini tamamlayamayacağını düşünen müellifimiz, büyük bir kısmı müsvedde halinde bulunan *Bugye*'nin, yakın dostlarının da isteği üzerine, tertibini bozup bir özetini yapmış ve böylece bugün elimizde bulunan ve üç cilt halinde yayınlanan ⁵⁸ *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb* adlı eserini meydana getirmiştir. İbnü'l-Adim, *Zübde*'yi ayrı bir kitap olarak hazırlamış olmasına rağmen müsvedde halindeki *Bugye*'nin tebyiz işlemini de sürdürmüştür. On cilt tutarındaki *Topkapu Sarayı*, *Millet* ve *Ayasofya Kitaplıkları* ciltlerinin doğrudan doğruya müellifin kaleminden çıktığı gözönüne alınacak olursa ⁵⁹ müellifin, eserin ancak onbir cilt, ya da daha fazlasını (zira adları M. ile başlayan haltercümelerini kapsayan cilt, ya da ciltleri kaybolmuştur) ⁶⁰ tebyiz etmiş olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca bugün mevcut ciltler arasında görülen boşluklardan bir kısmının kaybolan ciltlerde bulunabileceğini de düşünmek hiç te olanak dışı değildir. Bununla birlikte ilgili kaynaklar, İbnü'l-Adim'in *Bugye*'nin tümünü tebyiz edemeden öldüğü hususunda birleşmektedirler ⁶¹. Hattâ müellifin çağdaşı İbn Hallikân bile eserin müsveddesinden faydalandığını ifade etmiştir ⁶². *Haleb Nakibü's-sââdeti'l-Eşrâfi* emir Bedrüddin el-Hüseynî ise *Bugye*'nin müsveddelerinin Suriye'nin Moğollar tarafından istilâsından önce dağılıp gittiğini ve ancak içinde adları (M.) harfiyle başlayan kişilerin haltercümelerini kapsayan cildin (içinde Nuruddin Mahmud ve İbnü's-Şihne'nin dedesi *Haleb* kadısı emir Hüsamüddin Mahmud'un da haltercümeleri vardı) kendisinde bulunduğunu ifade etmiştir ⁶³.

1.

ESERİN CİTLERİ

Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (Ölümü : 1496/97), *Bugye*'nin müellif nüshasından birkaç cildinin arkadaşı

Cemal b. es-Sâbık el-Hamevî (1409/1473)'de bulunduğunu ve yine arkadaşı İbn Fehd'in de bu nüshadan birtakım nakiller yaptığını ifade etmektedir⁶⁴. Sehâvî, sözkonusu *Bugye* ciltlerinde bulunan maddeleri şöyle sıralıyor : Cilt I.: Ahmed b. Câfer b. Muhammed b. Ubeydullah-Ahmed b. Abdülvâris, cilt II-III.: Ahmed b. Muhammed-Ümeyye b. Abdullah, cilt IV.: el-Haccâc b. Hişâm-el-Hasen b. Ali, cilt V-VI.: el-Hüseyn b. Ubeydullah-Di'lic b. Ahmed, cilt VII-VIII.: Râcih b. İsmail-Saîd b. Sellâm, cilt IX.: Muşarrik b. Abdullah-el-Veled b. Abdülaziz, cilt X.: Bu cilt, haltercümesi verilen kimselerin künyelerine göre düzenlenmiştir⁶⁵.

Sehâvî, bu ciltlerden başka, içinde bazı memleketlerin coğrafyası ile ilgili bir cildi de İbnü's-Şihne'de gördüğünü, fakat tetkik etmediğini ifade ediyor⁶⁶ ki, bu cildin, bugün *Süleymaniye Kitaphı, Ayasofya* bölümünde Nr. 3036'da bulunan ve *Haleb* bölgesi coğrafyasını oluşturan *Bugye*'nin ilk cildi olduğunda hiç şüphe yoktur.

Bugye'nin müellif nüshası olarak *Topkapı III. Ahmed Kitaphı*nda bulunan 8 cilt ile *Millet Kitaphı Feyzullah Efendi* (Şimdi *Süleymaniye Kitaphı*nda) ve *Süleymaniye Kitaphı Ayasofya* bölümlerindeki birer ciltlerinde (toplam 10 cilt) bulunan maddeler üzerinde yaptığımız çalışmalar sonunda bunların, Sehâvî'nin, arkadaşı İbn Fehd'de gördüğü müellif nüshası ciltlerindeki yukarıda gösterdiğimiz maddelerin kapsamı -IX. cilt dışında- ile aynı olduğu ortaya çıkmış bulunuyor. Sehâvî'nin kaydettiği bu müellif ciltlerinin herhangi bir şekilde *Mısır*'dan *İstanbul'a* getirilmiş olduğu (belki *Mısır* fâtihi sultan Yavuz Selim zamanında) ve fakat (M.) maddelerini kapsayan cilt, ya da ciltlerin her nasılsa kaybolduğu kesin olarak anlaşılmış bulunuyor. Şimdi bütün bu hususları gözönüne alarak bugün elimizde bulunan müellif nüshası *Bugye* ciltlerindeki maddeleri, alfabe sırasına göre sıralayalım ve alfabetik sıradaki muhtemel boşlukları göstermeye çalışalım :

Cilt I (*Süleymaniye Ktp., Ayasofya Müzesi* kitapları, Nr. 3036)⁶⁷.

O devir *Arap* tarih yazıcılığı geleneğine uyularak, bu türde hazırlanan eserlerde, genellikle giriş niteliğinde olan ilk ciltlerin, ilgili kent, ya da eyâletlerin coğrafyasına tahsis edildiği gözönüne alınacak olursa *Bugye*'nin *Haleb* bölgesinin coğrafyasından bahseden bu cildinin, eserin I. cildini oluşturduğu doğal sayılmalıdır.

Cilt II (*Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp.*, 2925, kitaplık kaydına göre I. cilt) : Ahmed b. Câfer – Ahmed b. Abdülvâris (1b-252b).

Cilt III (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kayıtlarına göre II. cilt : Ahmed b. Muhammed – İshak b. Mansur (1b-299a), cilt IV.'de varak 4a'ya dek.

Cilt IV (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kaydına göre III. cilt) : İshak b. Munîb – Ümeyye b. Abdullah (4a-311b).

Bu ciltte Ümeyye'den sonra adları h ile başlayan kişilerin haltercümeleri verilmeye başlanıyor. Adları elif ile başlayan kişilerin haltercümelerinin bu ciltte yer alması daima mümkündür. Ümeyye'den sonra alfabetik sıraya bakılacak olursa, adları b, t, ş ve c harfleriyle başlayan kişilerin haltercümelerini kapsayan birkaç cildin eksik olabileceği ileri sürülebilir. Meselâ : Müellifimizin Bozan ve Tutuş maddelerini yazdığını ifade etmesine rağmen (Bk. Çeviri, s. 68, 66) eserin bu maddelerini kapsayan cilt bugün elimizde bulunmamaktadır.

Cilt V (*Millet Genel Ktp. Feyzullah Efendi* kitapları, Nr. 1404) : el-Haccâc b. Hişâm – el-Hasen b. Ali (1a-304a).

Cilt VI (*Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp.* Nr. 2925. Kitaplık kaydına göre IV. cilt) : el-Hüseyin b. Abdullah ⁶⁸ – Halid b. Bermek (1b-336a).

Cilt VII (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kaydına göre V. cilt) : Hâlid b. el-Hâris – Di'lic b. Ahmed (1b-340b). Bu madde, kitaplık kayıtlarındaki cilt VI, varak 6a'ya dek devam eder.

Cilt VIII (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kaydına göre VI. cilt : Râcih b. Ebû Bekr – Zengi b. Mevdud (6a-215b).

Cilt IX (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kaydına göre VII. cilt) : Zühdem b. el-Hâris – Saîd b. Sellâm (1b-304a).

Görüldüğü üzere, bu cilt "Saîd" maddesiyle sona eriyor. Alfabetik sıraya göre, adlarının baş harfleri ş, s, z, 'a, g, f, k, l, m, n, v, h ve y harfleriyle başlayan pek çok kişilerin haltercümelerini kapsaması mümkün olan ciltleri ne yazık ki –müsvedde halinde bile olsa– bugün elimizde bulunmamaktadır.

Cilt X (Aynı Ktp. ve Nr. Kitaplık kaydına göre VIII. cilt) : Bu cilt, haltercümelerinden bahsedilen kişilerin künye, lâkab, kabile, baba, memleket ve meslek adlarına göre düzenlenmiştir. Şöyleki : 1 – Künyelerine göre : Ebû İbrahim b. ez-Zührî – Gulâmu Keşâcînî (1b-246a),

2 – Lâkablarına göre : Ecdâdü's-sekâsek-el-Vessâf (246b-258b),
 3 – Kabile, baba, memleket, ya da meslek adlarına göre : el-Antaki
 -el-Malatî (258b-270a). Bu ciltte haltercümeleri genellikle kısa ola-
 rak verilmiştir⁶⁹.

Bütün bu hususlar gözönüne alınacak olursa, yani *Bugye*'nin mevcut ciltleriyle kaybolmuş ciltlerinin, kaynaklarda belirtildiği üzere, 40 cilde yakın bir hacimde telif edilmiş olabileceği, bizce muhtemel görünmektedir. Böylece büyük bir hacimde kaleme alınan *Bugyetü't-taleb'e*, XV. yüzyıl müelliflerinden Alâüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habibünnâsîriyye (Ölümü : 1439/40) tarafından *ed-Dürü'l-müntehab fî Tarihi memleketi Haleb* adıyla muhtasar bir zeyl yazılmıştır⁷⁰. Eserde, önce *Haleb*'in coğrafyası hakkında bilgi verildikten sonra 658 (1259/60) yılından başlayarak müellifin yaşadığı zamana dek kentin ilerigelen kişilerinin haltercümeleri yer almaktadır⁷¹.

Bugyetü't-taleb'in dünyada mevcut cilt ve nüshalarını şöylece sıralayabiliriz :

1 – *Topkapu Sarayı Kitaplığı, III. Ahmed kitapları*, Nr. 2925. Burada *Bugye*'nin 8 cildi bulunmaktadır.

2 – *Millet Genel Kitaplığı, Feyzullah Efendi kitapları*, Nr. 1404. Buradaki cilt, yukarıda değindiğimiz gibi, eserin V. cildini oluşturmaktadır.

3 – *Süleymaniye Kitaplığı, Ayasofya Müzesi kitapları* Nr. 3036. Buradaki cilt, eserin coğrafya (*Haleb coğrafyası*) cildini oluşturmuştur.

4 – *Paris Millî Kitaplığı (Bibliothèque Nationale)*, Nr. 2183. Buradaki cilt, *Topkapu Sarayı Kitaplığındaki* III. cilde tekabül etmektedir.

5 – *Musul, el-Medresetü'l-Haseniyye Kitaplığı*, Nr. 8/9. Buradaki cilt, *Topkapu Sarayı Kitaplığındaki* VII. cilde tekabül etmektedir.

6 – *British Museum, Add. 23354*. Buradaki cilt de *Topkapu Sarayı Kitaplığındaki* VIII. cilde tekabül etmektedir.

Topkapu Sarayı, Millet Genel Kitaplıklarıyla Süleymaniye Kitaplığındaki ciltlerin bizzat müellifin kaleminden çıktığı tarafımızdan ortaya konmuştur. Bu konuda yayınladığımız *Bugye* metinlerinde (Ankara 1976) ayrıntılı bilgi verilmiştir (S. 101-102). Eserin öteki kitaplıklardaki ciltleri, müstensah nüshaları oluşturmaktadır.

2.

METİNDE GEÇEN KAYNAKLAR

İbnü'l-Adim, daima uyguladığı yöntem gereğince, haltercümelerini yazdığı kimseler hakkında, önce kendisi, çoğu kez ayrıntısız olan genel nitelikte birtakım bilgiler verdikten sonra⁷², yine konu ile ilgili olarak faydalandığı çeşitli kaynaklardaki bilgi ve rivayetleri sıralamaktadır. Öyleki müellifimiz, hadis araştırmalarında kullanılan *isnad* yöntemini uygulaması dolayısıyla faydalandığı birçok kaynakların da kaynaklarını, hattâ onların da kaynaklarını birer birer belirtmekte ve dolayısıyla zikrettiği çeşitli olayların vuku bulduğu zamana ve onların tanıklarının ifadelerine dek inmektedir. Böylece İbnü'l-Adim'in kendi yaşadığı devirde cereyan etmeyen olayları da -eserin ciltlerinin bizzat kendi kaleminden çıktığı da gözönüne alınacak olursa- herhangi bir değişikliğe uğratmadan aynen *Bugye*'ye naklettiğini görüyoruz. Eserin çevirisini yaptığımız metinlerde kullanılan kaynakları genel olarak *yazılı*⁷³ ve *sözlü* olmak üzere iki bölümde inceleyeceğiz.

A.

YAZILI KAYNAKLAR

1. Ebû Bekr Ahmed b. Sâbit el-Hatib el-Bağdadi.

İbnü'l-Adim, Arslan Besasiri ayaklanmasıyla ilgili olarak *Bağdadlı* Hatib'den naklettiği bu bilgileri (Çeviri, s. 3 vd.), hocası Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî (ona da bunları, Ebû Mansur Abdurrahman el-Kazzâr haber vermiştir) aracılığıyla haber almıştır.⁷⁴ *Bağdadlı* Hatib'in eserinin adı belirtilmemiş olmasına rağmen yaptığımız karşılaştırmalar sonunda *Bugye*'de verilen metnin, onun *Tarihu Bağdad* adlı eserindekinin aynı olduğu ortaya çıkmıştır⁷⁵. Böylece naklin, adıgeçen eserden yapılmış olduğunda hiç şüphe kalmamaktadır.

Devrinin ünlü bir hadis bilgini olan *Bağdadlı* Hatib, Besasiri ayaklanması sırasında *Bağdad*'da bulunuyordu. Bu nedenle bu sıralarda *Bağdad*'da cereyan eden olaylara bizzat tanık olmuş ve bunları günü gününe eserine yazmıştır⁷⁶. İbnü'l-Adim de bu kayıtları *Bugye*'ye aynen nakletmiştir.

2. Ebû Galib Hemmâm b. Câfer b. el-Mühezzeb el-Maarri.

İbnü'l-Adim'in yine Besasirî ayaklanması hakkında, doğrudan doğruya nakiller yaptığı (Çeviri, s.1-2) Ebû Galib'in *Tarih*'inin, kaybolması dolayısıyla, niteliği hakkında bilgimiz yoktur. Ancak onu, İbnü'l-Adim ile Yakut el-Hamavî'nin yaptığı nakiller dolayısıyla tanıyabiliyoruz⁷⁷. Ebû Galib'in, Besasirî'yi gören *Kilâb-oğulları* kabilesine mensup birisinden dinlediği sözlü ifadeleri eserine naklettiğine bakılırsa, XI. yüzyılın ikinci yarısı ile XII. yüzyılın başlarında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür.

İbnü'l-Adim'in bu eserden naklettiği bilgiler fazla ayrıntılı olmamakla birlikte Besasirî'nin, halife el-Kaim Biemrillah üzerindeki çeşitli baskılarına ait örnekler, *Melikü't-Türkman ve'l-Guzz* olarak vasıfladığı Tuğrul Bcy'in *Bağdad*'a ilk gelişi üzerine, kentten kaçıp Muizzüddeve Simâl'in elinde bulunan *Rahbe*'ye geldiği sırada *Kilâb-oğulları* kabilesine mensup birkaç kişinin onu yakalamasına Simâl'in engel olması, fakat sonradan pişmanlık duyması, ilgili kaynaklarda (Hatib Bağdadî, Sıbt, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esir, İbnü'l-Kalânisi vs.) bulunmayan değişik kayıtlar arasında yer almaktadır.

3. İmadüddin Ebû Abdullah b. Safiyyüddin el-Kâtip el-İsfahanî⁷⁸.

İbnü'l-Adim, bazan eserinin adını belirttiği, bazan da belirtmediği İmadüddin'den *Bugye*'ye birçok nakiller yapmıştır. Şöyleki :

a) Arslan el-Besasirî (Çeviri, s. 8)

Bu maddeye nakledilen bilgilerin, İmadüddin'in hangi eserden alındığı belirtilmiyor. Bununla birlikte Besasirî'nin öldürülmesiyle ilgili olarak nakledilen metin, *Zübdetü'n-Nusra*'daki aynı konudaki kayıtlarla büyük bir benzerlik göstermektedir⁷⁹.

b) Nizamülmülk (Çeviri, s. 45, 51, 53, 55)

Görüleceği üzere, bu maddeye İmadüddin'den dört nakil yapılmıştır. İlk ikisinde eser adı zikredilmemektedir. Bu iki kayıt, ne *Haridetü'l-kasr*'da, ne de *Zübdetü'n-Nusra*'da yer almaktadır⁸⁰. İlk kayıta, Yahudi İbn Esmeha'nın hesaplarını gören bir zatın anlatığına göre, Nizamülmülk'ün bir kaç ay zarfında fakih ve şeriflerle ehl-i beyt'e mensup kimselere dağıttığı paraların toplamının 30 bin altın olduğu, ikincisi ise, Nizamülmülk ile saraydaki maden döküm-cüsü arasında geçen bir konuşma söz konusu ediliyor. Nizamülmülk'ün

Bakaru Tus (*Tus* öküzü) lâkabı ile ilgili olarak “Tanrı, dünyayı öküzün boynuzları üzerine koydu ve onu öküze temlik etti” biçimindeki üçüncü naklin *Haridetü'l-kasr*’dan yapıldığı belirtiliyor. Bundan sonra gelen dördüncü naklin ise nereden yapıldığı zikredilmiyor. Sultan Melikşah ile veziri Nizamülmülk’ün arasının açılması ve Nizamülmülk’ün öldürülmesiyle ilgili olan bu oldukça ayrıntılı kayıt, *Haride*’de bulunmamasına karşılık daha az ayrıntılı olmak üzere *Zübdetü’n-Nusra*’da yer almaktadır⁸¹.

c) Hasen b. Esed el-Fârikî (Çeviri, s. 74)

Haride’den yapıldığı belirtilen buradaki nakilde⁸², Hasen b. Esed’in edebî kişiliği hakkında övgü dolu bilgilerden başka, onun sultan Melikşah devrinde *Âmid* ve yörelerinin yönetimine memur edildiği zikrediliyor.

ç) Hüseyin b. Ali et-Tuğraî (Çeviri, s. 115)

Haridetü'l-kasr’dan alındığı kaydedilen⁸³ bu nakilde, Tuğrâî’nin hal tercümesi oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır. İmadüddin, buradaki kayıtlar arasında, Tuğrâî’den bizzat şiir dinleyen edip Muhammed b. el-Heysem’den *İsfahan*’da aldığı sözlü bilgileri de zikreder. İbnü'l-Adim ise *Haride*’deki bu kayıtlardan Ebû Abdullah Muhammed es-Sûbestî aracılığıyla haberdar olduğunu belirtmektedir.

4. Tâcül-İslâm Ebû Sa’d Abdülkerim b. Ebû Bekr Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem’ânî el-Mervezî⁸⁴.

İbnü'l-Adim, *Haleb*’deki hocası İftiharüddin Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî⁸⁵ aracılığıyla haberdar olduğunu belirttiği Sem’ânî’ye ait birçok kayıtları *Bugye*’ye nakledilmiştir. Müellifimiz, Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî maddesinde Sem’ânî’nin *el-Müzeyyel* adlı eserinden nakil yaptığını belirtmektedir. Bu itibarla İbnü'l-Adim’in, Sem’ânî’ye atfen yaptığı bütün nakilleri onun Hatib Bağdadî’nin *Tarihu Bağdad*’ının bir zeylini oluşturan ve İbn Hallikân’ın (II, 379) *Tezyîlü Tarihi Bağdad*⁸⁶ olarak zikrettiği eserinden yapmış olduğunda hiç şüphe kalmamaktadır. Söz konusu nakilleri şöylece sıralayalım :

a) Arslan el-Besasirî (Çeviri, s. 8-9)

Burada halife el-Kaim Biemrillah’ın *Hadise* kalesinde hapsi sırasında kaleme aldığı ve bir bedevî vasıtasıyla *Kâbe* duvarına as-

tırdığı dua kaydedilmektedir. Sem'ânî, Mahmud b. el-Fazl b. Ebû Nasr tarafından bir cüz eserin arkasına yazılan bu dua metnini fakih Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Yezdî'den aldığını ifade etmektedir ⁸⁷.

b) Alp-Arslan b. Çağrı Beg (Çeviri, s. 23)

Burada sultan Alp-Arslan'ın Kutalmış ve Romanos Diogenes ile olan ilişkileri hakkında verilen kısa kayıt, konu ile ilgili öteki kaynaklara oranla fazla bir yenilik taşımamaktadır ⁸⁸.

c) Nizamülmülk (Çeviri, s. 37, 51 v. s.)

Bu maddedeki kayıtlarda, Nizamülmülk'ün çocukluk ve gençlik yıllarından başlamak üzere, hayat ve faaliyetleri, birtakım hikâyeler ve pek çok görgü tanıklarının da ifadeleriyle birlikte nakledilmek suretiyle ayrıntılı olarak anlatılıyor. Bu arada râvilerin adları birer birer belirtilmiş ve aşağı-yukarı her olay için bir rivayet zinciri verilmiştir. Ayrıca Sem'ânî, babasının müsveddeleri ile arkadaşı Gazneli Ebu'l-Alâ Muhammed'in *Sırrü's-surûr* adlı eserinden ⁸⁹ de nakiller yapmıştır. Böylece Sem'ânî'nin bir kısım kaynakları da ortaya çıkmış oluyor ⁹⁰.

ç) Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî (Çeviri, s. 112, 122 vs.)

İbnü'l-Adim bu maddede, Sem'ânî'nin *el-Müzeyyel* adlı eserinden nakil yaptığını belirtmektedir ⁹¹. Bu nakillerde, adları birer birer verilen râviler ile Ebu'l-Hasen Beyhakî'nin *Vişâhu Dumyeti'l-kasr*'ından ⁹² Tuğrâî'ye ait birçok şiirler kaydedilmektedir. Ayrıca Sem'ânî, Ebû Şucâ Ömer'in *Edebü'l-mariz ve'l-âid* adlı eserinden naklen Tuğrâî'nin, sultan Mahmud'un kardeşi Tuğrul tarafından öldürüldüğünü belirtiyor (Tuğrul'un doktoru Muhammed b. Ali'nin sözlü ifadesi), İbnü'l-Adim de bu konuda mütalâa ileri sürerek Tuğrâî'yi, sultan Mahmud'un buyruğu üzerine Tuğrul'un öldürmüş olabileceğini ifade ediyor. Bundan başka Tuğrâî'nin, Ebu'l-feth Muhammed en-Natanzî'nin eski notlarından alınan katli tarihi de verilmektedir (518=1124).

d) Dübeys b. Sadaka (Çeviri, s. 150, 154, 156)

Buradaki kayıtlarda, *Sırrü's-sürûr*'dan naklen halife el-Müsterşid-Dübeys ilişkileri ve Dübeys'in söylediği iki beyit ile *Vişâhu Dumyeti'l-kasr*'dan alınan Dübeys'le ilgili iki şiir bulunmaktadır ⁹³. Ayrıca burada, Ebû Nasr Muhammed eş-Şucâî tarafından Ebû

Davud'un *Kitabü's-sünen* adlı eserinin bir yerinde yazılan Dübey's'in *Meraga*'da öldürüldüğü tarih (14 Zülhicce 529=25 Eylül 1135)⁹⁴ verilmiştir.

5. *Kitabu Meliknâme*⁹⁵.

Eserin Alp-Arslan b. Çağrı Bey maddesinde (Çeviri, s. 20), sultan Alp-Arslan adına eserini yazan, fakat adı belirtilmeyen müellifin, *Selçukluların* en yaşlısı ve onların soy ve soplalarını çok iyi bilen emir İnanç Bey'den faydalandığı kaydedildikten sonra, eserden küçük bir parça naklediliyor. Bu parçada, emir Selçuk b. Dukak'ın *Hazar Türklerinin* ilerigelenlerinden olduğu, babası Dukak'ın da *Temür-Yahğ* lâkabına sahip olduğu zikredildikten sonra şu bilgi veriliyor.

"Zamanla emir Dukak'ın Selçuk adını verdiği mübarek bir oğlu dünyaya geldi. O, *Su-Başı*, yani "ordu kumandanı" lâkabı ile lâkaplanırdı. Onun dört çocuğu vardı : Mikâil, Musa ve *Beygu-Gelân* lâkaplı Arslan. Dördüncüsü genç yaşta ölmüş idi. Emir Mikâil'in de Tuğrul Bey ve Davud Bey adlı iki oğlu vardı. Buna göre Alp-Arslan'ın soy zinciri Alp-Arslan Muhammed b. Çağrı Davud b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak'tır".

6. Garsunni'me Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi⁹⁶.

İbnü'l-Adim, Garsunni'me'nin genellikle tarihî hikâyeleri konu alan *Kitabü'r-rebi'*⁹⁷ adlı eserinden üç nakil yapmıştır :

a) Arslan el-Besasirî (Çeviri, s. 9)

Bu nakilde, Besasirî'nin *Rahbe*'de bulunan hâciplerinden Mesud b. Ebi'l-Meâli'nin gördüğü ve Garsunni'me'ye anlattığı Besasirî'nin ayaklanma sırasındaki birtakım tedbirsizce davranışları ile ilgili bir rüya kaydedilmektedir.

b) Alp-Arslan b. Çağrı Bey (Çeviri, s. 21, 24)

Buradaki ilk nakilde, sultan Alp-Arslan'ın çocuk yaşta iken başında kuru dikenleri güçlkle taşıyan bir ihtiyarı, güya bu sıkıntısından kurtarmak için, bir okla öldürmesi hikâyesi anlatılmaktadır. Ömer b. Taberzad aracılığıyla verilen ikinci nakilde ise, Alp-Arslan'ın *Ceyhun* seferi ve öldürülmesi olayı ile ilgili bir rüya zikredilmektedir.

İbnü'l-Adim, Garsunni'me'den yaptığı üç nakilde de rivayet zincirlerini ayrı ayrı sıralamakta ve böylece Garsunni'me'nin, olaylara tanık olan kimselerden bilgi aldığı ortaya çıkmaktadır.

7. Ebu'l-Hasen b. eş-Şehid Ebu'l-Fevâris Nâsir b. Ali el-Hüseyinî.

İbnü'l-Adim, *Bugye'nin Alp-Arslan b. Çağrı Bey maddesine* (S. 22) Ebu'l-Hasen el-Hüseyinî'nin *Kitabu Zübdeti't-tevârihi'*-nin bir *Müntehab'*ından aldığını belirttiği kayıтта, sultan Alp-Arslan'ın *Selçuklu İmparatorluğu* halkından yılda iki kez vergi almakla yetindiği, her yıl Ramazan ayında *Belh'te* 4 bin, *Merv, Herat ve Nişabur'da* bîner, kendisinin bulunduğu kentte 10 bin altın sadaka dağıttığı zikredildikten sonra veziri Nizamülmülk hakkında kendisine yapılan şikâyet konusu da anlatılmaktadır⁹⁸.

8. Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed el-Kalânîsi.

İbnü'l-Adim, Ahmed-Şah maddesinde (Çeviri, s. 27.) İbnü'l-Kalânîsi'nin *Zeylû Tarihi Dımaşk'*ından yaptığı anlaşılan nakilde, "Suriye'deki Türklerin kumandanı" olarak vasıfladığı Ahmed-Şah'ın sadece, ilgili kaynaklarda görülen öldürülmesi tarihini (471=1078/79) kaydetmektedir⁹⁹.

9. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Temimî el-Halefi el-Azimî.

İbnü'l-Adim, *Bugye'*ye pek çok nakiller yaptığı Azimî'nin *el-Muassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı kayıp eserinin müellif nüshasını görmüş ve ayrıca bundan kendisini, hocası *Bağdadlı Ebu'l-Yumn Zeyd el-Kindî, el-Müeyyed b. Muhammed* ve daha adlarını belirtmediği kimseler haberdar etmişlerdir. Müellifimiz tarafından Azimî'nin mufasssal tarihini oluşturan *el-Muassal'dan* yapılan nakiller, Azimî'nin bu gün elimizde bulunan ve birçok eski müelliflerin faydalandığı muhtasar *Tarih'*inde¹⁰⁰, ya hiç yer almamakta, ya da kısa olarak kaydedilmektedir. İbnü'l-Adim'in *el-Muassal'dan* yaptığı nakilleri görelim :

a) Sâbık b. Mahmud (Çeviri, s. 33)

Buradaki nakilde, *Haleb Mirdas-oğulları* emiri Nasr'ın öldürülmesi üzerine, yerine kardeşi Sâbık'ın geçmesi, *Musul Ukayl - oğulları* emiri Şerefüddeve Müslim'in *Haleb'i* Sâbık'tan alması, kent kalesinin de teslimi konusunda Sâbık ile kardeşi Şebib arasında çıkan anlaşmazlık ve nihayet kalenin de teslimi ile ilgili olaylar anlatılıyor.

b) Kasimüddeve Ak-Sungur (Çeviri, s. 62,71)

Bu maddedeki ilk kayıтта, sultan Melikşah'ın memlûkü *Kasimüddeve* lâkablı Ak-Sungur'un babasının *Sâbyû* boyu mensup-

larından El-Turgan olduğu kaydedilmektedir. Bu kayıt, şimdiye dek hiç bir kaynakta görülmemiştir. İkinci kayıtta ise, Ak-Sungur'un, sultan Melikşah tarafından atandığı *Haleb* valiliği görevi sırasındaki çok yönlü faaliyetleri, Melikşah'ın ölümü üzerine sultan Berk yaruk'la işbirliği ve nihayet saltanat mücadelesine girişen *Suriye Selçuklu* Meliki Tutuş ile yaptığı savaş sonunda öldürülmesi, bu arada kendisi ile birlikte öldürülen ve şimdiye dek hiç bir ilgili kaynakta rastlanmayan *Türk* asıllı kumandanların adları birer birer zikrediliyor.

c) Bâkiüddeve (Cenahüddeve) Hüseyin (Çeviri, s. 79), ç) Halef b. Mülâib (Çeviri, s. 81-82) ve d) Haydere b. el-Hasen (Çeviri, s. 86) maddelerinde, mevcut kaynaklarda daima görülebilen birtakım bilgiler (bazan oldukça kısa) nakledilmiştir ki, bunlar arasında yer yer çelişkilerin bulunduğunu İbnü'l-Adim özellikle ifade etmektedir ¹⁰¹.

e) Rıdvan b. Tutuş (Çeviri, s. 92,93,96)

Buradaki ilk nakilde, melik Rıdvan'ın *Haleb Bâtınî*lerine yakınlık göstermesi, onların yandaşı olması sonucunda sultan Muhammed Tapar tarafından kınanması üzerine, *Bâtınî* reisi Ebu'l-Ganâim ve yandaşlarını *Haleb*'den çıkardığı, bazılarını da öldürttüğü kaydediliyor. İkinci nakilde ise, melik Rıdvan'ın, kendisine karşı isyan eden el-Micenn lâkablı *Haleb* reisi Berekât b. Fâris'i, bütün mal ve paralarına elkoyduktan sonra öldürtmesi, *Mısır Fatımî* halifesi el-Musta'li'nin elçisinin armağan ve hil'atlerle *Haleb*'e gelmesi, kentte bir ay süreyle şii hutbesi okutması, *Haçlı*larla çeşitli mücadeleleri ve yenilgileri, *Haçlılara* karşı genel bir saldırı niteliği taşıyan *Selçuklu* askerî harekâtı (iki kez) ve nihayet Rıdvan'ın *Dımaşk* emîri Tuğ-Tegin'le olan ilişkileri, ilgili kaynaklardakinden çok daha ayrıntılı bir biçimde olduğu ifade edilebilir. Üçüncü nakilde de melik Rıdvan'ın ölümü ve yerine oğlu Alp-Arslan'ın geçtiği kaydediliyor.

f) Alp-Arslan b. Rıdvan (Çeviri, s. 100)

Buradaki nakilde, babası Rıdvan'ın yerine *Haleb Selçuklu* Meliki olan Tâcüddeve Alp-Arslan'ın, Melikşah ve İbrahim ¹⁰² adlı iki kardeşini ve ayrıca babasının değerli ve işbilir emîrlerinden birçoklarını öldürttüğü, bunlar arasında Altun-Taş ve hâcip Alf (Alp)-Tegin'in de bulunduğu ve nihayet atabeyi hâdim Lülü tarafından öldürülüp yerine kardeşi Sultan-Şah'ın geçirildiği zikrediliyor.

g) Sâlim b. Mâlik (Çeviri, s. 126)

Buradaki kısa nakilde verilen bilgiler, ilgili kaynaklardakinden daha değişik değildir.

ğ) Hutluğ-Aba (Çeviri, s. 136 vd.)

Bu maddeye alınan oldukça uzun kayıta, Hutluğ-Aba, emîr Tuman, Bedrüddevle Süleyman, Sunguru't-Tavîl, Fezâil b. Bedî ve nihayet *Haleb*'e hâkim olan İmadüddin Zengi arasında, *Haleb* yönetimi konusundaki ilişkileri çok ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.

h) Dübeys b. Sadaka (Çeviri, s. 145-155)

Bu maddedeki ilk kayıta, Dübeys'in halife el-Müsterşid'e isyanı sırasında bir kısım eylemleri, müttelikleriyle birlikte *Haleb*'i kuşatması oldukça ayrıntılı olarak anlatılıyor. İkinci kayıta ise *Selçuklu Sultanı Mesud*'un, *Meraga* yörelerinde bozguna uğratıp tutsak aldığı halife el-Müsterşid'in bazı kimseler tarafından öldürülmesinden sonra ordunun karışması üzerine, yanında bulunan Dübeys'in de aynı âkıbete uğratılmasının gerekli görülmesi nedeniyle öldürüldüğü zikrediliyor.

ı) Zengi b. Ak-Sungur (Çeviri, s. 158 vd.)

Bu maddede ayrıntılı olarak verilen nakilde, Zengi'nin, emîr Bedrüddevle Süleyman ve Hutluğ-Aba arasındaki egemenlik anlaşmazlığı sonunda, *Haleb*'i doğrudan doğruya kendi yönetimine bağlaması, sultan Mahmud'dan aldığı yeni bir tevki ile *Suriye* ve *Mezopotamya*'ya hâkim olarak *Haçlılar*la mücadelelere girişmesi, bu arada *Fırat* ırmağı bölgesindeki fetihleri, sultan Mesud'un ölümü üzerine, yanında bulunan oğlu Alp-Arslan adına hutbe okutması için halife el-Müsterşid'e haber göndermesi, buna karşılık *İsfahan*'da bulunan sultanın öteki oğlu Dâvud adına hutbe okutması için devletin ilerigelenlerinin halife katındaki girişimleri, Zengi'nin tutsak Dübeys'i satın almak suretiyle kurtarması, ayrıca sultan Mesud'la halifelik konusundaki ilişkileri anlatılıyor. Bütün bu nakiller, bu maddede verilen öteki bilgileri, ya tamamlamakta, ya da yer yer yenilikler taşımaktadır.

10. Ebu'l-Vefa Muhammed b. Mahmud b. el-Kasım el-Ahsikesî¹⁰³.

Ebu'l-Vefa'nın, edip Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşî'den¹⁰⁴ naklen *Tarih*'ine aldığı ve İbnü'l-Adim'in de *Bugye*'ye nak-

lettiği Besasirî ile ilgili küçük kayıta (Çeviri, s. 7-8), öteki ilgili kaynaklardakine oranla hiç bir yenilik görülmemektedir.

11. Ebu'l-Fevâris Hamdan b. Abdurrahim el-Esâribî¹⁰⁵.

İbnü'l-Adim, Hamdan'ın kaybolan *Kitabü'l-muvaffak* adlı eserinden ancak bazı parçaları *Bugye*'ye nakletmiştir. Eserin tümünü elegeçirememiş olan İbnü'l-Adim'in yaptığı nakiller de (Alp-Arslan b. Çağrı Bey, Sâdullah b. es-Sertan, Sâlim b. Mâlik ve Ak-Sungur el-Porsukî (S. 134) maddelerinde) çoğu kez ayrıntıdan ve hattâ ilgili kaynaklardakilere göre (İbnü'l-Esir, İbnü'l-Kalânîsî, *Zübdetü'n-nusra* vs.) yenilikten uzak bulunmaktadır.

12. Ebu'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zurayk¹⁰⁶.

İbnü'l-Adim, XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan İbn Havâickeş adıyla tanınan Ebu'l-Hattâb Ömer b. Muhammed el-Uleymî'nin eserinde¹⁰⁷ okuduğunu belirttiği İbn Zurayk'ın kayıp kitabından oldukça ayrıntılı iki nakil yapmıştır :

a) Alp-Arslan b. Çağrı Bey

Bu maddeye alınan nakiller (Çeviri, s. 13-15), İbn Zurayk'ın eserindeki "Şehid ulu sultan Alp-Arslan Ebû Şucâ Muhammed b. Davud'un haberlerinin zikri ve Suriye'ye gelmesi" başlığını taşıyan bölümdeki bilgilerden oluşmaktadır. Bunlar Alp-Arslan'ın *Selçuklu* tahtına geçişi, Kutalmış ve Kavurt Bey ile mücadeleleri ve başarısı, nihayet *Mısır-Fatimî* veziri Nâsırüddevle'nin çağırısı ile *Mısır'a* yürümek üzere *Suriye'ye* gelişi, gerçekten ayrıntılı bir biçimde anlatılıyor. Burada İbn Zurayk'ın, Nâsırüddevle'nin Alp-Arslan'a elçi olarak gönderdiği fakih Ebû Câfer Muhammed'den aldığı sözlü bilgiler yine ayrıntı ile verilmiştir. Hattâ bunlar arasında birçok kayıtların, başta Sıbt olmak üzere, öteki ilgili kaynaklarda (İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Kalânîsî, *Ahbâr*, İbnü'l-Esir vs.) yer almadığını ifade etmeliyiz.

b) Halef b. Mülâib

Uleymî'nin İbn Zurayk'ın elyazısıyle yazılmış olan eserinden nakiller yaptığını da ifade ettiği buradaki kayıtlarda (Çeviri, s. 83-84), Halef'in, *Mısır'dan Efâmiye'ye* döndükten sonraki faaliyetleri ve *Haleb'den* gönderilen *Bâtunî* fedaileri tarafından öldürülmesi ve *Efâmiye'nin Haçlıların* eline geçmesi olayları, yine adigeçen ilgili kaynaklarda olmayan bir ayrıntı ile anlatılmıştır.

13. Ebû Galib Cemalüddin Abdülvahid b. Mesud eş-Şeybanî¹⁰⁸.

XII. yüzyıl müelliflerinden olan Ebû Galib, önce *Düstûr* biçiminde bir eser yazmışsa da daha sonra bunu, günlük olaylara göre düzenleyerek bir *Tarih* kitabı meydana getirmiştir¹⁰⁹. Taberî'nin kısa bir zeylini oluşturan ve bu nedenle de *Muhtasarü't-Taberî* adını alan¹¹⁰ bu eser bugün elimizde bulunmamaktadır. Bugye'ye yapılan nakiller şunlardır :

a) Alp-Arslan b. Çağrı Bey

Bu maddede verilen ilk nakilde (S. 18-19), sultan Alp-Arslan'ın *Haleb* seferi çok kısa olarak zikredildikten sonra *Malazgirt* savaşına başlamadan önce halife el-Kaim Biemrillah tarafından hazırlanıp bütün *İslâm* ülkeleri camilerinde okunan ve *Ahbâr*'da da çok az değişikliklerle kaydedilen¹¹¹ dua metni yer alıyor. Daha sonra *Ahlat* yöresindeki Romanos Diogenes'in öncü kuvvetleriyle yapılan savaş ve büyük hac'in ele geçirilmesi ve nihayet *Malazgirt* savaşı hakkında pek ayrıntılı olmayan ve öteki ilgili kaynaklarda da yer alan bilgiler veriliyor. İkinci nakilde ise (S. 22-24), Alp-Arslan'ın *Hazar* ülkesindeki fetihleri, *Teb-riz*'den vezir Nizamülmülk'ten gelen bir mektup kapsamında faydalanılarak kaydediliyor. Ancak bu kayıt, Sıbt'ta da yer almaktadır.¹¹² Daha sonra Alp-Arslan'ın *Ceyhun* seferi ve ölümünün hikâyesi anlatılmaktadır ki, bu da başta Sıbt olmak üzere, öteki kaynaklardakinden pek farklı değildir.

b) Ahmed-Şah

Buradaki küçük nakilde (S. 26), Ahmed-Şah'ın, kendisini haptiden çıkaran *Haleb* emiri Sâbık'ı kefaleti altına alarak *Haleb*'e hâkim olduğu kaydediliyor ki, bu kayıt, hiç bir kaynakta yoktur.

c) Nizamülmülk

Buradaki ilk kayıtta (S. 47), Nizamülmülk'ün, hastalığını sadaka vermek suretiyle tedavi ettiği konusundadır ki, hiç bir tarihî değer taşımaz. İkinci kayıt ise (S. 56-57), Nizamülmülk'ün öldürülmesiyle ilgili olup bu olayla, sultan Melikşah, Terken Hatun ve Tâcü'l-mülk Ebu'l-Ganâim'in ilişkilerinin bulunduğu belirtilmekte ve ayrıca vezir Ebû Nasr el-Kündürî'nin öldürülmesi sırasında Nizamülmülk'e ulaştırılmasını istediği ve Sıbt (S. 124-29), el-Kâmil (X, 31-34), *Zübdetü'n-nusra* (S. 28-29) ve İbnü'l-Cevzî (VIII, 234-238-39)'de de kaydedilen sözleri zikredilmektedir.

Kasimüddeve Ak-Sungur, Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî, İsmail b. Bôri, İsmail b. Mahmud ve Zengi b. Mevdud (burada ayrıntı var) maddelerine yapılan nakiller genellikle kısa ve yenilik getirmeyen bir biçimdedir.

14. Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde.

Haleb Hanbelî kadıları ailesine mensup olan Ebu'l-Hasen Ali, çeviride de kaydedildiği üzere (S. 33.) *Haleb* emîrleri hakkında, *İslâm* fethinden 1118 yılına dek gelen bir eser kaleme almıştır. Bugün elimizde bulunmayan bu eserden Yahya b. Hamîd, Ebû Tayyî ve İbnü'l-Adim nakiller yapmışlardır¹¹³. İbnü'l-Adim, İbn Ebî Cerâde'nin eserinden bir cüz'ünü, müellif nüshasından kopya eden kadı Ebû Muhammed b. el-Haşşâb'tan aldığını, ayrıca el-Müeyyed b. Muhammed b. Ali'nin, İbn Ebî Cerâde'ye atfen, kendisine bir takım notlar yazdığını kaydetmektedir.

İbnü'l-Adim, bu eserden *Bugye*'ye, Sâbık b. Mahmud, Haydere b. el-Hasen ve Dübeys b. Sadaka maddelerinde olmak üzere, oldukça kısa nakiller yapmıştır. ki, bunlar genellikle edebî niteliktedirler.

15. Ebu'l-Meâlî Sa'd b. Ali el-Hazirî el-Kütübî¹¹⁴.

İbnü'l-Adim, Nizamülmülk maddesinde (S. 38), Ebu'l-Hasen el-Bâharzî'nin *Dumyetü'l-kasr'ına Zinetü'd-dehr ve Usretü ehli'l-asr ve Zikru eltâfi şî'ri'l-asr* adıyla bir zeyl yazan Ebu'l-Meâlî Sa'd'ın bu eserinden Nizamülmülk'e ait olduğunu belirttiği iki şiir nakletmiştir.

16. Ebû Nasr Ali b. Hibetullah el-Mâkûlâ¹¹⁵.

İbnü'l-Adim, Nizamülmülk maddesinde (Çeviri, s. 39), Ebu'l-Kasım Abdussamed b. Mahmud aracılığıyla haberdar olduğu İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmal fî Ref'i'l-iriyab anî'l-mütelif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* adlı eserinden Nizamülmülk'ün haltercümesiyle ilgili iki kısa nakil yapmıştır. Özellikle Nizamülmülk'ün *Horasan, Kûhistan* vs. yerlerde hadis söylediği ve İbn Mâkûlâ'nın ondan Rey kentinde hadis dinlediği ilginç kayıtlar arasındadır. Nakillerden ikincisi, İbn Mâkûlâ'nın eserinin basılan ciltlerinde yer almamaktadır¹¹⁶.

17. Abdülmün'im b. el-Hasen b. el-Lu'aybe¹¹⁷.

İbnü'l-Adim, şair ve edip *Halebli* Abdülmün'im'in *düstûr* biçiminde düzenlediği birtakım notlardan *Bugye*'ye, Nizamülmülk,

Sa'dullah b. es-Sertan ve Ak-Sungur el-Porsukî maddelerine sözlü rivayetleri de kapsayan nakiller yapmıştır ki, bunlar genellikle kısa ve yenilik taşımamaktadır.

18. Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Semnânî¹¹⁸.

Vezir Nizamülmülk tarafından yıllık 720 altın maaşla *Rahbe, Rakka, Harran, Suruç* ve *Haleb* kent ve yöreleri kadılığına atandığı belirtilen İbnü's-Semnânî'nin *Kitabü'l-istizhar fi't-tarih ale's-şuhûr* adlı kaybolan eserinden yapılan nakilde, Nizamülmülk'ün bir kısım faaliyetleri ve ölümü anlatılıyor, ayrıca onun sarayının kapısında hazarda ve seferde üç nöbet kös çalındığı, askere ilk kez arazi ıkta cden¹¹⁹ vezir olduğu (S. 59) zikrediliyor.

19. Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedanî¹²⁰.

İbnü'l-Adim, *Bugye'ye, Hemedanlı Ebu'l-Hasen Muhammed'in* bugün elimizde bulunmayan *Unvanü's-siyer fi Mehasini ehli'l-bedv ve'l-hazer* adlı eserinden dört nakil yapmıştır :

a) Nizamülmülk

Bu maddede (S. 59), 29 yıl, sultan Alp-Arslan ve oğlu sultan Melikşah'a vezirlik yaptığı belirtilen Nizamülmülk'ün 76 yıl, 10 ay ve 19 günlük bir yaşta iken öldürüldüğü, *Şâfiler* için özel medreseler yaptırdığı, *Ceyhun* ırmağından orduyu geçiren gemicilerin ücretlerinin ödenmesini *Antakya* âmiline havale ettiği¹²¹ kayıtları yer almaktadır.

b) Kasımüddeve Ak-Sungur maddesine (S. 64) yapılan nakiller pek ayrıntılı olmayıp Ak-Sungur'un *Haleb*'den her gün 1500 altın vergi aldığı kaydı dışında, pek ayrıntılı ve yenilik taşımamaktadır ki, İbnü'l-Adim, bu nakillere pek çok ilâve bilgiler kaydetmiştir.

Rıdvân b. Tutuş ve Alp-Arslan b. el-Ahras maddelerindeki nakiller de ayrıntı ve yenilikten yoksundur.

20. İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Esir el-Cezerî.

İbnü'l-Adim, "*Hocamız*" diye vasıfladığı ortaçağların en ünlü tarihçilerinden olan çağdaşı İbnü'l-Esir'den dört nakil yapmıştır. İbnü'l-Adim, onun bu nakilleri yaptığı eserinin adını belirtmeyip yalnızca bir yerde¹²² "*Tarih*" demekle yetinmiştir. Bununla birlikte biz, yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, sözkonusu nakillerin onun *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı ünlü eserinden, küçük ve önemsiz değişikliklerle yapılmış olduğunu ortaya koymuş bulunuyoruz. Bu nakiller şunlardır :

a) Kasimüddeve Ak-Sungur

Buradaki kısa nakilde (S. 63), *Haleb* emiri Ak-Sungur'un *Haleb* kent ve yörelerindeki icraatı anlatıyor; özellikle onun emniyet ve âsaiyet ile ilgili olarak "Herhangi bir kabile, ya da bir kişi, herhangi bir köy sınırı içinde soyulacak olursa o köy halkının bunu ödemek zorunda olması" hususundaki buyruğu ilginç kayıtlar arasındadır.

Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî maddesindeki nakiller, öteki ilgili kaynaklarda daima görülebilen kayıtlardandır.

21. Hasên b. Câfer b. Abdüssamed el-Bağdadî.

İbnü'l-Adim, *Bağdadlı* Ebu'l-Hasen b. el-Mukayyir aracılığıyla (rivayet zinciri ile) haber aldığını belirttiği Hasen b. Câfer'in niteliği hakkında şimdilik hiç bir bilgimiz olmayan eseri, ya da notlarından, Nizamülmülk, Hasen b. Esed ve Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî maddelerine, kısa ve yenilik yaşımayan birtakım nakiller yapmıştır.

22. Hammâd b. Hibetullah Ebu's-Sena el-Hanbelî.

İbnü'l-Adim, Hasen b. Esed maddesine (S. 73), *Harranlı* Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ömer b. Şucâne aracılığıyla tanıdığı şeyh Hammâd'ın kaybolan *Harran Tarihi*'nden¹²³, adını belirtmemekle birlikte, İbn Esed'e ait bir şiir ile onun öldürülmesi hakkında kısa bir kayıt nakletmiştir.

23. Ahmed b. Yusuf el-Ezrak el-Fârikî¹²⁴.

İbnü'l-Adim, son *Mervanlı* emiri Nâsiruddevle Mansur'un veziri Hasen b. Esed maddesinde (S. 75), *Meyyâfarikinli* Ahmed b. Yusuf'un *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid* adlı eserinden sultan Melikşah'ın ölümünden sonraki zamanlarda *Meyyâfarikin*'in durumu hakkında başka kaynaklarda bulunmayan kayıtları esasa tam bir riayetle nakletmiştir.

24. Sikatüddin Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Asâkir ed-Dımaşkî¹²⁵.

İbnü'l-Adim, *Bugye*'nin beş maddesine, adını belirtmemesine rağmen İbn Asâkir'in *Tarihu Medineti Dımaşk* adlı büyük eserinden olması daha uygun görünen birtakım nakiller yapmıştır. Fakat bununla birlikte biz bu nakilleri, adigeçen eserin ne yayınlanmış olan ciltlerinde¹²⁶, ne de *Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*'ndaki (Nr. 2887) ciltlerinin ilgili maddelerinde bulamadığımız için karşılaştırma olana-

ğından yoksun kaldığımızı belirtmeliyiz. İbnü'l-Adim kadı Ebû Nasr Muhammed b. Hibetullah aracılığıyla haberdar olduğu bu nakillerin Bâkiüddeve Hüseyin maddesindekilerde (S. 77-78) Tutuş'un *Humus*'u Bâkiüddeve'ye verip onu oğlu Rıdvan'a atabek yaptığı, ölümü üzerinde de *Haleb Selçuklu Meliki* olan Rıdvan'ın veziri olduğu (ayrıca o, Rıdvan'ın annesiyle de evlenmişti), fakat daha sonra Rıdvan'la anlaşmazlığa düşmesi sonucunda *Humus*'a çekildiği ve nihayet Rıdvan'la barışmış olmasına rağmen Rıdvan'ın yakınlığını kazanmak isteyen *Haleb Bâtınî* reisi Ebû Tahir'in girmişiyse *Humus*'ta camide öldürüldüğü anlatılmaktadır.

Rıdvan b. Tutuş, Alp-Arslan b. Rıdvan, İsmail b. Böri ve Zengi b. Ak-Sungur maddelerine yapılan nakiller ise çoğu kez ayrıntıdan yoksun ve daima öteki ilgili kaynaklarda rastlanabilen kayıtlardan pek farklı değildir.

25. Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Munkiz¹²⁷.

İbnü'l-Adim, *Munkizî* ailesinin en büyük bireyi olan Ebu'l-Hasen Ali'nin kayıp *Tarih*'inden *Bugye*'ye birtakım nakiller yapmıştır. Genellikle sözlü rivayetlerin yer aldığı bu nakiller, XI. yüzyıl olaylarını kapsamaktadır ki, İbnü'l-Adim, bunları zaman zaman ciddi biçimde eleştiriye tâbi tutmakta ve ayrıca tamamlayıcı bilgiler vermektedir. Fakat her şeye rağmen çoğu kez görgü tanıklarının ifadelerine dayanması bakımından bu kayıtlara değer veren İbnü'l-Adim, eserinin birçok yerlerini bunlarla âdeta süslemiştir.

a) Alp-Arslan b. Çağrı Bey

Bu maddeye alınan oldukça uzun ve ayrıntılı nakillerde (S. 34-35), sultan Alp-Arslan'ın *Haleb* kuşatması (ilginç ayrıntılarla) ve *Malazgirt* meydan savaşı hakkında hemen hemen hiç bir kaynakta bulunmayan önemli ve yeni bilgiler yer almaktadır. Özellikle bunlar, Ebu'l-Hasen Ali'nin, babası Mürşid b. Ali'den dinlediği bilgilerden oluşmaktadır.

b) Sâbık b. Mahmud

Buradaki nakilde (S. 34-35), bir kurban bayramında, *Haleb*'deki *Türkmen* kadınlarına sarkıntılık yapması nedeniyle *Türkmen* askerleri tarafından öldürülen emir Nasr ve yerine *Haleb Mirdasî* tahtına geçen kardeşi emir Sâbık'ın bir kısım faaliyetleri ve nihayet *Mirdasî emir-*

liğinin Musul emiri Şerefüddeve Müslim tarafından ortadan kaldırılması olayları oldukça ayrıntılı olarak anlatılıyor.

c) Nizamülmülk

Bu maddedeki ilk nakilde (S. 54, 57), vezir Nizamülmülk'ün *İsfahan*'da dört karısı ve dört evinin olduğu, her evde arkadaş ve yakınları için yemek yapıldığı, hangi evde toplanılacaksa orada daha çok yemek hazırlandığı kaydediliyor ve bu ziyafetlerde on adet koyundan kavurma, on türlü yemek ve on kap helva yapıldığı zikrediliyor. İkinci nakilde ise, Nizamülmülk'ün yaralandıktan sonra sultan Melikşah'la yaptığı ilginç konuşma ve onun 7 bin kişilik *Hassa* askerlerinin, kendisinin öldürülmesinde rolü olduğu kanaatiyle Ebu'l-Ganâim Tâcül-mülk'ü öldürdükleri, yine Ebu'l-Hasen'den naklen "Ebu'l-Ganâim" maddesindekindeki kayıtlardan¹²⁸ daha az ayrıntılı olarak anlatılıyor.

ç) Ebu'l-Ganâim Tâcül-mülk

Buradaki nakilde (S. 62), sultan Melikşah'ın sonderecede yakınlığını kazanan *Hazine Nâzırı* Ebu'l-Ganâim'in, vezir Nizamülmülk'ün öldürülmesinde parmağı olması kanisiyle vezirin *Hassa* askerleri tarafından öldürüldüğü, ilgili kaynaklardaki kayıtlara (İbnü'l-Cevzî, IX, 64-68; *Zübdetü'n-nusra*, s. 63-64; İbnü'l-Esir, X, 204-206; *Ahbâr*, s. 66-67) oranla daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

d) Kasimüddeve Ak-Sungur

Bu maddedeki ilk nakilde (S. 65-67), sultan Melikşah'ın *Bağdad*'da avlanırken kendisini ziyarete gelen kardeşi Tutuş'u görünce, atından inip onu karşıladığı, esasında atından inmeden karşılaması gerektiği ve nihayet ayrıca *Bağdad*'a gelen Ak-Sungur ile Tutuş'un sultanın huzurundaki hiç bir kaynakta görülmeyen ilginç münakaşaları ve Melikşah'ın müdahalesi zikrediliyor. İkinci nakilde ise, Tutuş'la Ak-Sungur arasındaki savaş ve Ak-Sungur'un tutsak alınıp öldürülmesi olayı, bu sırada Tutuş'un yanında bulunan görgü tanığı Rûmî b. Vehb'in ayrıntılı ve ilginç ifadeleriyle kaydedilmekte ve nihayet Ak-Sungur'un gömülmesi ve kabri hakkında bilgi verilmektedir ki, müellifimiz Ebu'l-Hasen Ali'nin bu kayıtlardaki birkaç yanlışını, nedenleriyle birlikte birer birer belirtmekte ve doğrularını, yine nedenleriyle birlikte kaydetmektedir.

26. Müeyyedüdevle Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid b. Munkiz¹²⁹.

İbnü'l-Adim, *Kitabü'l-itibar* müellifi emîr Ebu'l-Muzaffer Usâme'nin, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ebû Câfer, Ebû Muhammed b. Abdullah el-Esedî vs. kimseler aracılığıyla haberdar olduğu ve adını belirtmediği kayıp eserinden *Bugye*'ye beş nakil yapmıştır.

a) Bâkiüddeve Hüseyin

Buradaki nakilde (S. 78), Hüseyin'in melik Rıdvan'la olan ilişkileri, ondan ayrılıp gittiği *Humus*'ta *Bâtıniler* tarafından öldürülmesi ve nihayet *Humus*'un *Haçlılardan* önce *Dımaşk Selçuklu Meliki* Dukak tarafından alınması anlatılıyor ki, bunlar, İbn Asâkir'in kayıtlarındakinden pek farklı ve ayrıntılı değildir.

b) Halef b. Mülâib

Buradaki ilk nakilde (S. 81), İbn Mülâib'in *Selemiyye* hâkimi Şerif İbrahim el-Haşimî ve ailesine karşı giriştiği tenkil hareketi üzerine, bu ailenin, halife ve sultan Melikşah'a başvurmaları ve nihayet Tutuş, Kasimüddeve Ak-Sungur, Bozan ve Yağı-Sıyan'ın birlikte yürüttükleri tedip harekâtı ve İbn Mülâib'in tutsak alınıp sultana gönderilmesi hikâye ediliyor. İkinci nakilde ise (S. 84), İbn Mülâib'in *Efâmiyeli Bâtınilerle* işbirliği yapan *Haleb Bâtınileri* tarafından *Efâmiye* kalesinde öldürülmesi hikâyesi yer alıyor. Bu konuda, aynı maddede, başka kaynaklardan nakledilen daha ayrıntılı ve değişik bilgiler bulunmaktadır ki, bunlar, Usâme'nin verdiği bilgilerle bir bütün oluşturmaktadır.

Hüseyin b. Ali et-Tuğrâi ve Sâlim b. Mâlik maddelerine yapılan nakillerde, ayrıntı ve yenilik taşıyan bilgiler bulunmamaktadır.

27. Ebu'l-Mugis Munkiz b. Mürşid.

İbnü'l-Adim, Ebû Galib Hemmâm'ın eserinin bir zeylini oluşturan Ebu'l-Mugis Munkiz'in¹³⁰ bugün elimizde bulunmayan *Tarih*'inden *Bugye*'ye yaptığı nakillerde (Bâkiüddeve Hüseyin, Halef b. Mülâib maddeleri, s. 79, 80, 82) değişik bilgiler yer almamaktadır.

28. Ebu'l-Fevâris Murhef b. Usâme b. Mürşid¹³¹.

İbnü'l-Adim, Ebu'l-Fevâris Murhef'in tarihî olaylarla ilgili olarak muhtasar bir biçimde tuttuğunu belirttiği ve müellifin

elyazısıyle olan birtakım notlarının *Kahire*'de eline geçen bir bölümünden *Bugye*'ye nakiller yapmıştır. Bu nakillerdeki bilgilerin, aynı konuda babası Usâme'nin kaydettiklerinden çok daha ayrıntısız olduğu görülmüyor. Özellikle İbnü'l-Adim, Usâme'nin kayıtlarından hemen sonra oğlu Murhef'in kayıtlarını vermektedir. Babasının notlarından, ya da kayıp eserinden özetler halinde not aldığı, yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda anlaşılan Murhef'in daha başka eserlerden de bazı notlar derlediği, verilen nakillerde kolaylıkla görülmektedir ki, bunlarda da pek orijinallik yoktur.

Nizamülmülk (S. 39), Bâkiüddeve Hüseyin (S. 79), Halef b. Mülâib (S. 84), İsmail b. Böri (S. 139) ve Hassan b. Gümüş-Tegin (S. 172) maddelerine yapılan nakillerde, ilgili kaynaklarda, ya da bizzat İbnü'l-Adim'in aynı konularda verdiği bilgilerden daha ayrıntı ve değişiklikler pek yer almamaktadır.

29. Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. el-Fazl ed-Dâri.

İbnü'l-Adim, *Mardin*'de müellif nüshasını eline geçirdiğini belirttiği *Dârâlı* reis Ebû Ali'nin *Tarih*'inden XII. yüzyıla ilgili olarak yaptığı Rıdvan b. Tutuş maddesindeki nakilde (S. 97) önemli bir kayıt bulunmamasına karşılık Dübeyş b. Sadaka maddesinde (S. 156), Dübeyş'in sultan Mesud'un buyruğuyla öldürülmesi hikâyesi, bilinen ilgili kaynaklardakilerden daha değişik bir biçimde anlatılmaktadır.

30. Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccâr¹³².

İbnü'l-Adim, arkadaşı ve dostu İbnü'l-Neccâr'ın *Bağdadlı* Hatib'in *Tarihu Bağdad*'ına *et-Tarihü'l-mücedded li-Medineti's-Selâm* adıyla yazdığı zeylden *Bugye*'ye tek bir nakil yapmıştır. Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî maddesinde (Çeviri, s. 118) verilen bu nakilde, Tuğrâî'nin haltercümesinin çeşitli safhaları hakkında biraz genelimsi bilgiler yer alıyor. Bu bilgiler, meselâ aynı maddedeki *İsfahanlı* İmaddüddin'in *Haridetü'l-kasr*'ından yapılan nakillerden daha ayrıntılı ve orijinal sayılmaz.

31. Ebû Saadât Muhammed b. Abdurrahman el-Bendihî¹³³.

İbnü'l-Adim, Ebû Muhammed Abdurrahman ve Ebu'l-Fazl Ahmed aracılığıyla haberdar olduğu, Hariri'nin *Makamatı*'na bir şerh yazan Ebû Saadât'ın *Şerhu Makamat*'ından Dübeyş'le ilgili üç nakil yapmıştır. Birinci nakilde (Çeviri, s. 140) Dübeyş'in

soy zincirinin tamamı verilmekte; ikinci nakilde (Çeviri, s. 154), Hariri'nin, kendisine hil'at ve para gönderen Dübey's'in meziyetleri hakkında *Makamat*'ındaki küçük bir kayıt zikrediliyor ve nihayet üçüncü kayıta ise (Çeviri, s. 155) Dübey's'in haltercümesinin bir kısım safhaları çok genel olarak anlatılıyor.

32. İbnü'd-Dehhân Ebû Şucâ Muhammed b. Ali el-Bağdadi.

İbnü'l-Adim, kadı Bahaüddin Ebû Muhammed b. İbrahim b. el-Haşşâb'ın müellif nüshasından istinsah ettiği *Bağdadi İbnü'd-Dehhân'ın Muhtasar Tarih*'inden¹³⁴ Zengi b. Ak-Sungur maddesine iki nakil yapılmıştır. Birinci nakilde (S. 161), Zengi'nin Hutluğ-Aba ve Bedrüddevle Süleyman'ın *Haleb* yönetimi için kendisine başvurmaları sonucunda *Haleb*'e gelip hâkim olması, sultan Mesud, halife er-Raşid Billah ve el-Muktefi Liemrillah ilişkileri, aynı konudaki Azimi'nin kayıtlarıyla bir bütün oluşacak biçimde yer almaktadır. İkinci kısa nakilde ise (Çeviri, s. 167), yalnızca Zengi'nin Rebiülevvel 541 (Ağustos/Eylül 1146) tarihinde, *Câber* kalesini kuşattığı günlerde hâdimi Yarın-Kuş tarafından öldürülmesi kaydediliyor.

33. Ebu'l-Mehâsin b. Selâmetü'l-Harrani.

İbnü'l-Adim, Hammâd b. Hibetullah'ın *Harran Tarihi*'nin bir zeylini oluşturan Ebu'l-Mehâsin'in bugün elimizde bulunmayan *Harran Tarihi*'nden Zengi b. Ak-Sungur maddesine üç nakil yapmıştır. Müellifimiz bu eseri, *Harran*'da müellif nüshasından kopya eden Fahrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Hıdır b. Teymiye'nin oğlu hatip Seyfüddin Ebû Muhammed Abdülgani'den aldığını ifade etmiştir.

İlk nakilde (Çeviri, s. 162), Zengi'nin *Urfa*'yı fethinden sonra *Harran* reisi Cemalüddin Fazlullah hakkında cami mihrabı üzerine yazılı bir şiir ve hikâyesi, onun kentteki icraatı konusunda, bilinen ilgili kaynaklarda görülmeyen küçük notlar (gelire göre vergi alınması ve *Harran* için su taksimi vs.) kaydedilmekte ve nihayet *Haçlıların* elinde bulunan *Bire*'yi kuşattığı sırada *Musul*'da kendisine karşı çıkan bir ayaklanma ve bastırması zikrediliyor. Ebu'l-Mehâsin'in babasının sözlü ifadelerini kapsayan ikinci nakilde (Çeviri, s. 164), Zengi'nin ordusunun disiplinli ve intizam içinde olduğu, hiç bir askerinin parasız, ya da *Divan*'dan alınmış bir yazı olmaksızın herhangi bir çiftçiden bir arpa tanesi dahi almadığı, aksi takdirde o askerin yiye-

ceğinin kesildiği ve ordudan kovulduğu kaydediliyor; ayrıca onun, *Harran*'dan alınan ağır vergilerin kaldırılması hususunda vali ve vergi memurlarına tavsiyede bulunduğu zikrediliyor. Üçüncü nakilde ise (Çeviri, s. 168), Zengi'nin öldürülmesi ve gömülmesi anlatılıyor ki, bu kayıtların, aynı maddedeki başka kaynaklardan (İbn Asâkir ve İbnü'd-Dehhân) nakledilen bilgilerden daha ayrıntılı olduğu görülmüyor.

34. Ebu'l-Meâli Mesud b. Ammâr.

İbnü'l-Adim, *Ahlat Melikesi Şah Bânuvan ve Musulemîri Arslan-Şah b. Mesud*'un hizmetinde bulunmuş olan *Ahlatlı Ebu'l-Meâlî Esad*'ın (Çevri, s. 185 vd.) *Ahlat-Mekke* arasında *Hac* yollarını saptamak amacıyla yaptığı seyahatla ilgili olarak kaleme aldığı bir *Seyahatnâme (Rihle)*'den küçük bir parça nakletmiştir. Bu nakillerinde önce, Ebu'l-Meâlî Es'ad'ın *Ahlat* hâkimi Şah-Ermen Sökmen b. İbrahim'in *el-Cezr* ve *Senâsine* seferi (kısa), daha sonra *Musul*'da İzzüddin Mesud b. Mevdud'la buluşması ve ilişkileri, *Musul* ordusu ile *Haçlılara* karşı çarpışmak üzere *Akkâ*'ya gidişi ve yolu üzerinde bulunan konak yerlerini birer birer kaydetmesi zikrediliyor.

35. Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdi.

İbnü'l-Adim, Dübeys b. Sadaka maddesinde (Çeviri, s. 140), Ebîverdi'nin adını belirtmediği, fakat onun kaybolan ensâb hakkındaki eserinden yapılması doğal görünen Dübeys'in soyzincirini nakletmiştir.

36. Abdurrezzak b. Ahmed et-Etrablusî.

İbnü'l-Adim, İsmail b. Nuruddin Mahmud maddesine (Çeviri, s. 177) *Trabluslu* şair Abdurrezzak'ın adını kaydetmediği eserinden Melikü's-Salih İsmail'in Recep 577 (Kasım/Aralık 1181) tarihinde öldüğü kaydını nakletmiştir.

37. Mansur b. Temim b. ez-Zenkel es-Serminî¹³⁵.

İbnü'l-Adim, *Serminli* şair Mansur'un adını belirtmediği eserinden Ahmed-Şah maddesinde (Çeviri, s. 26), *Haleb Mirdasî* emîri Sabık—Ahmed-Şah—Demleç-oğlu Mehmed ilişkileri hakkında hiç bir kaynakta görülmeyen ilginç kayıtlar nakletmiştir.

38. Ebû Mansur Hibetullah b. Sâdullah b. el-Hibranî.

İbnü'l-Adim, Kasimüddeve Ak-Sungur maddesinde (Çeviri, s. 67) *Halebli* Ebû Mansur'un adını belirtmediği eserinden

sadece Ak-Sungur'un öldürülmesi tarihini (10 Cumadelâhır 487= 27 Haziran 1093) nakletmekte ve bunun doğru olduğunu da ifade etmektedir.

39. Ebû Mansur Esbehdûst b. Muhammed b. Esfâr ed-Deylemî¹³⁶.

İbnü'l-Adim, Arslan el-Besasirî maddesine (Çeviri, s. 10), şii eğilimli bir şair olan *Deylemli* Ebû Mansur Esbehdûst'un *Di-van*'ından Besasirî'yi öven bir şür nakletmiştir.

40. Ebû Turâb Haydere b. el-Hasen b. Ahmed el-Halebî.

İbnü'l-Adim, Ebû Turâb'ın haltercümesinde, aynı zatın oğ-lunun kalemiyle yazılmış olan *Hutbeler* kitabından birtakım örnekler vermiştir (S. 86, 87).

41. Mecmua

İbnü'l-Adim, Dübeyş b. Sadaka maddesinde (Çeviri, s. 154) Umran er-Rebîb tarafından düzenlenen bir *Mecmua*'dan Dübeyş'e ait şiirlerden bir parça kaydetmiştir.

42. Tarih

İbnü'l-Adim, müellifinin adının belli olmadığını ifade ettiği bir *Tarih* kitabından, üç nakil yapmıştır :

a) Alp-Arslan (Çeviri, s. 12)

Burada verilen ilk nakilde, sultan Alp-Arslan'ın *Haleb* kuşat-ması ve *Malazgirt* savaşı hakkında bilinen ilgili kaynaklardakinden çok daha kısa birtakım kayıtlar yer alıyor. İkinci nakilde ise (S. 20) Alp-Arslan'ın henüz mehk iken *Gazneli* Mevdud ile mücadelesi, daha sonra babası Çağrı Bey'in ona *Belh*, *Toharistan*, *Tirmiz*, *Vahş* ve *Velvâliç* kentlerinin yönetimini vermesi ve onun, *Tirmiz*'e saldıran *Türk Hakanı* ile yaptığı savaş kaydediliyor. Bu kayıtlar, *Ahbâr*'da (S. 26-29; çev., s. 18-20) aynen yer almıştır.

b) Ahmed-Şah

Buradaki küçük nakilde (S. 27), Ahmed-Şah'ın *Haleb*'i kuşatan Tutuş'a karşı bir çıkış harekâtı yaptığı ve 471 (1078/79) yılında da öldürüldüğü kaydediliyor. Bu nakil, İbnü'l-Kalânisi'deki (S. 112) aynı konudaki kaydı tamamlamaktadır.

İbnü'l-Adim, yukarıda eser ve müelliflerinin nitelikleri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız kaynak eserlerden başka, gerek ken-

disinin bizzat adlarını belirtmediği kaynaklardan tuttuğu, gerekse muhtelif kimselere ait birtakım tarihî notlardan da faydalanmış ve bunlardan *Bugye*'nin bazı maddelerine nakiller yapmıştır :

1. Arslan el-Besasirî

İbnü'l-Adim, bu maddeye (S. 2), adını belirtmediği bir *Suriyeli*'nin notlarından Besasirî'nin 499 (1057) yılında *Suriye*'ye gelip *Bâlis* yörelerinde bir yıl, iki ay kaldığını nakletmiştir. İbnü'l-Adim, bu notu, Hemmâm el-Maarri'nin aynı konudaki kayıtlarını tamamlamak ve açıklığa kavuşturmak için kaydetmiştir.

2. Zengi b. Ak-Sungur

Bu maddedeki yine İbnü'l-Adim tarafından tutulmuş olan notta (S. 167), Zengi'nin *Câber* kalesini kuşattığı sıralarda, gündüz tehdit ettiği hâdimi Yarın-Kuş tarafından gece yatağında uyurken öldürüldüğü kaydediliyor. Bu kayıt, İbnü'l-Adim'in, Ebu'l-Mehâsin'in *Harran Tarihi*'nden yaptığı daha ayrıntılı kayda çok benzemektedir.

3. Kasimüddeve Ak-Sungur

Buradaki kayıt (S. 66), adı belirtilmeyen bir *Haleblinin* notlarından alınmıştır. Bu notta, kendisine sultan Melikşah tarafından *Haleb* valiliği verilen Ak-Sungur'un 8 yıl görev yaptıktan sonra Safer 487 (Şubat/Mart 1094) tarihinde *Esed-oğulları* obasındaki *Kâris*'te yapılan savaş sonunda, Tutuş tarafından öldürüldüğü zikrediliyor. Bu kayıt, ilgili hiç bir kaynakta yoktur.

4. Hüseyin b. Ali et-Tuğrâi

İbnü'l-Adim, *İsfahanlı* Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed es-Silefi¹³⁷ tarafından tutulduğunu söylediği notlardan birtakım nakiller yapmıştır ki, bunlar edebî nitelikte olup Silefi'nin yaşadığı çağa aittir. Şöyleki :

a) Buradaki notta (S. 103), Tuğrâi'nin fazıl bir edip ve şair olduğu, faziletinin *Arap* ve *Acem-Irak*'ında mesel haline geldiği kaydediliyor.

b) Aynı maddedeki not halinde olduğu belirtilmeyen ikinci nakilde (Çeviri, s. 106-107), birisi *Nişaburlu* Muhammed b. Mahmud'un *Sırrü's-sürûr* adlı eserinden olmak üzere, Tuğrâi'ya ait iki şiir yer almaktadır.

5. Rıdvan b. Tutuş

İbnü'l-Adim, şeyh Ebu'l-Hasen b. Mevsûl'un bir selefine ait olduğunu belirttiği notları, bunları Şerif Eminüddin Ahmed

el-İshakî'nin evinde yazan Şerif İdris b. el-Hasen aracılığıyla ele geçirmiştir. Bu notlarda (S. 91), Rebiülevvel 505 (Eylül/Ekim 1111) tarihinde 500 yükle *Haleb*'e gelen ve *Bâtını* düşmanlığıyla tanınan Ebû Harb İsa b. Zeyd el-Hucendî'nin *Bâtını* saldırısına uğraması ve bunun, melik Rıdvan'la ilgili bulunduğu hususundaki kayıtlar yer almaktadır ki, bunlar, kaynak gösterilmeksizin daha kısa olarak zikredilen *Zübdetü'l-Haleb*'den (II, 161-63) başka hiç bir kaynakta yer almamaktadır. Rıdvan hakkındaki ikinci kayıt (S. 97), İbnü'l-Adim'in bizzat kendisinin faydalı bulup tuttuğunu söylediği notlar arasında yer almaktadır. Bu notlarda, melik Rıdvan'ın şiddetli bir hastalığa tutulup 28 Cumadelâhır 507 (10 Aralık 1113) tarihinde öldüğü ve 100 bin altın değerinde bir hazine bıraktığı zikrediliyor.

B.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

İbnü'l-Adim, yukarıda belirtmeye çalıştığımız birçok yazılı kaynaklardan *Bugye*'ye nakiller yaptığı gibi, eserinde pek çok sözlü rivayetlere de yer vermiştir. Genellikle bu rivayetler, ya kendisinin çağdaşı bulunan ve olaylara tanık olan kimselerden doğrudan doğruya, ya da yine kendisinin çağdaşı olup da olaylara tanık olmayan kimselerden dolaylı olarak (seleflerine atfen) nakledilmişlerdir¹³⁸. Müellifimizin kendilerinden sözlü olarak bilgi aldığı kimseler şunlardır :

1. Ebu'l-Hasen Ahmed (İbnü'l-Adim'in babası)

a) Ebu'l-Hasen Ahmed'in adı açıklanmayan selefine atfen verdiği bilgiler (Çeviri, s. 11), sultan Alp-Arslan'ın *Haleb* kuşatması ve kent emiri Mahmud ile olan ilişkileri hakkında, kaynaklarda rastlanmayan ilginç kayıtları kapsamaktadır.

b) Buradaki bilgiler (Çeviri, s. 69), Kasimüddeve Ak-Sungur'un cesedinin *Haleb* dışına nakli ile ilgili küçük bir hikâyeden oluşmaktadır.

c) Ebu'l-Hasen'in, babasına yani İbnü'l-Adim'in dedesine atfen verdiği bilgiler (Çeviri, s. 90-91), dedesi Ebu'l-Fazl Hibetullah Ebû Gânim ile kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb arasında bir köy sınırı konusunda çıkan anlaşmazlığın *Haleb* meliki Rıdvan tarafından çözümlenmesi ile ilgilidir.

ç) Burada (Çeviri, s. 97-98) zikredilen ifadede, Alp-Arslan el-Ahras'ın öldürülmesi nedeni ile ilgili bir rivayet yer almaktadır. Ebu'l-Hasen Ahmed, kendi yaşadığı devirle ilgili olmayan bu rivayeti başka birisinden dinlemiş olmalıdır.

d) Buradaki anlatımda (Çeviri, s. 143)¹³⁹, *Haçlı*, Dübeyş ve İbrahim b. Rıdvan'ın kuvvetlerinin *Haleb*'i kuşatması sırasında, içinde Ebu'l-Hasen'in dedesi Ebû Gânim'in de bulunduğu bir *Haleb* heyetinin yardım için, kent yönetimini elinde tutan ve fakat bu sırada *Mardin*'de bulunan *Artuklu* Temürtaş'a gidişi, olumlu sonuç alamayınca *Musul* emîri Ak-Sungur el-Porsukî'ye başvurması ve onun da *Haleb*'i kurtarması hikâyesi hiç bir kaynakta olmayan tam bir ayrıntı ile verilmektedir.

e) (d) maddesindeki bilgileri kısmen de olsa tamamlayan ve Ebu'l-Hasen'in babasından naklen verilen buradaki rivayette (Çeviri, s. 128 vd.), sözkonusu kuşatma sırasında *Haleb*'deki durum hakkında bilgi yer alıyor.

f) Burada verilen rivayetlerde (Çeviri, s. 175 vd.) *Haleb Meliki* İsmail b. Nuruddin Mahmud'un *Haleb*'i kuşatan Salâhüddin Eyyûbî ile olan ilişkileri, hastalığı (doktoru Afif b. Sukre'den naklen bir hikâye ile) ve ölümü, bütün ayrıntısı ile anlatılmaktadır. Ebu'l-Hasen'in aynı zaman ve kentte yaşamış olması nedeniyle bu sözlü rivayetler, tam bir kaynak niteliği taşımaktadır.

2. Ebû Gânim Muhammed (İbnü'l-Adim'in amcası).

İbnü'l-Adim, amcası Ebû Gânim'den, o da Zengi devrinde *Haleb* kadısı olan babası Ebu'l-Fazl Hibetullah'tan naklen :

a) İmadüddin Zengi'nin, Rıdvan'ın kızı olan karısından ayrılması hikâyesi (Çeviri, s. 165), b) Yine Zengi'nin, Ebu'l-Fazl'ın babasını *Haleb* kadılığına ataması ve ona, ilginç bir tavsiyesi ile ilgili bir rivayeti (Çeviri, s. 165-66) dinlemiştir.

3. Ebu'l-Meâli Abdüssamed b. Hibetullah b. Ebû Cerâde (İbnü'l-Adim'in amcası).

İbnü'l-Adim, olayların içinde yaşayan görgü tanığı amcası Ebu'l-Meâli Abdüssamed'den, *Musul* emîri İzzüddin Mesud ile kardeşi *Sincar* emîri İmadüddin Zengi arasındaki *Haleb* egemenliği sorunu, buna Salâhüddin Eyyûbî'nin müdahalesi ve bu sıradaki *Haleb*'in durumu hakkında en ayrıntılı bilgilerin rivayetini dinlemiştir (Çeviri, s. 179).

4. İzzüddin Ebû Ali el-Hasen b. İsmail el-Kaylavî (İbnü'l-Adim'in çağdaşı).

Ebû Ali'nin İbnü'l-Adim'e söylediği rivayetlerden :

a) Ebû Ya'lâ b. el-Hebbâriyye'nin vezir Nizamülmülk'e yazdığı iki şiir (övgü ve yergi) dolayısıyla bu konuda her ikisi arasında yapılan görüşmeler (Çeviri, s. 51-52), b) Hüseyin b. Ali et-Tuğ-râî'ye ait bir şiir (Çeviri, s. 109), c) Halife el-Müsterşid—Dübeyş ilişkileri (Ebû Ali babasından, o da şeyh Ebû Sa'd b. en-Nu'manî'den naklen, oldukça ayrıntılı olarak) (Çeviri, s. 147 vd.), ç) Ahmed b. Yarınkuş'un içinde öldüğü odanın duvarına kendi elyazısıyla yazdığı bir beyti (bir *Sincarlı*'dan naklen) (Çeviri, s. 191), yer almaktadır.

5. Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Hıdır (*Kadıasker*).

İbnü'l-Adim'in, Ebû Abdullah'tan, vezir Nizamülmülk'ün çok eğilim gösterdiği *Şâfiîleri*, fakih yetişmelerini sağlamak için med-reselere, *Hanefîleri* de, hukuk işleriyle uğraşmalarını sağlamak için kadıklara atadığını dinlediği kaydediliyor (Çeviri, s. 54). Fakat Ebû Abdullah'ın söylediği bu rivayetin kökeni belirtilmemiştir.

6. Ebu'l-Kasım Abdullah b. Hüseyin el-Hamavî (*Haleb'de*) ve **Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud es-Sâvî** (*Kahire'de*).

İbnü'l-Adim, her iki zattan, Nizamülmülk'ün yaralandıktan sonra “askere söyleyin, beni öldüreni öldürmesinler, çünkü onu bağışladım” şeklindeki sözlerini dinlemiştir. Burada bu sözleri bizzat işiten Savâb b. Abdullah'a dek uzanan rivayet zinciri kaydedilmiştir (Çeviri, s. 60).

7. Usâme-oğullarından birisi.

İbnü'l-Adim, adını belirtmediği çağdaşı *Halebli Usâme-oğullarının* birisinden, *Mirdasilerin* yönetimindeki *Haleb'de* şii *Mısır Fatımı* hutbesi okunması konusunda bilgi almış, fakat bunların yanlış olduğunu kanıtlamıştır (Çeviri, s. 85).

8. Şerefüddeve Bedran b. Cenahüddeve Hüseyin.

İbnü'l-Adim'in, emir Bedran'dan dinlediği rivayetler arasında:

a) Alp-Arslan el-Ahras'ın, hizmetindeki emirlere (bunlar arasında emir Bedran'ın dedesi emir Mâlik de vardı) kötü davranışları ve sonunda öldürülmesi (Çeviri, s. 98), b) Dübeyş'in, Bedran'ın dedesi emir Mâlik'e (bizzat kendisinden naklen) hazinesiyle birlikte sığınması

ve halife el-Müsterşid'e teslim edilmemesi konusu (S. 150), c) Zengi'nin, Bedran'ın amcası *Câber* kalesi sahibi Ali b. Mâlik'i kuşatması (bu sıradaki kalenin durumuyla ilgili bir hikâye ile) ve *Menbiç* emîri Hassan'ın hapsi ve nihayet Zengi'nin öldürülmesi (Çeviri, s. 169) olayları yer almaktadır.

9. Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed en-Nilî.

İbnü'l-Adim, Ebû Ali'den, sultan Mesud'un, yanında bulunan Dübeys'i, öldürmek için yanına çağırdığı İmadüddin Zengi'yi bir mektupla uyarması nedeniyle öldürdüğü rivayetini dinlemiştir (Çeviri, s. 153). Bu rivayetin kökeni belirtilmemekle birlikte başka küçük bir rivayette (Çeviri, s. 153), Ebû Ali'nin, "İmadüddin'in torunlarının birisinden bilgi aldığını" zikretmesi, yukarıdaki rivayetin de aynı kökenden geldiğini gösterebilir.

10. Musullu bir edip

İbnü'l-Adim, adını belirtmediği *Musullu bir edipten*, ünlü şair Haysa Beysa'nın Dübeys'i öven bir şiir yazıp bin altın aldığını, halife el-Müsterşid'in bunu haber alması üzerine, bu kez Dübeys'i yeren bir şiir yazmış olduğunu, buna karşılık halifeden 50 altın aldığını ve maaşına zam yapıldığını dinlemiştir (Çeviri, s. 154).

11. Haleb çiftçilerinden bir cemaat.

İbnü'l-Adim, *Haleb* çiftçilerinin, İmadüddin Zengi'nin, küfarla savaşmak için sık sık asker toplamasından şikâyet ettiklerini dinlemiştir (Çeviri, s. 164).

12. Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Muhammed es-Sincârî.

İbnü'l-Adim, *Sincarlı* Abdüllâtif'ten -o'da babasından- *Musul'da* şeriatça yasak olan şeylere karşı derhal eyleme geçen bir kimsenin, *Dicle* ırmağında kayık safası yapan Zengi'ye karşı da eyleme geçtiği hakkında bir hikâyeyi dinlemiştir (Çeviri, s. 166).

13. Şihabüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (*Rakka* kadısı).

İbnü'l-Adim, *Rakka'yı* ziyareti sırasında, kadı Ebû Abdullah Muhammed, kendisine, İmadüddin Zengi'nin *Rakka'da* gömüldüğü *Ali b. Ebû Tâlib Meşhedî*'ni göstermiş ve bu konu ile ilgili bir de hikâye anlatmıştır (Çeviri, s. 170-71).

14. Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Râfi (*Kadî'l-kudât*).

İbnü'l-Adim, çağdaşı ve dostu Ebu'l-Mehâsin'den :

a) Emîr Ak-Sungur el-Porsukî'nin *Musul* kadısı Murtaza'ya mahkemede herkese eşit davranmasını söylediğini (Çeviri, s. 132-33), b) Kaynağı belirtilmeksizin, *Haleb* emîri İsmail b. Nuruddin Mahmud'un ölümü ve yönetimin *Musul* emîri İzzüddin Mesud'a verilmesi vasiyetini (Çeviri, s. 176), c) Emîr Mesud'un, kardeşi İmâdüddin Zengi ile *Haleb* ile *Sincar*'ı takas etmesi, bu arada Salâhüddin Eyyûbî'nin *Haleb*'e geldiği ve Zengi ile olan bütün ilişkilerinin rivayetini dinlemiştir (Çeviri, s. 182 vd.).

15. Muvaffakuddin Yaîş b. Ali (İbnü'l-Adim'in hocası).

İbnü'l-Adim, görgü tanığı *Haleb* şihnesi emîr Hüsamüddin Mahmud b. Hutlu'dan naklen Muvaffakuddin Yaîş'e, *Şehrizurlu* Muhyiddin'in *Haleb* kadılığından azli ve yerine fakih *Gazneli Âli*'nin atanması sorunu hakkında bir rivayet dinlemiştir (Çeviri, s. 177).

16. Tâcüddin Muhammed b. Hayrullah en-Nufey'i.

İbnü'l-Adim, *Sincar*'da, Tâcüddin Muhammed'den, *Sincar* emîri Zengi b. Mevdud ile ilgili olarak gördüğü bir düşün hikâyesini dinlemiştir (Çeviri, s. 184).

17. Ebu'l-Mehâmid İsmail b. Hâmid el-Kavsi.

İbnü'l-Adim, Ebu'l-Mehâmid'den:

a) Emîr Esad b. Ammâr'ın bizzat Ebu'l-Mehâmid'e okuduğu bir şiiri, ayrıca yine ondan, *Musul*'dan ayrıldığı zaman, onun nüfuzlu ve kent yönetimini tam bir yetkiyle elinde tuttuğunu, fakat daha sonra *Harran*'a henüz gelmeden, kendisini çekemeyenlerin etkisi altında kalan emîr Arslan-Şah b. Mesud tarafından mal ve parasına elkonulduktan sonra hapse atılıp ölünceye dek orada kalmaya mecbur edildiğini (Çeviri, s. 185), b) Ebu'l-Mehâmid'in el-Melikü'l-Adil Seyfüddin Ebû Bekr b. Eyyûb adına *Musul*'a Arslan-Şah'a elçi olarak gittiği zaman onun, kendisine, el-Melikü'n-Nâsır Salâhüddin'in İzzüddin Mesud'a gönderdiği bir şiiri ve onun da, buna yine şiir olarak verdiği cevabın rivayetlerini dinlemiştir (Çeviri, s. 188).

18. Ömer b. er-Rebib Es'ad b. Ammâr.

İbnü'l-Adim, İbn Ammâr'ın oğlu Ömer'den, babasının haltercümesi hakkında kısa bilgi almıştır (Çeviri, s. 187). Bunlar, aynı maddede verilen yazılı kayıtlardan pek farklı değildir.

19. İbnü'l-Adim, hizmetinde bulunduğu *Sincar* emîri Kutbud-din b. Zengi b. Mevdud tarafından hapse atılıp yeme ve içmeden men edilen emîr Ahmed b. Yarın-Kuş'la ilgili birçok rivayetleri:

Ali b. el-Hüseyn Debâbetü's-Sincarî, Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî, adları belirtilmeyen birkaç *Sincarlı*, *Sincar*'da bulunduğu sırada bazı kimseler ve Ahmet b. Yarın-Kuş'u görüp tanıyan *Sincarlı* bir *Hanefî fakih*'inden dinleyerek eserine nakletmiştir (Çeviri, s. 189 vd.).

20. Ebû Hâmid Abdullah b. Abdurrahman b. el-Acemî.

İbnü'l-Adim, Ebû Hâmid'in, olayların içinde yaşayan babasından Ak-Sungur'un cesedinin nakli ve mezarının inşası hakkında kendisine söylediği sözleri kaydetmektedir (Çeviri, s. 69).

21. İmadüddin Ali b. Abdullah et-Tilimsânî.

İbnü'l-Adim, *Hama*'da, *Tilimsanlı* Ali b. Abdullah'tan dinlediği, tabib ve edib Ebû Bekr b. Yusuf'a ait bir şiiri kaydetmektedir (Çeviri, s. 194).

22. Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud

İbnü'l-Adim, *Kahire*'de, Ebû Yakub Yusuf'tan (rivayet zinciriyle birlikte), *Meyyafarikinli* emîr ve şair Hasen b. Esed'e ait iki şiiri dinleyip *Bugye*'ye nakletmiştir (Çeviri, s. 72-73).

23. İzzüddin Ebu'l-Hasen b. el-Esir.

İbnü'l-Adim, çağdaşı ünlü tarihçi İbnü'l-Esir'den emîr Ak-Sungur el-Porsukî'nin meziyetleriyle ilgili bilgiler (İbnü'l-Esir bunları babasından dinlemiştir) ile onun, *Musul*'da *Camîü'l-atik*'de *Bâtınîler* tarafından öldürülmesiyle ilgili bir rivayeti dinlemiştir (Çeviri, s. 132). Aynı rivayet, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fî't-Tarih* adlı eserinde de pek fazla olmayan farklarla kaydedilmektedir¹⁴⁰.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız yazılı ve sözlü kaynaklardan başka İbnü'l-Adim,

1 - *Bugye*'nin birçok yerlerinde kaynaklarını belirtmeyip yalnızca "Bana crıştığına, bildirildiğine göre.." demek suretiyle pek çok değişik bilgiler vermektedir.

2 - Babasından kalan ve içinde önemli tarihî kayıtların yer aldığı mektuplar arasında melik Rıdvan'ın *Haleb*'de halka ucuz arazi

satışı ile ilgili şartları kapsayan bir mektuptan, kısmen de olsa *Bugye*'ye nakiller yapmıştır (Çeviri, s. 90).

3 – *Haçlıların* devamlı olarak baskılarına uğrayan *Haleb*'e yardıma gelen *Musul* emîri Ak-Sungur el-Porsukî'nin, kentteki icraatıyla ilgili (vergi indirimi, zulüm, eza ve cefayı ortadan kaldırmak vs. gibi) bir tevkî nüshasından da nakiller yapmıştır (Çeviri, s. 127).

Bütün bunlardan başka İbnü'l-Adim, *Bugye*'nin hemen her yerinde, gerek yazılı, gerekse sözlü kaynaklardan yaptığı nakillerden sonra, onları tamamlamak ve yanlış yerlerini düzeltmek amacıyla, "Ben söyledim" başlığı altında açıklayıcı nitelikte birçok ilginç bilgiler vermektedir.

Bugye'nin çevirisini yaptığımız haltercümelerinde kullanılan kaynaklar hakkında vermeye çalıştığımız açıklamalardan da anlaşılacağı üzere İbnü'l-Adim, elde edebildiği pek çok çeşitli bilgilerle eserini zenginleştirmiş ve süslemiştir. Özellikle o, faydalandığı bu kaynakların çoğu kez adlarını, yazarlarının, ya da kendisine sözlü bilgi verenlerin kimliklerini birer birer kaydetmekte ve böylece eserinin bir tür *bibliyografyasını* bize sunmaktadır. Bu husus, ayrıca, kaybolmaları dolayısıyla niteliklerini bilemediğimiz bir çok kaynak ve yazarları hakkında –kısmen de olsa– bir bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Yine bu cümleden olmak üzere müellifimiz, çeşitli kaynaklardan tam bir sadakatle nakiller yapması nedeniyle, bir olayın rivayetini birkaç kez, ama değişik biçimlerde tekrarlamakta, böylece araştırmacılara, kaybolan kaynaklardaki bilgiler arasında da kolaylıkla mukayese olanağı sağlamaktadır. Şu hususu özellikle ifade etmek yerinde olur ki, İbnü'l-Adim'in gerek kaybolan, gerekse bugün elimizde bulunan kaynaklardan yaptığı nakilleri bilinçli bir eleştirmeye tâbi tutmaktadır. Böylece onun, modern tarih yöntemine uymaya çalışan bir tarihçi bulunduğunu da tanımış oluyoruz.

İbnü'l-Adim, *Bugye*'de sözkonusu ettiği kişiler ve çeşitli olaylar hakkında verdiği bilgilerin yazılı ve sözlü kaynaklarının adlarını ve anlatanların kimliklerini birer birer belirtmesine karşılık *Zübdetü'l-Haleb*'de bunların –pek az yerde olmak üzere babası ve amcası dışında– hiç birisinden bahsetmemektedir. Böylece *Zübde*'de verilen bilgilerin kaynak değerleri, araştırmacılar tarafından anlaşılmaz bir durumu getirilmiş bulunmaktadır. Bu durum karşısında *Bugye*'yi okuyup incelemeyen bir araştırmacı, *Zübde*'deki bilgilerin esas kaynaklarından habersiz

kalmış olacaktır. Bu nedenle araştırmacıların bütün konularda, her iki eseri karşılaştırarak kullanmaları gerekli ve yerinde olacaktır. Ayrıca yaptığımız araştırmalar sonucunda. *Bugye*'de sözkonusu edilen *Selçuklu* devletleriyle onlara bağlı *Türk* ve *Türk* olmayan meliklik ve emirliklerin tarihlerinin çeşitli devirleri için önemli sayılan birçok kayıtlar *Zübde*'ye alınmamış, özetle alınanların da kaynakları belirtilmediği için değer ve nitelikleri karanlık bir perde arkasında âdeta gizlenmiş bir duruma sokulmuştur. Bununla birlikte İbnü'l-Adim, *Zübde*'nin, özellikle içinde yaşadığı *Eyyûbîler* devriyle ilgili bölümlerinde, *Bugye*'de bulunmayan birtakım ayrıntılı bilgiler vermiştir ki, onun, bunları sonradan, *Zübde*'yi hazırlarken eklemiş olabileceğini sanırız.

I.

Arslan el-Besasirî¹⁴¹

“Ebû Mansur el-Besasirî” de denilen Ebu’l-Hâris Arslan et-Türkî, *İran*’daki *Besâ*¹⁴² şehrine mensuptur. *Araplar* bu şehre *Fesâ* derler ve buraya mensubiyeti *Fesevî* şeklinde yaparlar. *İranlılar* ise, *Besâ*’nın (b) harfini, (b) ile (f) arasında söylerler (muhtemelen p) ve buraya mensubiyeti de *Besasirî* şeklinde yaparlar. Arslan’ın efendisi *Besâ*’lı olduğu için köle olan kendisi de efendisine izafe edilerek *Besasirî* nisbeti ile tanınmıştır.

İspehsâlâr emirlerden¹⁴³ olan Arslan’ın şan ve şöhreti artıp kudreti önem kazanarak büyüdü, heybet ve azameti kuvvetlendi ve adı her tarafa yayıldı. Halife el-Kaim, onu memleket işlerini yönetmede yetkili ve hâkim kıldı. Fakat onun yaptığı işlerde fitne ve fesat öylesine çoğalmaya başladı ki, halife el-Kaim’e isyana kadar ileri gitti. İçinde yaşayan *Türklerin* reisi bulunduğu *Bağdad*’ı yağma edip, halifeye karşı harekete geçti. Kuvvet ve kudreti dolayısıyla bu isyan hareketini kolaylıkla yürüttü. Hattâ o, halifenin *Hareminden* bir caniyi alıp götürürdü ve bu kötü eylemi ve akıbeti hususunda hiç bir korku ve endişeye kapılmazdı¹⁴⁴.

Maarrelî Ebû Galib Hemmâm b. Cafer b. el-Mühezzeb’in *Tarihi*’nde¹⁴⁵ şunları okudum :

“Besasirî, *Horasan*, ya da başka memleketlerden halifeye bir hediye gelince, bunları ona vermeden ve sormadan önce, bir ay süreyle yanında alıyordu. Onun halife hakkında yaptığı bir çok şeyler böylece cereyan edip giderdi. İşler böyle kendi aleyhine gelişmeye başlayınca halife, *Rey*’de oturmakta olan *Türkmen* ve *Oğuz* hükümdarı Tuğrul Bey Ebû Tâlib Muhammed b. Mikâil’e bir elçi yolladı. *Ceyhun*’dan *Bağdad*’a kadar olan ülkelere hâkim olan Tuğrul Bey, *Gaznelî* Mahmud’un oğullarından gelen hükümdarlarla *Türk* ve diğer ulusların hükümdarlarını zelil kılmıştı. Halife, gönderdiği elçi aracılığıyla ona, Ebû Mansur Besasirî’ye karşı, kendisine yardım için *Bağdad*’a gelmesini emrediyordu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, *Türk*,¹⁴⁶ *Oğuz*, *İranlı*, *Kürt*, *Deylemliler* ile diğer kavimlerden oluşturduğu 120 bin kişilik bir kuvvetle halifeye gitmek üzere, *Rey*’den hareket

etti. O *Bağdad*'a eriştiği zaman kendisine karşı savaşılanlara saldırıya geçip onlardan büyük bir kısmını öldürdü ve yağma etti. Besasirî de Tuğrul Bey'den kaçıp, çok az bir kuvvetle *Rahbe*¹⁴⁷ topraklarına geldi; kendisini burada karşılayan Muizzüddin Simâl b. Salih Besasirî'ye ikramda bulundu ve ona pek çok para verdi. *Kilâb-oğulları* kabilesinden Besasirî'yi gören birisi, yiğitlik, kurnazlık ve hile hususlarında onun eşine rastlanmadığını söylemiştir. Muizzüddevele atına binerken Besasirî, hemen yerinden fırlayarak onun üzengisini tutmuş ve giysisini düzeltmişti. *Kilâb-oğulları*, Besasirî'yi yakalamak için çaba göstermişlerse de Muizzüddevele, onlara engel olmuş, fakat sonradan o bundan pişmanlık duymuştur. Daha sonra Muizzüddevele, *Fırat* yörelerine giden ve askerleri çoğalan Besasirî'den korkup çekinmeye başlamış, ailesi ve mal varlığını koymak için kendisinden istediği *Rahbe*'yi ona vermiştir".

Ben (İbnü'l-Adim) bu hususta şunları söylüyorum : Besasirî'nin *Fırat* ırmağına erişmesi *Bâlis*¹⁴⁸ toprağında olmuş idi. Çünkü ben, onun 449 (1057/58) yılında, *Suriye* (*Şam*)'ye gelip *Bâlis* topraklarında bir yıl, iki ay kalışını, bir *Suriyelinin Tarih*'inde yazmış olduğu notların birinde okumuştum.

Hemmâm b. el-Mühezzebe'nin *Tarihi*'nde 450 (1058/1059) yılı olayları arasında şunları okudum :

"Bu yıl *Horasan*'da işlerin kendi aleyhine karışıp bozulması nedeniyle Tuğrul Bey, durumu düzeltmek için oraya gitmişti. Bunun üzerine Besasirî, *Kürt* ve *Deylemlilerden* gücünün yettiği kadar asker topladı. Ayrıca Alemüddin Kureyş b. Bedran'ın önderliğinde *Kilâb-oğulları* kabilesi ile Nuruddevle Dübeyş b. Mezyed'in yönetimindeki *Esed-oğulları* kabilesi de kendisine katıldı. Böylece Besasirî, *Bağdad* üzerine yürüdü; bu sırada, şehrin batı kesimi halkı, onlarla birlikte halife emîrül-mü'minin Ebû Cafer b. el-Kadir el-Kaim Biemrillah'ın hilâfet sarayına doğru harekete geçip içindeki şeyleri yağmaladılar. Bu sırada halife, sarayın üzerine çıkarak Alemüddin Kureyş b. Bedran'ı çağırdı, yüzü örtülü ve üzerinde, Hazret-i Peygamber'in -Tanrı'nın salat ve selâmı üzerine olsun- hırkası, elinde kılıcı olduğu halde, çağrısına uyup gelen Alemüddin'e sığındı, o da onu himayesi altına aldı. Böylece Alemüddin, herhangi bir kimsenin ona el uzatmasına imkân vermediği gibi, Besasirî'den de onu korumuş oldu. Alemüddin, halifeyi, *Fırat* ırmağı ortasında,

sağlam bir kalesi olan *Âne*'ye *-el-Hadîse* ¹⁴⁹ de denilmiştir- gönderdi. Buranın hâkimi, *Ukayl-oğulları* emîrlerinden Muhâriş adıyla bilinen birisi idi. Muhâriş, halifeye pek çok izzet ve ikram ile onu memnun eden hizmetlerde bulundu. Halife, burada Muhâriş'in yanında aylarca kaldı." İbnü'l-Mühezzeb rivâyetine devamla :

"451 (1059) yılında Besasirî, *Bağdad*'da *Mansur camiinde* Mısır hâkimi (halifesi) el-Müstansır adına hutbe okuttu, bu hutbe aylarca devam etti. Aynı yıl, *Türkmen* hükümdarı Tuğrul Bey Ebû Tâlib Muhammed b. Mikâil'in *Bağdad*'a dönmesi üzerine Besasirî ve *Araplardan* oluşan bir gurup şehri terk ettiler. Bunlarla birlikte *Bağdad*'da bulunan bazı tâcirler ve birçok ahali, sayısız mallarıyla şehirden ayrıldılar. Bunların sayısının 120 bin civarında olduğu söylenmiştir. Tuğrul Bey'in askerlerinden 20 bine yakın bir kuvvet onları izledi, Besasirî ile birlikte sayısız insan öldürdükten başka beraberlerindeki malları da yağma edildi. Tuğrul Bey'in, onları izleyip savaşan askerlerinin sayısı 20 bin kadar idi.

"Muhâriş el-Ukaylî, halifeyi deve üzerinde hevdec içinde *Bağdad*'a getirdi. Buna karşılık halife ona, pek çok mal ve ıktâ ihсан etti, bu nedenle Muhâriş, *Ukayl-oğullarının* en zengin kişisi oldu. Öte yandan emîr Ebû Zuâbe Atiyye b. Esedüddeve Salih b. Mirdas, *Rahbe*'ye gelerek Besasirî'nin burada bıraktığı eşi görülmemiş derecede iyi ve çok sayıdaki silâhları, bol miktardaki malların hepsini aldı ve buraya bir adamını atadı".

Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb'in Ebû Mansur Abdurrahman el-Kazzâr'a, onun da Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî'ye bildirdiği, Ebu'l-Yumn'un da, nakline izin verip bizi haberdar ettiği kayıtlar şöyledir :

Ebû Bekr Ahmed demiştir ki :

"el-Kaim Biemrillah'ın 450 (1058/59) yılında tutuklanmasına dek durumu iyi idi. Tutuklanmasına "el- Besasirî" adıyla ünlü olan Arslan et-Türkî neden oldu. Besasirî'nin *İspehsâlâr* ünvanı alan *Türk* kumandanları arasında bir eşinin daha bulunmaması dolayısıyla kudret ve şöhreti arttı; memleketler istilâ etmesi sonucunda adı, her yere yayılıp göklere çıktı; *Arap* ve *Acem* emîrleri kendisinden korkup çekinir oldular. Onun adı, *Irak*, *Ehvâz* ¹⁵⁰ ve dolaylarındaki birçok camilerin hutbelerinde okunduğu gibi, o buralardan vergi de topladı, arazi ve çiftlikleri tahrip etti. Halife el-Kaim Biemrillah, ona

danışıp fikrini almadan hiç bir işi çözümleyip yapmaz, herhangi bir karar vermezdi. Fakat sonra, onu kötü niyet ve düşüncesi halifece anlaşıldı. Halifenin yanında bulunan *Türklerden* bir gurup, o sırada *Vâsüt*'ta bulunan *Besasirî*'nin, hilâfet sarayını yağma ve halifeyi tutsak alacağı azim ve kararında olduğunu kendilerine bildirdiğini, halifeye haber verdiler. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey adıyla tanınan ve bu sırada *Rey* kenti yörelerinde bulunan *Oğuz* emîri Ebû Tâlib Muhammed b. Mikâil'e mektup yazarak onu *Irak*'a gelmeye teşvik etti. Öte yandan *Besasirî* ile birlikte onlardan pek çoğu ayrılıp *Bağdad*'a geri döndü. Daha sonra bunlar, şehrin batı kesimindeki *Harimü't-Tahirî*'ye yakın *Derbü Salih* adıyla tanınan yerde bulunan *Besasirî*'nin evine yürüyerek yakıp yıktılar.

Tuğrul Bey, Ramazan 447 (Kasım / Aralık 1055)'de *Bağdad*'a eriştiği zaman *Besasirî* de *Fırat* üzerinden *Rahbe*'ye gitti; bu arada, *Bağdadlı Türklerden* pek çok kimse kendisine katıldı. *Besasirî*, *Mısır* hâkimine mektup yazarak "kendisine tâbi olup itaat ettiğini ve *Irak*'ta adına hutbe okutacağını" bildirdi. Bunun üzerine o, *Besasirî*'ye para yardımında bulunarak kendisini *Rahbe* hâkimliğine atadı.

"*Bağdad*'da bir yıl kalan Tuğrul Bey *Musul*'a giderek orada, *Sincar* halkını yola getirip yeniden *Bağdad*'a döndü. Burada bir süre kaldıktan sonra, 450 (1058/59) yılında *Musul*'a ve oradan da yanında kardeşi İbrahim Yınal olduğu halde, *Nusaybin*'e doğru hareket etti. Bu sırada kardeşi, kendisi ile anlaşmazlık çıkararak, beraberindeki büyük bir orduyla *Rey*'e yöneldi. *Besasirî*, İbrahim Yınal ile mektuplaşıp onu, kardeşi Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik ederek kendisini desteklemek suretiyle yardım vaadinde bulundu. Böylece onun hâkim olduğu memleketlerde tek başına hüküm sürebileceği hususunda onu kışkırtmış oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, askerlerini geride bırakarak kardeşi İbrahim'i izlemeye koyuldu. Fakat geride bıraktığı askerler dağılıp gittiler. Bununla beraber *Kündürî* adıyla tanınan veziri, üvey oğlu Enûşirevan ve karısı Hatun (Altuncan), kendileriyle kalan askerlerle birlikte Şevval 450 (Kasım / Aralık 1058)'de *Bağdad*'a geldiler. İbrahim'in, kardeşi Tuğrul Bey ile *Hemedan* yöresinde savaşıp onu yenerek şehirde kuşattığı haberi, *Bağdad*'da yayılınca, Tuğrul Bey'in karısı Hatun, oğlu Enûşirevan ve veziri *Kündürî*, ona yardım için, *Hemedan*'a gitmeye karar verdiler. Fitne ve fesat ehlinin, *Besasirî*'nin şehre yaklaşmakta olduğu haberini yaymaları

üzerine, *Bağdad*'da durum çok karışık ve ciddi bir hal aldı. Bu nedenle Kündürî, Tuğrul Bey'e gitmekten vazgeçti. Bunun üzerine Hatun, kocasına yardıma gitmekten vazgeçmeleri nedeniyle Kündürî ile oğlu Enûşirevan'ı tutuklatmak için çaba gösterdi ise de onlar, *Bağdad*'ın batı kesimine kaçıp aradaki köprüyü de yıktılar. Her ikisinin şehirdeki evleri yağma edildi; Hatun'la beraber olan *Oğuzlar*, onlara ait altın ve gümüş cinsinden olan bütün değerli şeylerle birlikte giysi, silâh ve diğer çeşitli malları ele geçirdiler. Hatun, kendisine katılan ordunun asıl büyük kısmıyla *Hemedan*'a doğru hareket etti. Öte yandan Kündürî ve Enûşirevan da (onlara katılmak üzere) *Ehvez* yoluna koyuldular.

“6 Zülkade (25 Aralık) Cuma günü, *Bağdad* halkı, Besasirî'nin *Enbar*'da¹⁵¹ bulunduğunu öğrendi. Biz (*Bağdad*'lı Hatîb Ahmed), Cuma namazını kılmak için *Mansur camiine* gittik, imam henüz namaza gelmemişti. Müezzinler öğle ezanını okuyup minareden aşağı inerek “*Dârü'r-Refik* sokağı hizasında Besasirî'nin askerlerini gördüklerini” bizlere haber verdiler. Bunun üzerine ben, hemen camiin kapısına koştum ve Besasirî'nin adamlarından *Bağdad*'lı birkaç *Türkün*, halkı sukûnete davet ettiklerini ve daha sonra *Kerh* mahallesine¹⁵² gittiklerini gördüm. O gün halk Cuma namazını *Mansur camiinde* hutbesiz ve dört rekât olarak kıldı. Ertesi gün, yani Cumartesi günü, Besasirî'nin askerlerinden 200 kadar atlı geldi, 8 Zülkade (27 Aralık) Pazar günü de, beraberinde *Mısır* bayrakları ve askerler olduğu halde, Besasirî, *Bağdad*'a girerek *Dicle* ırmağı kıyısında çadırlarını kurup kondu. *Kerh* mahallesi halkı ile şehrin batı kesimi ahalisi, Besasirî'ye yardım için birleştikten sonra bütün çapulcu ve fesatçılarla çevre halkını toplayarak onları, hilâfet sarayını yağmaya kışkırttılar. Esasen halk, bu sıralarda, kıtlık yıllarının birbiri ardından gelmesi, fiyatların yüksekliği ve yiyecek maddelerinin azlığı nedenleriyle sıkıntı içinde bulunuyordu. Her iki taraf arasında, *Dicle* üzerindeki teknelerde, her gün çarpışmalar sürüp giderken Besasirî, bulunduğu yerden hiç ayrılmıyordu. 13 Zülkade (4 Ocak 1059) Cuma günü, *Mansur camiinde*, *Mısır* hâkimi adına hutbe okundu ve ezan'a da “*haydin hayırlı iş yapmağa*” (Hayy alâ hayri'l-amel) cümlesi eklendi. Besasirî (daha önce yıkılan) köprüyü onartıp *Bâbü't-tâk*'a¹⁵³ bağlattı ve askerlerini bu köprüden geçirterek şehrin *ez-Zâhir* kesiminde konaklattı. Halk birkaç gün çarpışmalardan ellerini çekti. 20 Zülkade (8 Ocak) Cuma günü *Rasâfe camiinde* namazda idim. *Mansur camiinde* olduğu gibi, burada da *Mısır* hâkimi adına hutbe okundu. Halife, kendi sarayı ile

Nehrü'l-Muallâ mahallesi¹⁵⁴ çevresine hendekler kazdırdı ve saray surlarının gereken yerlerini onarttı.

“Besasirî, Zülkade ayının bitimine iki gün kala (16 Ocak) Pazar günü, genellikle şehrin batı kesimi halkını, özellikle de *Kerh* mahallesi halkını topladı ve onlarla halifeye karşı çarpışmaya girişti. Yapılan iki günlük çarpışmalarda her iki taraftan da pek çok kimse öldürüldü. Zülhicce başlarında, Salı günü, Besasirî ve beraberindekiler hilâfet sarayına doğru yavaş yavaş ilerlediler ve *Nehrü'l-Muallâ*'daki çarşılarla buranın devamı olan yerleri ateşe verdiler. Bu nedenle şehrin batı kesiminde çok az sayıda kimse kalmıştı. Yağma amacıyla karşı tarafa geçen halk, hilâfet sarayını kuşattı ve miktarı saptanamayacak derecede çok şeyler yağma ettiler. Bu arada halife, Besasirî'ye yardım edip desteklemiş olan ve onunla birlikte gelen Kureyş b. Bedran el-Bedevî el-Ukayli'ye doğru gitti. Bunun üzerine Kureyş, onu bizzat kendi himayesine aldı. Kureyş, halife ile karşılaşınca hemen onun önünde birkaç kez tâzim için yeri öptü. Halife, önünde kara bayrak, üzerinde kara hırka, kılıç ve kemer, başında sarık, sarığın altında da külâh, yanında ve önünde *Türkler* olduğu halde, Kureyş ile birlikte atına binerek sarayından çıktı. Kureyş, şehrin doğu kesiminde bulunan evinin hizasına, halife için bir çadır kurdu, halife de buraya girip yerleşti. Kureyş'in adamları çadırın etrafını kuşatarak onu koruma altına aldılar. Öte yandan Besasirî, giysisinin yeninden tuttuğu halifenin veziri (Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen İbnü'l-Müslime) ile birlikte yürüdü. Besasirî, *Damganlı Kadi'l-kudât* Ebû Abdullah ile birlikte bir gurup kimseyi tutuklayıp *Harîmü't-Tahiri*'ye naklettirdi ve burada vezir ile *Kadi'l-kudâtı* bağlattırdı.

4 Zülhicce (22 Ocak) Cuma günü halifenin camiinde hutbe okunmadı, fakat öteki bütün camilerde *Mısır* hâkimi adına okundu; aynı gün de *Bağdad*'da halife adına okunan hutbe kesildi. Halife, arefeye rastlayan 9 Zülhicce (27 Ocak) Çarşamba günü, bulunduğu yerden alınarak *Enbâr*'a, oradan da *Fırat* üzerindeki *Hadîse-Âne*'ye götürülüp orada haps edildi. *Hadîse* hâkimi olan Muhâriş el-Bedevî, burada halifeye hizmeti bizzat üzerine aldı. Onun, iyi yolda, sağlam inançlı bir insan olduğu hikâye edilir. Öte yandan vezir, 28 Zülhicce (15 Şubat) Pazartesi günü, bir deve üzerinde, şehrin batı kesimindeki mahallelerde dolaştırılarak halka teşhir edildi; daha sonra *Horasan Kapısı*'ndaki mezarlığın karşısında, diri diri çarmıha gerildi; iki çenesine

iki demir kanca takılarak bir hurma ağacının gövdesine asıldı ve nihayet aynı gün, ikinci namazından sonra da bu halde iken öldü. *Kadi'l-kudât Damganlı* Ebû Abdullah ise, ödemesi kararlaştırılan para karşılığında serbest bırakıldı.

“Ben, Safer ortalarında (Nisan 1059) *Bağdad*’dan ayrıldığım zaman halife, hâlâ *Hadise-Âne*’de hapiste bulunuyordu. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal’a karşı zafer kazanıp onu öldürdükten sonra, halifenin serbest bırakılması ve sarayına iadesi hususunda Kureyş’e mektup gönderdi. Öte yandan Besasirî’nin, Tuğrul Bey’in, *Irak*’a yöneldiğini öğrenince, ‘halife’yi, serbest bırakmak niyetinde olduğu, bunu Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf’a açıkladığını, hattâ onu, halifeye elçi olarak gönderip, Tuğrul Bey’i, kendisini izlemeden vazgeçirmeye söz vermesi şartı ile bu niyetini yerine getireceğini bildirdiği’, bize anlatıldı.

“Fakat sandığıma göre, Tuğrul Bey’in, halife konusunda Muhâriş ile mektuplaşması üzerine o, halifeyi hapisten çıkararak birlikte *Fırat* ırmağını geçmiş ve amca-oğullarından birkaçının eşliğinde, onu, çöl yoluyla *Tekrit*’e¹⁵⁵ getirmiştir. Muhâriş, halife ile birlikte süratle yürüyüşüne devamla *Dicle* ırmağına varıp karşı kıyıya geçerek *Cebel*’e¹⁵⁶ yönelmiş ve bu sırada Tuğrul Bey’in *Şehrizûr*’da¹⁵⁷ bulunduğunu haber almıştı. Muhâriş, yanında halife olduğu halde, yolun büyük bir bölümünü gittiği zaman Tuğrul Bey’in *Bağdad*’a eriştiği kendisine bildirilince, geri dönüp *Nehrevân*’a¹⁵⁸ gelmiş ve halife ile birlikte burada kalmıştır. Tuğrul Bey, halifeye çadır, binit ve eşya göndermiş, daha sona da onu karşılamaya çıkmıştı. 451 yılı (Eylül/Ekim 1060) Kurban Bayramında biz *Dımaşk*’ta iken, halifenin hapisten kurtulduğu ve Zülhicce’ye yedi gün kala (31 Aralık 1069) da *Bağdad*’daki sarayına geldiği haberi bize ulaştı. *Bağdad*’dan mektup yazan birisi bana, halifenin Zülkade ayının 25. günü (2 Ocak 1060) sarayına geldiğini ve Tuğrul Bey’in de *Fırat*’ın sulak yerindeki İbn Mezyed’in memleketinde bulunan Besasirî üzerine *Oğuz* askerleri gönderdiğini, bunların, Besasirî ile savaşarak onu yakalayıp öldürdüklerini, başının *Bağdad*’a gönderilerek şehirde dolaştırılıp halka gösterildikten sonra 15 Zülhicce 451 (22 Ocak 1060)’de hilâfet sarayının karşısına asıldığını bildirdi”.

Ahsikeşli Ebu’l-Vefa, *Tarihi*’nin “Ebu’l-Hâris Arslan et-Türkî el-Besasirî’nin Zikri” bölümünde, *Kâşlı* Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali b. Bâbe’den naklen şunları yazmıştır :

“Besasirî, *İran*’ın *Besâ* kentine mensuptur. *Araplar*, bu kente *Fesâ* derler, buraya mensubiyeti *Fesevî* şeklinde söylerler; *İranlılar* ise *Besâ* derler, buraya mensubiyeti de *Besasirî* şeklinde yaparlar. Efendisinin *Besâ*’lı olması, kölesinin de kendisine mensubiyeti dolayısıyledir ki, o, *Besasirî* nisbeti ile tanınmıştır”.

İsfahan’lı el-İmâdü’l-Kâtip Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed’in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserindeki 451 (1059/60) yılı olayları arasında şunları okudum :

“Besasirî bu yıl öldürüldü. Şöyleki : Sultan (Tuğrul Bey), Enûşirevan, Erdem ve *hâdimi* Sav-Tegin’i (Besasirî’ye karşı) gönderdi. Bunlara Serâyâ b. Menî el-Haffâcî de katıldı. Bu emirler, yanında Besasirî bulunan Nuruddevle Dübey’s’e karşı yürüdükleri zaman Dübey’s geri çekilmeye, Besasirî ise bir miktar kuvvetiyle dayanmaya başladı. Çarpışmalar sırasında, Besasirî’nin atına bir ok isabet etti; o, atının zırhını kesmeye çalışırken at, kendisini yere attı, bu sırada yüzüne bir darbe yiyen Besasirî’yi *Amîdü’l-mülk* (Kündürî)’ün *Divîdârî* Gümüş-Tegin tutsak alıp başını kesti ve sultana gönderdi”.

Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem’ânî’nin kendisine bildirdiği şu kayıtları bize (İbnül’-Adim) haber verdi, Sem’ânî demiştir ki :

“*Yezd*’li fakih Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin’in, bana verdiği eserinin bir cüzünün sonunda, *İsfahanlı* Mahmud b. el-Fazl b. Ebû Nasr’ın elyazısı ile yazılmış olan mü’minlerin emîri imam el-Kaim Biemrillah’ın –Tanrı ondan razı olsun– şu duası bulunuyordu. O, bu duayı, Besasirî, kendisini tutsak alıp *Hadîse*’ye gönderdiği zaman, orada hapiste bulunduğu sıralarda hazırlamış ve bunu bir bedevîye verip *Kâbe*’ye asmasını emretmişti :

Zavallı kulundan Yüce Tanrı’ya

Tanrım! Sen saklanan sırları ve kalplerde yatan gizli şeyleri kesinlikle bilirsin. Tanrım! Senin bu bilmen ve kendi yarattıklarının –bunların içinde ben de bulunuyorum– işlerine, benim bildirmemden daha çok vakıf olman, bana yeter. Kullarından bir kul, senin nimetine karşı nankörlük yapıp şükür etmedi; âkıbeti gözönüne alıp düşünmedi, senin sabırlı olman karşısında o, kibirli ve şiddetli (bir kimse)

oldu. Kötülük yapmak için bize saldırdı; bize düşmanca ve şiddetle muamelede bulundu, fenalıklar yaptı. Tanrım! Bize yardım edenler azaldı, zâlim, kuvvet ve kudret buldu; sen her şeyi bilen, âdil ve insafî bir hâkimsin. Biz, ona karşı, ancak senin yardımınla galebe çalabiliriz, onun kötülüklerinden ancak sana sığınırız. O, senin yaratıklarınla kuvvetlendi, biz ise ancak seninle kuvvet buluruz ey âlemlerin Rabbi! Tanrım! Biz onu senin yargılamana havale ettik; onun hakkında, adaletin yerine getirilmesi için seni vekil yaptık. Bana yapılan zulmü senin *Harem (Kâbe)*'ine sundum; onu kereminle açacağına güvendim. Benim ve onun arasında hükmünü ver, çünkü sen, hâkimlerin en iyisisin. Arzu ettiğimiz şeyleri bize göster. Tanrım! O, günah işleyerek kuvvet bulduğu için, onun kuvvetini çek al ve kudretinle bizi, onun nüfûz ve kudretine karşı gücü yeter kıl ey merhametlilerin en merhametlisi!

Bedevî bu duayı götürüp *Kâbe*'ye astı. Duanın *Kâbe*'ye asıldığı gün hesaplandığı zaman, aynı gün *Besasirî*'nin öldürüldüğü anlaşıldı. Aynı tarihten yedi gün sonra da onun kesik başı (*Bağdad*'a) getirildi".

Garsunni'me Muhammed b. Hilâl b. Muhassin b. es-Sâbî'in telif ettiği *Kitabü'r-rebî* adlı eserden şu kayıtları naklettim; bunları ayrıca Abdüllâtif b. Yusuf, Ebu'l-Feth el-Butti'den, o da Ebû Abdullah el-Humeydî'den naklen bize haber verdi; Garsunni'me demiştir ki :

"*Besasirî*'nin hâciplerinden olan Mesud b. Ebu'l-Meâlî el-Fazl bana (Garsunni'me), Muharrem 452 (Şubat 1060) tarihinde *Rahbe*'de şunları söyledi : 'Ben, *Rahbe*'ye, *Besasirî*'nin el-Kaim Biemrillah'a yaptığı kötülüklerden korkarak gittim. Zülhicce (Ocak) ayında şu rüyayı gördüm : *Besasirî* evinde odasında oturuyordu, ben de onun önünde ayakta duruyordum. Güzel giysiler giymiş iki memlûk içeri girince, *Besasirî* derhal yerinden kalkıp onlara doğru giderek tazim ve hizmette bulundu, ellerini, ayaklarını öptükten sonra önlerinde oturdu. Onlar, *Besasirî*'ye "Ey sen, *Basra*'ya yürüdün, seni destekledik, *Enbâr*'a saldırdın sana yardım ettik, *Sihcar*'a yönel-din sana yardım eli uzattık, *Musul*'a yürüdün seni takviye ettik, *Bağdad*'a saldırdın, sana yardımda bulunduk". Onlar elleriyle işaretler yaparak "Bu ne demektir, bunun sonu nedir, birkaç kez olan bu şeyler ne zamana kadar böyle tekerrür edip gidecektir?" dediler'. Bu

rüya, ilginç bulundu. Birkaç gün sonra, *Rahbe'*ye, *Besasirî'nin* öldürölüp işinin bittiği haberi geldi”.

Deylemli Ebû Mansur İsbehdûst b. Muhammed b. Esfâr, kendi elyazısıyle yazılmış olan *Divan'*ında, *Ebu'l-Hâris el-Besasi-rî'ye* yazdığı şu mersiye okudum :

Senden sonra artık övücü bir söz söylememeye ant içtiğimi, yerden gök'e haykırıyorum.

Acı, hüzn ve üzüntüden başka, senin dışında, kimseyi asla dost edin-medim.

Her belâ karşısında sabır güzeldir. Ey en ulu kişi, senden sonra, onu (sabır) artık çirkin buluyorum.

Benim üzüntüm, senin toprak üzerine akıtılarak heba olan aziz kanın içindir.

Seni anmak –sen mezarda olmasan da– benden sana mezar olmaya devam eden bir düşektir.

Anladık ki, sen toprağa atıldın, ama, nem de, toprağa atılmış olarak orada geceledi ¹⁵⁹.

II.

Alp-Arslan b. Çağrı

Alp-Arslan b. Çağrı Bey b. Selçuk b. Tutak b. Selçuk'un –Selçuk سلق şeklinde de söylenir–¹⁶⁰, baba ve dedelerinin (Türkçe adlarından başka) Arapça birer adı daha vardır. Kendisinin Arapça adı, Muhammed b. Davud b. Mikâil b. Süleyman Ebû Şucâ b. Ebû Süleyman, lâkabı ise *Âdilü'n-Nûrî'*dir. Bunların asılları *Nûr* ¹⁶¹ denilen bir köydendir. Onlardan *İslâmiyete* ilk giren Tukak olmuştur¹⁶². Tukak, Türkçe “demir - yay” demektir. Selçuk'un ileri nesebi, Selçuk b. Davud b. Eyyub b. Dukak b. İlyas b. Behram b. Yusuf b. Aziz¹⁶³ şeklinde de söylenir.

Alp-Arslan, babası Çağrı Bey'den sonra *Horasan'a* hâkim oldu ve *Frak'ı*, 456 (1063/64) yılında babasının amcasının oğlu Kutalmış b. İsrâil'den aldı. Amcası Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063)'de öldüğü zaman saltanat tahtına oturdu. Esasen Alp-Arslan, amcasının hiç çocuğu olmadığı için, onun veliahdı¹⁶⁴ bulunuyordu. Böylece o, Tuğrul Bey'den sonra sultan oldu. Adı,

Bağdad camileri minberlerinde ilk kez “Sultan” olarak okunan Alp-Arslan olmuştur¹⁶⁵.

Alp-Arslan, 463 (1071/70) yılında *Haleb*’e gelip kuşattı. Şehirde Mahmud b. Nasr b. Mirdas bulunuyordu. Sultan, Mahmud, annesi Seyyide ile birlikte huzuruna çıkıncaya değin kuşatmayı sürdürdü. Sonunda lütfedip *Haleb*’i ona bağışladı. Alp-Arslan (savaş için) *İstanbul*’dan hareket eden kral Diyûcânes’le¹⁶⁶ karşılayıp onunla savaştı ve onu, tutsak aldıktan sonra merhamete gelip salıverdi. O, *Hazar* ve *Abhazlar* üzerine gazaya çıkarak, hiç bir sultanın elde edemediği başarılar kazandı¹⁶⁷. Alp-Arslan adil, azametli ve herkesin itaat ettiği bir hükümdar idi¹⁶⁸.

Babam –Tanrı rahmet eylesin– selefinden rivâyetle bana şunları söyledi :

“Sultan Alp-Arslan, *Haleb*’e gelip *Kınnesrin Kapısı meydanında* karargâh kurarak kenti kuşattı. *Ganem* burcuna karşı mancınık kurdurup aralıksız olarak bu burcu dövdürdü. Bunun üzerine *Haleb* halkı –alay olsun diye– *Ganem* burcuna bir atlas kumaş parçası sardılar. Böylece onlar, mancınık darbeleri nedeniyle burcun güya baş ağrısına tutulduğunu ifade etmek istiyorlardı. Sultan, halkın bunu niçin yaptığını sorunca, onlar, burcun mancınık atışlarından baş ağrısına yakalandığını ve bundan kurtulmak için de başını sardıklarını söylediler”. Babam sözüne devamla : “Bunun üzerine sultan çok kızdı ve o gece askerlerine bin tane *halenc*¹⁶⁹ oku ve diğer bazı silâhlar dağıttırdı ve erken saatlerde şehre saldırı emri verdi. Şehir düşmek üzere iken Mahmud’un annesi Seyyide, oğlu ile birlikte şehir ve kalesinin anahtarlarını alarak sultanın huzuruna çıkıp itaatını bildirmek için şehirden ayrıldı. Halk, meydanda iki sıra halinde, sultana ihtirama hazır duruyordu. Anne- oğul, sultana hizmet ve hürmet etmek amacıyla yer öpe öpe, saflar arasından geçerek huzura geldiler. Sultan, her ikisine izzet ve ikramda bulundu ve Seyyide’ye : ‘Seyyide sen misin?’ dedi, o da : ‘Kavmimin Seyyidesi’yim’ diye cevap verdi. Sultan, onun bu cevabını güzel bulup beğendi. Şehri, oğlu Mahmud’a verdikten başka ikram ve ihsanda bulundu. Böylece sultanın lütf ve ihsanına nail olan Mahmud, sevinç içinde şehre döndü”. Babam sözlerine şöyle devam etti : “Sultan, *Bizans*’a komşu olan *Haleb*’in güya alınması güç, müstahkem bir şehir olduğu kanısını yaratmak için, kuşatmayı özellikle uzatıyordu. Bunu yapmakla o, kendisinin büyük kudretine

ve ordusunun çokluğuna rağmen bu kadar uzun bir süre karargâh kurup kuşattığı şehri, güya almaya muvaffak olamadığı hissini *Bizans*-lılarda uyandırıyor ve böylece onların, şehri elegeçirme hususunda herhangi bir ümide kapılmamalarını sağlamış oluyordu”.

(Sultan, Seyyide ve Mahmud’un ilişkileri ile ilgili) olaylar, “Seyyide’nin *Haleb*’de kalarak oğlu Mahmud’un sultana gidip huzuruna çıktığı, Seyyide’nin ise sultanın huzuruna daha önce *Urfa*’da çıktığı ve sultanın ona : Seyyide sen misin? diye sorması üzerine onun, yukarıda zikrettiğimiz cevabı verdiği” şeklinde de söylenmiştir ¹⁷⁰.

Ebu’l-Fevâris Hamdan b. Abdürrahim’in el-yazısıyle yazılmış olan eserinde şunları okudum :

“Mahmud ve annesi, sultana gittiler, sultan, 31 gün ikametden sonra *Haleb*’i onlara bağışladı. Bu sırada sultan *Rum* (*Bizans*) hükümdarı Diyûcânes’in, *İstanbul*’dan sugûr yoluyla ve engebeli araziye izleyerek yola çıkmış olduğunu haber aldı. Bunun üzerine o, Mahmud’un, kendisine gelmesinden beş gün sonra *Haleb*’den ayrıldı ve *Rum* hükümdarını karşılamak üzere, *Malazgirt*’e yöneldi. Orada yaptığı savaşta onu bozguna uğrattı ve tutsak aldı; hükümdarın karargâhı da yağma edildi. *Türklerin* sayısı 600 bin ¹⁷¹ idi”.

Toplayıp düzenleyeninin adının bulunmadığı tarih kitaplarından birinde şunları okudum :

“Alp-Arslan, 463 (1071) yılında *Haleb*’i kuşattı, şehirde Mahmud b. Nasr b. Salih bulunuyordu. Daha sonra sultan, şehri “aman” ile aldı. Mahmud b. Nasr, aynı yıl 17 Cumadelâhır (23 Mart) Salı günü sultana gitti; sultan, güvence verip ihsanlarda bulunduktan sonra onu, kendi adına *Haleb* hâkimiliğine atadı. Daha sonra Alp-Arslan, 23 Cumâdelâhır (29 Mart)’da *Malazgirt*’e yönelmiş bulunan *Rum* hükümdarını karşılamak için *Haleb*’den ayrıldı. Sultan, askerlerinin başında olduğu halde, hükümdarla karşılaştı, zorlu bir savaştan sonra onu bozguna uğrattı. *Rum* hükümdarının 600 bin askere, Alp-Arslan’ın da 400 bin *Türk*’e kumanda ettikleri söylenmiştir. *Müslümanların* eline tutsak düşen hükümdar, Alp-Arslan’a götürüldü. Hükümdarın bir barışla serbest bırakılması hususunda aralarında yapılan müzakereler, anlaşmaya varılncaya dek sürdü. Bu barış anlaşmasının bir maddesine göre ¹⁷², *Rum* hükümdarı *İslâm* memleketlerini hedef almayacak. Daha sonra sultan onu, memleketine gönderdi. Fakat

onun, kendi halkı tarafından bazı olumsuz ve kötü eylemleri dolayısıyla öldürüldüğü söylenir”.

Hafız Ebu'l-Hattâb Ömer b. Muhammed el-Uleymî'nin elyazısıyla yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, yine ondan naklen, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nessâbe de bize haber verdi; Uleymî demiştir ki :

“Ebu'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zureyk'in elyazısıyla olan eserindeki “Müminlerin emîrinin burhanı olan Büyük Sultan şehid Alp-Arslan Ebû Şucâ Muhammed b. Davud'a- Tanrı yüzünü ağartsın- dair haberlerin zikri” kısmında, sultanın Suriye'ye gitmesinin nedenini buldum. Şöyle ki : Bu sultan, -Tanrı rahmet eylesin- amcası Büyük Sultan Ebû Tâlib Tuğrul Bey b. Mikâil'in zikredildiği üzere, 80 yaşını aşmış olduğu halde, ölümünden sonra 457 (1064) yılında yönetimi eline aldı. Alp-Arslan, Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış'ın hükümdarlığı hususunda onunla anlaşmazlığa düştü. Zikredildiğine göre, Kutalmış, 90 bin kişiyle, o sıralarda beraberinde 12 bin kişi bulunan sultanı karşıladı ise de dayanamayıp bozularak kaçtı; kaçıış sırasında binitinden düştü. Daha sonra ölü olarak bulundu ve Rey şehrine götürülüp oraya gömüldü. Damgan şehri, onun hâkim olduğu memleketlerin başkenti idi. Karşılaşmanın *Dih-i Nemek* adıyla tanınan küçük bir köyün yakınlarında olduğu söylenir ¹⁷³.

“Sultanın kardeşi Kavurt, Kirman hâkimi idi ve aralarında anlaşmazlıklar vardı. Fakat bu anlaşmazlıklar barış ve anlaşmaya dönüştü ¹⁷⁴. Alp-Arslan, daha henüz saltanat tahtına oturmadan ve ülkeler feth etmeden Horasan'da fitne kılıçları kınına girmiş, Türklerin (Türkmenlerin) fitne ve fesatları ortadan kalkmıştı. Böylece onun azameti arttı, memleketi düzene girdi, adaleti ve ünü her tarafa yayıldı.

“Alp-Arslan'ın Suriye'ye gelmesinin nedeni, Mısır yönetimine hâkim olan Nâsırüddeve b. Hamdan'ın sultana gönderdiği elçisi Buharalı fakih Ebû Cafer b. Muhammed b. Ahmed'in bana (İbn Zureyk) söylediğine göre şudur : Nâsırüddeve b. Hamdan, fakih Ebû Cafer'i sultana gönderip ondan, Mısır ülkesini kendisine teslim etmek ve (şii) hutbeyi değiştirmek amacıyla, asker isteğinde bulundu. Çünkü Nâsırüddeve, Mısır'daki Yeldeniz el-Acemî ve öteki bazı emîrler ve Suriye'de bulunan Bedrülcemalî ile an-

laşmazlık halinde idi. Sultan ile Nâsırüddeve arasındaki yazışma, 462 (1069/70) yılında, adigeçen fakih aracılığıyla olmuştu. Fakih, *Horasan*'a gidip (durumu arz edince) sultan, sayı ve silâh bakımından fezayı kapatan ve yerlerin alamadığı kalabalık bir ordu donatıp, *Diyarbakir* üzerinden 463 yılı başlarında (1070) *Urfa*'ya gelip karargâh kurdu ve burada 30 günden fazla bir süre kaldı. Bu sıralarda fakih Ebû Cafer'i, *Haleb* hâkimi Mahmud b. Nasr b. Salih'e elçi olarak gönderip ona, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessab, İbn Mezyed, *Türk* ve *Deylem* hükümdarlarının heyet göndermek suretiyle itaat arz ettikleri gibi, kendisinin de huzuruna gelerek hizmette bulunup itaat arz etmesini istedi. Fakat o, sultandan korkusu nedeniyle bunu yapmadı. Bunun üzerine sultan, ona karşı yürümek amacıyla *Urfa*'dan *Suriye* yönüne hareket etti. Sultan, aynı yılın Rebiülâhır ortalarında 19 Kânun-i Sanî günü (19 Ocak 1071) *Fırat* ırmağını geçti. Sultan, daha önce 462 (1070), yılında Mahmud'a *Abbâsî* hutbesi okutmasını ve süratle hizmetine gelmesini emrederek hil'at ve armağanlar göndermişti. Mahmud, sultanın, mü'minlerin emîri imam el-Kaim Biemrillah ve sonra "Büyük Sultan" adına hutbe okutması hususundaki emrini yerine getirmişti. Hatibler de siyah giysiler giymişlerdi. Böylece Şevval 462 (Temmuz 1070)'de *Suriye*'de (şii) *Mısır* hutbesi kaldırılmış¹⁷⁵ oldu. Öte yandan Büyük Sultan, *Nehrü'l-Cevz*¹⁷⁶ yöresinden *Fırat* ırmağını geçerek güzel bulup hayran olduğu bir çayırığa kondu. Fakih Ebû Cafer ona : 'Efendimiz, sana ihsan buyurduğu nimetten dolayı, ulu Tanrı'ya şükür et' deyince, sultan : 'Bu nimet nedir' diye sordu. Bunun üzerine fakih : 'Bu ırmağı şimdiye dek köle (memlûk) olmayan hiç bir *Türk* geçmemiştir. Bugün ancak siz Sultanlar geçtiniz' dedi. Sultan : 'Evet, biliyorum' deyip emîr ve meliklerden bir gurubu huzuruna çağırttı ve bana, sözlerimi tekrarlamamı emretti. Ben de derhal sözlerimi tekrar ettim, bunun üzerine sultan ve huzurunda bulunanlar Tanrı'ya pek çok şükürler ettiler. Daha sonra Büyük Sultan, *Funeydik*¹⁷⁷ ve *Kınnesrin*¹⁷⁸ topraklarına doğru uzanan *Esed-oğulları* obasında konakladı. Bu arada elçiler, Mahmud'un sultanın hizmetine gelmesi için gidip geliyordu. Mahmud ise sultandan korkuyor ve onun huzuruna gitmek istemiyordu. Bu durum, iki aya yakın bir süre böylece devam edip gitti. Mahmud, *Haleb*'i tahkim etmiş ve ayrıca *Suriye*'nin başka yerlerinden de pek çok insan (savunma amacıyla) şehre toplanmıştı. Sultan Alp-Arslan'ın azametli, cesur, yiğit, işbilir

ve kuvvetli oluşu, ayrıca çok sayıda askerlerden oluşan büyük bir orduya sahip bulunması, şehirde toplanan insanların içine korku ve endişe saldı. Halbuki işler, halkın zannedip düşündüğü gibi korkunç ve ürkütücü olmadı. Sultan, -Tanrı rahmet eylesin- Mahmud'un, kendisine gelip huzuruna çıkmasından ümidini kesince karargâh kurduğu *Funeydik*'tan ayrılıp aynı yılın Cumadelâhır ayının sonlarında (Mart sonları) *Haleb*'e indi. Çadırlar ve askerler, *Haleb*'den itibaren *Esed-oğulları* obası ile *Azâz*¹⁷⁹ ve *Esârib*'e¹⁸⁰ dek birbirlerine yakın bir şekilde bulunuyorlardı¹⁸¹. Askerlerin bir kısmı *Rum* ülkesi, bir kısmı da *Suriye* çayırlıklarına konmuşlardı. Askerlerden bir kısmı, kâtiplerden biri olan *Musullu İbn Câbir b. Saklâb*'ın kumandasında oradaki durumu keşif için *Trablus (Şam)*'a gittiler. Sultan, *Haleb*'i bir ay, iki gün kuşattı ise de ancak bir gün savaştı. *Haleb* hâkimi emîr Mahmud, şehre saldırı sırasında, halkı savaşa teşvik için, surların içinde dolaşırken yanında bulunanlardan birisi bana (İbn Zurayk'a) şunları söyledi :

'Mahmud'un geçtiği her mahallede halk, kendilerine her an sanki bir hücum yapılacakmış gibi tetikte bulunuyorlardı. Kalenin en müstahkem burcu olan ve *Ganem* adıyla anılan burç delindi ise de kapatıldı. *Halebliler*, bu açılan gedikten içeri girenlerden bazılarını geri kaçırtılar, bazılarını yakaladılar, geri kalanları da yıkıntı altında kaldı. Sultan o gün savaşa katılmıştı; atının ayağı orada bulunan bir çukura girdi ve o sırada da atının başına bir mancınık taşı isabet etti. Bunun üzerine o, başka bir ata binerek (karargâhına) döndü; şehir düşmek üzere iken de askerlerini savaştan men etti. Sultanın, "Ben bu uç şehri (zayıf düşüp) *Bizanslıların* eline geçmemesi için kılıçla almaktan çekinirim" dediği zikredilmiştir. Sultan, *Kilâb - oğulları* kabilesi emîrlilerine haber gönderip onları çölden huzuruna getirtti; onlardan bazılarını Mahmud'a karşı savaşa görevlendirip (şehir kuşatmasında) bıraktı ve kendisi de oradan ayrılmaya karar verdi. Çünkü o, *Bizans* hükümdarının, kalabalık bir kuvvetle hareket edip *Horasan*'a yürümek üzere, *Armeniyeye* ulaştığını haber almıştı. (Öte yandan) *Arap* emîrlisinin (Sultana) geldiğini öğrenen Mahmud, (işlerin böyle kendi aleyhine) sonuçlandığı takdirde *Suriye*'nin kesinlikle elinden çıkacağını düşünerek kendisine (Sultanla haberleşmeyi sağlaması dolayısıyla) gidip gelen Süleymanî'ye¹⁸² haber yolladı ve içine düşmek üzere bulunduğu (kötü) durumdan korkusu nedeniyle ona "Sultanın huzuruna kesinlikle gidip hizmetine girmek niyetinde olduğunu" bildirdi.

Mahmud, aynı yılın Şaban ayı başlarında (Mayıs başları), (daha önce) haber vermeksizin sultanın yanına geldi. O, sultandan ümit ettiğinden daha çok ikram ve yakınlık görüp armağan ve hil'atlere nail oldu. Sultan, derhal onu 'Annene dön' diyerek *Haleb*'e geri gönderdi. Mahmud'un annesi, Seyyide adıyla tanınan Vessab-kızı Ulviye idi. Seyyide, sultana daha *Urfa*'da iken oğlunun mektubu ile gitmişti. Mahmud'un sultana gidişi birkaç kez tekrarlandı. Sultan, Mahmud'un, kendisine katılacak olan Süleymanî ile birlikte *Dımaşk* ve *Mısır* topraklarına yürüyüp fethetmesini kararlaştırdı. Mahmud da sultanın bu buyruğunu yerine getirdi".

Emîr Ebu'l-Hasen Ali b. Munkiz (eserinde) şunları hikâye ediyor :

"Vezir Hâce-i Buzurg¹⁸³, Mahmud'un, sultanın huzuruna çıkmak üzere, kendi yanında bulunduğu sırada ona 'Savaş günü, *Haleb*'de öldürülenlerin olup olmadığını sordu'; onun 'Bunlar çok azdır' demesi üzerine, buna çok hayret eden vezir 'O gün (orduya mensup) diğer askerlerin attıklarından başka silâh deposundan 80 bin ok atıldı' dedi. Tanrı *Suriyelileri* korudu. O gün (*Haleb*'den başka) hiç bir kent ve kalede savaş olmadı; hiç bir kadın tutsak alınmadığı gibi *Müslümanlardan* hiç birisine de ilişilmedi. Bütün bunlar, bu sultanın iyi tabiat ve davranışı yanında, azametinden korkup çekinmelerinden ileri gelmiştir. Tanrı, onu mağfiretiyle ertsün, bürsün.

"Sultan, *Irak* yoluyla memleketine döndü, oradan da *Rum* hükümdarını karşılamak üzere *Armeniyeye*'ye yöneldi. Bu yürüyüş sırasında sultan, kendisine ayak uydurabilenlerle birlikte süratle hareket ederek *Armeniyeye*'ye erişti ve kendisiyle birlikte gelen 13 bin askeri teftiş ettikten sonra *Ahlat* yakınlarındaki yörelerde *Rum* hükümdarını savaş için karşıladı. Her iki tarafın askerleri Cuma günü saflar halinde dizildiler. Sultan, namaz vaktini, *İslâm* minberlerinde *Müslümanların* başarısı için yapılacak duaları ve bunların Tanrı katında kabul (saatini) beklemek üzere, savaşa girişmeyip geri durdu. Nihayet öğle (Cuma) namazını kıldıktan sonra savaşa girişti. Ulu Tanrı sultanı, *Rum* askerlerine karşı galip getirdi ve her zaman olduğu gibi, iyi bir şekilde onu, zafere ulaştırmak suretiyle, küfür ve isyan edenlere karşı kudretli kıldı. *Rum* askerleri tamamen yağma edildi ve hükümdarları tutsak alındı. Sultan, yanında doğanı ve av köpeği olduğu halde, huzuruna getirttiği *Rum* hükümdarına izzet, ikram, lütf ve ihsanlarda bulundu,

hil'at giydirdi ve çok iyi davrandı. (Daha sonra) onu, ülkesine ve hükümdarlığına iade etmek üzere, kendi ordusundan bir kıt'a askerle yola çıkarttı. Fakat (*Bizans*'ta) durum, hükümdarın aleyhine döndü; (bu yüzden) istediği şeyi (hükümdarlığı) elde etmesi mümkün olmadı. Onun gözlerine mil çekildiği ve bir süre sonra da öldüğü söylendi. İslâmiyetin doğuşundan beri böyle bir zafer cereyan etmediği gibi, bundan önce de, *Rumlara* ait bir hükümdar (*İslâmlar* tarafından) tutsak alınmamıştı.

“*Rum* hükümdarı sultanın huzuruna getirildiği zaman sultan, ona kendisinin ve askerlerinin böyle bir duruma düşmelerine yol açan seferin nedenini sordu. Cevap olarak hükümdarın, *Rumların* başına ne geldiyse *Mahmud*'un yüzünden geldiğini, *Türklerin Rum'a* saldırımlarına da yine *Mahmud*'un neden olduğunu, bu yüzden de kendisinin *Haleb*'i almak istediğini söylediği zikredilmiştir. *Rum* askerlerinden alınan ganimet sayılamıyacak kadar çok ve haddi, hududu yoktu. (Bu nedenle) yüz altın değerinde olan bir ganimet malı tek bir altına satıldı. Bunun için Tanrı'ya pek çok şükürler olsun”.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki: Sultan Alp-Arslan'ın, bu tepeye (*Funeydik* Tepesi), karargâh kurduğu günden beri burası, *Sultan Tepesi* diye tanınmıştır. Daha önce bu tepede, insanların gelip sığındığı küçük bir han bulunduğu için, burası *Hancık* (*Funeydik*) diye bilinirdi. Şimdi hâlâ mevcut olan bu hanı ben, emîr Seyfüddin Ali b. Süleyman b. Candar tarafından tamir ettirilmeden önce görmüşüm.

Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in elyazısı ile yazılmış olan *Tarih*'indeki 463 (1070/71) yılı olayları arasında bulunan “Adil Alp-Arslan ve onun *Haleb* kuşatmasının zikri” kısmında şunları okudum :

“*Dımaşk* hâkimi emîr atabeg Tuğ-Tegin babama (şunları) söylemiş :

“Sultana mancınık taşı isabet ettiği sırada ben silâhlı olarak onun arkasında bulunuyordum. *Mısır*'a yürüyüp feth etmek amacıyla *Suriye*'ye gelmiş bulunan sultana eğer bir saat daha geç mancınık taşı isabet etmiş olsaydı *Haleb*'i kesinlikle alırdı. Eğer o, gerçekten yürüyüp harekete geçseydi bütün *Suriye* ve *Mısır*'ı ele geçirirdi.”

“Efendi babam (İbn Munkiz'in babası) bana şunları söyledi : Sultanın (askerlerinin) çadırları *Mercüdâbık Mescidi*'nin kuzeyinden *Kınnesrin* köprülerine değin uzanıyordu. Geçtiğin her yerde gördüğün

otağ ve çadırların içinde, sanki ‘Sultan var’ dersin. Hem mam b. el-Fazl da, sultanın (askerlerine ait) çadırların *onarlık guruplar* halinde ve birbirine bitişik olarak *Fırat* ırmağına değin uzandığını söyledi”. Baham sözüne devamla : “Tâcüddevle(Tutuş)’nin veziri Ebu’n-Necm (b. Bedi) bana şunları anlattı : ‘Sultan, *Haleb* önlerinde kendini kaybedecek kadar içki içtikten sonra “Şu bedevî emîrini, yani Mahmud’u huzuruma getirin, boynunu vurayım” diye emir verdi. Bunun üzerine köleler, Hâce-i Buzurg’a gidip : “Sultan böyle böyle söyledi” dediler. Vezir derhal sultana gitti ve : “Ey âlemin sultanı, senden böyle bir şey nasıl zuhûr edebilir” dedi. Sultan iyice sarhoş bulunuyordu. Bu nedenle şarap kabının içindeki tasla vezire vurup : “Onu isterim” dedi. Tas vezirin yüzünü bereledi. Bunun üzerine vezir, otağın bir bölümünde bulunan Hatun’a gidip : “Ey Hatun, bize yardım et, yoksa asker telef olacak ve birbirini yağma edecekler; durum şu merkezdedir” deyince Hatun hemen kalkıp sultana gitti. Onu gören sultan “Niçin geldin” dedi. Hatun da : “Yat, uyu, çünkü sen sarhoşsun” dedi. Böylece (Hatun ile birlikte olanlar) dağılıp gittiler. Sabah olunca Hatun, Sultana : “Zulüm kapısını açman sana büyüklük getirir mi?” deyince sultan : “İnşaallah, hayır” dedi. Hatun : “Evet, dün bedevî emîrini (Mahmud) getirtip boynunu vurmak istedin, halbuki sen, ona “aman” verip canını bağışlamıştın; esasen sen, *Mısır* ve önceki ülkeleri feth etmek istiyordun. Ayrıca Hâce-i Buzurg’a böyle böyle yaptın” deyince sultan : “Vallahi, bütün bunların hiç birisini bilmiyorum” diye cevap verdi. Hâce yanına geldiği zaman : “Ey Hasan, yüzündeki bu bere nedir?” diye sorunca o : “Ey âlemin Sultanı, bu bere, ben dün çadırımın dışında bulunduğum sırada çadır direklerinin yüzüme çarpmasıyla meydana geldi” cevabını vererek ona gerçeği söylemedi. Vezirin bu cevabı (sultanın huzurundaki) kimselerce olumlu bulundu. Daha sonra sultan, *Mısır*’a gitmek üzere *Haleb*’den ayrıldı; bir konak gitmişti ki, *Rum* hükümdarı Diyûcânîs’in ülkenin askerden yoksun olduğunu görüp harekete geçmiş olduğu haberi geldi. Bunun üzerine sultan, onu karşılamak için gerisin geriye döndü”.

Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn’ın elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum :

“Sultan Alp-Arslan, 463 (1071) yılında *Diyarbakir*’e gittiği zaman (bura hâkimi) Nasr b. Mervan onu karşılayıp 100 bin altın takdim etti. Sultan buradan *Haleb*’e gelerek şehri kuşattı. Bir gece

(şehir hâkimi) Mahmud b. Nasr, annesiyle birlikte sultanın katına geldi. Mahmud'un annesi : 'İşte oğlum, istediğini yap' dedi. Bu söz üzerine sultan, Mahmud'a iyi muamelelerde bulunarak hil'at verdi. Daha sonra o, *Rum* ülkesine gazaya çıktı. Halife el-Kaim (Biemrillah) tarafından hatiplere, minberlerde, sultan için dua edilmesi hususunda birer buyruk gönderildi. Dua metni şöyledir :

Tanrım, *İslâm* sancağını yükselt ve *İslâma* yardım et! Şirkin boynunu vurmak ve kökünü kazımak suretiyle onu yok et! Sana itaat için canlarını feda edip kanlarını, sana bağlanarak akıtan mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlarını esirgeme: Mü'minlerin emirinin burhanı olan *Şehinşahü'l-âzam* (Alp-Arslan)'ı bayraklarını her yerde dalgalandıran ve zamanın güçlükleri karşısında kendisini kolayca tutunduran yardımından uzak tutma! Senin dinini, şerefli ve yüce tutabilmek için, onu, lütufkâr ve her zaman etkili olan desteğinden yoksun bırakma! Onun, kâfirlerin karşısındaki bugünkü günü, yarınına da yetsin! Ordusunu meleklerinle güçlendir, niyet ve azmini hayır ve başarı ile sonuçlandır! Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını terketti. Malı ve canı ile senin buyruklarına uymak amaciyle, senin yoluna düştü. Çünkü sen, "Ey iman edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Tanrı ve Peygamberine inanıyorsanız, onun yolunda can ve malınızla savaşacaksınız" ¹⁸⁴ diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım, o nasıl senin çağrına uyup şeriatının korunmasında gevşeklik göstermeden buyruğuna uymuş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak dinine hizmet için, geceyi gündüze katmışsa, sen de ona zafer kısmet eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir:! Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların her türlü hilelerinden beri olsun ve lütfunla bu koruyucu onu, güzel sıfatların içinde ve en sağlam ellerle korusun! Yapmak istediği şeyi ona kolay kıl. Tâ ki, onun (düşmana karşı olan) kutsal hareketi zaferden ışık alsın ve şirk ehlinin, hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri yumulsun! Ey *İslâm* cemaati, doğru bir niyet, dürüst bir azim ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve ihlâs bahçelerinden kısmet alan inançlarla onun (Alp-Arslan) için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız. Onun, şerefli olarak düşmanlarını yok etmesi ve sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine ve amacına nail olması hususunda Tanrı'ya dua ve niyazda bulununuz!.

“Sultan Alp-Arslan, haciplerden birisinin ¹⁸⁵ kumandası altında öncüsünü ileri gönderdi. Bu kuvvet, *Hılât (Ahlat)* yöresinde, beraberrinde bir haç bulunan Rûsiyye’nin ¹⁸⁶ kumandasındaki 10 bin *Rum* askerine rastladı. Hemen savaşa tutuştular. Tanrı *Müslümanlara* zafer ihsan etti. Haç ele geçirildikten başka, (*Rum*) kumandanı da tutsak alındı. Daha sonra sultan ve *Rum* büyüğü (imparatoru) 5 Zülkade (4 Ağustos) Çarşamba günü *Ahlat-Malazgirt* arasında bulunan *Zehre*’de ¹⁸⁷ savaş için birbirlerine yaklaştılar. Sultanın 15 bin, *Rum* hükümdarının da 200 bin askeri vardı. Sultan, *Rum* hükümdarına barış için başvuruda bulundu ise de o, ‘barış ancak *Rey*’de yapılacaktır’ dedi. Bunun üzerine Tanrı, sultana Hak yoluna yönelip harekete geçmesini buyurdu; sultan, *Rum* hükümdarı ile 7 Zülkade (6 Ağustos) Cuma günü öğle vakti savaşa tutuştu. Tanrı’nın, *Müslümanlara* zafer ihsan etmesi sonunda, sayısız *Rum* askeri öldürüldü ve hükümdarları da tutsak alındı. Sultan Alp-Arslan, tutsak hükümdara üç kamçı vurduktan sonra onunla, 1,5 milyon altın ödemek, her istediği zaman *Rum* askerini kendisine göndermek ve elinde bulunan *Müslüman* tutsakları geri çevirmek hususlarında anlaştı”.

Selçukluların en yaşlısı olan ve onların soyunu sopunu çok iyi bilen emir İnanç Bey’den faydalanarak sultan Alp-Arslan Muhammed b. Davud adına *Melik-Nâme* ¹⁸⁸ adlı eserini yazan müellif şunları zikrediyor :

“Emir Selçuk b. Dukak, *Hazar Türklerinin* ileri gelenlerinden idi ¹⁸⁹. Dukak, *Temür-Yalığ*, yani “kuvvetli yay” lâkabı ile lâkaplanırdı. İnanç Bey diyor ki : ‘Dukak’ın yaşı ilerleyince mubarek bir çocuğu dünyaya geldi ve ona Selçuk adını verdi, Selçuk, *Sü-başı*, yani “ordu komutanı” lâkabı ile lâkaplanırdı. Onun dört çocuğu vardı. Mikâil, Musa, “*Yabgu-i Gelân*” lâkaplı Arslan ve sonuncusu ise genç yaşında ölmüş idi ¹⁹⁰. Emir Mikâil b. Selçuk’un Tuğrul Bey ve Davud Çağrı Bey adlarında iki oğlu vardı.’ Buna göre Alp-Arslan’ın (soy zinciri) Alp-Arslan Muhammed b. Çağrı Davud b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak şeklindedir”.

Tarih kitaplarının birisinde şunları okudum :

“Alp-Arslan’ın babası Çağrı Bey, *Barkan*’da ¹⁹¹ hastalanıp durumu kötüleşince, 451 (1059/60) yılında oğlunu veliahd yaptı. (Bu sırada) sultan Mevdud, *Horasan*’a yürümek amacıyla bir ordu hazırladı; bunun üzerine Çağrı Bey, yönetimi oğlu Alp-Arslan’a bıraktı.

(Derhal harekete geçen) Alp-Arslan, yol yorgunluğunu gidermek için bir süre *Belh*'de kaldı. Durumu haber alan Mevdud, askerlerini toplayıp (savaş için) karargâh kurdu. Bunun üzerine Alp-Arslan, onlara öyle bir saldırdı ki, *Gazne* ordusu için feci ve süratli bir ölüm ve bozgun mukadder oldu. Alp-Arslan, *Gazne* kumandanlarından bin tanesini¹⁹² tutsak aldı; sayısız at ve silâh ganimet olarak ele geçirdi. Bu zafer üzerine Alp-Arslan, babasının katına çıkıp (durumu ona anlatınca) buna çok sevinen Çağrı Bey iyileşti. Bu olaydan sonra Çağrı Bey, oğlu Alp-Arslan ile birlikte *Tirmiz*'e yürüdü. Bunun üzerine, kale kumandanı olan kâtip (Ebu'l-Fazl Muhammed) Beyhakî, *Tirmiz*'i Çağrı Bey'e teslim ile şehirden ayrılp *Gazne*'ye gitti. Çağrı Bey, *Belh*, *Tohayristan*, *Tirmiz*, *Vahş*¹⁹³ ve *Velvâliç*¹⁹⁴ vilâyetlerini Alp-Arslan'a verdi; Ebû Ali b. Şâdân'ı, onun veziri yapmak suretiyle durumunu kuvvetlendirdi. Ebû Ali, çaba ve gayreti sayesinde Alp-Arslan'ın memleketlerini mamur bir hale getirdi. Ölümü yaklaştığında, kendisinden sonra vezareti Nizamülmülk'e vermesi hususunda Alp-Arslan'a ricada bulundu.

“Daha sonra Türk Hâkan'ının¹⁹⁵ *Tirmiz*'e yürüyüp tahrip ve yağma etmesi üzerine, harekete geçen Alp-Arslan onu şehirden uzaklaştırdı. Bundan sonra Hâkan, *Buhara* tarafında, *Ceyhun* ırmağı kıyısında karargâh kurup Çağrı Bey'den barış isteğinde bulundu. O, Çağrı Bey ile buluştu ise de daha sonra ayrıldılar.

“Hastalık Çağrı Bey üzerinde etki yapmış ve bu nedenle, onun zaafiyeti artmıştı. Nihayet o, Safer 452 (Mart/Nisan 1060)'de 70 yaşında olduğu halde, *Serahs* şehrinde hayata gözlerini yumdu; yerine Alp-Arslan geçti. O sırada Melikşah altı yaşında bir çocuk idi. Sultan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in ölümünden sonra üç yıl daha yaşadı”¹⁹⁶.

Garsunni'me Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim b. Hilâl es-Sâbi'nin *Kitabü'r-rebî* adlı eserinde şu kayıtları okudum. Bunları, ayrıca, Garsunni'me Ebu'l-Hasen'in, kendisine haber verdiği Ebû Abdullah el-Humeydî'den haber alan Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülbâki b. el-Butti'den rivayetine izin almak suretiyle *Bağdad*'lı Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Yusuf b. Ali ve başkaları da bize haber verdiler; Garsunni'me demiştir ki :

“*Horasanlılardan* birisi bana şunları söyledi :

‘*Adudu’d-devle* lâkablı Alp-Arslan b. Davud çocuk iken ava çıkmıştı. O, yolda zayıf bir ihtiyar gördü. İhtiyar, (topladığı) dikenleri başının üstüne yüklemiş, onları taşımaktan bir hayli acı ve ızdırap çekmiş ve iyice yorulmuştu. Alp-Arslan ona : “Ey ihtiyar”, onun da “Buyur” demesi üzerine Alp-Arslan : “Bu düşkün ve yaşlı halinle çektiğin bu sıkıntı ve yorgunluktan seni kurtarmamı ister misin?” dedi. Alp-Arslan’ın kendisini bu sıkıntıdan kurtaracak bir şey yapacağını, ya da yardım edeceğini sanan diken taşıyan ihtiyar : “Peki, vallahi (isterim) Efendimiz” dedi. Bunun üzerine Alp-Arslan, ihtiyara bir ok atıp onu olduğu yerde öldürdü. Bu olay, Alp-Arslan’ın çocukluk ve cahillik çağlarında vuku bulmuş olup onu, bu işi yapmaya sevkeden şey, içindeki delikanlılık heyecanı idi. Esasen o, olgunluk çağında ve saltanat tahtına oturduğu zaman, sultanların en adili, ahlâk bakımından en güzeli, cihat ve dine yardım hususlarında onların en isteklisi idi”.

Emîr Ebu’l-Hasen Ali b. eş-şehid Ebu’l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseyinî’nin *Zübdetü’t-tevârih* adlı kitabından meydana getirilen bir *Müntehab* eserde şunları okudum. Ebu’l-Hasen Ali diyor ki :

“Alp-Arslan, yönetimi ele alıp saltanat tahtına oturunca halk üzerine adalet kanadını gerip şefkat ve ihsan gölgesini uzattı. Halktan yılda ancak iki kez aslî vergi (*Harâcü’l-aslî*) almakla yetindi; her yıl Ramazan ayında *Belh*’te dört bin, *Merv*, *Herat* ve *Nişabur*’da bin ve kendisinin bulunduğu yerde de on bin altın sadaka dağıtırdı.

“(Bir gün) şikâyetçiler, vezir Nizamülmülk’ün ticaret yaparak para kazandığı hususunu belirten bir mektup yazıp Alp-Arslan’ın namaz kıldığı yere bıraktılar. Sultan (mektubu okuyunca) Nizamülmülk’ü çağırıp ona şunları söyledi: ‘Al şu mektubu! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklı iseler ahlâkını güzelleştirip durumunu düzelt; yok eğer yalan söylüyorlarsa suçluları afv et ve onlara yalan ve iftiradan vazgeçmeleri için *Divan* işlerinde görev vererek meşgul et!’”.

Ebû Galib b. el-Husayn’ın kendi elyazısıyle yazdığı eserinde şunları okudum :

“Ramazan 456 (Ağustos/Eylül 1064)’da, *Tebriz*’den Nizamülmülk’ün mektubunu getiren bir atlı geldi. Nizamülmülk mektubunda şunları bildiriyordu : ‘Sultan Alp-Arslan, *Hazar* ülkesinde

gazalara girişip hiç bir hükümdarın elde edemediği başarılar kazandı. *İspedsehr*¹⁹⁷ adlı büyük bir kenti feth ile 30 bin dolayında insan öldürüp 50 binden fazla köle ele geçirdi; *Abhaz* meliki ile barış yaptıktan sonra bu uç (ülkesinden) dönen sultan, *Rum* ülkesindeki 700 bin haneden oluşan büyük bir kent olan *Âni*'ye saldırarak kılıçla feth etti ve 500 bin kişiyi tutsak aldı. Adı, *Bağdad* camileri minberlerinde, ilk kez "sultan" olarak okunan Adudu'd-devle Alp-Arslan olmuştur"¹⁹⁸.

Ebû Galib'in eserinde şunları da okudum :

"Sultan Alp-Arslan, 465 (1072) yılı başında, beraberinde 200 binden fazla atlı olduğu halde, *Ceyhun* ırmağı (tarafına) gazaya çıktı. Ordu, sultanın memleketlerine saldırıda bulunmuş olan Şemsü'l-Mülk Tegin b. Tamgaç'a¹⁹⁹ karşı harekât için Safer ayının 20 sinden birkaç gün sonra (Kasım 1072) *Ceyhun* ırmağını geçti. Sultanın askerleri, *Hârezmlî* Yusuf adında bir kale muhafızını yakaladılar; iki köle (asker) tarafından sultanın oturduğu divanın yakınına dek getirildi. Sultan, dört kazık çaktırıp Yusuf'un, bunlara iplerle bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yusuf, sultana : " 'Ey korkak, benim gibi birisi böyle mi öldürülür' ? dedi. Yusuf'un sözlerine sonderecede öfkelenen ve onu öldürmek için içini hırs bürüyen sultan, okunu ve yayını aldı ve onu tutan iki köleye : 'Onu bırakın' dedi. Bunun üzerine köleler Yusuf'u serbest bıraktılar. Alp-Arslan, ona bir ok attı ise de isabet ettiremedi; halbuki sultanın attığı oklar, bundan başka asla isabetsiz olmamıştı. Bunu müteakip Yusuf, süratle sultanın üzerine yürüdü. Bir divan üzerinde oturmakta olan sultan, derhal yerinden kalkıp aşağı indi. Fakat Yusuf'un kendisine ulaştığı sırada ayağı takılıp yüzüstü yere düştü. Yusuf, derhal sultanın üzerine yumulup kuşağında bulunan bıçakla onu yaraladı. Ağır bir biçimde yaralanan sultan, çadırına götürüldü. (Öte yandan) hizmetçilerden birisi, elindeki bir nacakla Yusuf'u öldürdü. Alp-Arslan da dünyaya gözlerini kapadı. 8 Cumadelâhır (19 Şubat)'da *Bağdad*'da onun için yas töreni düzenlendi. Sultan Alp-Arslan, 424 (1032) yılında doğmuş olup 40 yıl, iki ay ömür sürmüş ve babasının *Merv*'deki kabrinin yanına defn edilmiştir"²⁰⁰.

Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Haşimî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. es-Sem'ânî'nin kendisine bildirdiği şu kayıtları bize haber vererek dedi ki :

“Alp-Arslan Muhammed b. Davud, ülkeye hâkim oldu ve Kutalmış'ı Zülhicce 455 (Kasım/Aralık 1063)'de *Nemek* köyünde bozarak saltanata hâkim oldu. Alp-Arslan, Şaban 463 (Mayıs 1071)'de *Rum*'a gazaya çıkarak onları bozguna uğratarıp hükümdarlarını tutsak aldı. *Rum* hükümdarı çarşıda-pazarda dolaştırılarak halka teşhir edildi; fakat sonra sultan merhamete gelerek onu serbest bıraktı ve memleketine iade etti. Sultan Alp-Arslan'ın, Safer 465 sonlarında (Kasım 1072), ya da Rebiülevvel ayı başlarında (Kasım ortaları), *Ceyhun* ırmağı taraflarında *Berzem* adındaki küçük bir kentte öldürüldü ve *Merv*'e getirilerek babasının yanına defn edildi”.

Ömer b. Taberzed, Ebu'l-Kasım b. es-Semerkandî ve Muhammed b. Hilâl'den naklen bize şunları haber vererek dedi ki :

“*Basralı* şair Ebu'l-Hasen bana şunları söyledi :

‘Ebû Tahir b. Ebû Kırât el-Alevî'yi rüyamda gördüm. Ben, ona : “Tanrı sana ne yaptı?” dedim. Çünkü onun bozuk inançlı olduğunu biliyordum. Bana cevap vermedi. Tekrar tekrar sorunca cevap vermemekte ısrar eder bir halde bana : “Bunu bir yana bırak, Tanrı, *Nişabur*'a 72 deynek vurdu” dedi. Birden uyandım ve yanıma gelen ve rüya tâbirinden anlayan birisine bunu anlattım. O bana : “Efendimiz, 72 günü say ve o zaman *Nişabur*'da neler olacağını gör” dedi. *Semerkant*, *Buhara* ve yöreleri hâkimi Şemsü'l-mülk b. Nur-Han²⁰¹ ile savaşmak üzere, *Ceyhun* ırmağını geçen, bu ırmağın doğu kesimi hâkimi Adududdevle Alp-Arslan b. Davud'un katli, rüyamdan 72 gün sonra (73. gün) vukua geldi. Bu şaşılacak bir şey idi.’”

(Bu hususta şunlar da) söylenmiştir :

“*Buhara*, *Semerkant* ve bunlara sınır olan yerlerin halkı, şehirleri, Alp-Arslan'ın 200 bine yakın atlıdan oluştuğu, pek çok kimselerce söylenen muazzam ordusu tarafından kuşatılıp sarıldığı zaman *Semerkant*'ta toplandılar. Bu bölgelerde yağma ve zulüm başladı. Buralar halkının ve hükümdarlarının Alp-Arslan'a karşı duracak kudret ve kuvvetleri yoktu. Bu memleketlerin sufi ve iyi niyetli insanları, *Semerkant*'ta bir hafta süreyle camie kapanarak oruç tutup, kül ve tuzla iftarlarını açarak, kendilerini sarıp canlarına kast edenlerin hakkından gelmesi için Tanrı'ya dua ediyorlardı. Henüz haftanın günleri sona ermemişti ki, sultan Alp-Arslan'ın katli haberini aldılar. Şemsü'l-mülk'ün adamlarından biri olan Yusuf, o yörelerdeki bir kalede ya-

kalanarak sultanın katına getirildi. Sultan, Yusuf'u tehdit edip korkuttu ve onu tutmakta olan iki *Türk* köleye : "Onu serbest bırakın" dedi. Sultan serbest kalan Yusuf'a bir ok attı ise de isabet ettiremedi. Bunun üzerine Yusuf, sultana doğru süratle yürüyüp üzerine çullanarak çizmesinde bulunan bıçakla onu ağır şekilde yaraladı. Sultan üç gün yaşadıktan sonra aldığı yaraların etkisiyle vefat etti"²⁰².

III.

Ahmed-Şah et-Türki

Şeybânî olduğu da söylenen *Haleb*'deki *Türklerin* kumandanı Ahmed Şah, beraberinde bulunan *Türklerle* (Türkmenler) birlikte *Hâzrû's-Süleymanî*'ye²⁰³ gelip yerleşti. O, cesur ve kendisine itaat edilen (boyun eğilen) bir kimse olup Franklara karşı mücadelede başarılı ve iyi bir durumda idi. Ahmed-Şah, daha önce, 8 Muharrem 460 (18 Kasım 1067)'da *Rumlu* Ermânûs'un kızkardeşinin oğlu Mi-hâil'in istilâ ve işgaline uğrayan *Menbiç*'i, Nasr b. Mahmud b. Nasr b. Salih'in *Haleb* hâkimi bulunduğu sıralarda, 10 Safer 468 (24 Eylül 1075) Pazar günü geri aldı²⁰⁴. Nasr, *Haleb* yönetimini eline geçirince 468 yılı Ramazan bayramında (Mayıs 1076) Ahmed-Şah'ı yakalatarak *Haleb* kalesinde hapsedti. Nasr o gün ikinci vaktine değin içmişti. Sarhoşluk nedeniyle o, *Haleb* dışındaki *el-Hâzır*'da bulunan Ahmed-Şah'ın *Türkleri* üzerine saldırdı. Bu saldırı sırasında Nasr, bir *Türk* askerinin attığı okla öldürüldü. Bunun üzerine *Türkler*, şehre dağıldılar ve Ahmed-Şah'ın (salıverilmesini) istediler. Kale kumandanı, Verd adlı birisi idi. Bu sırada onun yanında emir Ebu'l-Hasen b. Munkiz ile emîrliğin hâslarından bir gurup kimse bulunuyordu. Bunlar, durumu öğrenince Sâbık b. Mahmud'u şehirden kaleye davet ile "*Haleb* hâkimi olduğunu" münadiler aracılığıyla halka ilân ettiler; ayrıca ona, hapiste bulunan Ahmed-Şah'ı salıvermesi tavsiyesinde bulundular. Bunun üzerine Sâbık, derhal Ahmed-Şah'ı serbest bırakıp ona hil'at verdi. Ahmed-Şah'ın, hapiste bulunduğu kaleden inip *el-Hâzır*'daki askerlerinin yanına dönmesi üzerine, şehirdeki huzursuzluk ve karışıklıklar sona erip sükûnet hasıl oldu. Bu olaydan sonra Sâbık b. Mahmud, *Türklerle* lütf ve ihsanlarda bulunmak suretiyle yakınlıklarını kazandı, hattâ onları, kendi kabilesi *Kilâb-oğullarına* tercih ederek yardımlarını sağladı²⁰⁵.

Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud b. el- Husayn'ın kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinde, "Ahmed-Şah et-Türkî'nin Sâbık b. Mahmud b. Nasr'ı himayesi altına alarak memleketini, yani *Haleb*'i istilâ ettiğini okudum"²⁰⁶.

Sermin'li Mansur b. Temîm b. ez-Zenkel'in kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum :

"Sâbık, *Haleb* emiri olunca, *Kilâb-oğulları* kabilesi toplanıp kardeşi Vessab ile birleşerek *Haleb*'i Sâbık'tan alması hususunda onu teşvik ettiler ve kendisine yardıma hazır olduklarını bildirdiler. Sâbık bunu haber alınca bin Türk atlısının emîri olan Ahmed-Şah'ı yardıma çağırdı ve durumu onunla müzakere etti. Bunun üzerine Ahmed-Şah, beş yüz atlısıyla *Anadolu*'ya giden yol üzerinde konaklamış olan Demleç-oğlu Mehmed adıyla tanınan bir *Türk*'e (emire) haber yollayıp kendisine (yardımına karşılık) çok miktarda para vereceğini bildirdi. Bu haberi alan Demleç-oğlu Mehmed, Zülkade 468 (Haziran 1076) başlarında, Çarşamba günü Ahmed-Şah'ın yanına geldi. Yapılan karşılıklı anlaşmalardan sonra hep birlikte Zülhicce 468 (Temmuz 1076) başlarında, Perşembe sabahı erken saatlerde, Vessab ile birleşen *Kilâb-oğulları* kabilesine karşı harekete geçtiler. *Kilâb-oğulları* kabilesi, öyle büyük bir kalabalık halinde idiler ki, onlar hiç böylesine toplanmamışlardı. Onların atlı ve yaya olmak üzere 70 bine yakın oldukları söylenir. *Kilâb-oğulları* kabilesi, *Türkleri* gördükleri zaman hiç savaşılmaksızın, kadın ve çocuklarını, silâhlarını velhasıl sahip oldukları her şeyi bırakıp kaçtılar. Bunun üzerine Ahmed-Şah ile Demleç-oğlu Mehmed ve askerleri, *Kilâb-oğullarının* her şeylerini yağma ettiler. Söylendiğine göre onlar, yüz bin deve, 400 bin koyun, çok sayıda hür kadın, bundan daha çok sayıda köle kadın (câriye)²⁰⁷, velhasıl çadırlarında neleri varsa hepsini yağma ettiler. Sayıları 10 binden fazla olan savaşçı kölelerden hiç birisini öldürmeyip hepsini afvettiler. O gün *Oğuzların Araplardan* aldıkları ganimetler sayılmayacak derecede çok idi"²⁰⁸.

Bu *Arap* bozgunundan üç gün sonra Demleç-oğlu Mehmed et-Türkî, *Haleb*'in kuzeyinde konaklamış olan Ahmed-Şah'ı davet etti; yenilip içildikten sonra Demleç-oğlu, beraberinde çok az sayıda adamı bulunan Ahmed-Şah'ı yakalatıp tutukladı. Sâbık b. Mahmud, Ahmed-Şah'ı dokuz gün tutuklu kaldıktan sonra, Cumartesi günü Demleç-oğlundan 10 bin altın ve 20 at karşılığında satın aldı"²⁰⁹.

Elime geçen tarih kitaplarını birisinde müellif şunları yazıyor :

470 (1077/78) yılında, Tâcüddevle Tutuş, *Haleb*'i kuşattı. Fakat o, (bir ara) şehirden ayrılıp yeniden gelerek kuşatmaya giriş tiği zaman Ahmed-Şah, *Haleb*'den çıkarak onun askerlerine bir baskında bulunup şehre geri döndü. Ahmed-Şah, 471 yılında (1078) öldürüldü”.

Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. el-Kalânîsî, “471 yılı (1078) olayları arasında, *Suriye*'deki *Türklerin* kumandanı Ahmed-Şah'ın öldürüldüğünü” zikretmiştir” ²¹⁰.

IV.

Sâbık b. Mahmud

Ebu'l-Fezâil Sâbık b. Mahmud b. Nasr b. Salih b. Mirdas b. İdris b. Nasr el-Kilâbî'nin soyzincirinin tamamını -ulu Tanrı izin verirse- babasının dedesi “Salih b. Mirdas”ın haltecümesinde zikredeceğiz. Sâbık'ın annesi, melik Ebû Tahir b. Fenahusrev b. Büveyh'in kızıdır.

Sâbık, kardeşi Nasr'ın -haltercümesinde zikredildiği gibi- Ramazan bayramında ikinci vaktinden sonra öldürülmesi üzerine, 468 yılı Şevvali'nin (Mayıs 1076) ikinci gecesi *Haleb*'e hâkim oldu. Nasr, emîrlik işlerinin yönetimini, *Trablus-Şam*'dan dönen Sedidü'l-mülk Ebu'l-Hasen Ali b. Munkiz'e vermiş idi. Nasr'ın veziri (Ebû Nasr) İbnü'n-Nahhâs ile Verd adlı şehir valisi *Haleb* kalesinde oturmakta idiler; her ikisinin beraberinde emîrliğin hâslarından bir gurup bununuyordu. Nasr'ın öldürüldüğü haberi alınınca *Akabe*'de ²¹¹, Azizüddevele Fâtik'e ²¹² ait olan bir evde oturmakta olan ve sarhoş bir halde bulunan kardeşi Sâbık b. Mahmud'u şehre davet ettiler. Sâbık sarhoş olarak *Akabe*'den alındı ve ip sarkıtılmak suretiyle kaleye çıkartıldı; kendisinin “*Haleb* Emîrliği” halka münadiler vasıtasıyla ilân edildi ve ordu da ona itaatini bildirdi. Kendisine Nasr'ın hapse attığı Ahmed-Şah'ın salıvermesinin tavsiye edilmesi üzerine Sâbık, onu hapisten çıkartıp hil'atledi. Bunun üzerine Ahmed-Şah, derhal *el-Hâzır*'daki askerlerine gitti ve böylece karışıklıklar yatıştırılmış oldu. Neticede Sâbık'ın emîrliği istikrar buldu ve İzzü'l-mülk ve Ebu'l-Fezâil lâkab ve ünvanını aldı. Şair Ebu'l-Fityân b. Hayyus ²¹³, onun katına gelip şu beyitle başlayan bir kasideyi okuyarak ona övgüde bulundu :

*Benden yüz çevirmediği, ya da ayrılık, beni öldürmediği sürece, ona verdiğim sözü ve ona olan sevgiyi korumak benim borcumdur*²¹⁴.

Bunun üzerine Sâbık ona, bin altın verdikten başka her ay da otuz altın maaş bağladı.

Mirdas-oğullarının son emîrlerinden olan Sabık, şiir yazardı. Ben (İbnü'l-Adîm), İbnü'n-Nahhâs'ın²¹⁵ *Divanı*nda, Sabık b. Mahmud'un kendine hitap edişini kapsayan beyitler gördüm. O, kendi kendine şu beyti okumuştur :

Sen, bana, kısa, fakat söz ve anlamın üzerine çıkan bir şiir söylemiştin.

Kilâb-oğulları kabilesi, Sabık'ın hükümdar olduğunu haber aldıkları zaman ona karşı muhalefete başladılar; toplanıp kardeşi Vessab'a gittiler ve *Haleb*'i alması hususunda ona güzel ve cazip sözler söylediler. Ayrıca kardeşi Şebib b. Mahmud ve dayı-oğulları Mubarek b. Şibl de ona katıldılar. Bunun üzerine Sâbık, bin atlıya sahip olan *Türklerin* emîri Ahmed-Şah'ı davetle ondan yardım istesinde bulundu. Ayrıca Ahmed-Şah, beş yüz atlısı ile *Anadolu*'ya giden yol üzerinde karargâh kuran Demleç-oğlu Mehmed adıyla bilinen *Türklerden* birisine (emîr) haber gönderip (yardımına karşılık) ona para vaadinde bulundu. Bunun üzerine Demleç-oğlu, Zülkade 468 başlarında (Mayıs 1076 ortaları) Çarşamba günü Ahmed-Şah'a geldi. Sabık, Ahmed-Şah ve Demleç-oğlu ant içerek birleştiler ve Zülhicce ayının başlarında (Haziran 1076) Perşembe günü, Vessab ve *Kınnesrin*'de bulunan sayıları yaklaşık olarak 70 bin atlı ve yayadan oluşan *Kilâb-oğulları* kabilesine karşı saldırıya geçtiler. Onlar, *Türkleri* gördükleri zaman savaşmaksızın konak yerlerini, mal ve kadınlarını terk ile çekilip gittiler. Bunun üzerine Ahmed-Şah, Demleç-oğlu ve adamları, bütün bu terk edilen şeyleri ganimet olarak aldılar. Onların 100 bin deve, 400 bin koyun ile sayısız azadlı ve köle kadın yağma ettikleri söylenir. Onlar, aldıkları tutsaklarla *Haleb*'e döndüler. Sabık, bu tutsakları salıverdi ve Mubarek b. Şibl'in karısını, kız kardeşini bir eve yerleştirerek izzet ve ikramda bulundu²¹⁶. Bu olaydan sonra Vessab ve Mubarek b. Şibl, Alp-Arslan'ın oğlu sultan Melikşah'a giderek içine düştükleri durumdan şikâyetle bulundular ve ondan, Sabık'a karşı kendilerine yardımda bulunmasını dilediler. Sultan da onlara yardım vaadi ile *Suriye*'de iktalar verdi ve kardeşi Tutuş'a da

Suriye'yi ıkta etti. Bunun üzerine Tutuş, beraberinde *Türk* kuvvetleri, Vessab ve Mubarek b. Şibl olduğu halde, *Suriye*'ye yöneldi; kendisine *Kilâb-oğulları* kabilesi de katıldı. Tutuş, 471 (1078/79) yılında *Haleb* önlerrinde savaş için karargâh kurdu; bu sırada kendisine Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş de katıldı ve kendisiyle birlikte şehre karşı savaş durumu aldı. Bununla beraber o, Sabık ile birlik olmak arzusunda idi. Bu amaçla Müslim, Sabık'a moralini yükselten şeyler gönderdi ve *Kilâb-oğullarını*, Tutuş ve maiyyeti ile beraber olmalarından dolayı kınayıp azarladı. *Haleb* kuşatması üç ay sürdü. Müslim, Sabık ve *Haleb* halkı ile haberleşmesi dolayısıyla töhmet altında kalacağı ve bunun sonucunda Tutuş'a karşı niyetinin değişmiş olacağı için, ondan izin isteyip ayrıldı. Müslim, askerleriyle birlikte *Haleb Kapısı*'na doğru yöneldi; askerleri, soyca bağlılıkları dolayısıyla onları takviye etmek için orduda bulunan her şeyi sattılar, böylece Sabık'ın ve *Haleb* halkının (Tutuş'a karşı) morallerini kuvvetlendirdiler. Müslim, ordusunda bulunan yiyecek maddelerini, *Haleb* halkının satın almasını sağlayıp, onları şiddetli sıkıntı ve zaafiyetten kurtararak kuvvetli bir duruma getirdikten sonra memleketine (*Musul*) gitti. *Kilâb-oğulları* kabilesinin büyük bir kısmı, Tutuş'tan ayrıldı, ancak onun yanında onlardan az sayıda bir kuvvetle Sabık'ın kardeşleri Vessab ve Şebib ile Mubarek b. Şibl kalmış idi. Bunun üzerine Ebu'l-Mekârim b. Kureyş onlara "Burada Tutuş'un yanında, ya ihtiyatlı olmalarını, ya da *Haleb*'e kaçmalarını" tavsiye etmişti. Ayrıca Sabık'ın onlara mektup yazıp "Tutuş, *Arap* egemenliğini yok edip onları zelil kılıyor" diyerek yakınlık göstermesi üzerine, geri kalan *Kilâb-oğulları* kuvveti de *Türk*lerden çekinip endişe etmeleri dolayısıyla, *Haleb*'e kaçıp Sabık ile birleştiler. Ayrıca Sabık, emir Ebû Zâide Muhammed b. Zâide'ye, veziri Ebû Nasr b. en-Nahhas'ın şiirlerinden bir kaside yazıp göndererek ona "içinde bulunduğuş sıkışık durumu" bildiriyor, "kendisine gelip yardım etmesini, bunu asla ihmal etmemesini istiyor, "aksi takdirde *Arap* egemenliğinin sona ermesine neden olacağını söylüyor ve (daha önce Ahmed-Şah ile olan meselede) "kendisine yardımcı olmayıp, çekingen davranışını" kınıyordu²¹⁷. O kaside şöyledir :

Karmaşık olan kötü durumdan kurtulmak istedim. Bana, karşılık verecek birini dilediğimde, sen bana geldin.

Dostuna kesinlikle ihanet etmeyen değerli kişilerin vefası gibi, aramızdaki anlaşmaya vefa gösterdin.

Yiğit savaşçı, korkarak işinde kusur ettiği zaman sen, her felâketten onu kurtarmaktasın.

Ona hazırlan ve cesur bir kişinin doğrulduğu gibi kalk, doğrul! Onun öyle sıkıntıları vardır ki, musibetler yanında hafif kalır.

Ve Kilâb'a de ki : "Allah sizi darmadağın etsin, veya sakınmadığınız ayıpları yargulasın".

Giysi olarak zilleti, izzet ile mi değiştireceksiniz ve aşağılık kimseler gibi, eliniz kılıcınızda olarak mı geceleyeceksiniz?

Siz, düşmanları parçalayan arslanlarsınız. O tilkilerle işiniz ne?

Göğüslerdeki susuzluğu gideren bir sıçrayışla sıçrayınız; soylarımızı ve övünülecek geçmişimizi utandırmayınız!

Mutlaka bir gün bizim ve düşmanlarımızın arasında hakem tâyin edeceğiz. O gün, süngüler ve keskin kılıçlar olacak.

Ağzı bir ruh, sizleri onun cesedi olarak görüyorum. Ruh giderse, beden yok olur.

Onu, gücünüzden korumayı isteyerek ve çekinerek savundum ve aç ölümle karşılaştım.

Ve işte ben, sizi korumak için çok çaba göstermekteyim, ruhumla ve istekle.

Sizden malımı ve yiyeceğimi mi esirgiyorum? Öyleyse, cömertlik yollarında yalnız geceleyleyim,

İbnü'l-Müseyyib'in iyi davranışına teşekkür ettim. Zira o, peşinde, ıssız çölleri kapatan savaşçılarla geldi.

Yine o kasideden :

Ey, büyük dişi devesiyle çölü aşan binici! Giderken, yolunda dişi kurtlara rastlamışsındır.

Benden, "Ebu'r-Reyyan'a, onun için gerekli olan rahat nefesi alacağı bir haber götür.

Öyle bir kardeş ki, onu, zamanı (dünyayı), hâlâ bırakmayışından tanı! Eğer kaybolmamışsa onu, tıpkı bana benzetirsin.

Günler, beni ve onu, ne zaman bir araya getirecek? Yaşadığım sürece, ona yardım edebilecek miyim?

Şibl'e, selâmını götür ve ona : "Bir yabancıyı bırak diye emretmen, senin için hayırlıdır" de.

O suskun kinler eğer konuşsalar zaman, ona kinlerden tövbe etmiş olarak gelirdi.

Size bir fırsat verildi, ona çabuk sarılın. Gerek duyulan biricik şey, hayır kazanmaktır.

Genç için en güzel şeyin ölüm olduğunu anladım. Ölüme ulaşmanın en kolay yolu da, sorusuna cevap vermektir ²¹⁸.

Sabık, *Horasan* emîrlerinden Türkman et-Türkî adlı bir emîrin beraberindeki askerlerle birlikte Tutuş'a yardıma gelmekte olduğunu haber alınca, *Kilâb-oğulları* kabilesi emîrlerinden Mansur b. Kâmil'i, içinde yukarıdaki beyitler bulunan mektubu, bir miktar para ve kendi adamlarından birisi ile gece, *Haleb*'den Ebû Zâide'ye gönderdi. Mektubu alan Ebû Zâid, Mansur ve Sabık'ın naibi ile ittifak yapıp Ebu'l-Mekârim b. Kureyş'in tedbir ve tavsiyesi ile, *Nümeyr*, *Kureyş*, *Kilâb* ve *Ukayl-oğulları* kabilelerinden topladığı atlı ve yaya olmak üzere 20 binden fazla bir kuvvetle, *el-Fâyâ* ²¹⁹ topraklarında Türkman et-Türkî'nin askerlerine baskın yapıp onları öldürdüler. Tacüddeve Tutuş, bütün bunları haber alınca derhal *Haleb*'den ayrıılıp *Fırat* yönüne hareket etti. Kışı *Diyarbakir*'de geçirdikten sonra yeniden *Haleb*'e yöneldi. Yolu üzerindeki *Menbiç*, *Bozâa* ²²⁰ ve *Azaz*'ı feth edip sabahleyin *Haleb*'e erişti. *Haleb* askeri kendisine karşı çıkıp *el-Hunnâkiyye*'de ²²¹ karşılaştılar, fakat Tutuş'un kuvvetleri savaşmaksızın geri çekildi. Ebû Zâide ve amca-oğlu Şibl b. Câmi b. Zâide de 50 bin atlı ile Tutuş'un karşısında yer almıştı. Bunlar saldırıya geçip Tutuş'un askerlerini bozdular, bir kısım *Oğuz* askerini öldürüp yağmaladılar ²²². Muhammed b. Zâide, İbn Zenkel adıyla tanınan *Serminli* şeyh Ebû Nasr Mansur b. Temim'e, Ebu'l-Fezail Sabık b. Mahmud'un kendisine gönderdiği kasideye cevap vermesini emrediyor ve ona, (sözkonusu zaferin kazanıldığı) o ünlü günlerde *Kilâb-oğullarının* lehine neler cereyan ettiğini bildiriyor ve son olaylar anlatılıyordu. Bunun üzerine Ebû Nasr Mansur şu şiiri yazmıştır :

İstedğini yapacak ve içtenlikle sana öğüt verecek birini çağırdın. O, bunu gerekli ve şüphe edilmez bir görev bildi.

Senin çağrına ben cevap verdim. Korkarak savaşa atılan bir adam gibi, telâşlanıp çekinmedim ve ahmakça davranmadım.

Bu olayları şöyle anlatarak devam ediyor :

el-Müdrîkî b. Salih, beni çağırdığı zaman bu iş bana zor geldi ise de, bu şiddetli musibetlerden korkmadım.

Sabık'a, yardım için zamanın olayları ile yarışıyor, Türkmanü't-Türk'e karşı ona iyi şeyler iletiyorum.

Onlarla karşılaştığımız zaman, kiminin canları, kiminin de malları alınmıştı.

Sen ne biçim uğurlu, mutlu günsün! Dağdaki askerler, geçitten kaçtılar.

Şam (Suriye)'ı avucunda biliyordu; fakat Bozâa günü, elinde olduğunu sandığı o şeyi kaybetti.

"Hunnakiyye günü" onları zillet toprağı ile boğdum. Bu genç, saç ağarmışa döndü.

Kartallar, yaban keçilerine saldırdıkları zaman şefkat göstermezler; fakat ben onlardan korkup kaçan gençlere, şefkat gösterdim.

Ant içerim ki, ortaya çıkıp benimle birlikte yürüyen kavmim, kibirlenerek yürür. (Onları) bir araya getirmek için, içlerinden bir kısmını atarım.

Onlar, keskin kılıçlarımızın korkusundan kaçtılar. Ama bizim keskin kılıç ve mızraklarımız, onlarla yarışmaktadırlar.

Biz onların nice atlılarını yere serip bıraktık. Artık toprak, onların kaburga kemiklerine bildiğini yapsın.

Eğer ondalık sayının tam sayıya dönüşmeyeceğini bilmiş olsalardı, binicileri kıskırtmazlar ve Cibrin'den çekilip giderlerdi.

Sahip oldukları kazançla orayı terkederler ve bizden kurtuluşlarının, kazanç olduğunu görürlerdi ²²³.

Tutuş, askerleriyle gelip savaş için karargâh kurduğu Cibrin'den ²²⁴ ayrılıp Dımaşk'a gitti. Bu olay cereyan edince Şerefüddeve Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş'i Suriye'ye sahip olma hırsı bürüdü, ayrıca Sabık b. Mahmud da onunla mektuplaşarak Haleb'i kendisine bahşedeceğini bildirdi. Müslim, kendisine katılan bütün Kilâb-oğulları kabilesi ile birlikte derhal Haleb'e hareket etti ve 16 Zülhicce 472 (8 Haziran 1080) günü şehir önlerinde karargâh kurdu ise de şehir kapıları yüzüne kapatıldı. Şehirde Sabık'ın yanında bulunan iki kardeşi Şebîb ve Vessab, şehrin ona teslimine imkân vermiyorlardı. Bununla birlikte Müslim, şehre karşı savaştı. Haleb halkı ise, yiyecek yokluğu, açlık korkusu ve tehlikesi dolayısıyla Haleb'in Müslim'e teslimini ısrarla istiyorlardı; ellerinde bulunan Şerif el-Huteytî'nin oğlunu Müslim'e -Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş'in haltercümesinde zikredeceğimiz gibi- teslim ettiler.

Bunun üzerine Sabık, kaleye geçti, iki kardeşi Şebib ve Vessab ise kalenin darlığı nedeniyle sarayda kaldılar. Ebu'l-Mekârim, sarayda bulunan Şebib ve Vessab'ın, Sabık'a karşı bazı tedbirler alınca kadar kaleyi kuşattı : İki kardeş, saraydan kaleye geçtiler, bu sırada buradaki askerler "Ey Şebib, zafer!" diye bağıldılar. Sabık yakalanıp hapse atıldı, Şebib kalede bulunan mal ve serveti teslim aldı. Sedidü'l-mülk b. Munkiz, Müslim b. Kureyş ile Şebib arasında -Müslim kaleyi Rebiülâhır 473 (Eylül/Ekim 1080) tarihinde teslim alınca kadar- elçilik görevi yaptı. Kalenin kuşatılmasından itibaren dört ay sonra Sabık'ın emîrliği ve dolayısıyla *Mirdas-oğulları* devleti sona ermiş oldu²²⁵.

Kadı Ebû Muhammed b. el-Haşşab, bizzat kendi elyazısı ile kaleme aldığı ve Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde'nin "*Haleb* hükümdarlarının zikri" hakkında yazdığı (eserden) naklettiğini söylediği bir cüz eserde, Nasr b. Mahmud'un 468 yılı (Mayıs 1076) Ramazan bayramının ikinci günü, *Haleb* dışında öldürülmesinin zikrinden sonra şunları yazmıştır ki bunları, *Tuslu* el-Müeyyed b. Muhammed b. Ali de bize, Ebu'l-Hasen'den naklen bildirmiştir :

"Nasr'dan sonra kardeşi Sabık b. Mahmud, dört yıl hükümdarlık yaptı. O, 472 (1079/80) yılında, *Haleb*'i, kale dışında, yalnız şehri isteyen Şerefüddevle Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş el-Ukaylî'ye teslim etti."

Ebu'l-Yumn el-Kindî ve ayrıca başkalarının da beni haberdar ettikleri Ebû Abdullah el-Azimî'nin kendi elyazısı ile yazılmış olan eserinde şunları okudum :

"468 (1075/76) yılında, Ramazan bayramında Pazar günü, *Haleb* hâkimi Nasr b. Mahmud öldürüldü ve yerine Sabık b. Mahmud geçti". O rivayetine devamlı :

"472 (1079/80) yılında, Şerefüddevle *Haleb*'e gelip şehri Sabık b. Mahmud'dan teslim aldı, fakat içinde, Sabık ve kardeşi Şebib'in bulunduğu kale teslim olmadı. Bunun üzerine Şebib, 12 Safer (14 Ağustos) Cumartesi günü, Sabık'ı yakalattı ve yalnız bir gün *Haleb* yönetimini üzerine aldı; fakat sonra Sabık dönüp kardeşi Şebib'i yakalattı ve yönetimi, daha önceki gibi, kendi eline aldı. Müslim'in kaleyi kuşatması dört ay sürdü; daha sonra Sabık, 10 Rebiülâhır (10 Ekim) Cumartesi günü kaleyi Şerefüddevle Müslim'e teslim etti."

Bu teslimin, Cumadelâhır 473 (Kasım/Aralık 1080) tarihinde olduğu söylenmiştir ki, bu, daha doğrudur ²²⁶.

Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in kendi el-yazısıyle yazılmış olan *Tarih*'inden şunları naklettim :

“Nasr, 468 (1075/76) yılına dek hükümdarlık yaptı. Kurban bayramı günü kutlamalarda bulunduktan sonra ikindi vakti, İbn Han'ın ²²⁷ *Türklerini*, adamlarına yağma ettirmek ve ‘güzel ve hoş çehreler istiyoruz’ diyerek onların kadınlarını ele geçirmek amacıyla harekete geçti. Bu sırada *Türklerden* birisi bir ok atarak onu öldürdü. Bunun üzerine *Haleb* karıştı; şehir ve kale kapıları kapatıldı. Çok geçmeden emir Ebu'l-Hasen Sedidülmülk geldi. Nasr, vaktiyle babası Mahmud öldüğü zaman hizmetine giren Sedidülmülk'e ‘Senden başka hiç kimse bu devlete sahip çıkamaz’ demişti. Sedidülmülk, *Nasr* öldürüldüğü zaman, bunu, zâhiren dostu olmasına rağmen vezir İbnü'n-Nahhâs'a söylemeye cesaret edemedi. Ancak o, kale surlarının dibinden vezire : ‘Emir Nasr, arzu ettiğin gibi, sağ ve salimdir. Fakat kaleye çıkmamdan önce, benden bir haber almak istersen o da “Reis öldü, yani hükümdar (Nasr) öldü” haberidir dedi’. Bunun üzerine İbnü'n-Nahhâs, derhal kaleden alındı. Nasr'ın yerine kardeşi Sabık'ı oturtular. Bana söylendiğine göre, Sabık, hitabette insanların en güzel konuşanı, yüz bakımından en parladığı, fakat kendi nefesine karşı işlediği eylem ve hareketlerde ise en kötü olanı idi.

“Efendi babam –Tanrı rahmet eylesin– güzel ve zarif şeylerden birini bana şöyle anlattı :

‘Şerif Ebu'l-Mecd, Sabık'ı üç kaside ile övdü. Ödülü gecikince Sabık'a bir mektup yazdı, bu yüzden o alacağı altınları alamadı ise de daha sonra, onları yeniden elde etti :

Yaratan Tanrı'nın takdiri ile, kaybolan altınlardan vazgeçenin hakkı için, emir Ebu'l-Fezâil Sabık'a, onu konuşturacak bir söz söyle.

Yağmuru yağmayan şimşekli bir bulut gibi, senin için söylediğim o boşa giden övgülerimi bana geri ver.

Babam sözlerine devamla :

‘Şerif Ebu'l-Mecd, Sabık'a bir kaside göndermiş ve kasidenin arkasına “Bunu sana gönderiyoruz, ama geri kalan şeyi (ödülü) soruyoruz” diye yazmıştı. Ebu'l-Mecd, zayıf ve takatsiz bir balde ikamet

etmekte idi. *Kilâb-oğulları* kabilesi, *Haleb Kapısında* yağmalarda bulunuyor, çamaşır yıkayan kadınları ve kabileleri soyuyorlardı. Hiç kimse, para vermeden şehir kapısından girip çıkamıyordu. Emir Sedidülmülk, durumun (hastalığın) ciddiyetini bildiği için *Cisr*'de²²⁸ oturuyordu. Babam sözüne devamla: 'Sedidülmülk, kendisini ve memleketi *Kefertâb*'i²²⁹ *Kilâb-oğullarına* karşı korumakla meşgul idi. O, kışı *Cisr*'de, yazı da *Kefertâb*'da geçiriyordu. Neticede Sabık onlara galip gelerek yağma ve soygun eylemlerine son verdi. Bununla birlikte Sabık'ın endişesi ortadan kalkmamıştı. Bu bakımdan o, Sedidülmülk'e haber göndererek: "Ben, senin gelip benimle kardeşlerim arasındaki sorunları ve Şerefüddeve'den bize ansızın gelen belâları çözümlerken istiyorum" dedi. Bunun üzerine Sedidülmülk, derhal gidip onların endişe ve sıkıntılarına son verdi: Babam sözlerine devamla: 'Rebiülâhır 473 (Ekim/Kasım 1080)'de Şerefüddeve *Haleb* kalesini teslim aldı. Kalede hiç bir yiyecek maddesi yok idi'".

Ben (İbnül'-Adim) diyorum ki :

Haleb'in kendisinden alınmasından sonra Sabık'ın zikri sona eriyor. Biz onun hakkında hiç bir bilgi ve haber bulamadık. Görünüşe göre, o, ömrü uzun sürmeyip bu olaydan (yani *Haleb*'in kaybedilişinden) kısa bir süre sonra vefat etmiş olmalıdır.

V.

Hasan b. Tahir

Hasan b. Tahir, *Antakya* hâkimi Kutalmış-oğlu Süleyman'ın veziri olarak onunla birlikte *Antakya*'da bulunuyordu. O, *Nâûre*'de²³⁰ Süleyman'ın öldürüldüğü vak'ada (savaşta)²³¹ tutsak alınmıştı. Fakat daha sonra Tacüddeve Tutuş b. Alp-Arslan, onu Safer 479 (Mayıs/Haziran 1086) tarihinde serbest bıraktı, o da bunun üzerine *Antakya*'ya gitti. Hasan, sultan Melikşah'ın *Haleb*'e gelip aynı yılın Şaban (Kasım) ayında şehri teslim aldığı zaman hâlâ *Antakya*'da bulunuyordu. Sultan, daha sonra *Haleb*'den *Antakya*'ya geldi ve vezir Hasan şehri ona teslim etti. Melikşah, onu *Antakya*'nın vergi işlerine bakmakla görevlendirdi; il yönetimine de, bir miktar asker ile Alp-oğlu Yağı-Sıyan'ı atadı²³².

VI.

Nizamülmülk

Nizamülmülk lâkabiyle tanınan *Tuslu* vezir Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas, *Hâce-i Buzurg* lâkabiyle de bilinir. *Hâce*, Farsça “vezir”, *buzurg* ise “büyük” anlamındadır. O, adil Alp-Arslan b. Çağrı Bey’in veziri oldu. Sultanın 463 (1070/71) yılında gelip *Haleb*’i kuşattığı sırada onun yanında idi. Daha sonra o, Alp-Arslan’ın oğlu Ebu’l-feth Melikşah’ın veziri oldu ve 479 (1086) yılında onunla birlikte *Haleb*’e geldi.

Nizamülmülk Haleb’de, *Halebli* Ebu’l-feth Abdullah b. İsmail b. el-Cillî’den hadis dinlemiş ve *Tuslu* Ebû Abdullah b. Muhammed, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-Müzekkî, Ebu’l-Kasım Abdülkerim b. Hevazın el-Kuşeyrî, Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasen el-Ezherî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan et-Tahirî, Ebevey Mansur Şucâ b. Ali b. Şucâ el-Miskalî eş-Şeybânî, kadı Muhammed b. Ali, Ebû Nasr Ali b. Abdullah el-Kâğidî, Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukri’, *Tuslu* Ebu’l-Kasım İsmail b. Zâhir, Ebu’l-Hüseyn Ali b. Abdullah b. Ahmed, edip Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Mihrbord, Emîrek b. Ahmed, Ahmed b. Abdurrahman es-Sâig, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Abdullah el-Müzekkir, *Merendli* Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Yahya ve başkalarından hadis rivayet etmiştir.

Urmiyeli Ebu’l-fazl Muhammed b. Ömer b. Yusuf b. Ömer, Ebu’s-Samsâm Zü’l-fikar b. Muhammed b. Ma’bed el-Hüseynî, *Lâzkiyeli* Ebu’l-feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavî, Ebû Nasr Muhammed b. Mahmud eş-Şucâî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mansur es-Sem’ânî e *Ukberâli* vâiz Ebu’l-Kasım Nasr b. Nasr, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvahhâb et-Temimî, *Bistamlı* Ebu’l-feth Muhammed b. Abdullah, Ebû Süfyan Muhammed b. Ahmed el-Abdûsî, Ebû Bişr Mus’ab b. Abdurrezzak el-Mus’abî, Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed es-Sehleki, Ebu’l-Kasım Ali b. Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî, hafız İsmail b. Muhammed b. el-Fazl, Ebu’l-fazl Muhammed b. Ebû Nasr el-Mesudî, Ebû Galib Muhammed b. İbrahim es-Saykalî, Ebû Nasr Ali

b. Hibetullah b. Mâkûlâ ve başkaları ise kendisinden hadis rivâyet etmişlerdir ²³³.

Nizamülmülk, Hazret-i Peygamber'in -Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun -hadislerini yazdırma (*imlâ*) ²³⁴ meclisi kurardı. O memleket işlerini yöneten adil, fazıl, âlim, cömert, hikmet bilen, sadakası ve iyiliği çok olan bir vezir idi; ilim tahsil eden öğrencilere birçok medrese vakfetmişti; ilim sahipleriyle çok haşır neşir olur (oturup kalkar), onlara izzet ve ikramda bulunurdu; iyi ahlâk sahibi bir kimse idi.

Dımaşk'ta kadı Ebu'l-Fazl'a hadis okuyup arz eden *Bağdadlı* Ebu'l-Berekât Davud b. Ahmed b. Muhammed b. Mülâib, *Urmiyeli* kadı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Yusuf'tan naklen bize (İbnü'l-Adim) şunları haber verdi. Bunları bize ayrıca, *Ukberâhî* vâiz Ebu'l-Kasım Nasr b. Nasr'dan naklen Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Meâlî b. Abdullah b. Mevhûb b. el-Bennâ da *Dımaşk*'ta haber vermişti. Her ikisi demişlerdir ki:

“En büyük vezir, âlim, adil, Nizamülmülk, Kıvamüddin, Gıyasüddeve, Şemsülmille, atabek Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak -Emîrü'l-mü'minin kendisinden razı olsun- *Bağdad*'daki medresesinde, 13 Muharrem 480 (20 Nisan 1087) Salı günü, Nişabur'da şeyh Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukri'den, o da Ebû Tahir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme'den, o da Ebu'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Sirac'dan, o da Kuteybe b. Said'den o da Mâlik b. Enes'den, o da Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr'den o da Amr b. Süleym el-Ensari'den, o da Ebû Katâde es-Selami'den naklen, Hazret-i Peygamber'in -Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun - “Sizlerden birisi mescide geldiği zaman oturmadan önce iki rek'at namaz kılın” ²³⁵ dediğini yazdırıp haber verdi.

Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd el-Mervezi'den, o da *Dımaşk*'ta *Masîsalı* Ebu'l-Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdulkavî'den, o da *İsfahan*'da, *Tuslu* vezir Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak'dan, o da *Tuslu* Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed'den, o da Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hâzımî'den, o da Abdullah b. Ömer b. Alek'den, o da Ubdan b. Muhammed ez-Zâhid'den, o da Ali b. İsa'dan, o da Halef b. Temîm'den, o da Abdullah b. es-Seri'den, o da Mu-

hammed b. el-Münkeddir'den, o da Câbir b. Abdullah'tan –Tanrı her ikisinden de razı olsun– naklen, Hazret-i Peygamber'in– Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun– şu hadisi söylediğini bize (İbnül'-Adim) haber vermiştir :

“Bu ümmetin son gelenleri, ilk gelenlere lânet ederse artık kimde ilim varsa ortaya çıkarmalıdır. Çünkü böyle bir günde ilmi gizleyen, Hazret-i Muhammed'e indirileni (Kur'an) gizlemiş gibidir”²³⁶.

Yanında hadis okuduğum amcam, Ebû Gânim Muhammed b. Hibetullah b. Ebû Cerâde, babası Ebu'l-Fazl Hitebullah b. Muhammed'den, aynı zamanda Halebli Ebû Haşim ve Abdülkerim b. Ebu'l-Muzaffer'den de naklen bize şunları haber verdiler :

“Musul'da yanında hadis okuduğum Ebu's-Samsâm Zülfikar b. Muhammed b. Ma'bedü'l-Hasenî, İsfahan'da, vezir Ebû Ali el-Hasan, b. İshak'tan, o da Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-Müzekki'den, o da babasından, babası da Muhammed b. Davud b. Süleyman'dan, o da İbrahim b. Abdülvâhid'den, o da Vezîre b. Muhammed el-Gassânî'den, o da el-Fazl b. Muhammed'den, o da babasından, babası da dedesinden naklen, bize haber verdiklerine göre, Abdullah b. Abbas'a şöyle denmiştir :

“İlmi ne derecede yazıyorsun? O da cevap olarak : Eğer azim ve istekle başlarsam, ilim benim zevkim, eğer üzüntülü olursam, o zaman benim tesellim olur' demiştir”.

Ebu'l-Meâlî Sa'd b. Ali el-Hatirî el-Kütübî, okuduğum *Kitabü Zineti'd-dehr* adlı eserinde Nizamülmülk'den şöyle bahsediyor :

“Nizamülmülk'ün şiir yazdığını haber aldım. Şiirlerinin elime geçen parçalarından onun güzel şiir yazdığı anlaşılıyor. O ihtiyarlığında bastona dayanırdı. Şiir :

Seksenden sonra kuvvet kalmaz, bu nedenle gençlik gücüne özlem duyarım. Baston elimde iken, sanki ben, Peygamberlik sıfatı taşımayan bir Musa gibiyim.

el-Hazirî, şu şiirlerin de Nizamülmülk'e ait olduğunu söyler :

O âheste yürüyen, kendi yaşıtı yaban öküzleriyle birlikte akşam üzeri çıkararak parmaklarını açıp kırmızı kan damarlarının kaniyle 'güzellere kına yaktık' diyen sevgilimi hatırlar mısın?"

Usame b. Mürşid b. Munkiz'in oğlunun elyazısıyle yazılmış olan bir mecmua'da, Hâce-i Buzurg'un -Tanrı rahmet eylesin- söylediği (yazdığı) şu şiiri naklettim :

Ey dostlarımız, zaman, sizin topluluğunuzu dağıtmasın; bendeki ayrılık hasretini de siz tatmayınız.

Siz, benim hatırım için tek bir kişinin hasretini yüklediniz, fakat bir tek kişi olan bana da, hepinizin hasretini yüklettiniz.

Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin, "*Semerkanlı Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed*"in elyazısıyle yazılmış olan eserinde, vezir Nizamülmülk'ün doğum tarihinin, 21 Zülkade (10 Nisan 1018) olduğunu" okumuş bulunduğunu kendisine bildirdiğini, bize haber verdi :

Kadı Ebu'l-Kasım Abdüssamed b. Muhammed b. Ebu'l-Fazl, Ebû Muhammed Abdülkerim b. Hamza'dan, o da Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Mâkûlâ'nın *Kitabü'l-ikmâl* adlı eserinden naklen bize şunları haber verdi :

"*Bezurg*, bâ'nın üstünü, zâ'nın ötresi ve râ'nın sükûnu ile okunur. Bu lâkab, Emîrû'l-mü'minin'in rızasını kazanan Kıvamüddin, Gıyasüddevele Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak'a aittir. Nizamülmülk, *İranlılar* arasında *Bezurg* lâkabiyle tanınır ve bunun anlamı ise "büyük" demektir. Nizamülmülk, birçok kimselerden hadis dinlemiş ve nakletmiştir. O, bütün *Horasan*'da, ayrıca uçlarda (*sugûr*)²³⁷, *Kûhistan*'da ve ülkenin başka yerlerinde hadis yazdırıp okutmuştur. Ben bizzat onu *Rey* kentinde ve *Hatt*²³⁸ yörelerinde hadis yazdırıp okuturken dinledim; bu hadisleri başka müelliflerin eserlerinden de okuyarak tesbit ettim. O, hadis ilminde tesbitine güvenilir, sözünde sağlam, araştırmacı ve bilgin bir zat idi".

İbn Mâkûlâ, adigeçen kitabının başka bir yerinde şunları söylüyor :

"Nizamülmülk'e gelince, o, *Tus*'da doğmuş olan Nizamülmülk, Kıvamüddin, Gıyasüddevele, Zeynü'l-vüzerâ Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak'tır. Birçok kimselerden hadis dinlemiş, *Merv*, *Nişabur*, *Rey*, *İsfahan*, *Bağdad*, bütün *Horasan* ülkesinde, *Er-rân*,²³⁹ yani *Cence* (*Gence*) ve *Berda'a*'da, *Beylakan*²⁴⁰ ve başka memleketlerde hadis söyleyip nakletmiştir".

Ebû Haşım Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Ebû Bekr es-Sem'ânî'den naklen bize şunları haber verdi :

“*Tuslu* vezir Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas Ebû Ali Nizamülmülk, âlim, adil, şan ve şöhret Kâbesi, cömertlik kaynağı, kerem ve fazilet madeni, yetkili, geçerli kalem sahibi, hüküm verici, adalet, emniyet, iyilik sahibi ve dindar olup sabırla düşünen, yumuşak ve vakar sahibi, bağışlayıcı, susmak suretiyle diline hâkim bir kimse idi. Onun meclisi, hafızlar, fakihler, *Müslüman* imamı ve din büyükleri, iyilik ve hayır sahipleri ile şenlenirdi. O, birçok çeşitli memleketlerden gelen her insanın, kendisine yöneldiği bir Kâbe gibiydi. Nizamülmülk, şehirlerde, medreseler yapılmasını emr ile herkesi ilim öğrenmeye teşvik ederdi. Kendisi pek çok hadis öğrendi ve bunları birçok memleketlerde yazdırıp okuttu. Pek çok hafız ve muhaddisler, meclisine gelip, kendisinden –yüksek makamı ve derecesi dolayısıyla– hadis dinleme hususunda arzu ve istek gösterdiler.

“Nizamülmülk’ün hayatına gelince, o, *Tus* bucakları olan *Râdgân* ve *Beyhak* yörelerindeki çiftlik sahiplerinden birisinin oğlu idi. Onun daha bebek iken annesinden uzaklaştırıldığı ve babasının, onu sütannelere götürüp büyüyünceye değin parayla emzirttiği söylenir. Hiç kimse, bu işte, Tanrı sırrının iç yüzünü anlayamamıştır. Böylece Nizamülmülk büyüdü; kader, onu biraz Arapça öğrenmeye sevketti ve bu durum, onun memur olup vergi toplamaya başlamasına neden oldu. Zaman onu, gerek gittiği, gerekse oturduğu memleketlerde bazan yükseltmeye, bazan da geriletmeye devam ettirdi. O, *Horasan* şehirlerinde dolaşır dururdu. Bir keresinde o, *Gazne*’ye giderek, mutasarrıflardan birisinin sohbetinde bulundu; böylece onun şansı açıldı. Emîr Çağrı’nın güvendiği bir kimse olarak *Belh*’te bulunan Ebû Ali b. Şâdan’ın hizmetinde görev aldı ve dolayısıyla onun yanında yeteneğinin ve hizmetinin iyi izleri ortaya çıktı ve durumu iyileşti; bu vesileyle Ebû Ali tarafından tanınmış oldu. Nihayet Ebû Ali vefat etti. Anlatıldığına göre, Ebû Ali, Nizamülmülk’ü, melik Alp-Arslan’a tavsiye etmiş ve onun yeteneğini, güvenilir bir kimse olduğunu ve görevini iyi yaptığını söylemiştir. Bunun üzerine Alp-Arslan, onu, Ebû Ali’nin yerine atadı ve böylece onun veziri oldu²⁴¹. *Rûkniyye* devletinin²⁴² sonu gelinceye değin durum kendi halinde devam etti, devlet de refah içinde idi.

Nizamülmülk onun fiilen işlerini yürüten veziri bulunduğu sırada, *Merv* ili Alp-Arslan'a ait idi. İşte bu sıralarda Tuğrul Bey'in ölümü vuku buldu; onun kendi yerine geçecek bir oğlu olmadığı için saltanat Alp-Arslan'a kaldı; böylece onun tahta geçmesi belirgin bir hale geldi. Bunun üzerine Alp-Arslan, veziri Nizamülmülk, devlet işlerini yoluna koymak ve ülke yönetiminin esaslarını düzenlemekle meşgul iken, *Merv*'den hareketle *Nişabur* ve *Irak*'a yürüdü. *Horasan* ve *Irak* minberlerinde adına hutbe okundu. Vezir Nizamülmülk'ün şanı yükseldi, 455 (1063) yılından itibaren de, bütün hüküm kendisine ait olan "vezirlerin efendisi (*Seyyidü'l-vüzerâ*)" oldu. Eski devlet içindeki çekişmeler ve beğenilmeyip yerilen tutum ve davranışlar devri artık sona erdi. Tanrı, kendi sırrının iç yüzünü Nizamülmülk'ün devletinde gösterdi. Bunun sonucunda Tanrı, Nizamülmülk'e, iyi işler yapmayı, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı, tebeasının işlerine iyi bakmayı, adalet ve insaf kurallarına göre tebeaya yapılacak muameleleri değerlendirmeyi, işleri kontrol altına almayı nasip eyledi. Böylece durum düzeldi; *Divanlar* en iyi biçimde düzenlendi ve ülkenin her tarafı adalet ve insaf eserleriyle süslendi. Nizamülmülk, yetkililerin en yetkilisi, yöneticilerin en adaletlisi olan bir yöneticidir. Ülke içinde yaşam düzene girdi, ticaret normalleşti, yollar kalabalıklaştı, fitne ve fesat ehli azaldı. Nizamülmülk, ihsanlar, ödüller ve bağışlar dağıtmaya, vakıf gelirleriyle medreseler, mescidler, ribatlar ve binalar onartıp takviye etmeye, en güzel, en nefis kitapları kapsayan kitaplıklarla medreseleri süslemeye başladı. Daha sonra her ilim alanı ile ilgili hoca ve öğrencileri, kalabilecekleri yerlere yerleştirdi. Onun bütün bu yaptıkları, memleket ve gelecek kuşaklar için birer güvence idi. Nihayet, 465 (1072) yılında, on yıllık hükümdarlığı tamamladıktan sonra sultan Alp-Arslan'ın hizmet nöbeti sona erdi.

"Bundan sonra Melikşah devletinin yıldızı parladı. Ülkenin istikrarını sağlamak hususunda -Tanrı'nın takdiriyle- Nizamülmülk'ün, sultan Melikşah'ın *Mâveraünnehr*'e yürüdüğü sırada başgösteren tehlikeli olay karşısında, yeteneği kendini gösterdi. Her taraftan çok sert düşmanlar başkaldırdılar²⁴³ ve sultanın kardeşleri, saltanata geçmek isteğiyle harekete geçtiler²⁴⁴. Fakat sonunda devletin durumu sağlamlaştı ve işler düzene girdi. Ülke resmen ve ismen sultanın olmakla birlikte gerçekte ise Nizamı'na kavuştu. Sultan, ancak taht işlerini yapar, eğlence ve av ile meşgul olurdu. Zaman, sonderecede sakin, şans parlak ve talihsizliğin de mevcut olmadığı bir devirde, birçok

memleketlerden sultana yükler dolusu armağanlar gönderiliyordu. Böylece 20 yıl geçti. Bu süre içinde *Rum*'a birçok gazalar yapıldı. Bu gazalarda devrin en güzel, seçkin mal, köle, binitler ve daha başka şeyler ele geçirildi. Daha sonra *Musul*, *Haleb* ve bu kentlerin bulunduğu ülkelere (*Irak* ve *Suriye*) ve *Mâveraünnehr*'e seferler yapıldı. Bu sıralarda, etraf memleketlerden harekete geçen ve fakat isteklerine ulaşmayan birçok düşmanlar ortaya çıktıysa da sonunda bunlar, isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bütün bunlar, *Nizamülmülk*'ün olgun yeteneği, devletin temellerini sağlam olarak atmış olması, devrinin bereketi ve şansının mutluluğu sayesinde olmuştur. Böylece ülkenin durumu yükseklikte ve mükemmelliğe erişti. *Nizamülmülk*'ün mubarek hizmet nöbeti, uğurlu (*Selçuklu*) devleti mevcut olduğu halde, kendinin lâıyk olduğu bir sonuca ulaştırdı, o da şehitlikten başka bir şey değildi. Tanrı'nın buyruğu ona, Ramazan ayında oruçlu iken şehit olmasını getirecek bir biçimde geldi : Bir gece o, *İsfahan-Bağdad* yolu üzerinde bıçaklandı ve 485 (1092) yılında Tanrı'nın rahmetine kavuştu²⁴⁵. Onun ölümü, bereket ve haşmetinin sonu oldu; işler bozuldu, ülkenin huzuru kaçtı, âlemin işleri karıştı, onun düzeni unutuldu; ölümü dolayısıyla ortaya çıkan fesat ve karışıklıkların izleri yıllar sonra bile silinmedi. Halbuki bu karışıklıkların böyle bu duruma geleceği umulmamakta idi. Tanrı, her şeyi daha iyi bilir.

Ebû Haşim, Ebû Sa'd'dan yaptığı nakillere şöyle devam ediyor :

“*Nizamülmülk*, *İsfahan*'da edib Ebû Müslim Muhammed b. Mihrbord ve Ebû Mansur Şucâ b. Şucâ el-Miskalî'den, *Nişabur*'da Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasen el-Ezherî ve adlarının zikredilmesi uzun sürecek olan birçok kimselerden hadis dinlemiştir. Biz de (Ebû Sa'd) şehid amcam Ebû Muhammed el-Hasen b. Mansur es-Sem'ânî ve Ebû Bişr Mus'ab b. Abdürrezzak el-Mus'abî *Merv*'de, Ebû Nasr Muhammed b. Mahmud eş-Şucâî *Serahs*'ta, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. es-Sehleki *Bistam*'da, hafız Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. el-Fazl *İsfahan*'da, Ebu'l-Kasım Ali b. Tırâd b. Muhammed b. Ali ez-Zeynebî *Bağdad*'da –bu zat, *Nizamülmülk*'ten *Rasâfe cami*inde hadis yazmıştır– *Lâzkiyeli* Ebu'l-Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavî *Dımaşk*'ta ve *Bistamlı* Ebu'l-Feth

Muhammed b. Muhammed b. Abdullah *Belh*'te Nizamülmülk'ten hadis rivâyet etmişlerdir”.

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen, *Tebrizli* hatib Ebû Zeke-riyya'dan nakil yapan Ebû Mansur b. el-Cevâlikî'den naklen bize şunları haber verdi :

“Fahrü'l-mülk b. Nizamülmülk, *Tebrizli* hatib Ebû Zeke-riyya'ya anlattığına göre, babası (Nizamülmülk), *Belh* hâkimi emir Yâhur'un²⁴⁶ kâtibi idi. Nizamülmülk, her mevsim başında ‘Sen şişmanlamışsın’ diyerek Yâhur'un mallarına elkoyup nesi varsa alıyordu; o, Yâhur'a bir at ve bir kamçı vererek: ‘Bu, sana yeter’ diyordu. Nizamülmülk, Yâhur aleyhine olan bu davranışlarını sürdürmesi sonucunda ondan ayrıldı. Fakat Yâhur'un adamları, Nizamülmülk'ü ağır yürüyen bir at üzerinde giderken, bulup yakaladılar. Bu sırada Nizamülmülk, bir atlıya rastladı, bu atlı atını Nizamülmülk'e verdi, bu nedenle Nizamülmülk'ün morali yükseldi ve Yâhur'un adamlarından kaçarak Davud b. Mikâil'e sığındı. Davud onu görünce elinden tutup oğlu Alp-Arslan'a teslim etti ve ona : ‘Bu, *Tuslu* Hasan'dır, onu teslim al ve baba edin’ dedi. Tam bu sırada, Nizamülmülk'ün peşinden atla gelen Yâhur içeri girip : ‘Bu benim mallarımı alan kâtibimdir’ dedi. Bunun üzerine Davud, ona : ‘Sen bana hitap edemezsin, senin muhatabın oğlum Muhammed’dir’ dedi. Bu kez Yâhur, Nizamülmülk hakkında Muhammed ile konuşmak isteyince, o da buna izin vermedi. Böylece Yâhur'un Muhammed ile de konuşması mümkün olmadı. Davud b. Mikâil, Çağrı Bey'dir, oğlu Muhammed ise Alp-Arslan'dır. *Selçuklu* hükümdarlarının biri Arapça, diğeri Türkçe olmak üzere iki adı vardır”.

Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'den, onun da Ebû Mansur Ali b. Ali b. Abdullah el-Emin'den, onun da emir Ebu'l-Hüseyn el-Ubbâdî'den naklen bize (İbnü'l-Adim) şunları haber verdi. el-Ubbâdî demiştir ki :

“Ramazan 485 (Ekim 1092)'de, Nizamülmülk'ün vefat haberi bize geldiği zaman ben, *Serahs*'ta şeyhim Ebû Ali el-Fâremedî'nin meclisinde idim. O, konuşma sırasında : ‘Bu Hasan, fitnelere engel bir sed, *Müslümanlara* karşı şefkatli bir insandır’ dedi ve işaret ederek Nizamülmülk'ü gösteriyordu; bir de baktım ki, Nizamülmülk, şeyhin kürsüsünün dibinde oturuyordu”. Emir el-Ubbâdî, daha sonra şunları söyledi :

“Ben, Nizamülmülk’ün öldürülmesinden sonra fitne, fesat ve karışıklıkların ortaya çıkmasından korkarım. Çünkü şeyhim : ‘O, fitnelere engel olan bir seddir’ demişti”.

Abdülmuttalib, Ebû Sa’d b. Ebû Bekr b. Ebu’l-Muzaffer’in, kendisine şunları haber verdiğini bize (İbnü’l-Adim) bildirdi :

“Babamın –Tanrı rahmet eylesin– kendi elyazısıyle yazılmış olan eserlerinde şunları okudum :

Nizamülmülk’ün kardeşi yüce fakih Ebu’l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak’ın şunları söylediğini işittim :

‘Kardeşim Nizamülmülk, Rey kentinde hadis yazdırıp okuturdu. O, dersini bitirince şöyle söyledirdi : “Ben, bu hadis öğretimini üzerine almaya lâyık bir kimse olmadığımı çok iyi biliyorum, fakat kendimi, Tanrı’nın elçisinin –Tanrı’nın salât ve selâmeti üzerine olsun– hadis rivâyetlerini taşıyan katır kervanına bağlamak istiyorum’”. Babam –Tanrı rahmet eylesin– sözlerine şöyle devam etti :

Ben, yüce fakih Nizamülmülk’ün şöyle dediğini duydum :

“Benim, yüksek hadis hakkındaki fikrim, arkadaşlarımızın fikirlerine uymaz. Onlar, yüksek hadis, “râvileri az olan hadis” olduğu kanaatindedirler. Halbuki bence, yüksek hadis, râvileri yüzü de bulsa, “Tanrı’nın elçisinden –Tanrı’nın salât ve selâmı üzerine olsun– doğru olarak nakledilen” hadistir”²⁴⁷.

Benim (İbnü’l-Adim), Hasen b. Câfer b. Abdüssamed b. Mütevekkil’in elyazısıyle yazılmış olan eserinden okuduğum şu kayıtları Ebu’l-Hasen b. el-Mukayyir de bize haber verip dedi ki:

“İbn Ebi Amâme” adıyla bilinen şeyh vâiz Ebû Sa’d el-Muammer b. Ali b. el-Muammer’in dostu ve arkadaşı olan ve “İbnü’s-Sayyâd” adıyla tanınan şeyh imam Ahmed b. Mahmud b. İbrahim ed-Darîr el-Ezcî, bana şunları söyledi :

“Şeyh, vâiz Ebû Sa’d’dan şunları işittim :

‘480 (1087) yılında sultan Melikşah, Bağdad’a geldiği zaman veziri, Hasan b. Ali b. İshak Nizamülmülk idi. Halk, Nizamülmülk’e giderek ondan, kendilerine yardımda bulunmasını dilediler. Bu cümleden olarak ona, çok sayıda insan ile birlikte şairler de geldi. Nizamülmülk, kendisine gelenlerden hiç kimseyi boş göndermedi. Söylendiğine göre, Nizamülmülk *Nehrevan*’a²⁴⁸ gidince, Bağdad’da kaldığı sürede, kendisinden (cebinden) çıkan para miktarını tesbit ettirdiği zaman, bunun 140 bin altından fazla olduğu anlaşılmıştır’ ”.

Halebli Ebû Haşim b. Ebû'l-Meâli, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur'un (Sem'ani) kendisine şunları söylediğini bize (İbnü'l-Adim) haber verdi :

“Babamın kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde, yüce fakih Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak'ın, babama, şunları söylemiş olduğunu okudum :

‘*Mekke*’de bulunuyordum, *Arafat*’a çıkmak istediğimiz zaman bir adam, *Horasanlı*lardan bir kimsenin bir zaviyede öldüğünü ve şişip bozulduğunu bana haber verdi. Cenazenin kaldırılması işlerini benim yapmam gerekti; bu nedenle bekledim. Bu sırada vezir Nizamülmülk’ün Hac işleri için görevlendirdiği kimse, beni gördü ve bana : ‘Herkes gittiği halde sen niçin burada duruyorsun?’ dedi. Ben de ona : “Burada şu, şu işlerden dolayı bekliyorum” dedim. Bunun üzerine o : “Sen git, bu cenaze işine ihtimam gösterme, çünkü bende, vezir Nizamülmülk tarafından ölülerin kefenlemesi için tahsis edilen 50 bin arşın kalmı bez vardır” dedi.’”

Ebû Haşim b. Ebû'l-Meâli, Tacü'l-İslâm Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin kendisine haber verdiği şu rivayeti bize (İbnü'l-Adim) bildirdi :

“Nizamülmülk’ün en çok inanıp eğilim gösterdiği kimseler mutasavvıflar idi. Çünkü onlar, Nizamülmülk ile rüya ilimleri aracılığıyla ilişki kurarlardı. O da onları bu vesileyle huzuruna kabul eder, yakınlık gösterir, istek ve arzularını yerine getirir, borçlarını öder, onlara gelir ve kazanç sağlardı”. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, kendilerine güvenilir kimselerden birisinin şunları söylediğini hikâye ediyor :

“Ben kendi kendime hesap ettim ve yazılan şeylerden öğrendim ki, Nizamülmülk’ün, beğenip takdir ettiği kimselerden birinin borçlarından çok kısa yıllar zarfında ödediği miktar, 80 bin sarı altına ulaşmıştır. Bunu hikâye eden kimse doğru söylemiştir”.

İmadüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib'in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinden naklettiğim şu kayıtları, yine ondan naklen Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ebû Câfer ve başkaları da bana haber verdiler :

“Nizamülmülk’ün menkıbeleri sayısızdır. İbn Esmehâ el-Yahudî'nin yaptığı vize ve havalelerin hesaplarını getirtten kimse, birkaç ay içinde, üzerinde ya bir fakihin, ya da bir şerifin, ya da *Ehl-i*

Beyt'ten birisinin imzası bulunan ve 30 bin altın para sarfını kapsayan hesap makbuzlarını gördüğünü hikâye etmiştir."

Ebû Haşim, Ebû Sa'd'dan, onun da *Buhara*'da, Ebû Fazl Mesûd b. Mahmud et-Tırazi'den naklen, bize şunları haber verdi :

"Şeyhimiz Hasen b. el-Hüseyin el-Endekî'den, Abdullah es-Sâvecî'nin kendisine şunları hikâye ettiğini dinledim :

'Hacca gitmek için sultan Melikşah'tan izin alan vezir Nizamülmülk, *Bağdad*'a gelince *Dicle* ırmağını geçti, yanında bulunanlar da beraberlerindeki kumaş ve aletlerle ırmağı geçtiler; *Dicle* kıyısında çadırlar kuruldu. Ben, bir gün Nizamülmülk'ün huzuruna çıkmak istiyordum. Vezirin çadırının kapısının önünde, yüzünde mensup olduğu milletin simgesi bulunan bir fakir gördüm. Fakir bana : "Ey şeyh bu, vezire ulaştıracığım bir emanettir" dedi. Ben de : "Peki iyi" dedim. Bunun üzerine o, bana katlanmış bir kağıt verdi. Ben, bu kâğıdı açıp içine bakmadan, onu muhafaza ederek vezirin huzuruna girdim ve ona takdim ettim. Vezir, bu kâğıdı açıp baktı ve pek çok ağladı. Bu yaptığım işten dolayı pişman olup kendi kendime : "Keşke onu açıp baksaydım. Eğer içinde, ona dokunacak kötü bir şey olduğunu bilseydim onu vermezdim" dedim. Sonra Nizamülmülk, bana : "Ey şeyh, bu mektubun sahibini huzuruma getir" dedi. Derhal huzurdan çıktım, fakat o fakiri göremedim, aradımsa da bulamadım, vezire, onu bulamadığımı haber verdim. Vezir bana mektubu uzattı, bir de baktım ki, mektupta şunlar yazılıydı : "Rüyamda Peygamber'i -Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun- gördüm. Bana : 'Hasan'a git ve ona şunları söyle dedi' : "*Mekke*'ye nereye gidiyorsun? Senin hacım işte buradadır. Ben, sana : 'Bu *Türk*'ün yanında kal ve ümmetinden muhtaç olanların yardımına koş' demedim mi?". Bunun üzerine Nizamülmülk, geri dönüp hacca gitmekten vazgeçti". Sâvecî sözlerine devamla : "Vezir birçok kez bana : "Eğer o fakiri görürsen bana haber ver de onunla hayır bulup uğur alalım" derdi. Bir gün ben, onu *Dicle* kıyısında, yırtık giysilerini yıkarken gördüm ve ona : 'Vezir seni istiyor' dedim. O da bana 'Vezirin benimle ne işi var. Bende, ona verilecek bir emanet vardı, onu verdim ve (işim bitti)' dedi".

Ebû Sa'd diyor ki :

"Abdullah es-Sâvecî, *Sâve* halkından Abdullah b. Hasneveyh b. İshak es-Sâvecî'dir. O, vezir Nizamülmülk'ün katında

değeri olan bir zat idi. Nizamülmülk, ona ve onun tavsiye ve teklifiyle fakirlere, kısa bir süre içinde, 80 bin sarı altın vermiştir.”

Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud el-Husayn'ın kendi el-yazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kaydı, arkadaşım ve dostum hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Necâr da bize haber verdi :

“Muharrem 485 (Şubat/Mart 1092)'de Nizamülmülk hastalandı; kendisini, sadaka'dan başka bir şeyle tedavi etmedi ve böylece iyileşti”.

Ebû Haşım b. el-Fazl el-Abbâsî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî'nin kendisine bildirdiği şu kayıtları bize haber verdi.

“Nizamülmülk ilim sahiplerinden hoşlanıp erdemli kimselere düşkün idi; hangi memlekette olursa olsun meclisinde mutlaka onlar bulunurdu. Onun kapısı, huzurunda tartışma yapan, fikir ve görüşlerini belirten faziletli fakih, şair ve münşîlerin toplantı yeri idi. Bunlardan her birine, lâıyk olduğu biçimde, hil'at, ödül, ya da durumuna göre, gelir getiren bir şey verirdi”.

Sem'ânî, Kâşan'da Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Hammad et-Tahhân'dan, onun da Abdullah b. Harun el-Bezzâz'dan duyduğu şu sözleri dinlemiştir :

“Nizamülmülk, şeyh Ebû Ali el-Fâremedî'nin meclisinde bulunuyordu ve giysisi ıslanmaya kadar ağlamıştı. Bunun üzerine şeyh, Nizamülmülk'e : Giysinin ıslanmaması için ağlama”²⁴⁹ dedi. Bir süre sonra şeyh, Nizamülmülk'e : ‘Eğer dünya, bütün varlığıyla bir tek insanın olsa ve onu, iyilik ve hayır yollarında sarfetse, bununla da tamamiyle Tanrı'ya yaklaşamaz’ dedi. Bir süre sonra yine ona : ‘Sen bu yüksek makamdan hesap yerine göceceksin’ dedi ve bunu Farsça olarak şöyle söyledi : ‘Seni, yüksek makamdan hesap yerine götürecekler’ ”²⁵⁰.

Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Bağdad'da sufi Ebu'l-Berekât İsmail b. Ebû Sa'd ile karşılıklı sohbet ederken, İsfahanlı Muhammed'in ona Nizamülmülk hakkında şunları bildirdiğini söyledi :

“Nizamülmülk, huzuruna üstad Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî ile imam Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî girdiği zaman, onlara saygısı dolayısıyla ayağa kalkar ve yine kürsüsüne otururdu. Fakat huzuruna Ebû Ali el-Fâremedî girince, ona doğru ilerleyip karşılar, onu

kendi yerine oturtur, kendisi de onun önüne otururdu. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî bana bir gün :

‘Vezire, benim tarafımdan “Şu, şu ilimlerde önder olan üstad Ebu'l-Kasım huzuruna girince, şeyh Ebû Ali el-Fâremedî'ye gösterdiğin saygıyı, ona göstermiyorsun' de, dedi” *İsfahanlı Muhammed* sözlerine devamla : “Bu sözde, Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin kendine de dokunan bir husus vardır. Nizamülmülk'ün boş bir vaktini kolaylayıp ona : ‘Efendimiz, İmamü'l-Haremeyn, bana “şöyle, şöyle” söyledi. Ona, bana söylenilenleri söyledim’ dedi. Bunun üzerine Nizamülmülk : ‘Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî ve benzerleri, huzuruma geldikleri zaman, bana “Sen şöyle, şöylesin” diyerek bende olmayan sıfatlarla beni övüyorlar; onların bu sözleri, bende bir böbürlenme ve kibir yaratıyor. Fakat Ebû Ali el-Fâremedî huzuruma girdiği zaman bana, kusurlarımı ve içinde bulunduğum kötülüğü yüzüme karşı söylüyor. Bunun üzerine benim gururum kırılıyor, böylece o kötülükleri yapmaktan kaçınıyorum”. Bunları bana (*İsfahanlı Muhammed*), Nizamülmülk, böylece, ya da bu anlamda anlattı; ben de onları, (sonradan) ezberimden yazdım”.

Sem'ânî, sözlerine devamla :

“*Rey* kentinde babamın –Tanrı rahmet eylesin– kendi elyazısıyle yazmış olduğu müsveddelerinde, yüce fakih Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak'ın şunları söylediğini okudum :

‘Nizamülmülk'ün oğluna şunları vasiyyet ettiğini işittim : “Sen, fıkıh öğrenmeye başladın. Bu öğrenimde yalnız “fıkıh” adını öğrenmekle yetinme! Eğer bu dalda çok ilerleme kazanırsan gururlanma! Bilmediğinin, bildiğinden daha fazla olduğunu iyice bil! Daha sonra Nizamülmülk, şu hikâyeyi anlattı :

“Sufi imam Ebû Hâmid el-Gazzalî, *Cürcan*'a Ebû Nasr el-İsmailî'ye gidip ondan öğrendileri şeyleri not etmişti. *Tus*'a dönerken yolu kesilip tuttuğu bu notlar elinden alındı. Bunun üzerine Gazzalî haydutbaşına ‘Notlarını geri verin’ dedi. Haydutbaşı da : ‘Ne notu’ deyince Gazzalî : ‘İçinde bilimsel kitapların bulunduğu torba’ dedi. Gazzalî, ‘Haydutbaşına hayat hikâyemi anlattım’ o da bana : ‘Sen nasıl ilim öğrendin? Bu torba elinden alınırsa, ilminden yoksun ve bilgisiz mi kalacaksın?’ dedi. Bunun üzerine ben, kendi kendime ‘Tanrı, ilim öğrenmem hususunda bana doğru yolu göstermek için haydutbaşını

böylece konuştu' dedim. Bu olaydan sonra *Tus'a* gittim ve bütün notlarımı ezberleyinceye dek çalışmalarımı ciddi olarak sürdürdüm. Bu çalışmayı, bir kez daha yolum kesilip de ilimden yoksun kalmayayım diye yaptım”.

Ebû Sa'd es-Sem'ânî sözüne devamla :

“Dostumuz Gazneli kadı Ebu'l-Alâ Muhammed b. Mahmud'un *Sırrü's-sürûr* adlı kitabında şunları okudum :

‘Nizamülmülk, çıktığı seferlerin birinde, bilgin kıyafetinde yaya yürüyen birisine rastladı; o, yorgun ve bitkin bir hale gelmişti. Nizamülmülk ona : “Ey şeyh, dilinde tutukluk var da mı konuşmuyorsun, yoksa yürümekten mi yoruldun?” dedi. Adam ona! “Efendimiz yürümekten yoruldum” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Nizamülmülk hâcibine “Ona yedek atlardan birisini hazırlayıp getirmesini” emretti ve o adamla sohbete başladı. Böylece Nizamülmülk, onun fazilet ve dil bilgisini imtihan etmek istemişti. Zira *ayyâ* sözü “dildeki tutukluğu” ve *a'yâ* kelimesi ise “yürümekten meydana gelen yorgunluğu” ifade etmekte idi. Ebû Sa'd sözüne devamla :

“Zikredildiğine göre Nizamülmülk, *Serahs* kadılığına atadığı bir adamın, bu görevdeki tutumunu beğenmedi. Bu nedenle yerine başkasını atayarak onu görevinden aldı. Azledilen bu adam, büyüklerden birisinin, araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizamülmülk, kendisine yazılan tavassut mektubunun arkasına şunları yazdı : ‘Biz, kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik, fakat o, bu görevi pek umursamadı ve iyi bir biçimde yerine getirmede gevşeklik gösterdi; böylece Tanrı katında kusur işlemekten çekinmemiş oldu. O, kendisinin bu görevde ebedî olmayıp iğreti ve geçici bulunduğunu bilmiyor muydu?’ ”.

Ebû Haşim, Ebû Sa'd'dan haber aldığı, onun *Yezd*'li fakih Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin'den, onun *İsfahanlı* Ebû Nasr Mahmud b. el-Fazl'dan, onun da vezir Nizamülmülk Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak'tan -Tanrı onu kabrinde rahat ettirsin- dinlediği şu sözleri bize (İbnü'l-Adim) haber verdi :

“Rüyamda, köse, sapsarı renkte, uzun boylu bir adam suretinde bir iblis gördüm. Gözüm ona ilişince, onun iblis olduğunu anlamıştım. Bunun üzerine “lâ havle velâ kuvvete illâ billah” dedim, yerinden

kıpırdamadı. Bunun üzerine lâ havle'yi sesli olarak birkaç kez tekrarladım ve 'Bu ne acayip bir haldir. Bu iblis, lâ havle'den kaçmıyor' dedim. Lâ havle'yi daha yüksek sesle söyleyip dururken birdenbire iblisin arkasından bana bir ev göründü. O, oraya girdi. O zaman ona şunları söyledim : 'Ey lânetlenmiş iblis, Tanrı seni yarattı ve kendisine, bir kerecik secde etmeni emretti, sen ise O'na karşı geldin! Bu nedenle Tanrı, sana ve sana uyanlara lânet etti. Ben, Hasan b. Ali b. İshak'a da, "Kendisine bir tek secde etmeyi" emretti, ben ise O'na, her gün, birçok secdeler ediyorum. Bundan dolayıdır ki, ben herhangi bir ihtiyacımı O'ndan isteyecek olursam, O, bana bunları mutlaka veriyor; ben de O'nun bana bahsettiği bol nimet ve tam bir rahatlık içindeyim'. Nizamülmülk, şu beyti söyledi :

İhsan vermeye ehil olmayan kimsenin, yaptığı bütün ihsanlar günah sayılır'".

Ebû Haşim, Ebû Sa'd'ın, babasının -Tanrı rahmet eylesin- elyazısıyla yazılmış olan eserinde okuduğu ve kendisine bildirdiği şu kayıtları bize (İbnü'l-Adim) haber verdi :

"Ulu fakih Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak, kardeşi vezir Nizamülmülk'ün kendisine söylediği şu sözleri bana (Ebû Sa'd'ın babası) söyledi :

'Yalnız bana ait olabilecek bir köy ile, içinde Tanrı'ya ibadet edebileceğim bir mescide sahip olmayı isterdim! Daha sonra, içinde suyu bulunan ve geliri ile yaşayabileceğim bir toprak parçası ve dağ başında, Tanrıma ibadet etmek için, içine çekilebileceğim bir mescidin olmasını arzu ettim. Bundan sonra ise, her gün bir tek pidemin ve Tanrı'ya ibadet edebilmek için de bir mescidimin olmasını istiyorum'".

Ebû Sa'd, fakih Ebu'l-Kasım'dan dinlediklerini, kendisine anlatan babasının -Tanrı rahmet eylesin- şunları söylediğini zikrediyor:

Ebu'l-Kasım demiştir ki : "Bir tarafında ben, öteki tarafında da Amîd Halife olduğu halde, bir gece, Nizamülmülk'ün huzurunda idik. Amîd Halife'nin yanında da sağ eli kesik bir fakir vardı. O: 'Vezir, benimle birlikte yemek yemekle bana şeref verdi' dedi. Amîd Halife: 'Vezir nasıl olur da bir fakirle birlikte yemek yer' diye göz ucuyla bakıyordu. Ebu'l-Kasım sözüne devamla :

"Amîd Halife, fakirin sol eliyle yemek yediğini görünce, onunla birlikte yemek yemek istemedi. Bunun üzerine Nizamülmülk, Ha-

lîfe'ye : 'Bu yana gel', fakire de 'Halîfe gururlu bir adamdır, bu nedenle seninle birlikte yemek yemek istemiyor, bunun için yanıma gel' dedi ve onunla birlikte yemek yemeye başladı'".

Ebû Sa'd sözlerine şöyle devam etti :

Babamın -Tanrı rahmet eylesin- kendi elyazısıyle yazmış olduğu eserinde şunları okudum :

"Tuslu Fakih Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak'ın şunları söylediğini işittim :

'Kardeşim Nizamülmülk, imam Ebu'l-Hasen ed-Davudî'nin huzuruna girip önüne oturdu ve ona karşı tevazu gösterdi. Bunun üzerine imam Ebu'l-Hasen, ona şöyle dedi :

"Ey insan! Tanrı seni, kullarının başına getirmiştir. Bak, Tanrı, sana, onlar hakkında sual soracak olursa, ona ne cevap vereceksin?".

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Bu Ebu'l-Hasen ed-Davudî, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhammed b. Davud b. Ahmed el-Bevsencî'dir. O, değerli ve iyi bilginlerden olup Hamavî'den, Buharî'yi²⁵² (hadisleri) rivayet etmiştir.

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib'in elyazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ondan izin almak suretiyle, Ebu'l-Hasen b. Ebû Cafer de bana haber verdi :

"Nizamülmülk Tuslu idi. Tuslulara halk dilinde '*Tus Bakarı* (*Tus* sığırı)' denirdi. Hazine'nin Hüseyin adlı bir kuyumcusu vardı. Kuyumcu : Nizamülmülk bir gün beni çağırdı ve bana : "Dökme figür²⁵³ yapmak için kalıpları getir" dedi, getirdim; eline aldığı ilk kalıpta 'sığır motifi' vardı. Ben hiç konuşmaksızın öylece duruyordum. Bunun üzerine o, hemen : 'Ey usta, sen bizi hiç elinden bırakmayacak mısın?' dedi. Nizamülmülk, yaşının büyüklüğüne ve makamının yüceliğine rağmen nükte yapmaktan ve güzel söz söylemekten vazgeçmezdi'".

Haleb'de, Ebû Ali el-Hasen b. İsmail el-Kaylavî, bana şunları haber verdi :

"Mütalâa ettiğim bazı kitaplarda şunları okudum : 'Şerif Ebû Yu'lâ b. el-Hebbâriyye, vezir Nizamülmülk'ten daima ödül

alırdı. Bir defasında iki kıt'a şiir yazmış, birisiyle veziri övüp ödül almış, ötekisiyle de onu yermişti. O, şiirlerin yazılı olduğu her iki kağıdı sarığının içine koyup Nizamülmülk'ün huzuruna çıktı ve ondan, karşılığında ödül almayı umduğu övgü parçasını vermek isterken, içinde yergi yazılı kağıdı (yanlışlıkla) ona takdim etti. Nizamülmülk bir de baktı ki, kağıtta şu şiir yazılıydı :

İbn İshak'ın makam sahibi olması, kader'in ona yardımda bulunması ve o makamın kendi üzerinde kalıp Ebu'l-Ganâim'e keder vermesi, garip bir şey değildir. Çünkü zaman, öküzlerden başka bir şeyle dönmeyen bir su dolabına benzer.

Şairin Ebu'l-Ganâim'den maksadı, sultan Melikşah'ın adamlarından olan ve Nizamülmülk ile aralarında düşmanlık bulunan Tâcülmülk idi". Ebû Ali el-Hasen sözüne devamla :

"Nizamülmülk, bu beyitleri okuyunca bunların karşı tarafına 'Bu kavvâd herife alacağının iki katı verilsin' diye yazdı ve şiirin yazılı olduğu kağıdı ona verdi. Bunun üzerine İbnü'l-Hebbâriyye, kağıdı alıp bakınca özür dilemeye başladı. Nizamülmülk, ona : 'Hiç bir şey söyleme, kağıdı al, *Divan*'a git' dedi. İbnü'l-Hebbâriyye hemen *Divan*'a gidip tahsisatını aldı'". Ebû Ali el-Hasen sözüne devamla :

"Gerçekten İbnü'l-Hebbâriyye, bu olaydan sonra Nizamülmülk'ü şu şiirle yerdi :

Fazilet ve kerem sahiplerinden başkası, izzeti nefsinin asla korumaz. Ben, fakirliğime önem vermiyorum; halbuki köpekler, Ebû Ali ailesinin üzerindedirler.

Bunun üzerine Nizamülmülk, onun öldürülmesini emretmişse de sonradan afv etmiştir.

Biz (İbnü'l-Adim), bu hikâyeyi Ebû Ya'lâ b. el-Hebbâriyye'nin haltercümesinde zikretmiştik. Yukarıdaki beyitlerin Ebîverdi'ye ait olduğu söylenmişse de bunların, İbnü'l-Hebbâriyye'nin olduğu doğrudur.

Abdûlmün'im b. el-Hasen b. Lu'aybe'nin, içindekilerini kendi elyazısıyla yazıp topladığı bir defterde, fakih Ebîverdi'nin, sultan Melikşah'ın -Tanrı rahmet eylesin- veziri Hâce-i Buzurg Ebû Ali el-Hasan b. İshak'ı şu şiiri yazıp yerdiğini okudum :

“İbn İshak'ın vezir olması, kaderin ona yardımında bulunması ve Ebu'l-Ganâim'in kederlenmesi garip bir şey değildir. Çünkü zaman, ancak öküzlerden başka şeyle dönmeyen bir su dolabı gibidir.

Bu beyitler, vezirin –Tanrı rahmet eylesin– kulağına gidince her yıl kendisine değerli tahsisat vermek suretiyle pek çok ihsanlarda bulunduğu Ebîverdi'yi çağırttı ve ona : ‘Ey insan, düşman tarafını tutarak beni yermenı gerektiren şey nedir?’ dedi. –Ebiverdi'nin zikrettiği Ebu'l-Ganâim, vezirin düşmanı olan Tâcülmülk'tür.– Şair, bu şiirin kendisine ait olduğunu inkâr edince, vezir ona : ‘Eğer bunu inkâr etmeyi gerekli görüyorsan, ben, o beyitleri okuyanı getirtir ve o zaman o, bunların sana ait olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte benim sana sayısız ihsanlarım olduğunu ve aynı zamanda yerine getirilmesi için, karşılığında vergi ve mal alınması gereken ihtiyaçları benden karşılıksız olarak istediğini bilirsin’ dedi. Bunun üzerine fakih şair, özür dilemek zorunda kaldı ve bu hicviyesinin, çirkin ve yapılmaması gereken hatalardan olduğunu itiraf etti. Vezir de ona : ‘Hiç şüphe yok ki, sana verilen tahsisat kesilmeyecektir; anlaşılıyor ki, bu, sana yetmiyor. Ben, bunun iki katına çıkarılmasını emrettim. Sen onu al, bundan sonra da hata yapma’ dedi”.

Ben (İbnü'l-Adim), el-İmâd el-Kâtip Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid'in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinin “Acem Şairleri” kısmından, Nizamülmülk hakkında, “Tanrı, dünyayı, bir öküz boynuzuna yerleştirmiş ve onu öküze temlik etmiştir” kaydını naklettım.

Ebû Haşim es-Salihî, Abdülkerim b. Ebû Bekr el-Mervezi'den naklen, Keyhusrev b. Yahya b. Bâkîr el-Fârisî'nin ezberden okuyup ona yazdırdığı ve Belh'li Seyyidü'l-Alevî'ye ait olup Tebrizli Ebû Zekerıyya Yahya b. Ali'nin de okuduğu şu şiiri bize (İbnü'l-Adim) haber verdi :

Yeryüzünün hâkimliğini kurnaz ihtiyarlar devr aldılar; kerem sahibi ve dikkatli insanlar yok olup gittiler. Harabeye dönüp sâkinlerinden boşalan evler de böyledir; bunları da birçok küçük baykuşlar devr alırlar.

Abdülkerim sözüne devamla :

“Keyhusrev b. Ali, Tebrizli Ebû Zekerıyya'dan, onun da Belhli Seyyid'den şunları naklettiğini bana bildirdi :

‘Vezaret, Nizamülmülk’e geçtiği ve yukarıdaki iki beyt ona eriştirildiği zaman Ebû Zekeriyya, beni (*Belhli Seyyid*) Nizamülmülk’e gönderip, kendisinin onu ziyaret etmesi için izin istedi. Nizamülmülk ona, bu ziyaret için izin verince o da onu ziyaret etti. Ebû Zekeriyya, beraberinde ona 100 bin dirhemlik eşya ve birçok altın götürdü. Nizamülmülk, bunları kabul etmedi. Çünkü o, sanki Ebû Zekeriyya’nın, bu iki beytle kendisini yerdiğini sanmıştı. Daha sonra Ebû Zekeriyya’nın *İstifa* (Maliye) *Divanı*’ndaki işine dönmesi hususunda antlaşmaya varıp ölünceye değin de buna sadık kaldılar’ ”.

Ebû Haşim, Ebû Sa’d’dan naklen, onun da *Genceli* imam Muhammed b. Yahya b. Mansur’un kendisine söylediği şu sözleri bize (İbnü’l-Adim) haber verdi :

“Babamın sağlığında, bir adamın ona şunları söylediğini duydum :

‘Babam, vezir Nizamülmülk’ün odasında, yemeden içmeden üç gün, üç gece kalmış, çünkü hizmetkâr, babama yiyecek bir şey vermeyi unutmuştu. Nihayet Nizamülmülk, bunun farkına varıp bizzat kendisi kalkmış ve babama yemek götürmüştü. İmam Muhammed b. Yahya sözüne devamla : ‘Bu hikâyeyi babama anlattığım zaman, hiç bir şey söylemeyip sustu’ ”.

Ebu’l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz’in elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*’inde şunları okudum :

“Babam bana, Nizamülmülk hakkında şunları anlattı :

‘O, hayatı boyunca oruç tutan bir adamdı. *İsfahan*’da dört karısı vardı, dördünün de evinde, kendisine, arkadaşlarına ve çok değer verdiği kimselere yemek yapırdı. Nizamülmülk, hangi evde kalmak isterse orada, kendisi için hazırlanmış birçok yemek bulunurdu’. Ali b. Munkiz’in söylediği gibi, Nizamülmülk’e hazırlanan yemekler arasında, on baş pişmiş koyun, on türlü yemek ve on kâse helva bulunurdu’ ”.

Ben (İbnü’l-Adim), Kadi’l-asker Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. el-Hıdır el-Hanefi’nin –Tanrı rahmet eylesin– Nizamülmülk ve onun ilim ehline olan eğilimi sözkonusu edilirken şunları söylediğini duydum :

“Nizamülmülk, *Şâfiileri* çok tutardı. Hanifileri, kadılıkla ilgerinin azalması ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, *Şâfiileri* ise, fıkıhla uğraşarak fakih yetişip çoğalmalarını sağlamak için medreselere atardı”.

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib'in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, yine ondan naklen, kadı Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ve başkaları da bize haber verdiler :

“Osman b. Cemalülmülk b. Nizamülmülk, *Merv* reisi olduğu zaman sultanın memlûkü Berdi²⁵⁴ de *Merv* şihnesi idi. Osman, şihneyi, yaptığı bir işten dolayı tutuklattı, sonra da salıverdi. Şihne (sultandan) yardım istemek için (ona) gidince sultan, Tâcû'l-mülk, Mecdü'l-mülk ve devlet erkânından bazı kimseleri gönderip onlara: ‘Hâce Hasan’a gidin ve şunları söyleyin’ dedi : “Eğer sen, (hükümdarlıkta) benim ortağım isen, bunun ayrı bir hesabı (hükmü) vardır. Yok eğer bana tâbi isen, o zaman haddini bilmen gerekir. Onlar, çok aşağılık ve rezil insanlardır; her biri ülkeyi ellerine geçirmişlerdir. Birisi *Belh*’te, ötekisi *Herat*’ta, diğerleri de başka yerlerde bulunmaktadır. Bu durum, onları tatmin etmediğinden hadlerini aşarak kan akıtmaya yelteniyorlar.” Sultan, kendi hâslarından birisi olan Beğberd’e²⁵⁵ ‘Nizamülmülk’ün söyleyeceklerini değiştirmemeleri için onlarla beraber ol’ dedi. Elçi heyeti, Nizamülmülk’e geldi ve ona, sultanın sözlerini söylediler. Bunun üzerine Nizamülmülk : ‘Evet, sultana şunları söyleyin’ dedi : ‘O, benim, memleket yönetiminde (hükümdarlıkta) kendisinin ortağı olduğumu biliyor mu? Babası öldüğü zaman, ben onun durumu için nasıl önlemler aldığımı hatırlıyor mu? Biliniz ki, taç’ın başta kalması, bu mürekkep hokkasının açılıp çıkardığı güzel kokuya bağlıdır. Bu hokka kapatılırsa onun sağladığı huzur da ortadan kalkar ve başta duran taç da yok olur’. Bunun üzerine elçiler, Nizamülmülk’e şöyle dediler : ‘Efendimiz, yaşlandın ve huzursuz oldun; bu iki şey, seni etkilemiş ve dolayısıyla bunlar diğer fikirlerin, hâlâ senin fikrinin doğrultusunda olmasına rağmen, seni bundan vazgeçirmiştir. Bunun üzerine Nizamülmülk onlara : ‘Sultana, tarafımdan istediğiniz sözü söyleyin, onun beni azarlamasının bana verdiği üzüntü, beni yıktı’ dedi. Elçiler Nizamülmülk’ten ayrıldıkları zaman kendi aralarında, “Nizamülmülk’ün söylediğini, sultana söylemememiz doğru ve yerinde olur” dediler ve Beğberd’e de Nizamülmülk’ün muhterem bir makama sahip olduğunu bildirip ondan, cereyan eden konuşmalardan sultanı haberdar etmemesini istediler. Fakat Beğberd, bunu yapmayıp yalnız başına derhal yola koyuldu ve sultana durumu haber verdi. Heyet sabah erken sultana gidince onu, kendilerini oturup bekler bir durumda buldular. Sultanın onlara :

“Nizamülmülk size ne söyledi?” demesi üzerine onlar da Nizamülmülk’ün : “Ben ve çocuklarım, sultanın devletinin kullarıyız” dediğini söylediler. Bunun üzerine sultan, onlara : “Böyle demedi” diye cevap verdi ve Nizamülmülk için önlem aldı”²⁵⁶. Muhammed el-Kâtip sözüne devamla :

“Nizamülmülk, 10 Ramazan (14 Ekim 1092) Cumartesi gecesi, askerleriyle birlikte *Bağdad*’a gelirken *Nihavend*’le *Sahne* arasında, akşam iftarını açtıktan ve âlim, fakir ve askerlerin sofrasından dağılıp gitmelerinden sonra öldürüldü. O sedye ile karılarının çadırına kaldırıldı. Onu, yardım ve iyilik dileyen bir kimse olarak gelen bir *Deylemli* çocuk, yanında taşıdığı bir bıçakla yaralayıp öldürdü ve kaçtı; kaçarken çadır ipine takılıp yere düştü ve arkasından yetişilerek orada derhal öldürüldü. Sultan Melikşah, atlanıp çadırına gitti ve karargâhdakileri de yatıştırdı. İftarda bulundukları sırada, salihlerden birinin Nizamülmülk’e şunları söylediği hikâye edilmiştir :

“Dün gece rüyamda Tanrı elçisinin –Tanrı’nın salat ve selâmı üzerine olsun– gelip seni götürdüğünü ve ben de onun arkasından gitmem üzerine bana : “Ey insan, geri dön; ben Nizamülmülk’ü istiyorum” dedi. O salih insan rüyasını buna yormuş idi”.

Ben (İbnü’l-Adim), Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn’ın elyazısıyle yazılmış olan eserinden naklettiğim aşağıdaki kayıtları, aynı zamanda dostumuz hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccâr da bize haber verdi :

“Nizamülmülk Kıvamüddin Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak –Tanrı ondan razı olsun– 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) Cumartesi gecesi, mahaffe üzerinde, askerleriyle birlikte giderken *Nihavend* yakınında öldürüldü. Onu, kendisinin iyilik ve yardım isteyen birisi olarak gelen *Deylemli* bir çocuk, yanında taşıdığı bir bıçakla yaralayıp öldürdü. Bu çocuk yakalanıp derhal öldürüldü. Amîdüddeve b. Cehîr, onun *Bağdad*’da düzenlenen taziyet meclisinde bulundu.

“Nizamülmülk’ün her zaman ve her yerde ünlü olan faziletleri, onu öven dillerde yaşar. Onun yaptığı iyi işlerinden biri olan medreseler, ribâtlar, büyük ve küçük köprüler ve verdiği sadakalar, zaman devam ettikçe bâki kalacaktır. İnsanlar, Nizamülmülk’ün sultanın onayı, Tâcü’l-mülk Ebu’l-Ganâim’in tertip ve tedbiri, Terken

Hatun'un da işaretiyle öldürüldüğünü söylemişlerdir. Çünkü bunlar (her üçü), halife el-Muktedî'nin zihnini karıştırıp çelmeye azmetmişlerdi. Nizamülmülk de onların bunu yapmalarına engel oluyordu". İbnü'l-Husayn, sözlerine devamla :

"Bana bildirildiğine göre, Ebû Nasr el-Kündürî, sultanın vezirliğinden azledilip hapsedildiği ve vezirlik kendisine verildiği zaman Nizamülmülk, onun öldürülmesine çaba gösterdi. Cellâd, Kündürî'yi öldürmeye geldiği vakit o, cellâda şöyle dedi : 'Vezir Nizamülmülk'e şunları söyle : "Ne kadar kötü bir iş yaptın. Böyle yapmakla *Türklerle*, vezirleri ve *Divan Sahiplerini* öldürtmeyi öğrettin. Kim başkası için kuyu kazarsa oraya kendisi düşer. Kim yeni bir âdet ortaya çıkarırsa, o âdetin ve kıyamet gününe dek o âdete uyanların günahı, onun üzerine yüklenir"²⁵⁷. Nizamülmülk, Tanrı'nın kesin olan hükmüne boyun eğdi; sonuç Kündürî'nin dediği gibi çıktı".

Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in kendi elyazısıyla olan *Tarihi*'nde şunları okudum :

9 Ramazan 485 (13 Ekim 1092)'de *Bağdad*'da ihtiyarlık ve zayıflığı nedeniyle mahaffede taşındığı sırada, bir *Bâtunî*, Hâce-i Buzurg'un üzerine atılıp onu yaraladı. Nizamülmülk, *Bağdad*'daki evine götürüldü. Bunun üzerine sultan Melikşah, onu kaybetmesi dolayısıyla, üzüntüsünü bildirmek için yanına geldiği zaman, Hâce ona : 'Ey âlemin sultanı, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Bana biraz zaman verseydin -çünkü ömrümden ancak az bir zaman kaldı- ya da beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da, bana böyle yapılmasını emretmeseydin' dedi. Bunun üzerine sultan, boynuna asarak taşıdığı bir Kur'anı çıkarıp, bu işten haberdar olmadığı ve böyle bir emir vermediği hususunda ant içti ve 'Ben, bu işe nasıl razı olup reva görürüm. Oysaki sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerin-desin' dedi. Bu işte suçlanan kimse, Hazine mütevellisi Tâcû'l-mülk Ebu'l-Ganâim idi." İbn Munkiz sözüne devamla :

"Babam, Nizamülmülk hakkında bana şunları söyledi :

'Hâce öldü. Sultan, bir süre daha yaşadıktan sonra Şevval ayının son günü içinde (2 Aralık 1092) öldü. Zikredildiğine göre, sultan ölünce, Hâce-i Buzurg'un 7 bin köle kadınla evli bulunan 7 bin erkek kölesi toplandılar ve -Tâcû'l-mülk'ün haltercumesinde zikrettiğimiz gibi- Tâcû'l-mülk'ü öldürdüler".

İbn Munkiz, Nizamülmülk'ün *Bağdad*'da öldürüldüğünü ve buradaki evine götürüldüğünü ifade etmiştir ki, bu doğru değildir. Doğrusu, Nizamülmülk'ün *Irak*'a gelirken *Nihavend* yakınlarında öldürülmüş olmasıdır.

Ben (İbnü'l-Adim), kadı Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin, olayları aylara göre zikredip telif ettiği *Kitabü'l-istizhâr fî't-Tarih* adlı eserinden şunları naklettim. Simnânî diyor ki :

“Şeyhü'l-kebir, Kıvamüddin, Nizamülmülk Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak –Tanrı ve emirü'l-mü'minin ondan razı olsun– *Irak*'a giderken *Nihavend* dışında, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) Cuma gecesı, iftardan sonra, *Deylemli* birisi tarafından hile ile öldürüldü. O, Zülkade 408 (Mart/Nisan 1007/08)'de doğmuştu. 50 yıla yakın bir süre *müşriflik*, *nazırlık* ve vezirlik yapmıştır. Vezirlikte, görev yaptığı iki devletin (Alp-Arslan ve Melikşah'ın devleti) vezirlerinden hiç kimsenin erişemeyeceği bir dereceye ulaştı. Onun için, hazarda ve seferde üç namaz vakti, tabl ve tahtadan çanaklar çalışmırdı. O, *Selçuklu* devletinin temellerini atıp bina eden bir kimse idi. Dünya (ülke) onun ellerinde gelişti. O, çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, halim ve vakur bir insan olup, geceleri namaz kılar, çoğu zaman oruç tutardı. O, ülkede medrese inşa eden ilk vezirdi. Müderrislere, fakihlere, ediplere, şairlere, eşraf ve reisler e aylık bağlardı; yoksul bir kimseyi asla boş çevirmezdi. Ona herhangi bir iş için giden hiç bir kimse, istediğini, ya da isteğinin büyük bir kısmını almadan dönmezdi. Hele, onları isteklerinden yoksun kılması asla vaki olmamıştır. Kendisine, bu büyük ülkeden, icrâ ve bina ettiği şeylerden başka bir şey kalmadı. O, bu yaptıkları şeylerle cihanda hatırasını ebedi kıldı ve bunlarla, kendisinden önce gelen bütün insanlara üstün oldu. Tanrı, ondan razı olsun, bana yaptıkları iyiliklerden dolayı ona ihsanda bulunsun ve onu benden razı etsin. Nizamülmülk, çıktığım yedi seferde bana, giysiler, bağış ve maaştan ayrı olarak kendine ait paradan 1400 altın ihsanda bulundu. O, her yıl için bana, *Beytü'l-mal*'dan 720 altın tahsis etti. Beni, *Rahbe*, *Rakka*, *Harran*, *Suruç*, *Haleb* ve bütün bu kentlere bağlı olan yerlere kadı olarak atadı ve bana, yazdığı mektuplarda *el-Kadı's-sedidi'l-âlim*, *Bahrü'l-ülemâ*, *Aynü'l-kudât* ünvanlarıyla hitab ederdi. Tanrı, onu, benden dolayı ödüllendirsın.

“Nizamülmülk, çeşitli mezheplere mensup olan âlimlere saygı gösterirdi. O, fazilet ve kerem sahibi olup, insanları anlamada isabetli

görüşü vardı ve kalplere yakındı (sevilirdi); Kur'an okumaktan ve Tanrı'nın elçisinin - Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun - hadisini dinlemek ve huzurunda, fakihlerin tartışmalarını izlemekten başka bir şeyle meşgul olmazdı. Onun zamanında, devlet ricalinden, ancak devlete karşı gelmemiş olanlar ilerlediler; karşı gelip de herhangi bir şekilde ilerlemiş olanlar ise durdurulup gerilediler. Elden çıkan bütün memleketleri geri alıp sultana teslim etti. Memleketleri ve ekili toprakları askerlere ilk kez ıktâ eden o'dur²⁵⁸. O Peygamber ailesinin asaletine, âlimlerin ilmine, şairlerin şiirlerine, ediplerin bilgilerine ve eşrâfın şerefine saygı gösterip önem verirdi. Devlet işleri, kendisinden başkasının fikir beyan ederek karışmasına ve sultanın, başka birisini buna karıştırmasına değin iyi bir şekilde yürüyüp ileri gidiyordu; fakat sonra gerileyip bozuldu. Sultan, Nizamülmülk'ten sonra 30 günden biraz fazla yaşadı. Tanrı, ondan razı olsun".

Hemedanlı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik, Unvânü's-siyer fî Mehâsini ehli'l-bedv ve'l-hazer adlı kitabında, şunları zikredip diyor ki :

"Tuslu Nizamülmülk Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak sultan Alp-Arslan ve oğlu sultan Melikşah'ın 29 yıl veziri oldu ve yaşı, 76 yıl, 10 ay ve 19 gün olduğu halde, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) gecesi, *Nihavend* yakınlarında öldürüldü. Onu, iftarını bitirmiş bir halde iken bir *Bâtunî* hile ve ihanetle öldürdü. Söylendiğine göre, katile, sultan Melikşah emir vermiştir. Çünkü sultan, onun uzun ömürlü olmasından bıkmıştı. Kendisi, ondan bir ay, beş gün sonra vefat etti. Nizamülmülk, dünyada büyük başarı kazanarak ileri gitmişti. Halka karşı pek çok iyiliklerde bulundu ve bunları, halk arasında çoğaltıp genelleştirdi. *Şâfii mezhebi* mensupları için medreseler yaptırıp onlara vakıflar tahsis etti. O, yumuşak davranışları sayesinde ve dinî hususlarda, kendisinden önce gelen vezirlerden daha ileri gitti; yaptığı bütün işlerde hiç bir kimse, onun derecesine erişemedi. O, *Ceyhun* ırmağını (askerlerle birlikte) gemilerle geçmiş ve *Antakya* defterdarına (*âmil*) "gemilere masraflarının ödenmesi hususunda" bir tevkî yazmıştır²⁵⁹. Nizamülmülk'ün sayıları birkaç bine ulaşan *Türk* köleleri vardı. Ordunun çoğunluğu, yiğit ve kahramanları, onun kölelerinden oluşurdu.

"Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temimî şunları söylemiştir :

‘Nizamülmülk’e, sufileri, neden ululadığını surduğum zaman : “Ben, *Türk* emîri İbn Yâhur’un hizmetinde bulunduğum sırada bana bir sufi gelerek vaaz ve nasihatte bulunup dedi ki : “Sen, hizmetinden faydalandığın kimseye hizmet et! Yarın, köpeklerin yiyeceği kimseyle uğraşma” dedi. Ben, bu sözün manasını anlamadım. Bir gün, İbn Yâhur, sabahtan yatsıya dek içki içmişti. Onun yırtıcı hayvanlara benzeyen köpekleri vardı. O, o gece, sarhoşluğun etkisiyle yalnız başına dışarı çıktı. Köpekler kendisini tanımayıp parçaladılar. Bunun üzerine ben, sufînin değindiği adamın İbn Yâhur olduğunu ve aranıp bulunması gerektiğini anladım ve onu aramaya koyuldum’ ”.

Haleb’de, Hamalı Ebu’l-Kasım Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdullah b. Revâha ve Kahire’de Sâveli Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud, İskenderiye’de konuk olarak bulunan İsfahanlı hafız Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed’den naklen bize (İbnü’l-Adim) şunları haber verdiler :

“Ben (Ebû Tahir), *Bağdad’da, Savâbe b. Abdullah el-Hassî’-en-Nizamî’den şunları işittim :*

‘Efendim vezir Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak, *Nihavend* yakınlarında, Ramazan 485 (Ekim 1092)’de şehid olarak öldürülmüş ve son söz olarak “Askerlere söyleyiniz, benim katilimi öldürmesinler, çünkü ben, onu afv ettim” demiş ve kelime-i şehâdet getirip ölmüştür. Bunun üzerine ben, hemen gittim, bir de baktım ki, katil öldürülmüş. Eğer ben, Nizamülmülk’ün bana (bu hususta) söylediği sözleri onlara söyleseydim, asla kabul etmezlerdi’ ”.

Şerif Abdülmuttalib b. el-Fazl, imam Tâcü’l-islâm Ebû Sa’d es-Sem’ânî’den naklen, onun da hafız Ebu’l-Fazl Muhammed b. Nasır b. Muhammed b. Ali es-Selâmî’den dinlediği “Vezir Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak, *Irak’a* giderken, *Sahne* denilen köyde Ramazan 485 (Ekim 1092)’de şehid oldu” sözlerini bize (İbnü’l-Adim) haber verdi :

Ben (İbnü’l-Adim) *İsfahan’da* onun kabrini ziyaret ettim. Ebû Sa’d sözüne devamla :

“*Rey’de* babamın –Tanrı rahmet eylesin– elyazısıyle yazmış olduğu eserinde şu kayıtları okudum :

‘Şeyh ulu fakih Ebu’l-Kasım Abdullah b. Ali b. İshak’ın şunları söylediğini duydum :

“Rüyasında Nizamülmülk’ü görenlerden birisi, bana şunu anlattı : Rüya gören kimse, Nizamülmülk’e halini sorunca buna karşılık şu cevabı vermiş : Eğer ben, demirle (bıçak) yaralanıp şehid olmasaydım, yaptığım bütün işlerden (amel) nerdeyse sorumlu olacaktım’ ”.

Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud b. el-Hüseyin, *Kahire*’de hafız Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed es-Selefi’den, onun, *Kazvin*’de *Kazvinli* Ebû Müslim Davud b. Muhammed b. el-Hasen’den, onun da *Hemedan*’da, sufî Ebû Bekr ct-Tahhân’dan dinledikleri şu sözleri bize (İbnü’l-Adim) haber verdi :

“*Kereçli* şeyh Ebû Amr Osman, rüyasında *Tuslu* vezir Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak’ı başında değerli taşlarla bezenmiş bir taç olduğu halde, cennette imiş gibi görmüş; ona, ‘Bu mertebeye ne ile eriştin’ demiş, o da : ‘Yalnız Tanrı’nın lütuf ve fazlı ile’ diye cevap vermiş”.

Abdülmuttalib b. Ebu’l-Meâli, Abdülkerim b. Muhammed’den rivayetle bize (İbnü’l-Adim) şunları haber verdi. Abdülkerim demiştir ki :

“*Nişabur*’da bize, şiir okuyup yazdıran *Taberistanlı* Ebû Mudar Tahir b. Mehdî, ezberinden bana şiir rivayet edip yazdıran *Erzenli* Ebû Abdullah b. el-Hüseyin’den naklen, -Ebû Mudar *Merv*’de, Ebû Abdullah da *Cebel-i Terve*’de²⁶⁰ bulundukları sırada -her ikisi, Şiblüddevle Ebu’l-Heycâ Mukatil b. Atiyye el-Bekrî’nin Nizamülmülk için yazdığı mersiyeden kendilerine şu beyitleri okuduğunu rivayet etmişlerdir :

Vezir Nizamülmülk, Tanrı’nın şereften yarattığı eşsiz ve nâdir bir inci idi. Devir, onun değerini anlayamadı; bu nedenle Tanrı, onu, kudretiyle kabuğuna iade etti”.

VII.

Ebu’l-Ganâim Tâcü’l-mülk

Adı, Merzban b. Husrev Fîrûz olan Ebu’l-Ganâim Tâcü’l-mülk, sultan Melikşah’ın hazine işlerine bakardı ve onun katında itibarı vardı. Sultan *Haleb*’e geldiği zaman o da birlikte gelmişti.

Ebu'l-Ganâim, *Bağdad*'da, *Irak Kapısı*'nın dışındaki *Makam-i İbrahim* –Tanrı'nın selâmı üzerine olsun– adıyla bilinen mescidin tamirini yaptırmıştı. Ben, onun adının, babası Husrev Fîrûz –biz, Husrev'in haltercumesini, bu kitabın daha önceki kısmında, H harfinde zikretmiştik– ile birlikte mescidin önündeki revâk üzerinde, taş oymak suretiyle yazılmış olduğunu gördüm.

Ben, Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Mukallid b. Munkiz'in kendi elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inin 485 (1092) yılı olayları arasında şunları okudum :

“Nizamülmülk öldürüldü; bu öldürme olayı ile Hazine mütevellisi Tâcü'l-mülk suçlandı.

“Tâcü'l-mülk, karısıyla birlikte yatağa girip yatıncaya değin sultandan ayrılmaz ve ondan hiç korkup çekinmezdi.

“Tâcü'l-mülk, hoş ve güzel ak saçlı, beyaz kaşlı bir ihtiyar idi. Babam, bana ‘Vallahi Tâcü'l-mülk, tıpkı dedene benzerdi’ derdi. Tanrı, onlara rahmet eylesin.

“Sultan Melikşah öldüğü zaman Hâce-i Buzurg'un 7 bin köle kadınla evli olan 7 bin erkek kölesi toplanıp: ‘Efendimiz Nizamülmülk, kesinlikle Tâcü'l-mülk'ün emriyle öldürüldü, çünkü o, bir *Bâtınî* idi. O, *Bâtınîlere* emretti, onlar da onu öldürdüler’ dediler ve derhal Tâcü'l-mülk'e saldırıp öldürdüler, cesedini, her biri, kemik ve et olmak üzere, parça parça ettiler, sonra onları bir araya getirip derisine koydular²⁶¹. Bunları bana, sözlerine güvenilir kimseler söyledi”.

VIII.

Kasımüddeve Ak-Sungur

Ebu'l-Feth sultan Melikşah'ın memlûkü olan *Kasımüddeve* lâkabiyle bilinen Ak-Sungur b. Abdullah'ın, daima onun beraberinde bulunduğu ve babasının adının, *Sâbyû* boyuna²⁶² mensup El-Turgan olduğu söylenmiştir. Ebu'l-Yumn el-Kindî ve başkalarının da, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'den naklen bize haber verdikleri bu kayıtları ben, onun kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinden naklettim.

Sultan İdris b. Togan-Şah'ın²⁶³ dadısıyla evlenen Ak-Sungur, sultan Melikşah'ın katında itibar gördü ve sultanın, kardeşi Tâcüd-

devle Tutuş'un üzerine yürüdüğü zaman onunla birlikte 479 (1086) yılında *Haleb*'e geldi. Daha önce *Haleb*'e yürümüş olan Tutuş, şehirden uzaklaştı. Sultan Melikşah, Ramazan 479 (Aralık 1086)'da *Haleb*'i aldıktan sonra oradan *Antakya*'ya gidip buraya da sahip oldu. Deniz (*Akdeniz*) kıyısında çadır kurup birkaç gün oturdu ve yeniden *Haleb*'e dönerek Ramazan bayramını burada geçirdi. 480 (1087) yılı başında, şehir valiliğini Kasımüddeve Ak-Sungur'a verdikten sonra oradan ayrıldı.

Ak-Sungur, *Haleb*'i iyi yönetip, halka karşı iyi davrandı. Fesat ehlini toplatıp yol kesicileri ve soyguncuları ortadan kaldırdı. Her yerde hırsız ve haydutları izletip köklerini kazıdı; böylece o, *Haleb* ilinde otoritesini kurdu. Ayrıca *Haleb*'e bağlı yörelerin yöneticilerine, "Yol ve yolcuların güvenliklerinin sağlanabilmesi için, kendisi gibi hareket etmelerini" bildirdi. Ak-Sungur'un bu faaliyetleri her yerde takdir ve teşekkürle karşılandı. Bütün yollar güvenceye kavuştu; yol kesip yolcu soyan kimselerin, fesat ve şer ehlinin tehlikesinden korkarak hiç bir yere gidemeyen halk, artık her yere korkusuzca gitmeye başladı. Onun zamanında, her yönden gelen tâcir ve celeblerin şehre güvence içinde girebilmeleri sonucunda *Haleb* bayındır bir hale geldi. Ak-Sungur'un - Tanrı rahmet eylesin - göstermiş olduğu adalet dolayısıyla insanlar *Haleb*'de oturmayı çok ister oldular. Onun zamanında 482 (1089/90) yılında *Haleb* camii minaresi yenilendi; adı, bu minarede hâlâ işlenmiş bir halde durmaktadır. O, *Karanbiyâ Meşhedinin* ²⁶⁴ yapılmasını emretmiş ve ona vakıf tahsis etmiştir. Bundan başka o, *Dekke Meşhedi*'nin ²⁶⁵ de yenilenmesi (tamir) hususunda emir vermiştir.

İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî, bana, şunları haber vererek dedi ki :

"Kasımüddeve Ak-Sungur, halkın yönetimi ve korunması hususunda emîrlerin en iyisi idi. Egemenliği altındaki memleketlerde, yaygın bir adalet hüküm sürer, genel bir ucuzlukla birlikte güven ve huzur da görülürdü. Ak-Sungur, yönetimindeki memleketlerde, herhangi bir köye ait topraklarda, bir kabile, ya da tek bir insan soyulacak olursa o köy halkının-soygun az olsun, çok olsun - soyulan bütün para ve malları ödeyecekleri hususunu şart koşmuştu. Bunun üzerine bir kabile, Ak-Sungur'un memleketlerine ait herhangi bir köye erişince yüklerini indirir, huzur ve güven içinde geceyi geçirirdi. O köy halkı da kabile oradan ayrılıncaya değin onları korumaları altında tutardı.

Böylece yollar güvence içinde bulunuyordu ^{265a}. Yolcular da Ak-Sungur'un bu güzel hareket ve yönetiminden bahseder dururlardı."

Babam kadı Ebu'l-Hasen'den- Tanrı rahmet eylesin – seleflerinden rivâyet ettiği şu haberleri dinledim. Babam demiştir ki :

"Kasîmüddeve Ak-Sungur, *Haleb* ilinde güveni sağladığı için, hiç kimsenin, mal ve eşyasını, bulunduğu yerden kaldırıp saklamamasını ve yollarda, onların korunması hususunu düşünmemesini münadiler vasıtasıyla halka ilân ettirdi. Bir gün ava çıkan Ak-Sungur, *Haleb* köylerinden birisine uğradı. O sırada köylülerden birinin, çift sürme işini bitirip öküzleri boyunduruktan saldıktan sonra boyunduruğu köye götürmek üzere, bir hayvana yüklediğini gördü ve ona : 'Kasîmüddeve'nin, hiç kimsenin mal ve eşyasını bulunduğu yerden kaldırmaması hususundaki ilânını duymadın mı?' demesi üzerine köylü : 'Tanrı Kasîmüddeve'yi korusun; biz onun zamanında güvenceye kavuştuk. Bu âleti, çalınma korkusuyla kaldırıp götürmüyoruz; buralarda *İbn Âvâ* (çakalın künyesi) denilen bir hayvan var. Bu hayvan gelip boyunduruğun üzerindeki deriyi yiyor; işte biz, bu yüzden bunu kaldırıp götürüyor ve böylece onu korumuş oluyoruz' dedi. Kasîmüddeve, avdan döner dönmez avcılara, *Haleb* ilinde bulunan çakalları avlamaları hususunda emir verdi. Bunun üzerine avcılar, bölgede bulunan çakalları avlayarak yok ettiler". Ben (İbn ü'l-Adim) diyorum ki : Hattâ bugün bile *Haleb* bölgesinde, başka yerlere oranla, çakala pek az rastlanır.

Hemedanlı Muhammed b. Abdülmelik'in telifi olan *Unvanü's-siyer*'de şunları okudum :

"Sultan Melikşah, memlükü *Kasîmüddeve* lâkablı Ak-Sungur'a 479 (1086) yılında *Haleb* ve kalesini ıktâ etti. O, halka karşı eşine rastlanmayan bir adalet gösterdi ve iyi davranışlarda bulundu. Ak-Sungur, *Haleb*'den her gün 1500 altın vergi toplardı. O, Alp-Arslan'ın oğlu Tâcüddevle Tutuş tarafından 487 (1094) yılında öldürülünceye dek *Haleb*'de hüküm sürdü".

Ben (İbn ü'l-Adim) bu hususta şunları söylüyorum :

Tâcüddevle Tutuş, Ak-Sungur'u *Nehrü'z-zeheb*'deki ²⁶⁶ *Esed oğulları* obasına bağlı *Haleb* köylerinden *Seb'in*'de ²⁶⁷ huzuruna getirtip öldürdü. *Kâris*'te öldürdüğü de söylenmiştir. Tutuş'un kalbinde, Kasîmüddeve'nin kendisini küçümsemesi dolayısıyla, bir burukluk ve kin oluşmuştu. Hattâ bu hususta, Ebu'l-Hasen Ali b. Mür-

şid b. Ali b. Munkiz'in kendi elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inde şunları okudum :

“484 (1091) yılında Tâcüddevle Tutuş, sultan Melikşah'ın yanına gitti. Avda bulunan sultan, onu görünce atından indi, halbuki onun atından inmemesi gerekirdi²⁶⁸. Tutuş ve Kasımüddevle, sultanın katında hazır bulundular. Tâcüddevle Tutuş, sultana : ‘İşler böyle böyle oldu’ deyince Kasımüddevle ona : ‘Yalan söylüyorsun’ diye cevap verdi. Bunun üzerine sultanın, Kasımüddevle’ye : ‘Kardeşime nasıl böyle söylersin’ demesi üzerine Kasımüddevle : ‘Evet, Tanrı, onun ve benim, senin hakkında ne düşündüğümüzü bilir’ dedi”.

Ben (İbnü'l-Adim) bu hususta diyorum ki :

Tutuş, kardeşinin yanından ayrılıp *Dımaşk'a* döndü. Sultan Melikşah vefat edince Tâcüddevle Tutuş, Rebiülevvel 487 (Mart/Nisan 1094)'de beraberinde *Arap* (askeri) olduğu halde, harekete geçti. *Antakya* askerleri de Yağı-Sıyan ile birlikte *Hama* yakınlarında kendisine katıldı. Tutuş, yoluna devamla, aynı yılın Rebiülâhır (Nisan/Mayıs) ayında Asi ırmağını geçti; askerleri atlarını ekinlere saldı, hayvan ve başka şeyleri yağmaladılar. Bu haber, bu sırada *Haleb*'de bulunan ve sultan Berkyaruk'un kendisine mektupla bildirmesi üzerine, şehirde onun adına hutbe okutan Ak-Sungur'a ulaştırılınca derhal askerlerini toplayıp hazırlandı ve komşu memleketlerden yardım istedi. Bunun üzerine *Musul* hâkimi Gür-Boğa, *Urfa* hâkimi Bozan ve *Rahbe* hâkimi Abak-oğlu Yusuf, 2500 altı ile Tutuş'a karşı Kasımüddevle'ye yardıma gelip *Haleb*'de toplandılar. Tâcüddevle Tutuş ise *Hânûte*'ye^{268a}, oradan da *Nâûre*'ye²⁶⁹ geldi. Atlıları *Esed-oğulları* obasındaki hayvanları yağmaladılar ve bir kısım ekinleri ateşe verdiler. Daha sonra Tutuş, *Bozâa* vadisine gitmek için *Nâûre*'den ayrıldı. Ak-Sungur da ona karşı çıkmak üzere hazırlandı ve yıldızına baktırmak için bir müneccim çağırttı. Huzuruna gelen müneccim, kendisine bir vakit tâyin ederek : “Bu saatte hareket edersin” dedi. Bunun üzerine Ak-Sungur, kendisine gelen yardımcı kuvvetten başka, beraberinde hapisten salıverdiği Şibl b. Cami ve Mubarek b. Şibl'in yönetimindeki kalabalık *Kilâb-oğulları* kabilesi kuvvetleri, Muhammed b. Zâide, *Haleb* yerli muhafızları (*Ahdâs*), *Deylemli*²⁷⁰ ve *Horasanlı* askerlerden oluşan en iyi biçimde techizatlı ve giyimli bir orduyla harekete geçti. Bir söylentiye göre, 20 bin, başka bir söylentiye

göre de 6 binden fazla askeri varmış. Öte yandan Tâcüddevle de aynı yılın 9 Cumâdelevvel (Mayıs / Haziran 1094) Cumartesi günü harekâta başladı. Ak-Sungur ise Tutuş'un askerlerine karşı yürümek üzere, *Seb'in* ırmağının su arkalarını geçti, kuvvetleri burada böylece kaldılar. Savaş için ilk önce ortaya çıkan Ak-Sungur idi. Daha sonra her iki taraf kuvvetleri savaşa tutuştular. Fakat Ak-Sungur, çarpışmalar sırasında, ordusunda bulunan *Araplara* güvenemediğinden, onları sağ kanattan sol kanada, daha sonra da merkez hattına geçirdi ise de hiç bir işe yaramadılar. Öte yandan Tutuş'un kuvvetleri, Ak-Sungur'un askerlerine karşı saldırıya geçti. Ak-Sungur'un kuvvetleri bu saldırıya dayanamadı. Bozulan *Arap*, Gür-Boğa ve Bozan'ın kuvvetleri *Haleb'e* kaçtılar. Bunlardan bir kısmı öldürülmüştü. Dayanıp çarpışmalara devam eden Ak-Sungur, adamlarının pek çoğu ile birlikte tutsak alındı. O, Tâcüddevle Tutuş'a götürülünce Tutuş, kendisi ile birlikte, hâslarından bazılarının boyunlarının vurulmasını emretti. Tanrı izin verirse, haltercümesinde bahsedeceğimiz üzere,^{270a} Tutuş, *Haleb'e* girip şehre hâkim oldu. Ben bu konuda şunları da haber aldım :

Tâcüddevle Tutuş, Kasîmüddevle Ak-Sungur huzuruna getirildiği zaman ona : “Sen, beni böyle eline geçirseydin ne yapardın?” diye sorunca Ak-Sungur'un : “Öldürürdüm” demesi üzerine, Tutuş : “O halde ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum” dedi ve onu acımaksızın öldürdü ²⁷¹.

Bir *Haleb*linin kendi elyazısıyla yazmış olduğu eserinde şunları okudum :

“Sultan Melikşah b. el-Adil, Şaban 479 (Kasım / Aralık 1087)' da *Haleb'e* gelip şehri ve kalesini teslim alarak Kasîmüddevle Ak-Sungur'a verdi. O da *Haleb'de* 8 yıl hüküm sürdükten sonra Safer 487 (Şubat / Mart 1094)'de *Esed-oğulları* obası arazisinde bulunan *Kâris'te* Tâcüddevle Tutuş b. el-Adil tarafından öldürüldü”.

Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn eş-Şeybânî'nin kendi elyazısıyla yazmış olduğu *Tarih*'inde şunları okudum :

“Tâcüddevle Tutuş ile Ak-Sungur ve Bozan adlı iki emîr ve bunlara, Berkyaruk'un gönderdiği yardımcı kuvvetler arasındaki karşılaşma, *Haleb* yakınlarında olmuştur. Her iki taraf, çarpışmaya başladığı sırada, Abak-oğlu, ‘aman’ isteğiyle Tutuş tarafına geçti, kalanlar ise bozuldular. Ak-Sungur tutsak alınarak Tutuş'a getirildi.

Tutuş, ona : Eğer beni böyle ele geçirseydin bana ne yapardın?’ diye sorunca Ak-Sungur da : ‘Seni öldürürdüm’ dedi. Bunun üzerine Tutuş : ‘O halde, ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum’ dedi ve onu öldürdü. Ak-Sungur, halkı yönetme, onları güvence altında bulundurma ve isteklerini yerine getirme hususlarında (yönetici olarak) insanların en iyisi idi”.

Halebli Ebû Mansur Hibetullah b. Sâdullah b. el-Hib-rânî’nin kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde, “Kasîmüddeve’nin 10 Cumadelâhır 487 (27 Haziran 1094) Cumartesi günü öldürüldüğü doğrudur” kaydını okudum.

Ebu’l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz’in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde şunları okudum :

“Kasîmüddeve Ak-Sungur ile Tâcüddevle arasındaki olay, 9 Cumadelevvel 487 (27 Mayıs 1094) Cumartesi günü vuku buldu. Şöyleki :

Tâcüddevle’nin *Horasan’a* gitmek üzere, gizlice ırmağı (*Fırat*) geçmek istediği haberi Kasîmüddeve’ye ulaşınca, derhal onun üzerine yürüdü; Tâcüddevle ve kuvvetlerini küçümseyerek adamlarına : ‘Tutsakları bağlamak için ip alarak bana katılınız’ dedi. Artukoğlu Sökmen, Tâcüddevle’ye : ‘Onlar tavşan gibidirler’²⁷² dedi. Kasîmüddeve, atlılarının gelmesini beklemeyen savaşı için sür’atle harekete geçti. Tâcüddevle onu *Tubbel*²⁷³ arazisinde yenip tutsak aldıktan sonra savaşı meydanından ayrılp *Haleb’e* gelerek şehri ele geçirdi; ayrıca Kasîmüddeve’ye ait olan yerleri de istilâ etti. Tâcüddevle, *Haleb* kalesinde oturup içki içtiği sırada Kasîmüddeve huzuruna getirildi. Rumî b. Vehb, bu hususta bize şunları söyledi :

‘Ben Tâcüddevle’nin yanında bulunuyordum. Kasîmüddeve cübbesinin kuşağı ile bağlanmış olduğu halde, çekilmek suretiyle Tutuş’un yanına getirildi. Tanrı’ya ant olsun ki, Kasîmüddeve’nin izzeti nefesine dokunacak olan bildiğim şeyleri söylemekten çekinmem. Kasîmüddeve, gözü Tutuş’a ilişinceye değin yürüdü; onu görür görmez arkasını dönüp oturdu. Bunun üzerine onu sürüklediler ve konuşturmak istediler ise de o, onlara cevap vermediği gibi, yerinden de kıpırdamadı. Bu kez Tâcüddevle, yerinden kalkıp yanına giderek onunla konuşmak istedi, hattâ iki, üç kez sözünü tekrarladı ise de ondan bir cevap alamadı. Bunun üzerine Tâcüddevle, bizzat eliyle onun boynunu vurup başını kesti. Kasîmüddeve’nin kesik başı, *Haleb*

ilinde dolaştırılıp halka gösterildi, vücudu ise *Karanbiyâ Meşhedî*'ne götürülüp gömüldü. Tâcüddevle, *Haleb*'de iki gece kaldıktan sonra *Horasan*'a gitti; Kasımüddevle de mezarında kaldı. Onun başı, 485 (1092) yılından, sultan ve halife el-Müsterşid Billah'ın, Zengi b. Ak-Sungur'u (yani oğlunu) vali atadıkları 526 (1131) yılına değin *Suriye* ülkesinde dolaştırılarak halka gösterildi. Melikü'l-ümera, Pehlevan-i cihan, İmâdüddin Zengi, babası için bir medrese inşa ile buranın yönetimine ulu şeyh fakih imam Ebû Tâlib b. el-Acemî'yi atadı. Bu medreseye yıllık geliri bin altın olan iki köy vakfettikten başka burada, benzeri olmayan eşsiz ve güzel binalar yaptırdı ve babasının kemiklerini de buraya nakletti. Ben, tavsife sığmayan bu medreseyi (ve müstemilâtını) 527 (1132/33) yılında görmüşüm, o zaman henüz yapımı tamamlanmamıştı. Zengi, babasının kabrini, mescid binasının kuzey karşısına yaptırdı ve oraya bir su kanalı açtırıp ağaçlandırmak suretiyle Ebû Hanife'nin -Tanrı ondan razı olsun- kabrine benzetti.'"

Ben (İbnü'l-Adim), İbn Munkiz'in eserinden yukarıdaki nakilleri yaptım. Bunlar arasında yanlışlıklar vardır. Şöyleki :

İbn Munkiz, "Tâcüddevle, Ak-Sungur'u *Tubbel* arazisinde mağlup etti" diyor. *Tubbel* arazisinde değil, *Seb'in*, ya da *Esed-oğulları* obasına bağlı *Kâris*'te olacaktır. *Tubbel*, bu yörelere ait olmayıp aralarında bir günlük uzaklık vardır.

İbn Munkiz'in yanlışlarından birisi de şudur :

O, "Tutuş, *Haleb* kalesinde oturdu ve orada Ak-Sungur'un boynunu vurdu" diyor. Halbuki bu böyle olmadı. Tutuş, Ak-Sungur'un boynunu, *Seb'in*, ya da *Kâris*'te, yenilgiden hemen sonra vurmuştur. Rumî b. Vehb, İbn Munkiz'e, Ak-Sungur'un *Haleb*'de öldürüldüğünü değil, onun öldürülüş biçimini anlatmıştır. *Haleb*'de Tâcüddevle Tutuş'un, acımaksızın öldürdüğü kimse, *Urfa* hâkimi Bozan'dır. Çünkü Bozan, savaş sırasında *Haleb*'e kaçmıştı. Tâcüddevle, *Haleb*'e girince onu huzuruna getirtip öldürdü. Ulu Tanrı izin verirse, onun haltercümesinde bahsedeceğimiz gibi²⁷⁴, Bozan'ın, tutsak alınıp *Haleb*'e getirildiği ve burada öldürüldüğü de söylenmiştir.

İbn Munkiz, "Kasımüddevle, 485 (1092) yılından 526 (1131) yılına değin kabrinde kaldı" diyor. Bu, ilme yapılan büyük bir zulüm-

dür. Zira Kasîmüddeve, 487 (1094) yılında öldürülmüştür. Bunu, kendisi de zikretmiştir.

İbn Munkiz, “Kasîmüddeve’nin oğlu Zengi, babası için bir medrese yaptırdı ve buraya iki köy vakfetti” diyor. Halbuki bu medreseyi Zengi değil, Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk yaptırmıştır. Süleyman, bunun yapımını 517 (1123) yılında başlatmıştır; onun adı ve medresenin inşa tarihi, medresenin duvarında yazılı bulunmaktadır²⁷⁵. Esasen Kasîmüddeve Ak-Sungur, öldürülmesinden sonra *Karanbiyâ Meşhedî*’nin batı yönünde, taştan yapılmış küçük bir kubbenin içine gömülmüştür. Kasîmüddeve, kendi zamanında yaşıyan birisinin gördüğü rüya²⁷⁶ üzerine, *Karanbiyâ Meşhedî*’ni yaptırmış ve buraya vakıfta bulunmuştur. Kendisi de bu *Meşhed*’in yanına gömülmüş ve kabri üzerine bir kubbe inşa edilmiştir. Oğlu Zengi, *Haleb*’e hâkim olunca babasının kabrini nakletmek amacıyla, onun için bir kabir yeri yaptırmayı uygun buldu. *Züccâcîn*’de yapımı henüz tamamlanmamış bir medrese bulunuyordu. Bu medresenin tamamlanma işini üzerine alan Şerefüddin Ebû Tâlib b. el-Acemî’nin tavsiyesi üzerine Zengi, babasının kabrini buraya naklettirdi. Böylece medresenin yapım işi de tamamlanmış oldu. Zengi, babasının kabrinde dua okuyacak olan kimselere *Şâmir* adıyla tanınan bir köy vakfetti ki, bu vakıf hâlâ devam etmektedir. Adıgeçen medresenin vakfı olan *Kâris*’in ise, Süleyman b. Abdülcebbâr tarafından vakfedildiğini zannediyorum²⁷⁷.

Ebû Hâmid Abdullah b. Abdurrahman b. el-Acemî, bana şunları haber verdi :

“Atabeg Zengi, babasının cesedini ona lâıyk ve sırf kendine ait bir yere nakletmeyi arzu etti. Bunun üzerine babam, Zengi’ye : ‘Ben *Züccâcîn*’deki bu medreseyi inşa ettim’ dedi ve ondan, babasını buraya nakletmesini istedi. Zengi de onun bu isteğini yerine getirip medresenin kuzey tarafını babası, çocukları ve yakınları için mezar yeri olarak seçti. Babam –Tanrı rahmet eylesin– bana şunları da anlattı :

“Atabeg Zengi, babasının kabrini *Karanbiyâ*’dan nakil ve *Züccâcîn medresesine* yerleştirme işleri yapılırken, ölünün şehre sokulması uğursuz sayıldığından, cenaze *Haleb* kapılarının hiç birinden içeri sokulmadan, surların üzerine çıkarılıp oradan aşağı sarkıtılmıştı”. Babam sözlerine devamla : “Zengi, *Şâmir* adıyla bilinen köyü, babası Ak-Sungur’un –Tanrı rahmet eylesin– türbesine vakfetti”.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Azîmî'nin kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, aynı zamanda, yine Azîmî'den naklen, Tuslu el-Müeyyed b. Muhammed ve başkaları da bize haber verdiler :

"480 (1087) yılında Kasîmüddeve, (*Haleb'e*) hükümrân olmuştur; veziri ise Ebu'l-İzz b. Sadaka'dır²⁷⁸. Bu yılda, emîr Kasîmüddeve Ak-Sungur, Sultanü'l-Adil Ebu'l-Feth (Melikşah) tarafından *Haleb'e* atandı ve böylece kent yönetimi (işleri) düzene girdi. Ak-Sungur, *Haleb'de*, hiç bir hükümdarın başaramadığı büyük bir egemenlik ve otorite kurmakla birlikte anlatılması uzun sürecek olan bir adalet de gösterdi. Onun zamanında fiatlar, normalden daha aşağı düşmüş idi. O *Haleb'lilere* yakınlık gösterdi, onlara karşı derin bir sevgi duydu, onlar da onu, daha fazla bir sevgiyle sevdiler. Ak-Sungur, (şeriat emirleri dışına çıkanlar için) cezalar koymak suretiyle İslâmî hükümleri yürürlükte tuttu. Kent yörelerini imar etti, yolları güvence altına aldı, yol kesicileri öldürdü, onları her yerde izlettirdi ve birçoklarını astırdı. Ak-Sungur, herhangi bir yerde bir yolkesicinin bulunduğunu duyarsa, derhal harekete geçip onu yakalatır ve şehir kapılarında astırırdı. Onun zamanında yağmur çoğaldı, pınarlar çağıldadı, ırmaklar akar oldu. Ak-Sungur, *Haleb* halkına, kendisine kıyamete değin hayır-duada bulunmalarını âdeta zorunlu kılan pek çok hayırlı işler yaptı.

"481 (1088) yılında, emîr Kasîmüddeve Ak-Sungur -Tanrı rahmet eylesin- *Haleb'de* ölen sultan Ebu'l-Feth'in dadısı olan karısı Hatun'un nâşını uğurladı. Söylendiğine göre, Ak-Sungur, elinde bir bıçak olduğu halde, oturuyordu; konuşma sırasında o, bıçağı karısına doğru hareket ettirirken, birden bire bıçak (elinden fırlayarak) onun ölümüne yol açan bir yerine saplandı ve kadın derhal öldü; halbuki Ak-Sungur, buna asla ihtimal vermemiş ve bunu istemeyerek yapmıştı. Daha sonra karısını bir tabuta koydurup doğu yönüne göndertti; o, karısının cenazesini, Cumadelâhır ayının başlarında (Ağustos sonları) Pazartesi günü uğurlamaya çıkmıştı.

"484 (1091) yılı Receb ayının üçüncü Perşembe (21 Ağustos) günü emîr Kasîmüddeve, *Efâmiye* kalesini İbn Mülâib'den teslim alıp *Munkiz-oğullarından* birisini oraya yerleştirdi²⁷⁹.

"Kasîmüddeve Ak-Sungur, 486 (1093) yılının Rebiülevvel (Nisan) - Safer olduğu da söylenir - ayında, Pazartesi günü beraberinde

Tâcüddevle olduğu halde, *Nusaybin* kentini feth etti". Babam, reis Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Azimî, bana : 'Bu fetih sırasında emîr Kasîmüddevle ile beraberdim' dedi.

"486 (1093) yılında Kasîmüddevle -Tanrı rahmet eylesin- doğuya *Bağdad*'a sultan Berkayaruk b. Ebu'l-Feth'in yanına gitti ve aynı yılın Şevval (Ekim / Kasım) ayında *Haleb*'e geri döndü.

"*Haleb*'e dönen Kasîmüddevle, 487 (1094) yılında Tâcüddevle ile savaşa tutuştu. Tâcüddevle, onu yenilgiye uğratıp 7 Cumadelûlâ (25 Mayıs)'da -9 Cumadelûlâ (27 Mayıs) Cumartesi olduğu da söylenir- *Haleb*'in doğusundaki *Seb'in* ırmağı yakınında öldürdü. Tâcüddevle, beraberinde emîr Kasîmüddevle'nin -Tanrı rahmet eylesin- kesik başı olduğu halde, *Haleb*'e gelip 10 Cumadelûlâ (28 Mayıs) Pazar günü, ikinci üzeri şehri, Pazartesi günü de kalesini teslim aldı. Kasîmüddevle -Tanrı rahmet eylesin- ile birlikte 14 kumandan da öldürülmüştür. Onlardan bazıları şunlardır : *Bağdad* şihnesi Tuh-Tegin, *Haleb* şihnesi Koçkar²⁸⁰, Togan, İsrâil -bunun, Tuğrul adlı bir kölesi *Haleb*'de öldürülmüştür, onun ünlü bir hikâyesi vardır-, Ali b. es-Süleymanî ve kardeşi, *Antakya*'ya akınlarda bulunan *Buharalı* Muhammed, Melikşah'ın hâslarından Süleyman ve Altun-Taş ile birlikte hâcelerden Ebu'l-Kasım ve Altun-Teginî.

"Bozan, Gür-Boğa ve Abak-oğlu Yusuf *Haleb*'e kaçtılar. Bozan ise (burada) öldürüldü".

IX.

Hasan b. Esed el-Fârikî

Ebû Nasr Hasan b. Esed²⁸¹, güzel, açık ve kuvvetli bir ifadeye sahip şair bir emîr olup *Meyyafârikin* (*Silvan*)'lidir. O, *Meyyafârikin*-de reislik yapmakta iken avam tabakasından bir kısmıyla işbirliğinde bulunarak Nâsırüddevle b. Mervan'a haber gönderdi, o da hemen gelip *Meyyafârikin*'e hâkim olduktan sonra kendisini vezir yaptı. Fakat sultan Tutuş, *Meyyafârikin*'e geldiği zaman halk şehri ona teslim etti. Bunun üzerine emîr Hasan şehirden kaçıp *Haleb*'e geldi; daha sonra *Harran*'a gitti ise de buradaki bazı kötü hareketleri dolayısıyla öldürüldü. O, ünlü, temiz ve iyi şiir yazan bir şair olup fazilet sahibi, edip ve Arapçayı bilen bir kimse idi.

Hasan b. Esed, vezir Ebu'l-Kasım b. el-Mağribî'den ²⁸² bazı şeyler hikâye etmiştir ki, bunları, "Esîr" adıyla tanınan Ebu'l-Meâlî el-Fazl b. Sehl el-Esferâyinî el-Halebî, *Meyyafârikinli* Ebû Mansur Ahmed b. Muhammed b. Tahir b. Nubâta ile hemşehrisi Ebu'l-Hasen Ali b. es-Sened eş-Şurûtî ve Osman b. İsa el-Balatî, kendisinden naklen rivayet etmişlerdir.

Ben (İbnü'l-Adim), Hasan b. Câfer b. el-Mütevekkil Alallah'ın kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, aynı zamanda, Ebu'l-Hasen b. Ebû Abdullah b. el-Mukayyir de ondan nakline izin alarak bize haber vermiştir :

"el-Fazl b. Sehl el-Esferayinî el-Halebî, bana (yani Hasan b. Câfer) şunları söyledi :

'Ben, İbn Esed ile *Haleb*'de biraraya geldiğim zaman bana şunları söyledi : "Vezir Mağribî, bana uğradı ve şöyle karşımda durup 'Senden işittiğimiz iyi şeyler nedeniyle seninle görüşmeyi çok arzu ettik! Eğer bizi ziyaret etseydin, seninle mutlaka ünsiyet kurardık' dedi. Bunun üzerine ben de ona : "Arzu ve isteklerimin kuyruğunu, söylediğim bir beyitle yakaladım" dedim. O "Bu beyit nedir" deyince, ben de onu kendisine okudum :

Şerefli olarak yaşamak istiyorsan, ondan başkasına razı olacağın bir durumla olma.

Bunun üzerine Mağribî 'Ey şeyh, bu, bir beyt şiir değil, altın zerrelerinden meydana gelen bir beyittir' diyerek alkış tuttu."

Ben (İbnü'l-Adim), bu beytin, bir kitapta, eski bir şaire atfedildiğini gördüm.

Ebû Yakub Yusuf b. Mahmud b. el-Hüseyin *Kahire*'de, *İsfahanlı* hafız Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed'den naklen bize şunları haber verip dedi ki : "*Meyyafârikin* hatiplerinden Ebû Mansur Ahmed b. Muhammed b. Tahir b. Nubâte, Ebû Nasr el-Hasen b. Esed en-Nahavî el-Fârikî'nin kendisine okuduğu şu şiiri bana okudu :

"*Ey sevgilinin ziyarete geldiği gece, onunla bizi tekrar buluştur ve bana dön! Çünkü ben, seni, ney ve ud sesleri arasında onu dinlerken görmüştüm. Güzel sözler, bahçedeki çiçeklerin misk kokuları ve öd ağacı kokusu (buhur) gibi etrafa yayıldı. O gece, şimşek çaktıran bulutlar, seni*

suya kandırdı. Benim de kuru yaşamımı yeşertti. Ayrıldığımız zaman beni hastalandırdın. Öyleyse, bir gün hastanı ziyaret et ve hatırını sor.”

Sufî Yusuf b. Ebu's-Sena, Ebû Nasr el-Hasen b. Esed el-Fârikî en-Nahavî'nin Ebu'l-Hasen Ali b. es-Sened el-Fârikî eş-Şurûti'ye, onun da *Meyyafârikin*'de imam Ahmed b. Ebû Ahmed'e, bunun da, nakline izin vererek kendisine (Yusuf'a) okuduğu şu şiirleri bize (İbnü'l-Adim) haber verdi :

“Ey sevgisi kalbimde olan kimse, bu sevginin ölçüsü sınırlanamaz. Sen gönlüme uçup geldin; bunu, hangi şey önleyebilir?”

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ömer b. Şucânetü'l-Harranî, bize (İbnü'l-Adim) şunları haber vererek dedi ki : Ben, *Harranlı* şeyh Hammâd'ın kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum; o, diyor ki : Hafız Ebu'l-Hattâb Ömer b. Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen b. Muammer el-Uleymî, bana *Dımaşk*'ta, bir şiir okuyarak, bu şiiri Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hârezmî, *Dımaşk*'ta Hasan b. Esed el-Fârikî için yazdığını söyledi. Bunlardan beni (İbnü'l-Adim), Uleymî'den naklen, Ebu'l-Meâli Abdurrahman b. Ali b. Osman el-Mahzûmî haberdar etti. O şiir şöyledir :

“Her ne kadar, kalbin ayrılık günü ‘ayrıldılar’ denildiği zaman sert bir çakmak taşı gibi ise de,

Sabrın yenik düştü ve gözünde sakladığın çakmak taşının sırrına, koğuculuk yaparak ihanet etti.

Zira, emzikli kadınla süt arasındaki yakınlık kadar birbirilerine benzeyen şeylerde, kehanet gösterdin.

Muz ağacı bir gün bana, kötü niyetle; ‘bence vadedilen ayrılık gerçekleşti’ dedi.

Haleb gözyaşlarımı akıttı ve Harran öldürücü sıcaklığını müjdeledi.

Haleb’den ayrılmakla göz kapaklarım kurudu, senden sonra kalbim, Harran’da susuz kaldı.”

Ebu'l-Abbas –Tanrı rahmet eylesin– bana (Uleymî), şunları söyledi :

“İbn Esed, Meyyafârikin’den Haleb’e geldi, sonra geri dönüp Harran’a eriştiği vakit, o zamanki şehir yöneticisi, onun kendi aleyhine olan ve öç almayı gerektiren bazı şeyler yaptığını haber aldı ve ‘O nasıl

oldu da kötü olayları şiirinde dile getirdi, buna çok şaşırdık' diyerek onu yakalatıp derhal astırdı".

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Haccac el-Makdisî, nakline izin vermek suretiyle, bize şunları bildirip dedi ki :

"İsfahanlı İmadüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Harîdetü'l-Kasr* adlı eserinde bize şunları haber verdi :

'Hasan b. Esed, güzel sözü en iyi biçimde söyleyen, eşi ve benzeri olmayan, çok kuvvetli bir nazım suvarisi olup, anlamlı, pürüzsüz, açık konuşan, hazırcevap, parlak sözlü bir kimsedir. Sözleri müphem ise de anlamı, çözülmez bir düğüm değildir. San'atının cevheri, dağınık değil, fazilet yolundadır. Tanrı'ya ant olsun ki, o, ustası kendisi olan bir incidir; o, zaman meclisinde, kendini çekemeyenlerin yüz çevirdikleri saf bir inci sahibidir. İbn Esed'in haber vereceğim düşmanı, onu çok tehdit etti, kendisini çekemeyenler ise (el) ve eteklerini çekip korkularından geceleyin kaçtılar. Ben onu, şu bakımlardan çok överek anmak istedim : Onun faziletli kaynağındaki saf ve berrak suyu kirilenip bulandı. Fakat biz, bu kitabın kaynağının akar suyunda onu, fışkırtıp çıkardık; revacta olmayan pazarda satmadık. İbn Esed, devrinin en ileri geleni, bu şiiriyle, san'at ve ifade bakımından çağının en iyisi ve kuvvetlisidir.

'İbn Esed, Melikşah ve Nizamülmülk zamanında makam ve yetki sahibi idi. Fakat daha sonra o, *Âmid* ve yörelerinin yöneticisi iken buralardaki vergilere elkoyup toplattırması nedeniyle yakalanıp işkence ve eziyete uğratıldı; fakat kendisini tabib Kâmil bu durumdan kurtardı; tabibin zekâsı, böyle bir akıllı kişiyi kurtarmaya yetmiş idi. Biz, onun şiirindeki değerleri ve bazı özellikleri şerh ediyoruz; bu önemli işi ne ihmal ediyor, ne de kısa kesiyoruz. Biz, onun ilimden elde ettiği şeyleri, bir kabın doldurulabileceği kadar ayrıntılı olarak yazıyoruz. O, değerli fesahat taşını, sözünün yüzüğüne yerleştirmiştir. Kendi hakkında bilinen şeyleri, bizzat kendisi bildirdi; kendi bayrağını, kendisi dalgalandırdı. Onun çıplaklığı, güzelliklerle örtülüp süslendi. Bir çok kimseler, onu, güzellik ve övücü sözlerle süsledi, övdü. Akıl ve idrak sahipleri, onun sözlerinin yeşil ve taze çayırından faydalandılar, kuşkulu kimseler ise, onu iyi ve güzel bulmaya susadılar. O, doğuştan şair idi ve şiirde sanata özen gösterir, kafiye ve kafiye harfi (revî) bakımından gereksiz yerlerde bile, sanat kulla-

nırdı. Herkesin önem verip saygı gösterdiği bir kişiliğe sahipti. Şiir yazmada uzun sürmüş olan bir hayatı vardır; şiiri, her yerde yaygın olup adı, ağızdan ağıza dolaşmaktadır. Şiirlerinde sade ve saf cinaslar kullanırdı. O, çağının ileri gelen büyük şairlerinden olup kendisi gibi büyük ve değerli olanların yanında, özel ve ayrı bir yeri vardı' ”.

Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak'ın telifi olan *Tarihu Meyyafârikin*'de şunları okudum; İbnü'l-Ezrak diyor ki :

“Sultan Melikşah'ın öldüğü ve oğlu Berkyaruk'un saltanat tahtına geçtiği haberi *Meyyafârikin*'e gelince, halk kaleden indi ve aralarında anlaşmazlık çıktı, fakat daha sonra 'sultan Berkyaruk'a elçi gönderip onu şehre davet' hususunda anlaştılar ve ona gönderdikleri mektupta şunları yazdılar : 'Bu memleket babanıdır. Biz, sizden başkasını istemiyoruz, bu bakımdan, ya senin bizzat gelip şehri teslim alman, ya da bize bir nâib göndermen gerekir'. Böylece mektuplaşma uzayıp gitti, neticede Berkyaruk onlara 'gelme vaadinde' bulundu ve bu memleketle ilgilendi. Şehir halkı, Ebû Salim Yahya b. el-Hasen b. el-Muhavver'e gidip onunla, '*Meyyafârikin*'i sultan Berkyaruk adına yönetip koruması' hususunda anlaştılar ve şehrin anahtarlarını teslim edip onu valilik tahtına oturtular. Bununla birlikte sultan Berkyaruk'un gelmesi mümkün olmayınca halk, heyecanlanıp yeniden anlaşmazlığa düştü. İçlerinden bazıları 'sultan Melikşah'ın ölümü sırasında *Bağdad* taraflarında bir yerde bulunan Nâsıruddevle b. Mervan'ı çağıralım' dedi. Böylece Nâsıruddevle de *Elcezire*'ye gelip hâkim oldu. Fakat bir kısım halkın, onun davet edilmesini istemiş olmasına rağmen bir kısmı ise, sultan Melikşah'ın adaletini görüp bildikleri için, *Mervan-oğulları* devletinden ikrah ve nefret ediyorlardı. Ayrıca bir kısım halk da Nusaybin'e sultan Tâcüddevle Tutuş'un yanına gidip : 'Biz bu memleketi, sultanın kardeşi olmanız dolayısıyla sizin için elimizden tutup muhafaza ettik' diyerek onu şehre davet ettiler. İbn Esed ise, *Meyyafârikin*'deki bazı evlerde oturan cahil ve ayak takımı bir halk tabakasının başında, şehir surlarının muhafızlığını yapmakta idi. Nâsıruddevle, ona haber gönderip kendisine karşı iyi muamele yapacağını, gönlünü hoş tutacağını bildirdi. Bunun üzerine İbn Esed, onu *Meyyafârikin*'e davet etmek suretiyle isteğini yerine getirdi. İbn Mervan, 486 yılı başlarında (1093) şehre geldiği zaman, şehir büyükleri, ilerigelenleri ve kumandanlar, Tutuş'un yanına gittiklerinden dolayı *Meyyafârikin*'de bulunmuyorlardı, şehir

yöneticiden yoksun idi. Öte yandan İbn Esed'in şehri teslim etmesi üzerine, içeri girip hâkim olan Nâsıruddevle, *Muhyiddevle* lâkabıyla lâkapladığı İbn Esed'i vezirliğe atadı. Daha sonra Tutuş, *Meyyafârikin*'e gelince şehirdekilere haber gönderip tehdit etti. Halk, Tutuş'u görünce hep birlikte tezahüratta bulundular ve nihayet şehir ona teslim edildi. Aynı gün (Rebiülevvel 486=Nisan 1093) Tutuş, şehre girdi ve istikrarı sağladı. Daha sonra Tutuş, *Harran*'a gitti ve Berkyaruk'a karşı harekete geçip onunla savaşmak için asker topladı. İbn Esed, sultan Tutuş *Meyyafârikin*'e hâkim olunca, ondan kaçıp memleketin bir yöresinde gizlendi, daha sonra da *Harran*'a sultanın yanına giderek onu öven bir şiir yazdı. Bu şiirde yer alan acaib beyit şöyledir :

*Haleb benim iki göz kapağımı açtı ve derhal oradan yaşlar döküldü.
Harran ise pazarının sıcaklığını bana müjdeledi.*

Bu şiirde İbn Esed'in, "pazarın sıcaklığı" yerine, "ölümün yakınlığı" ifadesini yazmış olduğu söylenir. İşte bu sözler, onun mahvına neden oldu. İbn Esed, sultan Tutuş'un huzuruna çıkıp onu bir şiirle övdü. Fakat huzurda bulunan kimseler, onun bu şiirine şaşıp kaldılar. Onlardan birisi, Tutuş'a : 'Efendimiz, bunu tanıyor musunuz?' deyince, o da : 'Kimdir o?' diye sordu. O zat da, : 'Bu, haber gönderip Mervan-oglu'nu *Meyyafârikin*'e davetle, halkın istememesine rağmen, şehri, sizin gelmenizden önce, ona teslim eden kimsedir' dedi. Bunun üzerine sultan, İbn Esed'in buynunun vurulmasını emretti. Böylece o, *Harran*'da 487 yılında (1094) öldürüldü²⁸³.

X.

Ebu'l-Kasım b. Bedî

Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. Bedî b. Abdullah b. Abdulgaffar, Ebu'n-Necm b. Bedî'in kardeşi olup adı, Ali'dir. Bu Ebu'l-Kasım, *Dımaşk*'ta, Tâcüddevle Tutuş b. Alp-Arslan'ın veziri oldu; Tutuş'un *Haleb*'i feth etmesi üzerine onunla birlikte buraya geldi. Tutuş (saltanat mücadelesi amacıyla), *İran*'a gittiği zaman kendisini *Haleb*'de bıraktı. Fakat Tutuş ölünce, oğlu Rıdvan'ın *Haleb*'e gelmesi üzerine de şehri ona teslim etti²⁸⁴.

Ebu'l-Kasım'ın bir şiiri vardı; bu şiiri, Rıdvan'ın veziri olan kardeşi Ebu'n - Necm kendisinden rivâyet etmiştir. *Sâveli* sufi Ebû

Yakub Yusuf b. Mahmud, imam Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed es-Silefi'den naklen *Kahire*'de bu şiirden bizi haberdar edip şunları söyledi :

*İsfahanlı Ebu'n-Necm Hibetullah b. Bedî kardeşi Ebu'l-Kasım'ın kendisine okuduğu şu şiiri bize okumuştur*²⁸⁵.

XI.

Bakiüddeve (Cenahüddeve) Hüseyin

Tâcüddevle Tutuş b. Alp-Arslan, *Bakiüddeve* lâkabı ile de lâkablanan Cenahüddeve Hüseyin'i *Haleb*'e atayıp şehir yönetiminde onu yetkili kıldı. Tâcüddevle öldürüldüğü zaman o, *Haleb* hâkimiyetini kendi tekelinde tutmakta idi. Fakat öte yandan babasına ulaşmak üzere hareket halinde olan Rıdvan b. Tutuş, onun ölüm haberini alınca derhal *Haleb*'e döndü ve şehri, 488 (1095) yılında, Hüseyin ve babasının veziri Ebu'l-Kasım b. Bedî'den teslim aldı.

Kadı Ebû Nasr, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen'den naklen bize şunları haber verip bildirdi; Ebu'l-Kasım Ali demiştir ki :

“Rıdvan b. Tutuş, babasının *Rey*'e yöneldiği sıralarda *Dımaşk*'ta bulunuyordu. Tutuş, oğluna bir mektup yazıp yanına çağırması üzerine, Rıdvan *Dımaşk*'tan ayrılıp *Enbâr*'a geldi ve burada babasının ölüm haberini aldı; derhal *Haleb*'e dönüp 488 (1095) yılında vezir Ebu'l-Kasım'dan şehri teslim aldı. Bu sıralarda *Haleb* yönetimini Bakiüddeve Hüseyin tekelinde tutuyordu”.

Dımaşklı Hâfız (İbn Asâkir) ise şunları zikrediyor :

“*Humus* hâkimi olan Cenahüddeve Hüseyin, Rıdvan b. Tutuş'un atabeg'i ve devlet işlerinin yöneticisi idi. Tâcüddevle Tutuş, Kasımüddeve Ak-Sungur'u öldürüp onun yönetimindeki memleketleri teslim aldığı zaman *Humus*'u, Cenahüddeve Hüseyin'e vererek onu, Rıdvan'ın *Askerî Atabeg'i* yaptı. Tâcüddevle öldürüldüğü zaman Hüseyin, henüz bir çocuk olan Rıdvan'ın *Haleb*'de devlet işlerini yürütüyordu. Fakat daha sonra Rıdvan'dan kuşkulanan Cenahüddeve Hüseyin, gece, *Irak Kapısını* kırmak suretiyle, *Haleb*'den kaçarak onun hizmetinden ayrıldı ve beraberinde, melik Rıdvan'ın annesi olan karısı bulunduğu halde, *Humus*'a gitti. Onun *Humus*'a gitmesinden sonra Rıdvan'ın askerleri, *Sermin*'e saldırarak

Cenahüddeve'nin buradaki devlet ve *Divan* yöneticileriyle veziri Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl'ü tutsak aldılar.²⁸⁶

“*Rahbe* hâkimesi Kaymaz-kızı Âmine'nin kocasının ölümü üzerine Cenahüddeve, burasını ele geçirmek için harekete geçti ise de 496 (1102/3) yılında, Dukak'ın kendisinden önce giderek şehri aldığını görünce geri dönüp *Esed-oğulları* obasına kondu. Öte yandan Rıdvan, buraya gelip Cenahüddeve ile barıştı ve onu alıp *Haleb'e* getirerek onun için şehir dışında özel çadırlar kurdurdu ve on gün süreyle şölenler düzenledi. Bununla birlikte her ikisinin de kalbi birbirlerine karşı tam bir güvenlik içinde değildi. Daha sonra Cenahüddeve *Humus'a* döndü. O, bir gün Cuma namazı için şehir kalesinden inip camie geldiği sırada *İsmailî*lerden bir gurup ona saldırarak öldürdüler. Bu sükast olayını, Cenahüddeve ile araları yeniden açılan ve Rıdvan'a hoş görünüp yakınlığını kazanmak isteyen, *İsmailî* reisi Ebû Tahir düzenledi. Cenahüddeve Hüseyin, baba yiğit, isabetli görüşlü, dindar ve hayır-sever bir insan idi”.²⁸⁷

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ebû Cafer b. Ali, emir Mücyyedüddeve Usâme b. Mürşid b. Munkiz'den naklen bize, şunları haber verdi :

“Kasîmüddeve Ak-Sungur, *Humus* ve kalesini Halef b. Mülâib'den aldı. Fakat Tâcüddeve Tutuş, onu öldürüp hâkim olduğu memleketleri teslim aldığı zaman, *Humus'u* oğlu melik Rıdvan'ın askerî atabeği olan Cenahüddeve Hüseyin'e verdi. Tâcüddeve, *Rey'de* öldürülünce, Cenahüddeve Hüseyin, melik Rıdvan'dan kuşkulanıp ondan ayrılarak *Humus'a* gitti²⁸⁸. O, Cuma günü, namaz kılmak için kaleden inip namaz kılacağı yere geldiği sırada, sufi kılığındaki *İranlı* üç *Bâtınî* gelerek ‘kendilerine lütf ve ihsanda bulunmasını’ istediler, o da onlara, dileklerini yerine getireceği vaadinde bulundu. Tam bu sırada *Bâtınîler*, bıçaklarıyla Cenahüddeve'ye saldırıp öldürdüler, Tanrı ona rahmet eylesin. Bu arada *Bâtınîler*, Cenahüddeve ile birlikte onun adamlarından bir kısmını da öldürdüler, fakat onlar derhal orada öldürüldü; hattâ bu arada *İranlı* sufilerden bir gurup, *Bâtınî* zanniyle öldürülmüştü, halbuki onlar suçsuz idiler. Bu olay, 22 Receb 496 (1 Mayıs 1103) Cuma günü cereyan etti. Bundan sonra *Humus'ta* karışıklıklar çıktı; halk, *Franklardan* korkuyordu, bu nedenle Şemsü'l-mülûk Dukak'a haber gönderip ondan, *Franklardan* birisinin şehri

almak için harekete geçmesinden önce, *Humus* ve kalesini teslim alacak bir kimseyi göndermesini istediler. Bu haber üzerine Şemsü'l-mülûk, derhal gelip şehri teslim aldı. O, Cenahüddeve'nin çocuklarına iyi muamelelerde bulundu ve onları *Dımaşk'a* götürüp kendilerine, babalarının ıktai olan yerleri verdi".²⁸⁹

Ebu'l-Mugîs Munkiz b. Mürşid b. Munkiz'in *Tarih*'inde şunları okudum :

"496 (1103) yılında, *Bâunî*lerden bir cemaat, Cenahüddeve Hüseyin'in üzerine atılarak onu öldürdüler. Bu olay, 28 Receb (7 Mayıs) Cuma günü cereyan etti. Bu sûikast, melik Rıdvan'a hizmet eden Ebû Tahir es-Sâig tarafından düzenlendi. Cenahüddeve'den sonra *Humus'a* Karaca hâkim oldu".²⁹⁰

Kahire'de elime geçen ve el-Adud Murhef b. Usame b. Mürşid b. Munkiz'in elyazısıyle yazılmış olan ve bir takım olayların özetle zikredildiği hâşiye olarak yazılan bir yazıda "Cenahüddeve'nin *Humus'ta*, 496 (1103) yılında, Cuma günü öldürüldüğünü" okudum.

Ben (İbnü'l-Adim) bu hususta şunları söylüyorum :

Cenahüddeve'nin öldürülüşü, el-Hakîm Ebu'l-Feth el-Müneccim el-Bâtınî'nin teşvik ve düzenlemesiyle 22 Receb (1 Mayıs)'de vukuubulmuştur. Bu sûikastın, Rıdvan'ın emir ve rızası ile yapıldığı da söylenmiştir. el-Müneccim el-Bâtınî, bu olaydan sonra 20 gün yaşamış ve sonra ölmüştür.

Ebu'l-Yumn el-Kindî, Azimî'nin elyazısıyle yazılmış olan eserinden naklen, bize şunları haber verdi :

"496 (1103) yılında, Cenahüddeve *Humus'ta*, Cuma günü camide altı kişi tarafından öldürüldü. Bunlardan birisinin *Serminli* olduğu biliniyor. Aynı yılda, el-Hakîm el-Acemî el-Bâtınî *Haleb'de* vefat etti".²⁹¹

XII.

Halef b. Mülâib

Lâkabı *Seyfüddeve* olan Halef b. Mülâib el-Eşhebî, lütf ve ihsan sahibi, (fakat) katil ve zalim bir insan olup, yolları keserek ctrafa korku salardı. *Haleb* ili tarafında, *Haleb* ile *Selemiyye* arasında eskimiş bir kale olan *Kubbetu İbn Mülâib*²⁹² ona ait gösterilir. *Humus* ve *Efâmiye* de onun elinde idi.

Suriye valileri, sultan Melikşah'a mektup yazarak Halef b. Mülâib hakkında şikâyetle bulundular. Bunun üzerine sultan, kardeşi *Dımaşk* hâkimi Tâcüddevle Tutuş, *Haleb* valisi Ak-Sungur, *Urfa* valisi Bozan ve *Antakya* valisi Yağı-Sıyan'a mektuplar gönderip, İbn Mülâib'i kuşatarak kalelerini elinden almalarını ve onu da kendisine göndermelerini emretti. Bunun üzerine adları geçen hükümdar ve valiler, birleşip *Humus*'ta bulunan İbn Mülâib üzerine yürüdüler. İlk önce gelen Bozan, onun *Humus*'tan çıkmasına imkân vermedi; neticede birleşik kuvvetler, *Humus*'u feth ettiler ve İbn Mülâib'i demir bir kafes içinde sultan Melikşah'a gönderdiler. Sultan, *Humus*'u kardeşi Tutuş'a verdi; İbn Mülâib'i de hapse attırdı. O, sultanın karısı Hatun²⁹³ tarafından serbest bırakılınca değin hapiste kaldı²⁹⁴.

489 (1095/96) yılında-488 (1095) yılı da söylenir-bir gurup *Efâmiyeli*, *Mısır*'a emirü'l-cüyûş Efdal'in yanına gittiler. Bu sırada eski valileri olan İbn Mülâib de orada idi. *Efâmiyeliler*, Efdal'den kendilerine bir vali istediler ve bunun da İbn Mülâib olmasını önerdiler. Bu isteklerinin kabul edilmesi üzerine, 488 (1095/96), ya da Zülkade 489 (Ekim/Kasım 1096)'da İbn Mülâib *Efâmiye*'ye gelip hâkim oldu; böylece kendisiyle İbn Munkiz - bunun, Kasımüddevle Ak-Sungur'un *Efâmiye*'yi²⁹⁵ feth ettiği zaman buraya atadığı Ebu'l-Murhef Nasr b. Ali b. Munkiz olduğunu sanıyorum - arasındaki eski düşmanlık yeniden tazelenmiş oldu. İbn Mülâib, saldırı ve baskın hareketlerini *Şeyzer*²⁹⁶, *Kefertâb*²⁹⁷ ve *Cisr*'e²⁹⁸ değin ulaştırdı. İbn Munkiz, sivil halk ve yaya askerlerle birlikte ona karşı çıktı. İbn Mülâib, çok az bir kuvvete sahip olmasına rağmen onlara karşı zafer kazandı; bir kısmını öldürüp bir kısmını tutsak aldı ve bunları parayla sattı. Bu olaydan sonra her ikisi arasındaki ilişkiler böylece istikrara kavuşmuş oldu. Daha sonra 499 (1105/6) yılında, *Bâtuniler*, hile düzenleyerek kaleye girip İbn Mülâib'i öldürdüler.

Ebu'l-Mugîs Munkiz b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in, *Maarrelî* Ebû Galib Hemmâm b. el-Mühezzeb'in *Tarihi*'ne zeyl olarak kaleme aldığı *Tarihi*'nde şunları okudum.

"483 (1090) yılında, *Suriye* valileri, sultan Melikşah'a mektuplar yazarak *Humus*'taki Halef b. Mülâib'i yolları kesip etrafa korku salması eylemlerinden dolayı şikâyet ettiler. Bunun üzerine sultan, Bozan, Kasımüddevle, Tâcüddevle ve Yağı-Sıyan'a, ona karşı yürümeleri hususunda emirler gönderdi. İlk önce harekete geçen Bo-

zan, *Humus*'a yakın bir yerde karargâh kurdu ve bu gelişini, nedeni anlaşılınca dek gizli tuttu. Bozan'ın elçisi *Humus*'a gelip İbn Mülâib'e: 'Baban Mülâib senin için yaşadı' dedi. Daha sonra Bozan şehri kuşattı, öteki *Suriye* valileri de gelip kuşatmaya katıldılar; çok geçmeden *Humus* feth edildi. Adları geçen emirlerden her biri, şehri kendine almak için sultana mektuplar yazdılar; fakat sultan da şehri kardeşi Tutuş'a ihsan etti ve Halef b. Mülâib'in bir demir kafes içinde, *İsfahan* kalesine gönderilmesini emretmesi üzerine, derhal *İsfahan*'a gönderildi; o, sultan ölünceye dek orada hapiste kaldı.

"484 (1091) yılında Kasımüddeve Ak-Sungur *Efâmiye*'ye yürüyüp şehri ele geçirdi ve burasını Şaban (Eylül) ayında, amcam İzzüddeve Ebu'l-Murhef Nasr b. Sedidülmülk'e verdi".

Ebû Muhammed b. Abdullah el-Esedî, Ebu'l-Muzaffer Usame b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in kendisine yazarak bildirdiği şu kayıtları, bize haber verdi :

"*Humus*, 482 (1089) yılında Seyfüddeve Halef b. Mülâib el-Eşhebi'nin elinde idi. O, *Selemiyye*'ye²⁹⁹ saldırıp Şerif İbrahim el-Hâşimî'yi yakalatarak mancınıkla *Selemiyye* burcuna attırdı ve amca-oğullarından bir kısmını da tutsak aldı. Bunun üzerine, Şerif ailesinin geri kalan öteki bireyleri *Selemiyye*'den ayrıldılar ve halife ve sultan Melikşah'tan İbn Mülâib'e karşı yardım isteğinde bulundular. Bunun üzerine sultandan, *Dımaşk* hâkimi Tâcüddeve Tutuş, *Haleb* hâkimi Kasımüddeve, *Urfa* hâkimi Alp-oğlu Bozan ve *Antakya* hâkimi Yağı-Sıyan'a, *Humus*'a yürümeleri ve Seyfüddeve Halef b. Mülâib'i yakalayıp kendisine göndermeleri hususunda bir emirname çıktı. Bunun üzerine adları geçen şehir hâkimleri, *Humus*'a yürüyüp kuşattılar ve İbn Mülâib'i yakalayıp sultana gönderdiler; o, Şevval 485 (Kasım 1092)'de sultan Melikşah'ın ölümüne değin hapiste kaldı; daha sonra onu, sultanın karısı Hatun serbest bıraktı. *Humus* ve kalesini Kasımüddeve Ak-Sungur teslim almış, Tâcüddeve, onu öldürüp hâkim olduğu memleketleri teslim aldığı zaman *Humus*'u Cenahüddeve Hüseyin'e vermiş idi."

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin kendisine yazıp bildirdiği şu kayıtları bize haber verdi :

"483 (1090) yılında emir Kasımüddeve, Bozan, Yağı-Sıyan ve Tâcüddeve, harekete geçerek *Humus*'a yürüyüp şehri İbn Mülâ-

ib'in elinden aldılar ve kendisini de demir bir kafes içinde sultanın huzuruna çıkarılmak üzere, gönderdiler. Sultan vefat edince İbn Mülâib kurtulup *Mısır*'a gitti; oradan geri dönüp *Efâmiye* kalesini teslim aldı ve orada 17 yıl kaldıktan sonra öldürüldü.

"484 (1091) yılında, emir Kasımüddeve, *Efâmiye* kalesini İbn Mülâib'in elinden alıp buraya *Munkiz-oğullarından* birisini bıraktı ve 10 Receb (28 Ağustos)'de *Haleb*'e döndü".

Ben (İbnü'l-Adim) bu hususta şunları söylüyorum :

Azimi'nin yukarıda zikrettiği bu kayıtları, aynı zamanda ben, onun telif edip *el-Muassal ale'l-asli'l-Mavsil* adını verdiği ve bizzat kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinden de naklettim. O, "İbn Mülâib'in *Mısır*'dan dönüp *Efâmiye* kalesini teslim alarak orada 17 yıl kaldı" demiştir. Bu, yanlıştır. Çünkü İbn Mülâib, *Mısır*'dan döndükten sonra 499 (1105) yılında öldürüldü. Eğer Azimî, onun *Efâmiye*'deki ilk valiliğini ifade etmek istemiş ise bu da doğru olamaz. Çünkü kendisi "İbn Mülâib'in *Efâmiye* kalesini teslim alıp 17 yıl oturduğunu ve sonra öldürüldüğünü" haber veriyor. Esasen *Efâmiye* kalesi, 484 ((1091) yılında onun elinden çıkmış ve kendisi de 499 (1105) yılında öldürülmüş idi. Azimi'nin ifadesine bakılırsa, *Efâmiye* kalesi, İbn Mülâib'in öldürülmesinden önce, dört yıl, üç ay onun yönetimi dışında kalmış oluyor. Esasen *Efâmiye*, Ebu'l-Mehâsin Müslim b. Kureyş zamanında, *Humus* ile birlikte İbn Mülâib'in elinde bulunuyordu³⁰⁰. Bu hususta, ben Azimi'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum :

"Safer 475 (Temmuz 1082)'de Şerefüddeve, *Humus* kalesinde İbn Mülâib'i kuşattı. Aynı yılda Şerefüddeve, onunla barış yaptıktan sonra *Haleb*'e döndü".

Ebu'l-Mugîs Munkiz b. Mürşid'in, İbnü'l-Mühezzeb'in *Tarih*'ine zeyl yazdığı *Tarih*'inde şunları okudum :

"488 (1095) yılında bir kısım *Efâmiyeli*, Efdal'e (*Mısır*'a) giderek ondan, Seyfüddeve Halef b. Mülâib'i kendilerine vali atamasını istediler. Bunun üzerine Efdal, onlara : 'Bunu yapmayınız' diyerek *Efâmiyelileri* bundan men etti ve onun ahlâksız ve kötü karakteri dolayısıyla, onları uyardı. Fakat onların 'Biz, hayvan yemlerimizi bir gece bizim için, bir gece de onun için tahsis ettik' demeleri üzerine Efdal, İbn Mülâib'i onlarla birlikte *Efâmiye*'ye gönderdi. İbn Mülâib, 22 Zülkade (23 Kasım) Çarşamba gecesi şehre vasil oldu".

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Bu dağların (*Cebelü Dürûz*) halkının çoğu *Dehrî* ve *Dürzî*³⁰¹ inançlıdır. Onlar, anne tarafından akrabalığı (*Zevatü'l-erhâm*) mubah sayarlar ve bunun haram olduğuna inanmazlar.

Ben, Havâyickeş adıyla tanınan hafız Ömer b. Muhammed el-Uleymî'nin kendi elyazisiyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları ayrıca, Uleymî'den nakline izin alan Ebû Abdullah Muhammed. b Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen en-Nessâbe de bize haber verdi. Uleymî ise bunları, tarih bilgini Ebu'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed b. Abdüllâtif b. Zureyk'in elyazisiyle yazılmış olan eserinden naklettiğini zikretmiştir. Bu kayıtlar şunlardır :

“Halef b. Mülâib, 489 (1096) yılında, *Mısır*'dan *Efâmiye*'ye geldi. Çünkü bazı *Efâmiyeliler*, *Mısır*'a gidip kendilerine bir vali atanması isteginde bulundular ve bunun da İbn Mülâib olmasını önerdiler. Bu önerilerinin kabul edilmesi üzerine İbn Mülâib, 8 Zülkade (28 Ekim) Çarşamba günü *Efâmiye*'ye gelip hâkim oldu. Sonra o, 26 Cumadelülâ 499 (3 Şubat 1106)'da öldürüldü. İbn Mülâib'i, *Haleb*'de Hakîm adıyla tanınan Münecim'in ölümünden sonra *Bâtunî* mezhebini yöneten Ebû Tâhir es-Sâig'in adamlarından olan ve *Haleb*'den gelen *Serminli* birkaç kişi öldürdü. Bunlar, aslen *Serminli* olup *Efâmiye*'de oturan İbn Kınıc³⁰² (İbnü'l-Kınıc) adlı bir *Bâtunî* dâisinin muvafakatiyle harekete geçtiler. İbn Kınıc, *Efâmiyeli* arkadaşlarıyla bu meseleyi konuşup kararlaştırarak Ebû Tahir'in adamlarını getirtti. *Efâmiyeli Bâtunîler*, onlar gelinceye değin şehir surlarında bir delik açtılar. Ebû Tahir'in adamları, *Efâmiye*'ye gelince İbn Mülâib'e rastladılar ve ona, güya yolda tesadüf ettikleri *Franklardan* aldıkları bir at ve katırı armağan edip gaza amaciyle *Rum* ülkesine gideceklerini bildirdiler. Onlar, gece oluncaya değin kalenin dışında kaldılar ve daha sonra açılan delikten içeri girdiler. İçlerinden bazılarını, dışarı çıkıp babalarından yardım istemelerini önlemek için, İbn Mülâib'in çocuklarının kaldığı odaların önlerine yerleştirdiler. Ötekiler de yukarıya İbn Mülâib'in yanına çıktılar. Bu sırada İbn Mülâib onlara doğru gelince, karnına bir darbe vuruldu, bunun üzerine o, çocuklarından birisinin odasına ulaşmak amaciyle kendini yukarıdan aşağıya atmak istedi ise de kendisine ikinci bir darbe vurulduktan bir saat sonra öldü. Bir münâdi, kalenin yüksek yerinden 'Rıdvan b.

Tâcüddevle'nin *Efâmiye*'ye hâkim olduğunu' yüksek sesle ilân ettiği sırada İbn Mülâib'in çocukları ve onun hâsları birbiri arkasından surlardan aşağı atladılar; bazıları öldürüldü, bir kısmı *Efâmiye* ile *Şeyzer* arasında yakalanıp öldürüldü. Tanrı, (İbn Mülâib'in oğlu) Musbih'i ölümden sâlim kıldı. Musbih, *Şeyzer*'e gelip İbn Munkiz'in yanında bir süre kaldı, daha sonra İbn Munkiz onu salıverdi. Bu olaylardan hemen sonra Tancred, beraberinde tutsak olan bu İbn Kınıc'ın kardeşi olduğu halde, kaleyi elegeçirmek amacıyla *Sermin*'den *Efâmiye*'ye geldi. Fakat kale halkının kendisine bir miktar para vermeyi kararlaştırması üzerine, oradan ayrıldı. İbn Mülâib'in *Dımaşk*'ta bulunan çocukları ile *Şeyzer*'de olan bir çocuğunun (Musbih), Tancred'e *Efâmiye*'de yiyecek azlığından bahsetmeleri üzerine o, Ramazan (Mayıs) ayında gelip kaleye karşı savaş için karargâh kurdu ve bu yılın sonuna değin burada kaldı; nihayet 13 Muharrem 500 (14 Eylül 1106) tarihinde *Efâmiye*'yi elegeçirdi. İbn Kınıc ve Sâig'i tutsak aldı; İbn Kınıc'ı öldürmek suretiyle cezalandırdı ve bir kısım *Efâmiyelileri* serbest bıraktı" 303.

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fenekî, Müeyyedüdevle Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid b. Munkiz el-Kinânî'nin, kendisine yazdığı mektubunda bildirdiği şu kayıtları bize haber verdi :

"*Efâmiye* halkından bir gurup *İsmâili*, bura hâkimine karşı bir hile düzenlediler, şöyle ki : Bunlardan altı kişi, güya *Franklara* ait bir at, bir katır, bazı savaş aletleri, kalkan ve örülmüş zırh elegeçirdikten sonra, bu hayvan ve aletlerle *Haleb* ilinden çıkıp *Efâmiye*'ye gittiler; cesur ve mükrim bir insan olan Halef b. Mülâib'e : 'Bizler, sana hizmet için buraya geldik, yolda bir *Frank* atlısına rastladık ve onu öldürdük, altını, katırını ve silâhını da sana getirdik' dediler. Bunun üzerine İbn Mülâib, izzet ve ikramda bulunup onları, *Efâmiye* kalesinde, surlara yakın bir odaya yerleştirdi. Onlar, daha sonra suru deldiler, çünkü işbirliği yaptıkları *Efâmiyelilere*, 24 Cumadelülâ 499 (1 Şubat 1106) Pazar gecesine değin suru delegecekleri hususunda sözveride bulunmuşlardı. *Efâmiyeliler*, surun bu delik kısmından yukarı çıkarak İbn Mülâib'i öldürdüler ve *Efâmiye* kalesine sahip oldular".

el-Adud Ebu'l-Fevâris Murhef b. Usâme b. Mürşid b. Munkiz'in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde şunları okudum :

499 (1105/6) yılında, *Efâmiye* halkı, kadı İbn Kınıc ile birlikte Seyfüddevle Halef b. Mülâib'in üzerine saldırarak öldürdüler; 24 Cumadelülâ (1 Şubat 1106)'da da çocuklarını öldürdüler".

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî, Tuslu Müeyyed b. Muhammed ve başkalarının, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Azimî'den naklen bize haber verdikleri şu kayıtları, ben onun kendi elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inde de okudum :

"499 (1105/6) yılında *Bâtıniler*, *Efâmiye* kalesine gizlice girip İbn Mülâib'i hile ile öldürdüler ve kaleye sahip oldular. Bunun üzerine *Franklar*, süratle *Efâmiye*'ye yürüyüp kuşatmaya başladılar ve sonunda kaleyi ele geçirdiler".

XIII.

Haydere b. el-Hasen

Halebli Ebû Turâb el-Adlû'l-Hatîb Haydere b. el-Hasen b. Ahmed b. Ali b. Ubeydullah b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Behlûl, *Haleb*'in ünlü bir sülâlesinden olan Usâme b. Zeyd'in oğullarından Ebû Usâme'nin oğludur. Bu aileden *Haleb*'de, ilim, hadis, edebiyat ve hitabet dallarında yetişmiş bir gurup insan bulunmaktadır. Biz, Haydere'nin dedesi Ahmed ile babasının amcası Ebu'l-Kasım el-Hüseyin'in haltercümelerini zikrettik, dedesinin dedesinin dedesi hatib Ebû Usâme Abdullah ve onun babası Muhammed b. Behlûl'ün haltercümelerini de zikredeceğiz.

Bu Ebû Turâb, açık ifadeli bir hatib olup, onun güzel ifadelerle yazılmış bir *Hutbeler Divanı* olduğu gibi, şiirleri de vardır. Kendisi İmamî mezhebli³⁰⁴ olup sultan Alp-Arslan'ın 463 (1070/71) yılında Mahmud b. Nasr b. Salih'i *Haleb*'de kuşattığı zaman, şehir camiinde (şii) hutbesi okumuştur. Fakat o, daha sonra azl edildi ise de, melik Rıdvan b. Tutuş'un, 490 (1096/97) yılında *Abbas-oğulları* (sünnî) hutbesini kaldırıp, babamın dedesi kadı Ebû Gânim'i kadılık ve hatiblik görevinden azl etmesi üzerine, *Mısırlılar* adına hutbe okutduğu zaman, ikinci kez *Haleb*'de hutbe okumuştur³⁰⁵. Fakat onun kısa bir süre sonra ihtiyar bir yaşta öldüğü söylenmiştir. Ben 435 (1043/44) yılı ile tarihlenmiş olan *Haleb Evkaftı*'na ait yazılardan (kayıtlardan) birinde Ebû Turâb'ın şahitliğini gördüm; bu da onun, 400 (1009/10) tarihine yakın, ya da daha sonraki bir tarihte doğmuş olduğunu gösterir.

Halebli Usâme-oğullarından birisi bana, Haydere'nin 475 (1082/83) yılına değin *Mısırlılar* adına beyaz giysiyle hutbe okumaya devam

ettiğini söyledi. Fakat bu böyle olmayıp doğrusu şöyledir : O, (*Haleb* emîri) Mahmud zamanında 463 (1070/71) yılında, *Abbas-oğulları* adına siyah giysi ile hutbe okumuş, sonra Mahmud, Alp-Arslan'ın kendisini kuşattığı sırada, *Mısırhlılar* adına hutbeyi değiştirmiş, daha sonra 463 (1071) yılında Alp-Arslan'ın huzuruna çıkıp ona itaat ettiği zaman da tekrar hutbeyi *Abbas-oğulları* adına değiştirmiştir ki³⁰⁶, bu hutbe, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Rıdvan devrine dek sürmüştür.

Hatib Ebû Turâb, Ebû Ubeydullah Abdürrezzak b. Ebû Nümejr el-Âbid el-Esedî'den, kendisinden de iki oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah ve Ebu'l-Ferec Abdülvâhid ile Abdullah b. Abdüsselâm en-Nâib *Haleb*'de hadis rivayeti dinlemişlerdir.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin kendi el-yazısıyle yazılmış olan eserindeki şu kayıtları bize, Azimî'den nakline izinle, Ebu'l-Yumn el-Kindî de haber verdi :

“490 (1096/97) yılında melik Rıdvan, *Haleb*'de *Mısırhlılar* adına hutbe okuttu; hatib, Ebû Turâb idi. Ebû Turâb'ın ünlü bir hikâyesi vardır : O, *Haleb*'de ikinci kez – ilk kez Sultanü'l-adil (Alp-Arslan)'ın şehri kuşattığı sırada *Mısırhlılar* adına okumuştı – *Mısırhlılar* adına hutbe okumadan ölmeyeceğini rüyasında görmüş ki, bu, gerçekten böyle olmuştur”.

Ebû Turâb Haydere'nin, oğluna okuduğu ve kendi elyazısıyle yazdığı hutbeler kitabının bir nüshasında şu hutbeleri okudum :

“Ey insanlar, büyük musibet nöbetinden, ıztırap ve korkunun meydana çıkmasından, aziz ve celil olan Tanrı'nın huzurunda, kınama ve utanma makamına varmadan önce, acele ediniz! Ümitleriniz kesilmiş, nerede ise ölüm kapınızı çalmakta, kesin gerçekler inmiş, mutlak bir Yüce seslenmekte!

Eğer yerdekilerin tümü onun olsa, o kadar da beraberinde olsa (bunlar) kendisine geleni (başına gelen musibeti), def edemezler ve fayda sağlayamazlar; ruh telef olunca, bağrışmalar yükselir, eşler dul kalır, ağıtıcılar ağıt yakar, zahmetle evinden nakli vacib olur.

Tanrı'nın en sevgili kulu, sahip olduğu bütün mallardan kendisine düşenlerini kefenine kadar cömertçe sarf eden, etrafı iyiliklerle kaplı olan, kendisini kabre tevdi edip yalnız bırakılıncaya dek kendilerini doyurmuş cömert, şerefli insandır.

İnsan, orada durumunu görür ve bir de bakar ki, orada her şey lehine değil aleyhine; Tanrı işiteni ve anlayanı, önceden yaptığı amel üzerine fırsat kaçmadan ve pişmanlık duymadan önce duyduğu şeylerden faydalanıp önünü göreni de esirgesin!”

Başka bir hutbeden :

“Ey insanlar, kalblerin, doğruluktan saptıran, gözlerin, gözyaşlarını dolduran neleri vardır? *Ensârın* nesi vardı ki, uzun uyku onları helâk etmiştir. Âhirette kurtuluşu hak ettiniz mi, ya da âhiretinizde kabahat ve günahlardan ötürü temenni edilen ceza cinsini kesin olarak öğrendiniz mi? Yoksa Tanrı'nın soruları için amellerinizle kanaat getiriyor musunuz? Yoksa basiret üzerine (akıllıca) doğru ve açık yola döndünüz mü? Yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatına mı razı oldunuz? Fakat âhiretin yanında dünya hayatının zevk ve faydası, pek az bir şeydir”.

Başka bir hutbeden :

“Ey insanlar, bu geçici dünyada kalışınız, sınırlandırılmış bir uzaklık kadardır. Dünyadaki şeylerin tümü ile uğraşmanız helâk nöbetine doğrudur. Gününüzde Rabbinize itaatte ihmaliniz, ertesi gün çıkacak engellere bir “aman” olabilir; halbuki bilmiyorsunuz ki, ruhlarınız, ölümün çağrısına cevap veriyorlar, ya da bilmiyorsunuz ki, ölüm, sizden hiç birini bırakmıyacak”.

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî, Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde'den naklen bize, şunları haber verip dedi ki :

“Kadı Ebu'l-Fazl Hibetullah b. Ahmed b. Yahya b. Ebû Cerâde, hatib Ebû Turâb Haydere b. Ebû Usâme'ye yazdığı şiirlerden bana şu beyitleri okudu :

Ondan uzaklaşmak zor geldi. Sanki o, nesirde, veya şiirde cinaslar yapmış gibidir.

Yükseldi ve parlak yıldızları nesir olarak mülküne kattı ve onu, şiir üslûbunda yazdı.

Ey, tartışmasız olarak hatiplerin biriciği, minberin güzelliği ve çağının bilgini!

Onu dinleyeni, çok beğenmesinden dolayı, içinde ayıklık da bulunan bir sarhoşlukla doğru yola yöneltirsin.

Bilmediği bir şeyde, onunla birlikte yürüyen kişi, yolunu şaşırdı, ona katılmayı umuyor.

Sözlerinde çok tenkitçi olan düzgün konuşanlar ve sözcükleri süsleyenler onun emriyle fesahatı öğrendiler.

Her sözde, belâgati aldı ve söz kendisine tutsak olduğu zaman, belâgati bayrak haline getirdi.

Ona, üstünlük, ustalık niteliğini veren kişiye, bu kolay geldi ve bu nitelikleri onda gören kişi, düşüncesindeki bütün gariplikleri açıklığa kavuşturdu.

Hatib Ebû Turâb, yukarıda zikretmiş olduğumuz gibi, ya 490 (1096/97) yılında, ya da bundan kısa bir süre sonra vefat etmiştir.

XIV.

Rıdvan b. Tutuş

Ebu'l-Muzaffer Rıdvan b. Tutuş b. Alp-Arslan b. Çağrı Bey b. Selçuk b. Dukak el-Türkî es-Selçukî, 475 (1082) yılında doğdu ve *Dımaşk*'ta babasının himayesi altında yetişti. Annesi çocuklu dul bir kadındı. Babası bu kadını, oğlu Rıdvan'a atabeg ve mürebbi yaptığı Cehahüddevle Hüseyin ile evlendirdi.

Tutuş, Berkyaruk ile savaşmak üzere, *Hemedan*'a ulaşınca, *Dımaşk*'ta bıraktığı oğlu Rıdvan'a mektup yazarak ona, *Suriye*'de bıraktığı askerlerle kendisine gelmesini emretti. Babasının emrine uyarak ona ulaşmak amacıyla, askerlerle birlikte *Dımaşk*'tan ayrılan Rıdvan, *Âne*'ye-*Enbâr* da denilmiştir - eriştiği zaman babasının öldürüldüğü haberini aldı. Bunun üzerine o, çadırlarını da bırakarak süratle geri dönüp *Haleb*'e geldi ve şhri 488 (1095) yılında, babasının veziri Ebu'l-Kasım b. Bedî'den teslim aldıktan sonra annesinin kocası (övey babası) Hüseyin'i memleket işlerini yürütmekle görevlendirdi³⁰⁷. Bu sıralarda kardeşi Dukak da *Haleb*'e gelmişti. Fakat o, kendisinin haberi olmaksızın gizlice *Dımaşk*'a giderek şehre hâkim oldu³⁰⁸.

Yağı-Sıyan ve Abak-oğlu Yusuf, askerleriyle birlikte *Antakya*'dan *Haleb*'e gelerek Rıdvan'ın hizmetine girdiler. Bunlar, Rıdvan ile birlikte, Tutuş'un nâiblerinden teslim almak üzere, *Urfa*'ya gittiler. Yağı-Sıyan ve Yusuf, Rıdvan'ın işlerini birlikte yürüt-

mek amaciyle, Hüseyin'i yakalayıp hapsedmek istedilerse de bunu (vaktinde) haber alan Hüseyin, derhal *Haleb'e* kaçtı. Her iki emîrin bu hareketinden endişelenen Rıdvan da Hüseyin'in arkasından *Haleb'e* geldi. Bunun üzerine Yağlı-Sıyan ve Yusuf *Antakya'ya* döndüler³⁰⁹.

Rıdvan, kardeşi Dukak'ın elinde bulunan *Dımaşk'ı* almak için harekete geçti. Cenahüddевle Hüseyin *Haleb'de* kalmış, Artuk-oğlu Sökmen ise Rıdvan ile birlikte *Dımaşk'a* yönelmişti. Rıdvan *Dımaşk'a* erişince Dukak, Artuk-oğlu Necmüddin İlğazi'yi hapsedti³¹⁰. *Dımaşk* harekâtının kendi lehine gelişmemesi üzerine Rıdvan, derhal *Haleb'e* döndü, Sökmen ise *Beytûlmukaddes (Kudüs)'e* giderek şehri kardeşi İlğazi'nin nâiblerinden teslim aldı.

Abak-oğlu Yusuf *Haleb'e* Rıdvan'ın yanına gelerek orada ikamete başladı. Fakat ondan korkup kuşkulanmaya başlayan Rıdvan ve Hüseyin, Micenn el-Fev'i'ye emir vererek Yusuf'a saldırtıp öldürttüler. Bundan sonra Rıdvan ve Hüseyin, *Tellü Bâşir*³¹¹ ve *Şeyhü'd-deyr'i*³¹² Yağlı-Sıyan'ın nâiblerinden teslim aldılar ve *Antakya* topraklarına karşı saldırılarda bulundular, daha sonra da *Dımaşk* üzerine yürüdüler. Fakat Yağlı-Sıyan'ın *Dımaşk'a* Dukak'a yardıma gitmesi üzerine, burasını ele geçirme hususunda azmi ve ümidi zayıflayan Rıdvan, *Beytûlmukaddes'e* yöneldi; Dukak, Tuğ-Tegin ve Yağlı-Sıyan kendisini izlemeye başladılar. Rıdvan'ın askerleri telef olmak üzere idi. Bu nedenle Hüseyin ve arkasından da Rıdvan, çöl yoluyla *Haleb'e* kaçtılar, daha sonra Sökmen de aynı yolla *Haleb'e* geldi. Dukak ve Tuğ-Tegin'in *Haleb* yörelerine gelmeleri üzerine Rıdvan, *Sümeysat (Samsat)* hâkimi İlğazi-oğlu Süleyman'dan yardım istedi, o da çok sayıda askerle *Haleb'e* geldi. İki taraf askerleri *Kınnesrin'de Kuvayk* ırmağı yöresinde karşılaştılar. Yapılan savaş sonunda (yenilgiye uğrayan) Dukak ve Tuğ-Tegin *Dımaşk'a*, Yağlı-Sıyan da *Antakya'ya* kaçtılar³¹³.

Rıdvan'ın kendi hakkındaki niyet ve tutumunun değişmesi üzerine Hüseyin, Rıdvan'ın annesi olan karısı ile birlikte *Haleb'den Humus'a* kaçtı. Bundan sonra *Franklar*, *Antakya'ya* yeniden saldırı-maya başladılar. (Şehir hâkimi) Yağlı-Sıyan, melik Rıdvan'ın hizmetine girmek üzere *Haleb'e* geldi. Rıdvan, Yağlı-Sıyan'ın kızı Çiçek Hatun ile evlendi.

Franklar *Antakya'ya* karşı karargâh kurup *Haleb* topraklarına akınlara giriştiler. Yağlı-Sıyan'ın oğlu, *Franklara* karşı yardım is-

temek için *Haleb*'e geldi. Bunun üzerine *Rıdvan*, *Haleb* ve *Sökmen*'in askerlerini onunla birlikte (*Antakya*'ya) gönderdi. Hazırlıksız bir durumda *Franklar*la karşılaşan bu kuvvetler, yönetimi *Ermeni* ahalinin eline geçmiş olan *Hârim*'e çekildiler. Artuk-oğlu *Sökmen*, bu seferden dönüşünde *Rıdvan*'dan ayrılıp *Dukak* ile birlik oldu ³¹⁴. *Frankların* *Antakya*'yı istilâ etmeleri üzerine durumu zayıflayan *Rıdvan*, *Haleb*'de mezheplerini açıkça yayan *Bâtınîlere* yanaşarak onlarla dost oldu ve bu nedenle *Bâtınîler* de *Haleb*'de bir propaganda merkezi (*Dâru'd-da've*) kurdular. Onun bu davranışı dolayısıyla *İslâm* hükümdarları, *Rıdvan*'a mektuplar yazdılarsa da o, bunlara hiç aldırmıyormeyip *Bâtınîlerden* ayrılmayarak onlarla dostluğunu sürdürdü ³¹⁵.

Franklar, *Rıdvan*'a karşı kuvvetli bir duruma gelince *Rıdvan*, *Beytü'l-mal*'e ait emlakten bazılarını *Haleblîlere* sattı, böylece o, *Haleblîlerin* kendisine yakınlığını kazandığı gibi, *Haleb*'de mülklere sahip olmaları nedeniyle de onların şehirde kalmalarını sağlamış oldu. Öyleki bir kısım *Haleb* halkına, *Haleb* ekimlik topraklarından 60 parça boş araziye bir saat içinde sattı ve her arazinin sınırını, alıcısını ve değerini gösteren bir mektup (tapu) kaleme aldı. Bu mektup, babama –Tanrı rahmet eylesin– ait öteki mektuplar gibi bende bulunmaktadır ³¹⁶.

Melik *Rıdvan* cimri olup parayı severdi ve onu asla sarf etmek istemezdi. Bu yüzden kendisinin emîr ve kâtipleri onu “habbe babası” diye lâkaplardı. *Rıdvan*'ın böyle oluşu, onun durumunu zayıflattığı gibi, *Franklar* ve *Bâtınîlerle* olan ilişkilerini de bozdu. *Rıdvan*, eskiden *Haleb*'de mevcut olmayan gümrük, mal ve toprak vergileri koydu. Fakat bütün bunlara rağmen *Haleblîlere* karşı iyi ve lütufkâr davranırdı. Bu konuda bana şunlar anlatıldı :

“Bir gün *Rıdvan*, *Irak Kapısı*'ndan çıkıp gitmek üzere atıyla hareket etti. *Irak Kapısı*'na yakın olan ve sur içinde bulunan *el-Mermâ*'ya geldiği zaman, bir kadının başka bir kadına : ‘Ey *Zeliha*, gel Melik'e yardım et’ diye bağırdığını duymuş, bunun üzerine atını durdurup bir saat beklemiş, sonra etrafa bakmış, kimseyi göremeyince : ‘Hani o *Zeliha* nerede?, ona söyleyiniz, ya bize gelip yardım etsin, ya da gitsin’ demiştir. Bu, böyle bir Melik'in, en olgun ve güzel davranışlarından birisidir”.

Babam, babasının (dedemin) kendisine haber verdiklerini, bana şöylece anlattı :

“Babam Ebû Ganim’in köyü *Akdâr*³¹⁷ ile kadı Ebu’l-Fazl b. el-Haşşâb’ın köyü ‘*Abteyn*³¹⁸ arasındaki sınır konusunda babamla İbnü’l-Haşşâb arasında anlaşmazlık çıktı ve sorun daha da büyüyerek her ikisi arasında kırgınlık ve düşmanlık husule getirdi. Melik Rıdvan, durumdan haberdar olunca onlara : ‘Ben ikinizle birlikte bizzat gidip sınırınız üzerinde duracağım’ dedi. Her ikisi, Rıdvan ile birlikte gittiler; Rıdvan, onlarla birlikte sınır üzerinde durdu ve onlardan birisine : ‘Nereye değin sınır iddia ediyorsun?’ diye sorunca o da : ‘Şuraya dek’ diye cevap verdi. Rıdvan, bu kez ötekine : ‘Sen nereye değin sınır iddia ediyorsun’ deyince o da : ‘Şuraya dek’ dedi. Bu kez Rıdvan, her ikisine : ‘Kendinizin olduğunu iddia ettiğiniz yerlerin yarılarını bana hibe etmenizi istiyorum’ dedi. Bunun üzerine her ikisi de Rıdvan’a olumlu cevap verdiler. Böylece her ikisinin, iddia ettikleri sınırın yarılardan, Rıdvan lehine vazgeçmeleri sonucunda, anlaşma oldu ve dolayısıyla Rıdvan, anlaşmazlık konusu olan sınırı, her ikisini de razı edecek biçimde saptadıktan sonra *Haleb*’e döndü. Bu, tarihlere yazılması, kaydedilip zikredilmesi gereken Rıdvan’a ait unutulmaz, güzel hareketlerden birisidir”.

İskenderiyeli Şerif İdris b. el-Hasen el-İdrisi’nin elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum :

“Şeyh Ebu’l-Hasen b. el-Mavsil, bana Şerif Eminüddin Ebû Talib Ahmed b. Muhammed en-Nakib el-Hüseynî el-İshaki’nin evinde, seleflerinden birisine ait notlardan şunları söyleyerek yazdırdı :

‘Rebiülevvel 505 (Eylül 1111)’de *Haleb*’e beraberinde, beş yüz yük çeşitli ticaret malları bulunan *Hucendli* Ebû Harb İsa b. Zeyd b. Muhammed adında fakih bir tâcir olan ulu bir kişi geldi. Bu zat, *İsmailîlere*³¹⁹ çok sert davranır, onlara karşı mücadele edenlere pek çok para vermek suretiyle yardım eder ve aleyhlerinde aşırı derecede çaba gösterirdi. Ebû Harb, etrafında köle ve hizmetkârları olduğu halde, adamlarıyla birlikte gidip yükleri gözden geçiriyordu. Kendisi, Ahmed b. Nasr er-Râzî adlı bir *Bâtunîyi Horasan*’dan beraberinde getirmişti. Bunun kardeşi, Ebû Harb’in adamları tarafından öldürülmüş idi. Bu *Bâtunî Haleb*’e gelince, Rıdvan’ı baskı ve etkisi altında bulunduran buradaki *Melâhide*³²⁰ reisi Ebu’l-Feth es-Sâig’i arayıp buldu (ve durumu anlattı). Bunun üzerine Ebu’l-Feth, melik Rıdvan’ın katına çıkarak kendileriyle (*Melâhide*) Ebû Harb ara-

sında cereyan etmiş olan şeyleri ona anlattı ve onu, fakihin mallarını almaya teşvik etti; kendisinin, *Melâhîde* düşmanlığı ile tanınmış bir kimse olması dolayısıyla, bu hususta herhangi bir töhmet ve suçlamadan beri olacağını bildirdi. Bunun üzerine sevincinden uçan Rıdvan'ın Ebû Harb'in mallarına sahip olma hususunda fırsattan istifade etmek istemesi sonucunda Ebu'l-Feth, bu işi yapmayı üstlenen kullarını (Ebû Harb'e karşı) gönderdi. Ahmed b. Nasr er-Râzî, fakih Ebû Harb İsa'ya doğru gidip ona saldırdı. Bunun üzerine Ebû Harb, onu görünce kullarına ve arkadaşlarına : 'Bu, bizim yoldaşımız değil mi?' diye sorunca onlar da : 'Odur, odur' dediler ve derhal ona saldırıp öldürdüler. *Halebli Bâtunî* Ebu'l-Feth'in adamlarından bir gurup, Ebû Harb'e saldırdıysa da onlar da birer birer öldürüldüler. Bundan sonra Ebû Harb : 'Bu acımasız, gaddar *Bâtunîye* karşı Tanrı'dan yardım isteyişimiz, arkamızdaki korkulardan bizi emin kıldı. Biz, kendilerine güvenilir kimselerin yanına geldikse de bize, bizi öldürecek kimseler gönderildi' dedi. Bunun üzerine Ebû Harb'in adamları, Rıdvan'a gidip onun söylediklerini haber verdikleri zaman Rıdvan, şaşkına döndü. Öte yandan sünniler, Ebû Harb'e giderek "Kendisine karşı yapılan bu hareketin doğru olmadığını" bildirip (olayı) kınadılar. Ayrıca sünni ve şii gençler, *Bâtunî* gençlere saldırıp onları öldürdüler. Bu durum, melik Rıdvan'a bildirildi ise de o, bu olayı kınamaya cesaret edemedi. Ebû Harb *Haleb*'de bir süre kalıp atabeg Zahîrüddin (Tuğ-Tegin) ve öteki *Suriye* hükümdarlarına mektuplar yazarak başına gelenleri bildirdi. Bu hükümdarlar da Rıdvan'a elçilerle mektuplar gönderip Ebû Harb'e yapılan muameleden dolayı kendisini kınadılar. Bunun üzerine Rıdvan, olayı kınadıktan başka, bu zat hakkında kötü niyetinin olmadığı hususunda ant içti. Öte yandan Ebû Harb, *Suriye* hükümdarlarından Rıdvan'a gelen elçilerle birlikte *Haleb*'den ayrıldı. Elçiler onun güvence içinde yoluna devamını sağladılar; o önce *Rakka*'ya, daha sonra da memleketine gitti. *Haleb* halkı, bu zatın başına gelenlerden daima bahs ederdi. Rıdvan, bu davranışıyle halkın gözünden düştü. O günden beri halk, *Bâtunîlere* saldırmaktan geri kalmadı".

Zeyd b. el-Hasen, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'den naklen bize, 501 (1107/8) yılı olayları arasında, şunları haber verdi :

"Bu yılda, Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ın, *Bâtunîlerin* tarafını tuttuğu, onlara yaklaşıp eğilim gösterdiği ve bu nedenle Sultan (Mu-

hammed Tapar)'ın meclisinde kınandığı haberi geldi. Rıdvan, bu haberi alınca *Bâtını* Ebu'l-Feth'in kardeşi-oğlu Ebu'l-Ganâim'e yandaşlarıyla birlikte *Haleb*'den çıkıp gitmesini emretti. *Bâtuniler*, yandaşlarından bir kısmının kaçırılıp, bir kısmının da öldürülmesi üzerine, *Haleb*'den süratle uzaklaştılar".³²¹

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Rıdvan, *Haleb*'e hâkim olunca babasından olan iki kardeşini öldürdü. Kendisi ölüp de yerine oğlu Alp-Arslan melik olunca, o da suret bakımından insanların en güzellerinden olan iki kardeşini öldürdü. Bak, bu, ne garip bir benzeyiştir!

Tuslu Müeyyed b. Muhammed b. Ali, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'den naklen bize, şunları haber verdi :

"490 (1096/97) yılında Micennü'l-Muvaffak, melik Rıdvan'a karşı ayaklandı. Başlangıçta *Halebliler* onunla birlik oldularsa da sonradan ondan ayrıldı. Micenn gizlenmeye çalıştı ise de melik Rıdvan, kendisiyle birlikte yandaşları ve çocuklarını yakalattı ve Zülkade (Ekim) ayında mallarına el koydu; daha sonra onlara çeşitli işkenceler yaptırdıktan sonra, önce Micenn'i, daha sonra da onun cesedi etrafında ötekileri öldürttü³²².

"Bu yılda melik Rıdvan'a *Mısır* elçisi gelip (halife) el-Müsta'li'den armağan ve hil'atler getirdi. Rıdvan, *Mısırlılar* adına bir ay süreyle hutbe okuttu ise de sonradan bundan vazgeçti.

"493 (1100) yılında *Franklar*, melik Rıdvan'ı *Kellâ* denilen yerde yenilgiye uğrattılar. *Müslümanlar* kalabalık, *Franklar* ise yüz atlı idiler. *Franklar*, *Müslümanların* birçoklarını öldürüp birçoğunu da tutsak aldılar. Bu yenilgi, 5 Şaban (15 Haziran) Cuma günü vukubuldu³²³.

"498 (1104/5) yılında *Franklar*, melik Rıdvan'ı *Artah*³²⁴ topraklarındaki *Aynu Seylû*'da³²⁵ yendiler. Bu çarpışmaya *Artah* kalesi neden oldu. *Franklar* burasını almak amacıyla harekete geçince, melik Rıdvan da atlılardan başka topladığı çok sayıdaki yaya kuvvetlerle birlikte *Artah*'a yardıma gitti. Perşembe günü yapılan çarpışmalarda Rıdvan'ın atlıları bozuldu, yayaları da teslim oldu ve çok sayıda asker öldürüldü. Bu savaşta *Haleblilerden* büyük bir gazi topluluğu -Taurı onlara rahmet eylesin- yok olup gitti, bunlardan daha çoğu da bozulup kaçtı."

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki : Haber aldığıma göre, bu savaşta *Müslümanlardan* atlı ve yaya olmak üzere, üç bin iki yüz kişi öldürüldü; *Artah'ta* bulunan *Müslümanlar* buradan kaçtılar.

Franklar, *Haleb* topraklarına yürüyerek yağma ve talan hareketlerinde bulunup halkını sürdüler ve tutsak aldılar. Bu yüzden *Leylûn*³²⁶ dağından *Şeyzer'e* değin olan *Haleb* topraklarında huzur bozuldu, emniyet ve sükûnun yerini korku aldı. *Cezr*³²⁷ ve *Leylûn* ahalisi, *Haleb'e* kaçarken arkalarından yetişen *Frank* atlıları bunların çoğunu tutsak alıp bir kısmını da öldürdüler. *Haleb* topraklarında vukubulan bu facia, daha önceki *Kellâ* felâketinden daha büyük idi³²⁸.

Frank Tancred, *Leylûn'a* bağlı *Tellü Ağdı*³²⁹ üzerine yürüyerek ele geçirdi, *Haleb'e* bağlı geri kalan kaleleri de aldı. Böylece melik Rıdvan'ın elinde kible yönündeki yerlerden yalnız *Hama*, batıda ise hiç bir yer kalmadı; ancak Rıdvan'ın elinde kalan doğu ve kuzeydeki yerler de güvenlik içinde değillerdi. *Haleb'de* yaşayan halk da güç ve sıkıntılı bir durumda idi. Şehir halkından bazı kimseler, *Bağdad'a* giderek yardım isteğinde bulundular; *Müslüman* askerlerinin *Franklara* karşı kendilerine yardıma gelmesini isteyerek Cuma günleri, camilerde hatiplerin hutbe okumalarına engel oldukları gibi, bazı minberleri de kırıp parçaladılar³³⁰. Bunun üzerine sultan Muhammed b. Melikşah, kumandanları *Musul* hâkimi Mevdud, Ahmedîl el-Kürdî ve Sökmen el-Kutbî olan büyük bir ordu hazırlattı. Sökmen *Haleb'e* gelmeden yolda öldü. Ordu *Haleb'e* erişince Rıdvan, şehir kapılarını onların yüzüne kapadı ve şehri teslim etmemeleri için halktan rehinelere alıp kaleye götürdü. Ayrıca o, hizmetinde bulunan bir kısım askerlerle *Bâtınilerden* bazılarını şehir surlarını korumakla görevlendirdi ve halkın surlara çıkmalarını yasakladı. Surdan aşağı ısıklık çalan bir adamın “emirle” boynu vuruldu ve yine sur üzerinde giysisini çıkarıp başkasına atan bir kişinin de “surdan aşağı atılması” emredilip atıldı. *Haleb* kapıları onyediyi gece kapalı kaldı. Şehir halkı üç gece yiyecek bir şey bulamayıp aç oturdu. Hırsızlar çoğaldı, şehir ilerigelenleri canlarından endişe etmeğe başladılar. Melik Rıdvan yönetiminin böylece kötüleşmesi nedeniyle, ahali kendi aralarında, onun aleyhine konuşuyor, küfür edip dil uzatıyor ve ayıplıyorlardı. Bu durum karşısında Rıdvan'ın, halkın şehri teslim etmesinden dolayı endişesi arttı. Bu nedenle halk arasına atlı kolcular saldı; ayrıca şehir dışındaki askerlere karşı hırsız ve çapulcular gönderdi; bunlar ordugâhtan ayrılp yalnız kalan

askerleri yakalayıp kaçırıyorlardı. *Haleb* dışındaki bu ordu, *Haleb* topraklarında *Frankların* yağmalarından arta kalan şeyleri yağma ve mahv ettikten sonra Safer 505 (Ağustos 1111) sonunda *Frank* istilâsına uğrayan *Maarretünnu'man*'a hareket etti. Ordu burada birkaç gün kaldı, bu sırada, atabeg Tuğ-Tegin onların yanına geldi. Bunun üzerine Rıdvan, bazı ordu mensuplarına mektup gönderip Tuğ-Tegin aleyhine onları fitneledi. Kendisine karşı düşmanlık gösterilmesi üzerine Tuğ-Tegin, Mevdud'un himayesine sığındı, o da ona, muhaliflerine karşı durmak suretiyle, dostluk ve vefa gösterdi. Tuğ-Tegin, kendisine cephe alanlara armağanlar gönderip "*Trablus'a* yürümeleri halinde kendilerine para yardımında bulunacağını" önermişse de onlar, daha ileri gitmek istemediler. Orduda bulunan Ahmedîl, Porsuk-oğlu Porsuk ve Sökmen, askerleriyle birlikte *Fırat* ırmağı yönüne gittiler. Atabeg ile kalan Mevdud, onunla birlikte *Maarretünnu'man*'dan *Âsi* ırmağı yönüne hareketle *Celâlî*'ye saldırıda bulundular. Bu sırada *Franklar* da *Efâmiye*'ye karşı karargâh kurarak Baudouin, Tancred ve Saint-Gilles'in oğlu hep birlikte *Müslümanlara* karşı harekete geçtiler. Bunun üzerine Ebu'l-Asâkir Sultan b. Munkiz, ailesi ve askerleriyle *Şeyzer*'den çıkıp Mevdud ve Tuğ-Tegin ile birleşerek *Franklara* karşı yürüdüler. *Müslüman* atlıları, *Frankları* kuşattılar; *Türkler* de su kaynaklarının yollarını şiddetle çevirerek onların suya ulaşmalarına engel oldular. Bunun üzerine *Franklar*, birbirlerini savunarak kaçtılar³³¹.

Tancred'in *Azâz* kalesine saldırması üzerine Rıdvan, ona, bundan vazgeçmesi için *Haleb* gelirlerinden 20 bin altın, at ve dâha başka şeyler vermeyi önerdi ise de o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Rıdvan, atabeg Tuğ-Tegin'e yakınlaşmayı uygun görerek onu *Haleb*'e davet etti. Bu daveti kabul edip *Haleb*'e gelen Tuğ-Tegin ile Rıdvan, "asker ve para bakımından birbirlerine yardımda bulunma" hususlarında antlaşma yaptıktan başka, "Tuğ-Tegin'in *Dımaşk'ta* Rıdvan adına hutbe okutup para bastırması" da kararlaştırıldı. Fakat Rıdvan, bu antlaşmaya sadakat göstermedi. Zira *Suriye*'ye gelen Mevdud, *Franklara* karşı "cihat" konusunda Tuğ-Tegin ile bir antlaşma yaptı ve melik Rıdvan'dan yardım isteğinde bulundu ise de Rıdvan, bu yardımı geciktirdi; ancak, *Müslüman* kuvvetlerinin *Frankları* yendiği olaydan³³² sonradır ki, Rıdvan, onlara yüz atlıdan daha az bir kuvvet gönderdi. Böylece o, Tuğ-Tegin ile yaptığı antlaşma ve vaade sadakat göstermedi. Bunun üzerine atabeg, onu kınadı ve

Rebiülevvel 507 (Ağustos / Eylül)'de onun adının, “*Dımaşk*'ta okunan hutbelerden ve basılan paralardan kaldırılmasını” emretti³³³.

Süleyman b. el-Fazl b. Süleyman, hafız Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen'in, kendisine şunları haber verdiğini bize bildirdi :

“Rıdvan b. Tutuş b. Alp-Arslan b. Çağrı, Bey b. Selçuk b. Tukak et-Türkî, babasının *Rey* kentine yöneldiği sırada, *Dımaşk*'ta bulunuyordu. Babasının bir mektup yazarak kendisini çağırması üzerine Rıdvan, yola çıktı ve *Enbâr*'da iken babasının öldürüldüğü haberini aldı ve derhal *Haleb*'e dönüp Cenahüddevle Hüseyin'in 488 (1095) yılında yönetimini ele geçirdiği şehri, vezir Ebu'l-Kasım'dan teslim aldı. Daha sonra Rıdvan, kardeşi Dukak'ın ölümü üzerine, *Dımaşk*'a yürüyerek kuşattı ve sonunda ‘şehirde, kendi adına hutbe okutup para bastırılması’ hususunu kararlaştırdı; bununla birlikte işleri yoluna girmedi, bu nedenle *Haleb*'e dönüp orada ikamete başladı³³⁴; *Franklara* karşı savaşlarda, övülmeye değer işler başaramadı. Bu nedenle, o *Haleb*'de *Bâtınîlere* yakınlık gösterip onlardan yardım isteğinde bulundu. Daha sonra da atabeg Tuğ-Tegin'i *Haleb*'e davet ederek onunla dostluk kurup iyi ilişkilerde bulundu. Bunun sonucunda Tuğ-Tegin'in *Dımaşk*'ta Rıdvan adına hutbe okutup para bastırması hususu, her ikisi arasında karara bağlandı ise de Rıdvan'ın ahdinde vefa göstermemesi üzerine, adı hutbeden kaldırıldı.

“Rıdvan *Haleb*'e hâkim olunca Tutuş'un çocukları olan Ebû Talib ve Behram adlı iki kardeşini öldürdü. Kendisi de 28 Cuma-delâhır 507 (10 Aralık 1113)'de vefat etti”.

Ebu'l-Yumn el-Kindî'nin, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'den naklen bize haber verdiği şu kayıtları, ben, Azimî'nin elyazısıyla yazılmış olan eserinden de naklettim :

“507 (1113) yılında *Haleb* hâkimi melik Rıdvan b. Tâcüddevle vefat etti, yerine oğlu Tâcüddevle Alp-Arslan geçti. Aynı yılda, Tâcüddevle b. melik Rıdvan, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki Melikşah ve İbrahim adlı iki kardeşini öldürdü”. Fakat ben (İbnü'l-Adim), İbrahim'in bir süre daha yaşadığını tesbit ettim; hattâ onun oğlunu – adının Mubarek olduğunu sanıyorum – *Haleb*'de gördüm. Bununla birlikte gerçeği, Tanrı herkesten daha iyi bilir.

Mardin'de müellifinin elyazısıyla yazılmış olan nüshası elime geçen ve *Dârah* Reis Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. el-Fazl tarafından tertib

ve tanzim edilen bir *Tarih* kitabında müellif, melik Rıdvan b. Tutuş'un 508 (1114) yılında *Haleb*'de vefat ettiğini ve yerine oğlu (Alp-Arslan) el-Ahras'ın geçtiğini" kaydetmiştir.

Faydalı bulup kaydettiğim bir notta şunlar yazılıydı :

"Rıdvan, *Haleb*'de şiddetle hastalanıp 28 Cumadelâhır 507 (10 Aralık 1113) tarihinde vefat etti ve *Meşhedü'l-Melik*'e gömüldü. Ölümü dolayısıyla *Haleb* yönetimi bozuldu; dost ve arkadaşları, onun ölümüne çok üzüldüler. Söylendiğine göre Rıdvan, hazinesinde altın, gümüş, alet, mal ve kap-kacak olmak üzere 600 bin altın değerinde eşya bırakmıştır".

Hemedanlı Muhammed b. Abdülmelik'in telif ettiği *Unvanü's-siyer* adlı eserde şunları okudum :

"Ebu'l-Muzaffer Rıdvan b. Tutuş, babası Tutuş'un 488 (1095) yılında öldürülmesinden sonra 19 yıl ve birkaç ay *Haleb*'e hâkim oldu ve Cumadelâhır 507 (Aralık 1113)'nin son Çarşamba günü, seher vakti, 32 yaşında olduğu halde, vefat etti. O, altın, gümüş ve mal olarak takriben bir milyon altın değerinde eşya bırakmıştır".³³⁵

XV.

Alp-Arslan b. Rıdvan

Muhammed adını da alan *Tâcüddevle el-Ahras* lâkaplı Ebû Şucâ Alp-Arslan b. Rıdvan b. Tutuş b. Alp-Arslan b. Çağrı Bey b. Selçuk b. Tukak; daha önce zikrettiğimiz (sultan) Alp-Arslan, onun babasının dedesidir.

Babası Rıdvan öldüğü zaman *Haleb*'e hâkim olan Alp-Arslan, henüz bir çocuk olduğu için, devlet işlerinin yürütülmesi işini, babasının hâdimlerinden Yâyâ adıyla tanınan Lülü adında beyaz bir hâdim üzerine aldı. Daha henüz bir yıl geçmeden Lülü el-Yâyâ'nın onayı ile Alp-Arslan, köleleri tarafından *Haleb* kalesinin ortasında öldürüldü. Alp-Arslan, peltek olup iyi konuşamadığından kendisine dilsiz (*Ahras*) denmiştir. O, mahv edici, zâlim, aklı kısa, kan dökücü ve isyankârlığa düşkün bir insan idi³³⁶.

Babamdan -Tanrı rahmet eylesin- onun hakkında şunları işittim :

"*Tâcüddevle el-Ahras* b. Rıdvan, emîr ve askerlerden bir kısmını toplayıp, kalede kendisini görebilecekleri bodrum odası, ya da

imalâthaneye benzeyen bir yere götürdü ve hepsi içeri girince onlara : ‘Burada hepinizin boyunlarını uçuracak olan bir insan hakkında ne söylemek istersiniz?’ deyince onlar, öldürüleceklerine tam anlamıyla inandıklarından dolayı ona yalvarıp yakardılar ve : ‘Ey Efendimiz, biz senin hükmün ve buyruğun altında olan köleleriniziz’ diyerek oradan kendilerini çıkarıncaya dek Alp-Arslan’a yumuşak davranıp bağlılık gösterdiler. Fakat daha sonra canlarından endişe ettikleri için onu, hep birlikte karar verip öldürdüler’’³³⁷.

Emîr Bedran b. Cenahüddevle Hüseyin b. Mâlik b. Sâlim, bana, şunları söyledi :

“Dedem Mâlik, Alp-Arslan’ın öldürülmesine karar veren emîrler arasında idi. Kaleden indiği zaman canından korkusu nedeniyle şehirde oturmaktan vazgeçerek *Haleb*’den ayrılıp *Câber* kalesine³³⁸ gitti.

“Alp-Arslan öldürülünceye dek emîrlerin çoğu, onun hizmetinden *Haleb*’den ayrıldılar. Onun babasının kölesi olan hâdim Lülü, bazı emîrlerle birlikte bu cinayeti hazırlayıp Alp-Arslan’ı öldürdüler. Fakat daha sonra Lülü, korkup kaledeki mal ve paralarını alarak doğu memleketlerine gitmek üzere, *Haleb*’den ayrıldı. *Deyrû Hâfir*’e³³⁹ geldiği zaman Sungur el-Çökürmüşî : ‘Tâcüddevle’yi öldürüp mal ve paralarını alarak kaçmakta olan Lülü’yü böyle mi bırakıyorsunuz?’ dedi ve daha sonra Türkçe olarak ‘Tavşan, tavşan’ diye bağırınca beraberindekiler Lülü’yü ok atarak öldürdüler³⁴⁰.

“Lülü *Haleb*’den kaçtığı zaman şehir kalesi, iki gün Rıdvan’ın kızı Âmine Hatun’un elinde kaldı. Fakat Lülü öldürülünce Sultan-Şah b. Rıdvan’ı melik yaptılar”. Aynı şekilde Bedran bana şunları da söyledi :

“Kardeşinin öldürülmesinden sonra yerine, Sultan-Şah’ı getiren Lülü idi. Lülü, bir yıl sekiz ay daha kalıp Sultan-Şah’ın devlet işlerini yönetti”.

Hemedanlı Muhammed b. Abdülmelik’in telif ettiği *Unvanü’s-siyer* adlı kitapta şunları okudum :

“Ebû Şucâ Muhammed b. Rıdvan, babasından sonra yerine geçti. İyi konuşamazdı. 19 yaşında iken *Haleb* yönetimini eline geçirdi ve babasının adamlarından birçoklarını öldürttü. Bunun üzerine kendisinin yakınlarından olan hâdim Lülü, Receb 508 (Ocak 1114)’de

Alp-Arslan'ı öldürdü. Onun *Haleb*'de bir yıllık hükümdarlığı vardır”.

Bedran b. Hüseyin b. Mâlik, bana şunları söyledi :

“Bir gün Tâcüddevle el-Ahras'ın, *Aynü'l-mubareke* semtine giderek orada çadır kurdurup beraberinde götürdüğü kırk cariye'nin hepsi ile o gün münasebette bulunduğunu haber aldım”.³⁴¹

Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Hibetullah b. Muhammed, *Dımaşk*li hafız Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen'den naklen, bize şunları haber verdi :

“Alp-Arslan b. Rıdvan b. Tutuş b. Alp-Arslan et-Türkî, babası Rıdvan'ın Cumadelâhır 507 (Aralık 1113)'de ölümünden sonra, 16 yaşında bir çocuk iken *Haleb* emîri oldu ve devlet işlerinin yönetimini, babasının Lülü adındaki hâdimi üzerine aldı. Alp-Arslan, *Haleb* halkına konulmuş olan bazı yeni vergileri kaldırdı. O, Melikşah ve Mubarek adlı iki kardeşini öldürttüğü gibi, babasının zamanında *Haleb*'de, mezheplerinin açıkça propagandasını yapmış olan *Bâtınî*lerden bir kısmını öldürttü; daha sonra da *Dımaşk* emîri Tuğ-Tegin'e mektup yazarak kendisine şefkat ve yakınlık göstermesini istedi; Tuğ-Tegin bunu kabul ile ona olumlu cevap verdi ve Alp-Arslan'ın adını, aynı yılın Ramazan (Şubat 1114) ayında *Dımaşk* minberlerinde hutbede okuttu. Daha sonra Alp-Arslan, aynı ay, *Dımaşk*'a gitti. Tuğ-Tegin ve *Dımaşk* halkı, onu en iyi giysiler giyerek karşıladılar. Tuğ-Tegin, *Dımaşk* kalesine yerleştirerek ona pek çok izzet ve ikramda bulundu. Alp-Arslan, orada birkaç gün kaldıktan sonra beraberinde Tuğ-Tegin olduğu halde Şevval (Mart) ayında *Haleb*'e geri döndü. Fakat Tuğ-Tegin, *Haleb*'de beklediği ilgiyi görmeyince şehirden ayrılp *Dımaşk*'a geri döndü³⁴².

“Alp-Arslan'ın *Haleb*'deki tutum ve davranışları bozuldu, kötü işler yapmağa ve kadınlara tecavüz etmeğe başladı. Ondandır korkmaya başlayan Lülü el-Yâyâ, onu, 2 Rebiülâhır 508 (5 Eylül 1114)'de şehir kalesinde öldürttü ve yerine, altı yaşında bir çocuk olan kardeşini getirdi. Lülü, öldürüldüğü 510 (1116) yılına dek *Haleb*'de kaldı”.

el-Adud Murhef b. Usame b. Munkiz'in elyazısı ile yazılmış olup elime geçen ve içinde, haltercümeleri hakkındaki olaylarla ilgili notlar bulunan bir mecmuada “el-Ahras b. melik Rıdvan, 5 Rebiülâhır 508 (8 Eylül) Pazartesi günü öldürüldü” kaydını okudum.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki : İçinde basiret sahiplerine ibret olan garib ve acaib hallerden birisi de şudur : Rıdvan, *Haleb*'e hâkim olunca iki kardeşini öldürtmüş idi. Aynı olay, kendisinden sonra da vukubuldu: Alp-Arslan, kendisinin yerine geçtiği zaman, Rıdvan'ın oğlu olan iki kardeşini öldürttü.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin kendi elyazısiyle yazılmış olan eserinden naklettiğimiz şu kayıtları, Ebu'l-Yumn el-Kindî de ondan naklen bize haber verdi :

“507 (1113) yılında melik Rıdvan *Haleb*'de öldü, yerine oğlu Alp-Arslan geçti, hâdim Lülü de atabeği oldu. İşlerin düzene sokulması için hâdim ve hâslardan birçokları öldürüldü³⁴³. Alp-Arslan iki kardeşini de yakalatıp hapsetti.

“Aynı yılda, Tâcüddevle b. melik Rıdvan, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki iki kardeşi Melikşah ve İbrahim'i öldürttükten başka, babasının hâdimi Altun-Taş el-Micennî ile hacip Alf(Alp)-Tegin'i öldürttü. Halkın ondan endişe ve korkuya kapılması üzerine, hâdimi ve atabeği Lülü, onun öldürülmesine ön-ayak oldu”. Azimî sözüne şöyle devam ediyor : “508 (1114) yılında *Haleb* hâkimi Tâcüddevle Alp-Arslan b. Rıdvan, atabeği hâdim Lülü'nün çabasıyla *Haleb* kalesindeki odasında öldürüldü ve yerine kardeşi melik Sultan-Şah b. Rıdvan getirildi”.

Azimî'nin, öldürülen iki kardeşin adlarını Melikşah ve İbrahim olarak zikretmesi yanlışır. Bu iki kardeş Melikşah ve Mubarek olacaktır. İbrahim'e gelince o, dilsiz olup Rıdvan'ın neslinden bugüne değin kalan tek çocuktur.

XVI.

Ebû Ali b. Ammâr

Trablus-Şam hâkimi olan kadı Fahrü'l-mülk Ebû Ali b. Ammâr, *Franklar* saldırıya geçinceye değin şehir yönetimini elinde bulunduruyordu. Fakat onların saldırısı üzerine o, yardım sağlamak amaciyle, *Trablus-Şam*'dan ayrılp *Haleb*, ya da yörelerinden geçerek *Bağdad*'a gitti. Sultan Muhammed (Tapar), ona, içine binip gelmesi için bir kayak gönderdi ve ayrıca, bütün emirlere, *Selçuklu Devlet* erkânına ve aynı şekilde halife imam el-Müstazhir Billah'ın devlet adamlarına, Ebû Ali'yi karşılayıp izzet ve ikramda bulunmaları

hususunda emirler verdi. Ebû Ali kayığa bindiği zaman sultanın yeri olmasına hürmeten şeref mahalline oturmayıp onun önüne oturdu. Ebû Ali huzura gelince sultan ona, beraberinde bulunan öteki hükümdarlara gösterdiği şekilde güven, teveccüh, izzet ve ikramda bulundu. Daha sonra Ebû Ali, gelişinin nedeni, düşmanın kuvvet ve kudreti hakkında bilgi verdi ve onlara karşı kendisine yardımda bulunmasını taleb etti; daha sonra halifenin sarayına gidip ona da aynı şeyleri söyledi; halife ve sultana, içlerinde güzel şeyler bulunan armağanlar takdim etti. Sultan, ona yardım vaadinde bulunduktan başka, hil'at verip onunla birlikte asker gönderdi. Daha sonraları, Zülhicce 503 (Haziran / Temmuz 1109/10)'de *Franklar, Trablus-Şam*'ı istilâ edip yağmaladılar, kadın ve çocukları tutsak, malları da ganimet olarak ele geçirdiler. Sonra onlar, buradan Fahrü'l-mülk Ebû Ali'nin içinde bulunduğu *Cübeyl* kenti üzerine yürüyüp ele geçirdiler. Şehirden kaçıp kurtulan Ebû Ali, *Dımaşk* hâkimi Tuğ-Tegin'in yanına gitti; Tuğ-Tegin, ona, izzet ve ikramda bulunduktan başka bir çok memleketleri ıkta olarak verdi³⁴⁴.

XVII.

Ahmedîl b. İbrahim

Meraga hâkimi Ahmedîl b. İbrahim'in ıktamın yılda 400 bin altın gelir getirdiği ve beş bin atlıdan oluşan ordusunun bulunduğu söylenmiştir.

Sultan Muhammed b. Melikşah, onu, *Franklar*la mücadele için, büyük bir ordunun başkumandanı yaptığı *Musul* hâkimi Altun-Tegin-oğlu Mevdud ve Sökmen el-Kutbî ile birlikte 505 (1111) yılında *Suriye*'ye gönderdi. Bu emirler, *Bâlis*'i geçip birçok kaleler feth ettikten sonra *Haleb* üzerine yürüdüler; fakat şehir kapıları yüzlerine kapatıldı. Bu sırada Sökmen el-Kutbî hastalanıp geri dönerken *Bâlis*'te vefat etti. Bunun üzerine öteki emirler de ayrılıp gittiler³⁴⁵. Ahmedîl ise *Bağdad*'a gidip Muharrem 510 (Mayıs/Haziran 1116)'da sultan Muhammed'in meclisinde bulundu. Bu sırada, ağlayıp sızlayarak elinde, zulüm ve kötülükten şikâyeti kapsayan bir kağıt bulunan bir adam geldi ve "bu şikâyet kağıdını sultana ulaştırmasını" ondan istedi. Bunun üzerine Ahmedîl elini uzatıp kağıdı alacağı sırada adam, hazır bulundurduğu bir bıçakla onu bıçakladı. Emir Mevdud, derhal adamın üzerine atılarak onu altına aldı, fakat gelen başka birisi,

Mevdud'a bıçak darbeleri indirdi ve üçüncü bir kişi daha gelip onu, işini bitirip öldürdü. Fakat bu Mevdud, Altun-Tegin'in oğlu olan Mevdud değildir. Çünkü o Mevdud, inşaallah haltercumesinde bahsedeceğimiz gibi³⁴⁶, 506 (1112/13) yılında *Dımaşk*'ta öldürülmüştür.

XVIII.

Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî

İsfahanlı münşi Ebû İsmail ed-Dielî Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamed et-Tuğrâî, Ebu'l-Esved ed-Dielî'nin³⁴⁷ çocuklarından olup kâtip, şair, güzel nazım ve nesir yazan, dil, edebiyat ve ulûm'ül-evâil'e³⁴⁸ vakıf bir kimse idi.

Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunan Hüseyin b. Ali, 479 (1086) yılında onunla birlikte *Haleb*'e gelmiştir. Daha sonra o, Melikşah'ın oğlu Muhammed (Tapar)'in *İnşâ* ve *Tuğrâ Divanlarında* kâtiplik yapmış, bu nedenle *Tuğrâî* lâkabiyle tanınmıştır. Sultan onu *İşrâfî'l-memleket*'e³⁴⁹ atamış ise de daha sonra bu görevden azletmiştir. Hüseyin, daha sonraları, sultan Gıyasüddin Mesud b. Muhammed'in *Tuğrâ* kâtipliğinde de bulunmuş, sonra sultan onu kendine vezir yapmıştır. Fakat o, Mesud ile kardeşi Mahmud arasında vukubulan savaşta tutsak alınmış ve Mahmud tarafından öldürülmüştür³⁵⁰. Doğumu 450 (1058) yılından sonradır.

Hüseyin et-Tuğrâî, başka şairlerin şiirlerini rivayet etmiş, kendisinden de bunları, Ebu'l-Muzaffer Usame b. Mürşid b. Ali b. Munkiz rivayet etmiştir. Tuğrâî, *Mısırlı* Ebû Nasr el-Kuşânî'den bazı hadisler rivayet etmiş, kendisinden de bunları *İsfahanlı* hafız Ebû Tahir es-Silefî rivayette bulunmuştur. Birçok kimseler, onun şiirlerini bizzat kendisinden rivayet etmişlerdir. Onlardan bazıları şunlardır : *Natanzalı* Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Şehrizûrlu* Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. el-Muzaffer, Ebu'l-Hasen Ali b. ed-Derdâî, Ebu's-Saâdât Hibetullah b. Ali b. Hamza b. eş-Şecerî, Ebu'l-Fazl Hibetullah b. el-Hüseyin ed-Debbâs, *İsfahanlı* Ebû Tahir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. Mansur el-Arûzî, Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Esad b. el-Halîm el-Hanîfî, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ihve ve kendi oğlu Muhammed b. el-Hüseyin b. Ali.

İsfahanlı hafız Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed es-Silefi'nin kendi elyazısıyle yazmış olduğu bir notta, Ebû İsmail et-Tuğrâî ve Ebû Nasr b. Ebû Hafs hakkındaki şu kayıtları okudum :

“*İsfahanlı* iki reis Ebû Nasr b. Ebû Hafs ve Ebû İsmail'in daha önce vaadedilen şürllerinden birkaç parçayı zikretmenin şimdi sırası geldi. Çünkü her ikisi hakkında, kendi devirlerinde, kendi şehirleri *İsfahan*'dan başka *İki-Irak (Irakeyn)*'ta da meseller söyleniyordu. Ben her ikisini de gördüm; Ebû Nasr'dan hiçbir şey dinlemedim, fakat Ebû İsmail'den –şiir değil ama– *Mısırlı* Ebû Nasr el-Küşânî'den rivayetle, bazı hadisler dinlemişim”.

Müeyyedüddeve Usame b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in, Adududdin Murhef b. Usame b. Mürşid b. Munkiz ile vezir Nizamüddin Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Hüseyin'e söylediği, her ikisinin de, *Iraklı* Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed b. İsmail el-Kaylavî'ye haber verip söyledikleri, el-Kaylavî ile vezir Nizamüddin'in, *Halebli* kadı Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrahim b. Saîd b. el-Haşşâb'a haber verip söyledikleri ve kadı Ebû Muhammed'in de bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği kayıtlar şunlardır :

“Ben (Müeyyedüddeve Usame), babamla birlikte *Haleb* topraklarındaki *Karahisar*'a konmuş olan sultan Melikşah'a gittim. Babama *Musul* ve *Elcezire* Nâzırı Huzeyl b. Muhammed'in hasta olduğu söylendi. Bunun üzerine biz, hemen Nâzır'ın çadırına gidip onu ziyaret ettiğimizde yanında, Müeyyedüddin Ebû İsmail et-Tuğrâî'yi bulduk, gençlik ve ihtiyarlıktan söz ediliyordu. Bu arada Müeyyedüddin Ebû İsmail et-Tuğrâî, şu şiiri okudu :

Kara yılanın rengi nekadar parlak ise, bendeki yaşlılık, acz ve düşkünlüğün ışığı da o kadar parlaktır, diyorum.

Nefsin ihtiyaçları, kaynayan kazandaki su gibi coşarken ben de yaşlanmaktayım.

Benim bütün üzüntülerim yaşlanmam dolayısıyla iken, yaşlılık, yüce bir dağdan üzerime yıldırım gibi indi.

İnsanlar bana yaşlı diyorlar, fakat yaşlıların, zamanın olaylarına karşı gösterdikleri sabır, bende yok.

Babam ona : ‘Ey Efendimiz bu beyitler senin midir?’ diye sorunca, ‘İlayır, *Horasan* şairlerinden birisine aittir’ dedi. Babam, omuzumdan

tutup beni ona takdim etti. Tuğrâî, bu beyitleri ben ezberleyinceye dek tekrar etti. Bahaüddin Ebû Muhammed b. el-Haşşab, vezir Nizamüddin ve Usame b. Munkiz, bana : ‘Senin ceddin olan benden rivayet edilen bu beyitleri bizzat benden dinle’ demiştir”. Ben (İbnü’l-Adim), bu beyitlerin, Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed et-Temmâmî el-Bûsencî’nin olduğunu ifade etmek isterim.

Üstad münşî ve kâtip Ebû İsmail’in bizzat *İsfahan*’da *İsfahanlı* Ebû Tahir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. Mansur el-Arûzî’ye okuduğu, Arûzî’nin, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem’ânî’ye *Belh*’te ezbere okuyup yazdırdığı, Sem’ânî’nin de, Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Haşimî’ye okuduğu, Haşimî’nin de bize (İbnü’l-Adim), – kendisini bizzat dinlerken – haber verip okuduğu beyitler şunlardır :

Ölüm aşikâr iken, okunu bana yönelten kişiye söylüyorum :

Ölüm, gözünü dikerek, göz ucuyla bir an bakıştır. Kalbim, ölüm olmadan da parça parçadır.

*Allah aşkına, önce bir kalbimi araştı, orada doğrultulmuş ok için yer var mı?*³⁵¹

Kalbimde, sevgilimin vefası ve emanet edilmiş surrî olmasaydı, onu önemsemezdim.

Üstad münşî Ebû İsmail’in *İsfahan*’da *Şehrizûrlu* Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. el-Muzaffer’e okuduğu, Ebû Bekr’in, Ebû Sa’d es-Sem’ânî’ye *Musul*’da ezberinden okuyup yazdırdığı, Sem’ânî’nin de Ebû Haşim’e, onun da bize (İbnü’l-Adim) haber verip okuduğu şiir şöyledir :

Üzüntü, canını sıkarsa da, umutsuz olma, üzülme! Uyu ve kafanı salim tut!

Zaman, gözün hafif uykusu ile uyanıklığı arasında, bir durumdan diğerine geçer (değişir).

Benim, sana yücelik ve şeref vermeme neden önem veriyorsun? Hüküm, rızıklar ve ecellerle birlikte yürüyor.

Üstad münşî Ebû İsmail’in, Ebu’l-Feth Osman b. İsa el-Balatî ile el-Akabe Zeynüddin b. el-Halîm’e bizzat okuduğu,

her ikisinin *Kurtuba* asıllı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Ali'ye yazıp okudukları, Ebu'l-Hasen'in, Ebu's-Saadât Hibetullah b. Ali b. Hamza b. eş-Şecerî en-Nahavî ve Ebu'l-Fazl Hibetullah b. el-Hüseyin ed-Debbâs'a, Ebu's-Saadât'ın *Bağdad*'da vezir Zeynebî'nin evinde ezbere okuduğu, Ebu'l-Fazl'ın da *Hilletü's-Seyfiyye*'de³⁵² Abdülkerim b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer'e yazdırarak okuduğu, Abdülkerim'in, Abdülmuttalib b. Ebu'l-Meâlî b. Abdülmuttalib'e okuduğu, Abdülmuttalib'in de bize, kendisini dinlemekte iken okuduğu şiir şöyledir :

Eğer, itaat edilen bir melik olamıyorsan, sahibine itaat eden bir köle ol!

Dünyada istediğin her şeye sahip olamıyorsan, hepsini bırak!

İbadet ve mülk, genci, yüksek şerefe ulaştıran iki nedendir.

Dünyada, bu ikisinin dışında bir şeye kanaat eden kimse, ona ancak emanet olarak dokunur.

Ebû İsmail et-Tuğrâî'nin neşeli olduğu halde, İzzüddin Ahmed b. Hâmid el-Müstevfi'ye yazdığı, el-Müstevfi'nin, Ebu'l-Mehâsin Ahmed b. Muhammed b. Abdüsselâm b. Muhammed b. Hafs el-Kâtib'e okuduğu, el-Kâtib'in *Bağdad*'da Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Abdullah b. el-Mukayyir'e neşeli oldukları halde söylediği, Ebu'l-Hasen'in de bize (İbnü'l-Adim), *Bağdadlı* el-Hasen b. Câfer b. Abdüssamed b. el-Mütevekkil Alallah'tan naklen haber verdiği el-Hasen b. Câfer'in elyazısıyle yazılmış olan eserde, Tuğrâî'nin şu şiirlerini okudum :

Sana feda olayım. Bazan zamanın felâketlerine karşı uyuyan gözlerimizi uyarırsın.

Zaman, aramızdaki bağ koptuktan sonra bizi birleştirip, bir araya getirmekle bize cömertlik etti.

Öyle bir şarap ki, erimiş elmaya benziyor ve elma ise donmuş şarap gibi.

(Kadeh) ilkbaharın dokusuyla süslenmiş, kenarlarında bulutlar işlenmiş gibi.

Ondaki güzellik, çocuğun suya kanması gibidir. O güzellikler söze sığmaz.

Şakaklarındaki saçları, kılıç bağlarına benzeyenler ve bakışları, gözlerinin içinden karasına kadar keskin kılıç gibi olanlar, bizdendirler.

Bizim meclisimiz, kusurlarına işaret eden kimseye gerek duyar. Sen ise onu tamamladın.

İşleri üzerine çekme, sür'ate de hazır ol!, işte bu kadar.

İsfahanlı üstad münşi Ebû İsmail'in, Muhammed b. el-Fazl el-Hanifi'ye okuduğu, Muhammed'in Belh'te Belhli Muhammed b. Ebu'l-Kasım'a, üstad Ebû İsmail'in şiiri olarak okuduğu, Muhammed b. Ebu'l-Kasım'ın Ebu'l-Kasım Abdürrahim b. Yusuf b. et-Tufeyl'e okuduğu, Ebu'l-Kasım ve başkalarının imam Ebû Tahir es-Silefi'den naklen bize (İbnü'l-Adim) haber verdikleri ve ben de Silefi'nin kendi elyazısıyle yazdığı eserinde Tuğrâî'nin şu şiirini okudum :

Ölüm aşikâr iken, okunu bana yönelten kişiye söylüyorum :

Ölüm, gözünü dikerek, göz ucuyla bir an bakıştır. Kalbim, ölüm olmadan da parça parçadır.

Allah aşkına, önce bir kalbimi araştır, orada doğrultulmuş ok için yer var mı?

Kalbimde, sevgilimin vefası ve emanet edilmiş sırrı olmasaydı, onu önemsemezdim ³⁵³.

Silefi, eserinde şunları da söylemiştir :

"Ebu'l-Hasen el-Mâlikî, Nişaburlu Muhammed b. Mahmud'un bir kitabını bana ödünç olarak vermişti. Bu kitapta, üstad Ebû İsmail'in eşsiz şiirlerinden bazıları yer almıştı. Onun bu şiirlerindeki ustalığı, mahareti ve onları daha anlaşılır bir hale getirmek için kullandığı üslûbun hoşluğu ve zerafeti açıkça görülüyordu. Bu şiirlerden birisi şudur :

Ey dostum, el-Ecraü'l-Ferd'de durulacak bir yer var mı? Ola ki (Umulur ki), emanet alan ile, kaybeden kişi (orada) karşılaşır.

Bir kuşluk zamanı, onunla orada buluşmak üzere sözleşmiştik. O, elinde bastonla, akşam, sözünü yerine getirir.

Keşke ben, çıplak ve aç kalsam da, onun gölgesinin altında dursam!

Orada, salim olan kalbimi kaybettim. Keşke bana, bugün sabahleyin getirilse!

Gerçekten ben, içinde bir yarık ve çatlağın bulunmadığı kalbimin, salim olarak görülmesi için duyduğum arzudan utanıyorum.

Birisi de şöyledir :

Sanıyorsunuz ki, onlardaki gibi bir sevgi bende yoktur. Heyhat ben sevgi konusunda, tek başıma bir ümmetim.

Benim durumumla onların durumu nasıl aynı olabilir? Şikâyet ettiğiniz şeye kızıyorum, benim durumum daha mı kolay?

Sevgiye olan aşkımanın sürekliliği ve nefis terbiyesi, bana uzak olan dostları yaklaştırdı.

Ağlamaktan yara olmayan göz kapaklarını ve vecdden erimeyen kalbi ayıplarım.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

(Yukarıda sözkonusu edilen) kitap Ebu'l-Alâ Muhammed b. Mahmud'un olup adı Sırrü's-sürûr'dur.

İsmail b. Ahmed b. İsmail el-Bâharzî'nin, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin Merv'deki evinde, kendisine ezbere okuyarak yazdırdığı üstad Ebû İsmail el-Münşî'e ait olan ve Sem'ânî'nin, şeyhimiz Ebû Haşim el-Haşimî'ye okuduğu ve onun da bize (İbnü'l-Adim) haber vermesi sayesinde, Kıvamü'l-islâm Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin elyazısıyla yazılmış olan eserinde okuduğum şiir şöyledir :

Allah aşkına ey rüzgâr, eğer bir daha onun şakaklarındaki saçlara yerleşirsen, orada dur ve ağırdan al!

Bana bir fırsat vermen için, onun gaflet anını kolla ve ondan zaferle dön!

Saçını bozmaya gücün yeterse, onları dağıt, bırakma ve terketme!

Güzel kokuyla gidip gelirken, kusurlarına dokunma ve ayıplarını ortaya çıkarma!

Güzel ve soğuk yemekle karşılaşan birisi gibi, sen onu güller arasında öperken, erken gel!

Hasır otları arasından hızla geç ve güzel kokuları al, getirebildiğin kadarını bana getir!

Gecenin, seher vaktine ulaşacağı şüpheli olduğundan, kavmin haberi olmadan, sen beni dürterek uyandır!

Senden gelecek ikinci güzel bir nefes, belki, kısır kalbin önemli arzularını yerine getirir.

Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî, bize şunları haber verip söyledi :

“Bize, Ebû Sa’d b. Ebû Bekr el-Mervezî şiir okuyup şöyle dedi:

‘İsfahanlı Ebu’l-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbrahim, bana Merv’de şiir okuyarak şunları söyledi :

“Üstad münşî Ebû İsmail, İl-Almış adlı bir kölesi için yazdığı şiiri bana okudu. Bu sırada köle, onun önünde ayakta duruyor, ben de üstada gizlice bakıyordum. Üstad hemen yüzünü bana çevirerek : ‘Bu şiirde söylediklerimi anlıyor musun?’ dedi. O şiir şöyledir :

Yeter, benim, kavmin arasını bozmaya gücüm yok. Cevabımın özü, İl-Almış’ın kusursuz olduğudur.

Ona, ister öfkeyle, ister rıza ile bak. Onun hakkında bir şey söyleyebilirsen, onu tırmala.

el-Meydân’ın, onun güzelliğini zorla aldığını unutmadım. Zira, çilli yüzünde, gözbebekleri parlıyordu.

Rüzgâr, onun dökülmüş zülüflerini bazan düzgün, bazan da karışık olarak dağıtıyor.

Yanımda, bir güzel ve bir de çok süslü biri var. Bakışını onlardan başkasına çevirmeyen kişi, gece körü olur.

Soylu at koşunca, hangi kalb, ona meylederek uçmaz ve hangi göz, şaşkınlıkla bakmaz.

Gözünün oklarını fırlattı ve bunlar, bir gözbebeğine isabet etti. Onun oklarına hedef olan, yaşayamaz.

Sonra, şiipheler uyandıracak ve utandıracak bir sevinçle kibirlenerek yürüdü. İpek yanağı, zülüflerle süslüydü.

Aşk suyuna kanmış ve onunla yüzü parlamış, aklını başından alan güzellik şarabı ile sarhoş olmuş.

İsfahanlı tacir Ebu’l-Hasen Ali b. Ebû Tahir’in, üstad münşî Ebû İsmail’in kölesi İl-Almış et-Türkî’ye yazdığı ve Ebû Sa’d b. Ebû Bekr’e Semerkant’ta okuduğu, Ebû Sa’d’ın Ebû Hâşim b. Ebu’l-Meâlî’ye okuduğu ve Ebû Hâşim’in de bize (İbnü’l-Adim) haber verdiği ve kendi clyazısıyle yazdığı escrinden naklettiğim mersiye şöyledir :

Ey Tih çölü³⁵⁴, bütün şaşılacak güzelliklere sahiptin.

Gözüme çöp kaçsaydı şaşılacak bir şey olmazdı. Onun toprağı, gözümü kamaştırdı.

Orada toplanan yağmur birikintilerinin parlaması, şaşılacak bir şey değildir. Zira bunlar, aynı uğrak yerlerindendir”.

Ebû İsmail, bu beyitlerde de İl-AlmıŖ’a yazdığı mersiyeyi sürdürüyor :

Ey kardeşim, uğradığın bu felâket ve musibet nedir? Seni çağırdım, sonra cevabını duyamadım.

Farzet ki, günler hıçkırarak ağlamama acımadı. Halbuki, benim üzüntüm, zamanın, senin gençliğine acımadığından değil midir?

Ebû İsmail’in, Ebû Muhammed’e, onun Ebu’l-Hüseyn’e, Ebu’l-Hüseyn’in Nizamüddin Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Hüseyn’e, Nizamüddin’in Ebû Ali Hasen b. Muhammed b. İsmail el-Kaylavîye, Kaylavî’nin de bize (İbnü’l-Adim) okuduğu şiir şöyledir :

Ey el-Cez’deki ³⁵⁵ komşum! Sizden sonra, zayıfladım ve üzüntüden gözüme uyku girmedi.

Sizinle, yaşlılık çağında, sevinçle buluşmak için sözleşmiştim. Halbuki, zaman ve siz, sözünüzde durmadınız. Vefa azdır (az görülen bir şeydir).

Kalbimi size emanet ettim, ama onu geri istediğim zaman vermeyip oyaladınız. Borçluların en kötüsü, borcunu ödemeyi uzatandır.

Bir gün dönerseniz, canımı isteyeceksiniz, kefil olmadıkça buna imkân vermem.

Üstad münŖi Ebû İsmail’in, Natanzalı Ebu’l-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed’e okuduğu, Ebu’l-Feth’in Abdülkerim b. Ebû Bekr b. Ebu’l-Muzaffer’e Merv’de okuyup yazdırdığı, Abdülkerim’in Ebû Haşim es-Salihîye, Ebû Haşim’in de bize (İbnü’l-Adim) haber verdiği şiir şöyledir.:

O soylu develer, yularlarından çekildikleri zaman, koku yayılır. Orada, suskun kumlarda (iz bulunmayan kumlarda) bir perde uzanır.

Sakin gece, bir sabahla parlayınca, erkenden onunla buluştuğu yere gider, devesini durdurur ve çöktir.

Ağız çok köpüren devenin köpükleri, dökülen tüyleri, gevşek örülmüş, eğirilmiş pamuklar gibi uçtu.

Dişi deve ağır yürür, fakat adımları baş parmakla şehadet parmağı arasındaki mesafe gibi uzundur. Zira, en kısa adımı bir fersah uzunluğundadır.

Hızla giden deveyi, mahfenin gizlemesi gibi, gecenin karanlık kanatları da, yorgun bakışlı sevgiliyi gizler.

Ey kabilenin göç eden kadınları, Tanrı aşkına, dolu dolu ve birbiri arkasından akan gözyaşlarıma bakın!

Ey rüzgârın tatlı esintileri, ruhuma arkadaşlık edin! Kalpte ateş var, günün sıcağı arttıkça, esin!

Ey kalbimin ateşi, sende nasıl bir kor var ki, üzerine su serpsem de sönmüyor.

Siz, gece ve akşam vakti güneye gidiyorsunuz. Bendeki sevgi ise, suyu çekilmiş bir liman ve göl gibidir.

Benden düşmanlarıma haber ulaştıran, bu haberle düşmanlarımın başını yarmış oluyor.

Kötü zan, yahut kinden sökülmüş dikenlerle, her gün düşmanlıkla bir tehdit mi var?

Yılanın zehirini bir hile ile akutup sokması ile ölen biri gibi, ileri-gelen kişiler de nerdeyse, kokuşacaklar.

Beni, cahil göstermeye çalışıyorsunuz. Halbuki, mağrur dağların bana gücü yetmemiştir.

Sizin erkek develerinizin böğürmeleri beni korkutmadı. Ben genç develerin sesinden korkarım³⁵⁶.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Ebû İsmail, Mağrıblı İbn Hânî'nin ilk beyti şöyle olan kasideye nazire olarak yazdığı bu kaside ile, sultan Mahmud b. Muhammed'i, babası sultan Muhammed zamanında övmüştür :

Kanatları kararmış ve pençeleri, büyük bir arslan gibi gecede, güzel koku sürünmüş olarak yatmak için dōşeğe yürüdü³⁵⁷.

Üstad münşî Ebû İsmail'in kadı Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. el-Muzaffer'e okuduğu, onun Ebû Sa'd es-Sem'ânî'ye Musul camiinde okuyup yazdırdığı, Sem'ânî'nin Şerif Ebû Haşim el-Haşimî'ye okuduğu, Haşimî'nin de bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği şiir şudur :

Dünyada bir kez seninle buluşmayı diledim. Bu dileğimden beri de ona eremedim.

Ayrılık saati gelmedikçe, sizin hakkınızdaki umut devam eder. Bu saat gelse de gelmese de beni sevk eden ümittir.

Keşke zamanın tümü veda etme olsa, ama ayrılık olmasa.

Üstad münşi Ebû İsmail'in Natanzalı Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed'e, Ebu'l-Feth'in Ebû Sa'd es-Sem'ânî'ye Hemedan'da ezberinden okuyup yazdırdığı ve Sem'ânî'nin Ebû Hâşim'e, onun da bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği şiir şöyledir :

Şüpheli denilenleri kınamanız ve kötüleyenler karşısındaki durumunuz şaşırtıcıdır.

Kötülemekte aşırılığa kaçtığınız o kişide, olaylardaki vuruşmalardan yara izi vardır.

Su dağıtılan yerde, dedi-koducu kadınları dinlemez, kalbi de, göçenlerden yana değildir.

Tihâme'deki³⁵⁸ el-Gavr bölgesine geldiğim zaman, kinci ve rakip kişi, hakkımda bilgi sahibi olur.

"Kim bu yabancı? Ne işi var, neden bu yabancı, şüpheli kişi bize geldi?" derler.

Kabilenin evlerinde, onun bitkin hayvanı soruşturulur ve "biz onun yolunu sapıtmış bir yalancı olduğunu sanıyoruz" derler.

Onları, yalnız coşkun, iyi ahlâkı korkuttu. Kerim kişiler, heyecanlı değil midir?

Kabilenin bir kısmı, uyusa, ya da bir gece uzaklaşsa gözler aydın olur ve güney rüzgârı da huzur bulurdu.

Ey, el-Cer'a'daki³⁵⁹ koruyucuların en uğurlusu olan dostum, el-Cez'in bahçeleri yağmurlarla sulandı mı?

Berrak, mavi suyu Saba rüzgârı boyayıp süslüyor mu? Orada, içen kişiye zevk veren, içimi güzel şarap vardır.

Zaman yumuşak, nazik iken ve sevgi de, onun Saba rüzgârının suyunda iken, ben onunla buluşmuştum. O zaman geçti artık.

Bahçeleri, (içindeki) insanlarla süslenmiş bir dağın eteğinde, bahçelerine yağın yağmurlarla ihsan olunmuş kişilerin bulunduğu el-Cez'de (onunla buluşmuştum).

Yeşermiş bir sel yatağında, sanki oranın yüceliğini öven tatlı rüzgârdan nasibini almış olan o yerde (onunla buluşmuştum).

O yer, apaçık, berraktır, ama yeşillikleri hafif ve yumuşakça sallanmaktadır. Aynı zamanda, bu otlar serttir ³⁶⁰.

Münşî Müeyyedüddin Ebû İsmail'in şamdan (mum) hakkında yazdığı ve *Erbilli* kadı Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. el-Muzaffer'e okuduğu, Ebû Bekr'in Ebû Sa'd es-Sem'ânî'ye *Musul'da* okuduğu, Sem'ânî'nin ise vâiz Ebu'l-Futûh Davud b. Muammer'in Şehrizûr'lu Ebû Bekr'den naklen haber alıp Ebû Haşim'e okuduğu, onun da bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği şiir şöyledir :

Geceleyin uykusuz ağlarken, bana yardım eder. Onunla buluşmanın güzelliği ile bana yakınlık gösterir.

Gözyaşlarını damlatır, ya da akıtır. Çok sıcaktan eğrilir, ya da hastalığından ölür.

Cismine gerekmeyen şeyle yaşar. Onun yaşamı, yok olmaya rehin olarak verilmiştir.

Onu ve ona benzeyeni, kendimle eş tuttum. Mutsuzlukta ve yoksullukta onu üstün buldum.

Kabul et ki, o kalbini yakmada ve karanlık gecede uyumama ve ağlama haliyle bana benzer.

Sabah ve akşam acı duyarken, acaba bütün gün boyunca bana veda ederken rahat mısın? ³⁶¹.

Kâtip Ebû İsmail'in, Ebu'l-Fazl Hibetullah b. Hüseyin ed-Debbâs'a söylediği, Debbâs'ın Ebû Sa'd es-Sem'ânî'ye hacca hareketinden önce *Hille'de*, camiin önündeki meydanda, ezberinden okuyup yazdırdığı, Sem'ânî'nin Ebû Haşim'e okuduğu, onun da bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği şiir şöyledir :

Düşüncemin soyluluğu, beni yanlış söz söylemekten korudu, bilimin cevheri de yoksulluğumu süsledi ³⁶².

Bu beyit de o şiirdendir:

Yüceliğin haklarını yerine getirmeye gücüm yetsin diye elimin bolanmasını isterim ³⁶³.

Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin, Ebu'l-Hasen el-Beyhaki'nin *Vişâhu Dumyeti'l-kasr* adlı eserinde, üstad Ebû İsmail'in kaleme aldığı ve ilk beyti dışında tamamını okuyup Ebû Haşim'e bildirdiği, onun da bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği kaside şudur :

Güneşin, kuşluk ve gurup zamanlarında aynı olduğu gibi, benim şerefim de, önce ve sonra birdir.

Dicle kıyılarında (Bağdad) oturmak neden? Orada beni tutacak ne erkek, ne de dişi devam var.

Ne üzüntüden yakınacağım bir dostum, ne de sevincimi anlatacak bir yakınım var.

Yüceliğin haklarını yerine getirmeye gücüm yetsin diye, elimin bollaşmasını isterim.

Zaman, umutlarımı tersine çevirerek beni, yorgunluktan sonra, yolumdan geri dönmemin ganimet olduğuna inandırıyor.

Esenlik sevgisi, sahibinin yüceliklere karşı isteğini kırar ve kişiyi tembelliğe razı eder.

Yüce kişiler bana, yüceliğin yer değiştirme halinde olduğunu doğru olarak söylediler.

Makamın şerefi dolayısıyla yüceliğe ulaşılabilseydi, güneş Hamel (Koç) burcundan bir gün ayrılmazdı.

Kendimi umutlarla oyalar, onu kontrol ederim; umut olmasaydı, yaşam ne kadar sıkıcı olurdu.

Günler bana yüzünü döndürmüşken hayatı beğenmemiştim, arkasını çevirdiği zaman, nasıl beğeneyim?

Nefsimin değerini bilmem, onu gözümde kıymetlendirdi. Onu değer-bilmezlerden korudum.

Kılıcın âdeti, cevheriyle övünmek ve kahramanın elinden başka, kimsenin elinde işlememektir.

Alçak ve düşkün kişileri, devlet işlerinde görece kadar ömrünün uzamasını istemezdim.

Beni küçük insanlar geçti, ben ne kadar yavaş yürürsem, onların sıçrayışları benim adımlarımın arkasında kalırdı.

Bu, yakınları kendisinden önce göçen ve ecelden mühlet isteyen kişinin cezasıdır.

Benden aşağı olanların, beni geride bırakmalarında şaşılacak bir şey yok. Güneşin Zuhal yıldızından aşağıda olması, benim için bir örnektir.

Öyleyse, olaylara üzülmekten, sıkılmadan sabret! Zamanın olayları arasında çaresi olmayanlar vardır.

Düşmanın en kötüsü, kendisine güvendiğin kişidir. Öyleyse, insanlardan sakın, aldatacaklarını düşünerek dostluk kur!

Dünyanın biricik insanı, dünyada hiç kimseye güvenmeyendir.

Vefa çekildi, özür arttı, söz ile iş arasındaki ayrılığın mesafesi genişledi.

Senin doğruluğun, insanlar tarafından yalan sayıldı. Eğri ile doğru hiç birbirine uyar mı?

İnsanların verdikleri sözü tutmalarına etki edebilecek bir şey varsa, o da, kılıcın mütarekeyi geçmesi, gücün üstün gelmesidir.

Ey, bütünü bulanık bir hayatın arttığı ile geçinen insan, sen saflığı (temizliği) ilk günlerinde harcadın.

Ne kanaat mülkünden korkulur, ne de onu korumak için yardımcı ve hizmetçilere gerek görülür.

Bâki olmayan bir yerde, ebedî olarak kalmayı istiyorsun. Yer değiştirmeyen bir gölge duydun mu?

Ey sırları bilen bilgi sahibi, sus! Çünkü susmakta, dil kaymasından kurtuluş vardır.

Eğer anlarsan, seni bir iş için süzüp seçmişlerdir. Öyleyse başı boş develerle otlamaktan nefsinin üstün tut³⁶⁴.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki : Bu kaside, Ebû İsmail'in güzel kasidelerinden biridir; hayır, belki de onun çağdaşı şairlerin şiirlerinin iyilerindendir; bu bakımdan bu kasideye, öteki İran şairlerinin şiirlerinden daha üstün olduğu için *Lâmiyyetü'l-Acem* adı verilmiştir.

Aynı şekilde ilk beyti :

Bineklerinizin göğüslerini (yönlerini) doğru yola çevirin. Gerçekten benim, sizden başkasına daha çok temayülüm vardır³⁶⁵.

olan Şenferâ'nın³⁶⁶ yazdığı kasideye de öteki Arap şiirlerinden daha üstün olması nedeniyle *Lâmiyyetü'l-Arap* adı verilmiştir. Şenferâ bu kasideyi 505 (1111) yılında Bağdad'da kaleme almıştır. O, bu kasidede kendini övüyor, gurbetten şikâyetle bulunuyor ve ancak akıl sahiplerinin anlayabileceği gizli olmayan hikmetleri dile getiriyor.

İsmail b. Ahmed b. İsmail el-Bâharzî'nin kendisini dinleyen Ebû Sa'd'a yazdırdığı, Ebû Sa'd'ın Ebû Haşim'e, onun da bize (İbnü'l-Adim) haber verdiği rivâyet şöyledir. Bâharzî demiştir ki :

“Üstad münşi Ebû İsmail, devlet büyüklerinden birinin bulunduğu sohbet ve dostluk meclisine geldi. O devlet büyüğü, ikram olsun diye Ebû İsmail’e değerli bir giysi verdi. Ebû İsmail buna çok gücendi ve hoş karşılamadı; bu hissini belli etti ve daha sonra da irticalen şu şiiri okudu :

Beni, sana yönelten fakirlik değildir. Ancak, nefsi, yasak olan şeylerden menetmek, benim fakirliği bilmeme razı olmadı.

Fakat ben, şereflenmek istiyorum. Gerçekten bu, büyüklükle dolu olan iyi nefsin karakteridir.”

Ebû Haşim el-Haşimî, Ebû Sa’d es-Sem’ânî’nin kendisine bildirdiği şu kayıtları da bize haber verdi :

“Münşi Ebû İsmail el-Hüseyin b. Ali b. Abdüssamed ed-Dielî *Irak*’ın ilerigelen, ünü her yere yayılmış, çok faziletli, hoş tabiatlı, iyi ve güzel fikirli, dil ve edebiyat bilgisi iyi, şiir, inşâ ve risale yazma sanatlarında çağdaşlarının en kuvvetlisi olup, muhterem, şanı büyük, değeri yüksek bir kimse idi. *Bağdad*’a gelip burada uzun bir süre kaldı. O, orduyla birlikte *Cibâl*³⁶⁷, *Rey* ve *İsfahan*’a değin seyahat etti, böylece fazilet ve olgunluğu etrafa yayıldı ve nihayet öldürüldü, Tanrı rahmet eylesin”. Ebû Haşim (Sem’ânî’nin kayıtlarında) Ebû İsmail’in dedesi “Muhammed”in adının yazılmadığını ifade etmiştir.

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ebu’l-Haccac el-Makdisî es-Sûbestî, *İbn ahi’l-aziz* lâkablı İmadüddin Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed’in *Haridetü’l-kasr* adlı kitabında bulunan şu kayıtları, nakline izin vererek bize haber verdi :

“Ebu’l-Esved ed-Dielî’nin neslinden olan üstad münşi Mücyyedüddin Ebû İsmail et-Tuğrâî el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamed ed-Di’elî, *İsfahan*lı olup yüksek derecceli, hoşgörülü, çok değerli, fazilet sahibi ve yüce mertebeli bir kimse idi. Ebû İsmail, adil sultan Melikşah b. Alp-Arslan’ın hizmetinde bulunmuş, hükümdarlığı süresince de sultan Muhammed (Tapar)’in münşii olmuştu. O, *Tuğra Divanı*’nın yöneticisi, *İnşâ* sanatında kalem sahibi ve mesleğinde zirveye ulaşmış idi. Güzel ve etkili yazı yazma ilminde (beyan) hiç kullanılmamış kelimeler seçer ve güzel anlamlar yaratırdı. Kamış kalemi üstünlükle kullanır, sanatını somut bir kalıba dökmüş gibi ortaya koyardı. *Selçuklu* devleti onunla onur ve şeref kazanmış, *Memleketü’n-Nebeviyye*³⁶⁸, onu şiddetle arzu-

lamıştı. Bir makamdan, bir makama geçmiş ; Müşriflik derecesine dek yükselmiş, *İstifâ* (Maliye) yönetimini eline almış ve vezaret makamına erişmişti ³⁶⁹. Yönetim otoriter olmuş ve onu, yeteneğiyle süslemiştir. Babam –Tanrı rahmet eylesin– şunları söyledi : ‘O, dayılar tarafından akrabamızdı ve övülmeye değer işleriyle bize yakışır biriydi. *Selçuklu ve İmâmiye (Abbâsî Halifeliği)* devletlerinde *teressül* ve *inşâ* sahasında, Nizâmülmülk zamanında Tuğraî’yi geçme faziletine ulaşan *İsfahanlı* münşi Eminü’l-mülk Ebû Nasr b. Hafs’dan başkası, onun yaptıklarını yapamamıştır. Fakat Tuğraî, çeşitli ilim dallarında, nesirde ve nazımda güzel istiâreler kullanmakta, ona üstünlük sağlamıştır. O, güç Arapçayı seçmiş ve onu kullanmıştır; altınla işlenmiş bir yol tutmuş, süslü anlamlar yaratmıştır. Belâgatta, şaşırtıcı bir mucize göstermiş, garip ve anlaşılmaz sözlerden fesahatı kurtarıp temizlemiştir. Şiiri *Şîrâ* yıldızına ³⁷⁰ bir geçittir. İbareleri ve istiâreleri üstün nitelikte idi. Bayrağı yükselmiş, işaret ve delilleri aydınlatmıştı. Amacını düzgün ve güzel bir biçimde anlatırdı. Şiirinin başlangıcı ve sonu birbirine uygun ve dengeliydi. Nesir alanına gelince, o, büyük yıldız, inci taneleri gibi parlak bir nesir sahibidir. Huyları ise, güzel olup, iyi ahlâk üzerine yaratılmıştır ki, bunlar, güzel koku ile yayılan bilgi gibidir. O, nezaket denizinde dalgalanmış, belâgat nuruyla aydınlanmış, güzellik ateşiyle yanıp tutuşmuş, uğur ve bereket ışığıyla güzelleşmiştir.

İmam edip Muhammed b. el-Heysem, *İsfahan*’da bana Tuğraî’den şöyle bahsetti :

‘Şiirini, kendisinden işittiğim kişi, zekâsı ile simgeli kimyânın sırrını çözmüştür. Gizli hazineleri ortaya çıkaran bu yüce sanatından dolayı ona hayranlık duymamak mümkün değildir. Yaşamı süresince meclislerin ön saflarında oturan, iyi nitelikleriyle kendisine saygı gösterilen, sultan ve meliklerin müttefiki, arkadaşı ve yakın dostu olarak kalmış ve güzel süslerle dokunmuş nazım ve nesrini güzelleştirmeye devam etmiştir. *Gıyâsiyyetü’l-Muhammediyye Devleti* süresini doldurup sona erince *Mugîsiyyetü’l-Mahmudiyye Devleti*’nin ³⁷¹ hükümlerine başlamış ve bu çok saadetli parlak yıldız (Tuğraî) makamında kalmış ve sultan Mahmud’un *Divan*’ında göreve getirilmiştir. Sultan Mesud b. Muhammed, küçük yaşta bir hükümdar olduğu için Ebû İsmail’i kendisine vezir yaptı. O, sultan Mesud’u ve ülkesini yüceltmıştır. Sultan, onunla güçlenmiş, onun doğruluk ve iyiliği ile dürüstlüğe yönelmiştir. Bu durum, sultan Mesud ile kardeşi sultan Mahmud

arasında, fazilet sahiplerinin üzüldüğü, ilim ve edebiyatı köreltip dağ-
 ıtan savaşın çıkmasına değin sürmüştür. Mesud, *İran*'a dönmeyi
 (yürümeyi) denediği zaman bozguna uğradı ve ordu kumandanı Çavuş
 Bey³⁷² de geri çekildi, bozularak silâhlarını bırakıp bitkin bir duruma
 geldi. Bu arada Ebû İsmail -Tanrı rahmet eylesin- yetişilerek
 tutsak alındı. Onun zındık fikirli olması, makamından endişe duyulması
 nedeniyle öldürülmesi hususunda gayret gösterildi; o, böylece üzüntü
 içinde bir süre geçirdi ve başına gelecek felâketlere rıza gösterdi. Ne-
 ticede tutsaklığı sırasında öldürüldü. Daha doğrusu zorla getirilip
 kendisine öldürüleceği daha önce haber verilmeden acınmaksızın öl-
 dürme hükmü yerine getirildi. Tanrı'nın Tuğrâî'ye yardım edip tak-
 dirini yerine getirmesi neticesinde o, şehit olarak öldü ve böylece
 sonu mutluluk oldu. Bu olay 515 (1121) yılında vukubuldu. Tuğ-
 râî faziletinin, helâk edici oklar atmak suretiyle kendini öldüren,
 böylece, ilim ve edebiyatı ölüm örtüsüyle sarılan kimselerdendir³⁷³.
 Onun anlayışı, şaşkınlık çölünde bocaladı; zaman, onu kıskanarak yok
 etti, tam refaha kavuştuktan sonra, bu nimeti, ondan geri aldı. Daha
 doğrusu zaman, ona, cahil kişilere ibret olacak bir biçimde saldırdı,
 fakat sonra onu, tekrar geri istedi, yenilediği güzel faziletiyle onu tekrar
 yarattı. Tuğrâî, şairler arasında sayılmaz, çünkü onların en yücesidir.
 O, iyilik vasfı bakımından hatırı sayılır, seçkin ve çeşitli sıfatlariyle
 de övgüye değer bir kimse olarak kabul edilmiştir. Ancak o, kalemleriyle
 ülkeler (iklimler) elde eden, gelişyle (yürüyüşüyle) ayakları
 titreten, ülkeleri tehlikelerden koruyan, başlangıçlar semasından (*Se-
 nâbik*) zafer ışığını parlatan, üzerine düşmeden amaç ve ihtiyaçlarını
 elde eden, iğreti rütbelerde iken, arifler derecesine yücelen büyük
 vezirlerden ve ilerigelen devlet adamlarından sayılır. Şüphesiz onlar,
 öldükleri zaman toprak utandı ve her türlü ayıplardan arınmış olarak top-
 rağı yurt edindiler, balçıktan bir elbise giydiler; ama, buna karşılık övgü
 kazandılar; fazilet sahiplerinin kalplerinde kabul gördüler. Onlar yok
 olduktan sonra, unutulmaz ve iyi işleri, kuşaktan kuşağa aktarılarak,
 övünülecek davranışları anılarak, faziletleri bâki kalarak, menkıbeleri,
 ölümsüzlük ufkunda parlayarak ebedileşti. Ebû İsmail, ağlayan nice
 kalbi, zenginlikle mutlu etti, fakirliği yıktı ve zaman ondan ümidini
 kesti. O, üzüntü ve belâ sahibi şehit Hüseyin'dir. Ona selâm olsun.
Kerbela adı da, böylece onunla adlandırıldı. Şüphesiz, onu öldüren,
 ateştedir. Onun kanına ortak olan da, kötü eşkiyadandır. Faziletsiz
 ve iki yüzlü kişiler, onun fazilet pazarında, alışveriş yapmaktan kork-

tular ve onu öldürdüler, onun yaşamını, iyiliğini kıskanarak masum kanını heder edip akıttılar. Onun tuttuğu yolun gerçeğini, şiirleriyle sana açıklayacağız. Zaman, onun öcünü yaşatmak için ona yapılan kötülüklerin izlerini ortaya çıkarmıştır. Hangi kerim kişi, değerli olan şey eline geçtiğinde, onun değerine göre hareket etti? Sel suyu çıktığı yere dönmez. Hangi ay, dolunay devresini atlar ve bir, ya da iki gece görünmemelik devresinden sonra ortaya çıkmaz? Hangi faziletli kişinin yolunda, taşıdığı zaman, sular çekilmez ve hangi olgun kişiye, olgunluk kaynağı rastgelmez? Faziletli kimse yücelikte tükenirken, bilgisiz kişi de, amacına ulaşmış oldu. Bilgin'in yazısı, kibirlenip sınırı aşmış zâlim kişiye göz ucuyla keskin bir bakış gibidir. Ümidin değeri yoktur, mutluluk, saygın kişi için bir durak değildir. Tuğrâî'den sonra, onun gücünü devam ettiren ve tabuta sahip çıkan kişi, *Selçuklu Sultanlığı*'nda *İnşâ'yı* üzerine almadı, ancak yeteneksiz kişiler bunu üstlendiler. Baş güçlü olunca, ayaklar kabul eder”.

Bunlardan sonra İmadüddin el-Kâtip, bir kısmından yukarıda sözettiğimiz olduğumuz şiirinden bazı parçaları zikretmiştir.

Dostumuz ve arkadaşımız hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccâr, *et-Tarihü'l-mücedded li-Medineti's-selâm* adlı eserinde, Ebû İsmail hakkında, nakline izin verdiği şu kayıtları bize bildirdi :

“*Tuğrâî* lâkabiyle ünlü, *İsfahanlı* münşi Ebû İsmail Hüseyin b. Ali b. Abdüssamed ed-Dielî, sultan Muhammed b. Melikşah'ın “tevkiler üzerine konan bir işaret” demek olan *tuğrâ* işlerini yürütüyordu. Daha sonra sultan, onu *İşrâfü'l-memâlik*'e atadıysa da sonra azledip evinde zorunlu olarak ikameti hususunda emir verdi. Ebû İsmail'in oğlu Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. el-Hüseyin, sultan Ebu'l-Feth Mesud b. Muhammed b. Melikşah'ın tuğra işlerini yürütmüştür. Sultan Mesud'un 513 (1119) yılında saltanat işleri yoluna girince üstad Ebû İsmail, kendisine gidip sığındı, sultan onu hürmet ve saygı ile karşılayıp kabul etti ve aynı yılın Rebiülevvel (Haziran) ayında *Kivâmüddin* lâkabı ile vezarete atadı. Ebû İsmail, orduda, sultan Mesud ile birlikte sultan Mahmud'a karşı savaşmak üzere, *Hemedan Kapısı*'na gitti. Yapılan savaşta Mesud'un ordusu bozguna uğradı ve vezir Ebû İsmail tutsak alınıp sultan Mahmud'un huzuruna götürüldü ve sultan onu derhal öldürdü. O, dünyanın biricik insanlarından ve çağın ulularından olup, çok faziletli, olgun, akıllı,

dil ve edebiyat bilgisi iyi, risâle yazmada ve şiir sanatında çağının en değerlisi idi; şiiri, ilkbahar rüzgârından daha lâtif, *Firdevs cennetinden* daha zarif ve kendisi ise çağdaşlarının en zarif sözlüsü idi. Ebû İsmail, *Bağdad*'a gelip burada uzun bir süre oturdu, şehir fazılları kendisiyle meclisler düzenleyip, şiiirlerinden nakiller yaparak rivayette bulundular. Onun şiiirlerinden rivâyette bulunan *Bağdadlılar* şunlardır : Şerif Ebu's-Saadât b. eş-Şecerî, Ali b. Ahmed ed-Derdâi, Muhammed b. Esad b. el-Halîm el-Akabetü'l-Hanefî ve Abdurrahman b. Muhammed b. el-İhve.

“Sultan Mahmud b. Muhammed b. Melikşah ile kardeşi Məsud b. Muhammed b. Melikşah arasında, *Hemedan Kapısı*'nda, 19 Rebiülevvel 514 (18 Haziran 1120) Perşembe günü, ikindi vakti yapılan savaşta Mesud ve ordusu bozuldu; tutsak alınan vezir Ebû İsmâil et-Tuğrâi, sultan Mahmud'un huzuruna götürüldü ve sultanın emri gereğince, 60 yaşını geçkin olduğu halde, öldürüldü. Tanrı rahmet eylesin”.

İbnü'n-Neccâr, Ebû İsmail'in soyzincirini şöyle kaydetmiştir : “el-Hüseyin b. Ali b. Abdüssamed”. Burada onun dedesi Muhammed'in adı kaydedilmemiştir. Çünkü İbnü'n-Neccâr da bunu, aynı şekilde Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin *el-Müzeyyel* adlı eserinden nakletmiştir. Ama Tuğrâi'nin soyzincirinin doğrusu, onun haltercümesinin başında zikretmiş olduğumuz biçimdedir.

İbnü'l-Esir el-Cezerî adıyla tanınan Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybanî, bize şunları haber verdi; o, *Tarih*'inde demiştir ki :

“İsfahanlı üstad Ebû İsmail el-Hüseyin b. İsmail et-Tuğrâi, melik Mesud'a gelip hizmetine girince Mesud onu kendisine vezir yaptı ve daha sonra da Cüyüş Bey'e, sultan Mahmud ile savaş için bütün orduların başına geçerek hazır olmasını emretti. Sultan Mahmud, bundan haberdar olunca, ona ve kardeşi Mesud'a haber göndererek, kendilerine çok sevgi ve muhabbet duyduğunu ve eğer itaat edecek olurlarsa lütf ve ihsanlarda bulunacağını vaadetti, isyanda ısrar etmemeleri hususunda onları tehdit ile korkuttu. Fakat onlar, itaati kabul etmeyip, Mahmud'un askerinin azlığını ve kendisinden ayrı bir yerde bulunmasını fırsat bilerek ordunun başında oldukları halde, ona karşı harekete geçtiler. Bunun üzerine sultan Mahmud, kendisine yakın bulunan ve sayıları aşağı - yukarı 15 bin atlı olan askerlerini top-

ladı. Her iki taraf Rebiülevvel 514 (Haziran 1120)'de *Esedâbâd*³⁷⁴ geçidi yörelerinde karşılaştı; savaş geceye dek sürdü. Sonra melik Mesud, Cüyûş Bey ve beraberindekiler bozulup çekildiler. Her ikisinin bazı emirleriyle ilerigelen devlet adamları tutsak alındı. Bunlar arasında Mesud'un veziri üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî de bulunuyordu. Fakat sultan Mahmud onu öldürttü. 70 yaşını aşkın olan Ebû İsmail'in din ve inancının bozuk olduğu benim nazarımda gerçekleşmiştir".

Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî'nin Şirazlı Ebû Şucâ Keyhusrev b. Yahya b. el-Hüseyn b. Bâkir'den dinlediği, Şerif Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî'ye haber verdiği, Ebû Haşim'in de bize (İbnü'l-Adim) haber vermesi sonucunda öğrenmiş olduğumuz ve ayrıca, Sem'ânî'nin kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde "Üstad münşî Ebû İsmail'in, 513 (1119 sonları) yılının sonlarına doğru, ya da 514 (1120) yılında öldürülmüş olduğu" kaydını da okudum :

Ebû Sa'd es-Sem'ânî Şirazlı Ebû Şucâ'nın, kendisine, şunları anlattığını söylemiş :

"Benim, *Natazanlı* Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali'den naklettiğim eski notlardan birinde, üstad münşî Ebû İsmail'in 518 (1124) yılında öldürüldüğünü gördüm".

Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin, *İsfahanlı* Ebu'l-Ferec Mesud b. Ebu'r-Recâ el-Mukarrab b. Muhammed et-Temimî'den dinlediği, onun da Ebû Haşim'e haber verdiği şu kaydın, Sem'ânî'nin kendi elyazısıyle yazılmış olan metnini bizzat gördüm :

"Üstad Ebû İsmail, 515 (1121) yılında öldürüldü. Onu sultan Mahmud öldürttü".

Ben (İbnü'l-Adim) derim ki, Ebû İsmail'in 514 (1120) yılında öldürülmüş olması doğrudur.

Vezir Ebû Galib Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn'ın telif edip düzenlediği Taberî'nin muhtasar bir zeylini (*Muhtasarü't-Taberî*) oluşturan ve kendi elyazısıyle yazılmış bulunan *Tarih*'inin 514 (1120) yılı olayları arasında şu kayıtları okudum :

"Bu yılda, sultan Mesud'un veziri olan üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî öldürüldü. O, sözkonusu bozgunda tutsak alınmıştı. Onun, şiirde, risale yazmada ve hikmet söylemedeki faziletleri ünlüdür".

Bu kayıtlar, sultan Mahmud b. Muhammed'in kardeşi Mesud'u yenilgiye uğratmasının zikrinden sonra kaydedilmiştir.

Vezir Nizamüddin Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. üstad Ebû İsmail el-Münşî'nin el-yazısıyle yazılmış olan kitabın hâşiyesinde şu kayıtlar yazılmıştı :

"Ebû İsmail, sultan Mesud'un babası sultan Muhammed'in *İnşâ ve Tuğrâ Divanlarını* (*Divanü'r-resâil*) yönetiyordu. O, söz-konusu savaşta tutsak alınarak acınmaksızın öldürülenlerden olup, kitabet, şiir ve öteki (edebî sanatlarda) ilerigelen fâzıl kimselerden idi".

Bistamlı Ebû Şucâ Ömer b. Ebu'l-Hasen b. Nasr'ın *Belh'te* Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl'a, onun da bize haber verdiği kayıtlar şunlardır, Ebû Şucâ demiştir ki :

"Seferden hastalanarak dönüp de *Belh'e* bağlı *Togâbâd* köyüne gelen sultan Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah'ı, şiddetli hastalığı dolayısıyla tedavi için huzurunda bulunan tabib Muhammed b. Ali el-İbrisimî bana şunları söyledi :

"Sultan, bana, "Bu çevredeki serçelerin seslerinden çok sıkılıyorum" dedi. Ben de ona : "Bir köle gönder, *Cülâhik* yayı³⁷⁵ ile onları avlasın" dedim. Bunun üzerine o, bana cevap olarak : "Bu serçelerin bu çevreye yerleşip burasını yurt edinmiş olabilecekleri muhtemeldir" dedi. Ben buna gülümsedim, bu kez bana : "Bu gülümseme de neye?" dedi. Ben de ona : "Seni, bu hastalığına rağmen bu kadar duygulu ve şefkatli yapan Tanrı'yı her şeyden tenzih ederim. Sen tıpkı, fazileti, derin ilmi ve yeteneği ile ünlü olan kâtib üstad Ebû İsmail gibi söyledin" dedim. Bu söz üzerine, iki yanağı kızardı ve bana : "Ancak gereksiz şeylerden arınmış olan fazilet, övülmeye değer" dedi".

Ben (İbnü'l-Adim) bu konuda diyorum ki : *Bistamlı* Ebû Şucâ işte böyle söylemiş ve bunu *Edebü'l-Marîz ve'l-Âid* adlı kitabında da zikretmiş, bunları, hocamız Ebû Haşim de kendisinden dinlemiş. Yukarıda el-İmâdü'l-Kâtib ve başkalarından naklen zikrettiğimiz üzere, Ebû İsmail'i sultan Mahmud'un öldürdüğü açıkça bilinmektedir. Ebû Şucâ da savaşın, Mahmud ile kardeşi Mesud arasında yapıldığını ve Ebû İsmail'in bu savaşta tutsak alındığını başkasına yazmıştır. Bununla birlikte sultan Tuğrul'un, saltanat henüz kendisine geçmeden önce, kardeşi Mahmud'un emriyle Ebû İsmail'i öldürtmüş olması mümkündür, ya da tabibin, Ebû Şucâ'a

söylediği gibi, Tuğrul, Ebû İsmail'in öldürülmesinde etken olmuştur. Tanrı, doğrusunu herkesten daha iyi bilir.

Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin, hocamız Ebû Haşim'e bildirdiği, onun da bana (İbnü'l-Adim) haber vermesi sayesinde, Sem'ânî'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinden şu kayıtları naklettim :

Ben (Ebû Sa'd), tabib imam *Bistamlı* Ebû Şucâ Ömer b. Ebu'l-Hasen'den *Buhara*'da karşılıklı konuşmalar sırasında şunları işittim :

Cürcanlı tabib Şâfi şöyle diyordu :

“Ben, *Herat*'ta, hasta bir durumda bulunan sultan Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah'ın yanına gittiğim zaman bana : ‘Ey falan, ben, üzerinde serçelerin bulunduğu bir ağacın altındayım, onların sesleri bana sıkıntı veriyor’ dedi. Ben de ona : ‘Efendimiz, beraberlerinde *Bunduk* yayları³⁷⁶ bulunan kölelerine emir buyur; onlar, o kuşları vurup dağıtırlar’ dedim. Bunun üzerine o : ‘Onları yuvalarından korkutup kaçırmak ve böylece günah işlemek, doğru ve yerinde yapılmış bir iş olmaz’ dedi. Ben, onun bu sözlerine gülümseyince bana : ‘Niçin gülümsüyorsun?’ dedi ve ben de ‘Efendimiz, bütün faziletine rağmen üstad münşî Ebû İsmail'i öldürtüyorsunuz da, şimdi serçelerin ürkütülüp kovulmasından çekiniyorsunuz’ dedim. O da bana : ‘Ey Şâfi, faziletin, gereksiz şeylerle birlikte olmaması lâzımdır. Eğer bu gereksizlik, fazilet sahibi bir kimsede bulunursa o, onu yok eder’ dedi”. Ben (Sem'ânî), daha sonra, üstad Ebû İsmail'i Mahmud b. Muhammed b. Melikşah'ın öldürttüğünü, İsmail b. Ahmed b. İsmail e-l-Bâharzî'den işittim, bundan asla şüphem yoktur”.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Sem'ânî, *el-Müzeyyel* adlı kitabında, *Bistamlı* Ebû Şucâ'dan naklen, aynen bunları zikretmiştir. O, *Cürcanlı* tabib Şâfi'in *Herat*'ta olduğunu söylemiştir. Halbuki hocamız Ebû Haşim, Ebû Şucâ'dan naklen –o da bunları, *el-Marîz ve'l-Âid* adlı eserinde zikretmiştir– “Ben, tabib Muhammed b. Ali el-İbrisîmî'den, kendisinin *Belh*'e bağlı *Togâbâd* köyünde (Sultan Tuğrul'u tedavi için) bulunduğunu işittim” mealindeki sözlerini haber vermiştir. Bu yanlışlığın, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'den geldiği anlaşılıyor. Çünkü o, bunları, ezberinden yazmış ve böylece bunu karıştırmıştır. Tanrı, doğrusunu herkesten daha iyi bilir.

XIX.

Sâdullah b. es-Sertân

Taglib b. Vâil-oğulları ailesinden olan *Rahbeli* (Suriye'deki) vezir Sâdullah'ın adı, "Sa'd b. Hibetullah b. Nasr Ebu'r-Recâ es-Sertân et-Taglibî" şeklinde de söylenmiştir. es-Sertân adıyla tanınmış olan Cüşm b. Nâil b. Ziyad et-Taglibî, *Taglib-oğulları* kabilesine mensup olup kendisinin ait olduğu ailenin ceddidir. es-Sertân, *Ali* (b. Ebû Tâlib) -Tanrı'nın selâmı üzerine olsun- ile birlikte *Sıffin* savaşında bulunmuş ve burada öldürölüp *Rahbe*'ye gömülmüştür.

Bu Sâdullah, Suriye'deki *Rahbe*'nin ünlü ailelerindendir. Kardeşi Ebu'l-Mecd, bu ailenin reislerinden idi. Ebu'l-İzz Lülü el-Mülkî, *Haleb*'e hâkim olup İbnü'l-Mevsul'ü vezirlikten azledince Sa'd, onun *Haleb* vezirliği görevini üzerine aldı³⁷⁷.

Esâribli reis Hamdan b. Abdürrahim'in *Tarih*'inden elime geçen kendi elyazısıyle yazılmış olan bazı yapraklarda, şu kayıtları okudum :

"Safer 517 (Mart 1123 sonları) sonlarında Bedrüddevle, *Haleb* emîrliğinin vezirliğini, Şerefüddin Ebu'r-Reca Sâdullah b. Hibetullah b. Nasr'a vermişti. İbnü's-Sertân adıyla tanınan Sâdullah, *Rahbe* halkından olup Nail'in çocuğu bulunan *Taglib b. Nail-oğulları* ailesindendir".

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Burada zikredilen Bedrüddevle, Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk'tur. Amcası İl-Gazi, onu *Haleb*'de kendine naib yapmıştı; amcası ölünce *Haleb* yönetimi, 516 (1122) yılında kendi üzerinde kaldı. 517 (1123) yılında *Haleb*, amcası Belek b. Behram b. Artuk tarafından elinden alındı. Ebu'r-Reca b. es-Sertân da aynı yılda *Haleb*'de vezirlik görevine gelmişti. Fakat onun bu vezirliği, Lülü el-Mülkî'ye yaptığı ilk vezirlikten başka, *Haleb* nâibinin (Bedrüddevle) vezirliğidir³⁷⁸.

Abdülmün'im b. el-Hasen b. el-Hüseyin b. el-Lu'aybe'nin elyazısıyle yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ayrıca şeyh Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim en-Naili de *Bağdad*'da bana söylemişti :

"Şerefüddevle Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş - Tanrı, onun yüzünü parlak kılsın ve mezarını suya doyursun - *Rahbe* halkından

rehineler alıp *Musul'a* götürdü. Bunlar arasında Ebu'l-Mecd b. es-Sertân da bulunuyordu. Ebu'l-Mecd'in karışdeşi Ebu'r-Reca Sa'd, bütün bu rehinelerin *Musul'a* götürülmesini geri bıraktırdı. Bunun üzerine *Rahbeli* Ebû Muhammed b. Zâfir b. el-Bennâ, bana şu şiiri okudu :

Ebu'l-Mecd kaybolduğundan beri, Sa'd'a erişemedim. Sa'd'dan dolayı, güneye gitmekten başka çare yok.

Lemâ'da şifa bulacağımı sandım. Halbuki, sevgim kat kat arttı.

Bana, onun ve dayıları için kim adaletle davranacak?. Kurallar, bir düğüm çözmek içindir.

Onun atası, kadıdır. Yardım istemek için ben gelmediğime göre, yardım eden kimdir?

Ebu'r-Reca'ya zulüm edilmesini istiyorum. Zulüm, isyan etmiş köleler içindir".

XX.

Sâlim b. Mâlik

Emîr Ebu'z-zimâm (Kefalet, hak babası)-Ebu'z-zimâm ("Yular babası" olarak da söylenmiştir)-Sâlim el-Ukaylî'nin soyzinciri şöyledir :

Sâlim b. Mâlik b. Bedran b. Mukalled b. el-Müseyyib b. Râfi b. Mukalled b. Câfer b. Amr b. el-Müheyyâ b. Zeyd b. Abdullah b. Zeyd b. Kays b. Cûse b. Tahfa b. Rebîa b. Hazn b. Ubâde b. Ukayl b. Ka'b b. Rebîa b. Âmir b. Sa'sa'a b. Muaviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansur b. Hasafe b. İkrime b. Kays b. İlyas b. Mudar b. Nizâr b. Ma'add b. Adnan.

Ebu'l-Mekârim Müslim b. Kureyş, *Haleb'e* hâkim olduğu zaman Sâlim'i aralarındaki akrabalık dolayısıyla şehir yönetimine atamıştı³⁷⁹. Ebu'l-Mekârim öldürülünce³⁸⁰ Sâlim, 478 (1085) yılında Şerif el-Huteyti ile birlikte *Haleb'e* geldi, kendisi kalede, Şerif de şehirde ikamete başladılar. Her ikisi anlaşarak sultan Melikşah'a mektup yazıp *Haleb'i* kendisine teslim edeceklerini, bu nedenle, ya kendisinin bizzat gelmesi, ya da, bu sırada *Haleb'e* karşı saldırıya geçen Süleyman b. Kutalmış'ı buradan uzaklaştıracak bir yardımcı kuvveti göndermesi hususunda onu tahrik ve teşvik ettiler. Bununla

beraber sultanın gelmesini beklemek oldukça uzamıştı. Bu nedenle Şerif el-Huteytî ve Mubarek b. Şibl el-Kilâbî, Tâcüddevle Tutuş'un çağırılması hususunda anlaştılar. Bunun üzerine Tutuş geldi, Süleyman ile savaşıp onu öldürdü ve *Haleb*'e yürüyerek feth etti³⁸¹. Fakat Sâlim, kalede isyan halinde idi. Çok geçmeden Melikşah'ın *Haleb*'e erişmekte olduğu haberi gelince Tutuş, *Dımaşk*'a hareket etti. Öte yandan sultan Melikşah'ın ordusunun öncüleri *Haleb*'e erişince Sâlim b. Mâlik, Melikşah'a itaat ve hizmet amacıyla süratle hareket etti. Sultan Melikşah, Câber b. Sâbık el-Kuşeyrî'nin kalesine gelip kaleyi teslim aldı ve onu öldürdü³⁸². Daha sonra *Haleb*'c gelerek şhir ve kalesini 479 (1086) yılında Sâlim b. Mâlik'ten teslim aldı, buna karşılık ona, *Câber* kalesini verdi ve ayrıca *Rakka* ile bazı toprakları ıktâ etti. Söylendiğine göre, Sâlim b. Mâlik, sultana ıktâ konusunda hiç bir şey bahsetmemiş, ancak ona gönderdiği haberde şunları söylemiş : “Benim bir oğlum ve büyük bir ailem vardır. Ben, sultanın onlara, benim gösterdiğimden daha çok ihtimam göstermesini arzu etmekteyim.” Bunun üzerine sultan, bu konuda Nizamülmülk ile konuştu ve ona : “*Câber* kalesi, her yıl bizden pek çok para isteğinde bulunuyor; bu, kale için iyi bir şey değildir. Sâlim, bu kaleye râzî olmalıdır” dedi. Bunun üzerine Nizamülmülk, Sâlim b. Mâlik'e mektup yazarak durumu bildirdi. Sâlim, aldığı bu haber dolayısıyla sevincinden göklere uçtu ve derhal Nizamülmülk'e 50 bin gümüş ile birlikte İkbâl adlı bir hâdimini gönderdi. İkbâl, hâdimlerin en güzeli olup binicilik ve atçılıkta ün sahibi ve iyi yazı yazmakta (hattatlık) çok ünlü İbnü'l-Bevvâb'ın³⁸³ izinden giden birisi idi. Bunun üzerine Nizamülmülk, Sâlim'e haber gönderip : “Ben sana, İkbâl'in yerini tutabilecek ne gibi bir ihsanda bulundum ki, sen buna karşılık İkbâl'i veriyorsun” diyerek gümüşleri kabul etmeyip geri çevirdi. Bunun üzerine Sâlim, ona, güzellikte, edebiyat ve güzel sanatlarda eşleri bulunmayan biri, *Endülüslü*, öbürü *Fransız* olmak üzere, iki bâkir cârîye gönderdi. Nizamülmülk, hâdim İkbâl ile bu iki cârîyeyi sultana götürdü; hâcib, onları huzura sokacağı zaman sultan ona : “İkbâl'i geri çevir, o benim huzuruma sokulmasın” dedi. Sultanın maiyyeti erkânı, buna hayret ettilerse de onun bu hareketini çok iyi ve hoş karşıladılar. Nizamülmülk, sultanın bu sözünü haber alınca, bu kez, İkbâl'i on hâdimle birlikte ona gönderdi. Sultan, on hâdimi kabul etti ise de İkbâl'i yine almadı, çünkü onu, daha önce, huzuruna kabul etmeyip iade etmişti. Bu arada İkbâl, sultanın huzu-

runda gönüllü ve tekellüfsüz olarak resmî işleri yazıp çizmeye başladı. Bunun üzerine sultan, İkbâl'e : "Nizamülmülk'ün, sana daha çok ihtiyacı vardır" dedi. İkbâl de, sultana hizmette bulunup onun sözlerine en iyi cevabı vererek oradan ayrıldı.

"Reis Ebû Abdullah b. Ali b. Nizâr el-Azimî'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinin 519 (1125) yılı olayları arasından "Şemsüddevle Sâlim b. Mâlik'in 20 Şevval (19 Kasım) Çarşamba günü *Câber* kalesinde vefat ettiğini" naklettim.

Hamdan b. Abdürrahim'in *Haleb*'de gördüğüm kendi elyazısıyla yazılmış olan notlarından birinde "*Devseriyye* (*Câber* kalesi) hâkimi emîr Sirâcüddin Sâlim b. Mâlik b. Bedran el-Ukaylî'nin, 20 Şaban 519 (21 Eylül 1125) tarihinde vefat ettiğini" okudum.

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ebû Cafer, Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid b. Munkiz'den naklen bize şu kayıtları haber verdi :

"Emîr Şemsüddevle (Sâlim), emîr Şerefüddevle Müslim b. Kureyş'in *Haleb* kalesindeki nâibi idi. Şerefüddevle, Rebiülevvel 486 (Nisan 1093)'da öldürüldüğü zaman Şemsüddevle, *Haleb* kalesini muhafaza etti ve 'onu, sultan Melikşah'tan başka hiç kimseye teslim etmem' dedi. Gerçekten de sultan, *Horasan*'dan gelince Şemsüddevle, kaleyi ona teslim etti. Sultan, *Câber* kalesine uğrayarak içinde bulunan Sâbıküddin Câber el-Kuşeyrî'yi yakalattı ve fesat işlediğini haber aldığı için öldürttü. Şemsüddevle Sâlim b. Mâlik, *Haleb* kalesini sultana teslimine karşılık ondan *Câber* kalesini aldı. O, 20 Şevval 519 (19 Kasım 1125) Çarşamba günü burada ölünceye değin kale hâkimi olarak kaldı."

XXI.

Ak-Sungur el-Porsukî

Adının Sungur olduğu da söylenmiş olan Ak-Sungur b. Abdullah el-Porsukî, sultan (Tuğrul Bey)'ın kölesi olan emîr Porsuk'un kölesi idi. Sultan Mahmud b. Muhammed, onu, *Musul* hâkimliğine, *Bağdad* şihneliğine ve halife el-Müsterşid zamanında (yine) *Bağdad* şihneliğine ve bu şehirdeki askerlerin kumandanlığına atadı ve böylece durumunda bir yükselme oldu ise de onu 518 (1124) yılında *Bağdad* şihneliği görevinden azletti. Bunun üzerine Ak-Sungur, *Musul*'a

döndü. *Frankların* kuşatmaları sonucunda durumları ciddileşen *Halebli*lerin daveti üzerine Ak-Sungur, 518 (1124) yılında oraya yardıma gitti ve bu nedenle *Franklar Haleb*'den ayrıldılar. Böylece *Haleb*'e hâkim olan Ak-Sungur, şehir halkına iyi muamelelerde bulundu, onlara adil davrandı ve gümrük vergilerini kaldırdı, zulüm ve kötülöklere son verdi. Ak-Sungur'un, mal ve gümrük vergilerinin kaldırılması ve yapılan zulüm ve kötölük izlerinin silinmesi hususunda *Haleb* halkına yazdığı tevkiin bir nüshası elime geçti. Ak-Sungur-Tanrı rahmet eylesin-hikâye edildiği üzere, iyi hal sahibi, çok hayır işleyen, iyi niyetli, çok namaz kılan, gecelerini dua ile geçiren, ibadet edip oruç tutan bir kimse idi. Abdest alırken hiç kimsenin yardımını istemezdi. O, -Tanrı rahmet eylesin- oruçlu iken şehit edilmiştir.

Ak-Sungur'un *Haleb*'e hâkim olup yönetimi eline geçirmesi hususundaki rivayet şöyledir : Belek b. Behram b. Artuk'un *Menbiç*'te öldürölmesi üzerine, amca-oğlu Temürtaş b. İlğazi b. Artuk, *Haleb*'e hâkim oldu. Temürtaş, Belek'in elinde tutsak bulunan *Frank* hükümdarı Baudouin (II)'i onunla barış antlaşması yaparak bir miktar kurtuluş akçası karşılığında serbest bıraktı. Fakat *Mardin* hâkimi (kardeşi) Şemsüddeve (Süleyman) b. İlğazi'nin ölümü üzerine Temürtaş, oraya giderek *Mardin* ile kardeşinin sahip olduğı öteki memleketlerin yönetimini eline aldı. Baudouin bunu haber alınca, Temürtaş'la yaptığı antlaşmayı bozdu. Bu cümleden olarak o, Dübeyş b. Sadaka ve İbrahim³⁸⁴ b. el-Melik Rıdvan b. Tutuş ile, "*Haleb* üzerine yürüme, alınacak yerlerin *Müslümanların* olması, daha önce babasının elinde bulunması nedeniyle *Haleb*'in İbrahim b. Rıdvan'ın olması ve ele geçirilecek malların *Franklara* verilmesi" hususlarında bir antlaşma yaptı. Mütteliklerin *Haleb* kuşatması uzun sürmüş, şehir nerdeyse istilâ edilecek bir duruma gelmişti. Kuşatma dolayısıyla şehir halkı, öölüleri ve leşleri yiyecek kadar güç ve ciddi bir duruma düşmüş ve aralarında hastalık da başgöstermişti". Bu hususta babam, bana şunları anlattı : "Şehir halkı, kuşatma sırasında, hastalık dolayısıyla, sokaklarda serilmiş yatmakta idiler. *Frank* saldırısı başlayıp tehlike borusu çalınca onlar, bağlarından çözülmüşcesine yerlerden kalkıp *Frankları* geri püskürtünceye dek savaştıktan sonra yeniden (yerlerdeki) yataklarına dönüyorlardı. Tanrı, kendilerine Kasimüddeve Ak-Sungur'u yardıma gönderinceye değin onlar, aynı şiddetle mücadeleye devam ettiler. Tanrı rızası için onlara yardıma azimli olan Ak-Sungur'un Zülhicce 518 (Ocak 1125)'de *Haleb*'e gelmesi üzerine,

Franklar şehirden çekildiler. O zamanlarda şehre hâkim olacak hükümdarlar, hazineye, mala ve askerî masraflara ihtiyacı bulunacaklarından dolayı, *Franklara* komşu, harap ve geliri az olan *Haleb'e* gelip yönetimi ele almayı pek istemiyorlardı”.

Babam Ebu'l-Hasen Ahmed ve amcam Ebû Gânîm Muhammed –birinin söyledikleri muhtemelen diğerinden daha fazla idibana şunları söylediler :

“Senin büyük baban– her ikisi kendi babalarını kasdediyorlardı– Ebu'l-Fazl Hibetullah şunları söylüyordu :

‘*Haleb* kuşatması şiddetlenip yiyecek maddelerinin azalması ve halkın ciddi bir sıkıntıya düşmesi üzerine, şehir halkı, *Haleb* kadısı olan babam Ebû Gânîm ile Şerif Zühre ve İbnü'l-Cillî'yi *Mardin'e* Hüsamüddin Temürtaş'a göndermeyi kararlaştırdılar. Temürtaş, *Haleb'e* hâkimi olup buraya nâibini bıraktıktan sonra *Mardin'e* giderek bu memlekete de hâkim olma hususunda çaba gösterdi'. Ebu'l-Fazl sözüne devamla : ‘*Haleb* halkı, daha önce aldıkları karar gereğince, babamı, Şerif'i ve İbnü'l-Cillî'yi, bir gece Temürtaş'a göndermek için şehirden çıkardılar. Sabah olunca *Franklar*, şehir halkına “Kadınız nerede, Şerifiniz nerede” diye bağırıyorlardı. O zaman bizim cesaretimiz kırılmış, gönüllerimiz karışmış ve onların, *Franklar* tarafından yakalandıklarına kani olmuştuk. Fakat bir süre sonra onlardan bize, kendilerinin güvenli bir yere eriştiklerini bildiren bir mektup gelince *Haleb* halkının kalpleri rahatladı'. Babam ve amcam sözlerine devamla :

Biz, babamızdan şunları işittik :

‘Babam Ebû Gânîm'in şunları söylediğini duydum : “*Mardin'e* gelip Hüsamüddin Temürtaş'ın huzuruna çıkarak *Haleb* halkının, kuşatma nedeniyle çekmekte olduğu sıkıntıları, içine düştükleri ciddi ve tehlikeli durumu ve onların gösterdikleri sabrı, kendisine anlatınca bize, yardımda bulunacağını ve dolayısıyla *Haleb'e* gelip *Frankları* oradan uzaklaştıracağını vaadetti ve bizi, *Mardin'de* kalacak bir yere yerleştirdi. Fakat biz, Temürtaş'tan vaadini yerine getirmesini istemeğe başladık–sa da o, bunu, her gün, bir başka güne atıyordu; nihayet sözlerinin sonunda bize: “Bırakın *Frankları*, eğer onlar *Haleb'i* alacak olurlarsa gider onlardan geri alırım” dedi. Bunun üzerine biz, kendi kendimize “Bundan daha iyi fırsat olur mu” dedik ve ona : “Aman yapmayınız, *Müslümanları* din düşmanlarına teslim etmeyiniz” dememiz üzerine o:

“Bu sırada onların karşısına nasıl çıkabilirim?” cevabını verdi. Kadı Ebû Gânîm, ona : “Onlar nedir ki, senin onlara gücün yetmeyecektir? Eğer bize, *Haleb*’e gelecek olursan biz, *Haleb* halkı olarak onların hakkından gelmen için sana yardımcı oluruz”. Kadı Ebu’l-Fazl Hibetullah sözlerine devamla :

“Ben, babam Ebû Gânîm’e bir mektup göndererek *Haleb* halkının uğradığı zararları, kedi, köpek ve ölü eti yiyecek kadar elim bir duruma düştüğünü bildirmiştim. Bu mektup Temürtaş’ın eline geçince buna üzülmüş ve onlara çok kızarak : “Şu düzenbazların cür’et ve cesaretine bakınız! Durumlarının bu dereceye geldiğini benden gizliyorlar ve yalancı kahramanlık taslayıp “Eğer bize *Haleb*’e gelecek olursan biz *Haleb* halkı olarak onların hakkından gelmen için, sana yardımcı oluruz” diyerek beni, *Haleb*’e gitme hususunda teşvik ediyorlar”. Ebû Gânîm sözlerine devamla şunları söyledi : “Bunun üzerine Temürtaş, bizim kendisinden ayrılp yardım için başka birisine gitmemizden endişe ettiği için, bizim gözaltına alınmamızı emretti ve biz de muhafızlara teslim edildik. Fakat biz, *Musul*’a kaçıp Porsukî’ye giderek ondan yardım dilemek hususunda bir hile düşündük. Şöyle ki : Bizi buradan kaçırarak olan kimselerle konuştuk. İçinde bulunduğumuz yerin açılıp kapandıkça çok gürültü çıkaran bir kapısı vardı. Adamlarımızdan birisine, bu kapının kenetlerine yağ sürmesini, gerektiği zaman açabilmemiz için bu işi derhal yapmasını, böylece, kapıyı açtığımız zaman bizi göz hapsinde tutanların bundan haberdar olmamalarını sağlamasını emrettik. Uşaklar, bize, karanlık basınca binitleri eğerleyip getireceklerini vaadettiler; biz de gizlice çıkıp gece yarısı bunlara binerek gidecektik”. Ebû Gânîm sözlerine devamla : “Mevsim kış idi ve yerlerde çok fazla kar vardı. Bizi göz hapsinde tutan muhafızlar uyuyunca, benim Yakut adlı kölemden başka, bütün köleler geldiler. Arkadaşımın kölesi, Yakut’un, binitinin bağını çözmekte güçlük çektiğini ve hattâ koparamadığını bize haber verdi. Bu haber üzerine yüreklerimiz daralmaya başladı. Fakat ben, arkadaşlarıma ‘Sizler, fırsattan yararlanarak kalkıp gidin, beni beklemeyiniz’ dedim. Bunun üzerine onlar derhal kalktılar, kendilerine yol gösterecek olan kılavuzla birlikte binitlerine bindiler. Muhafızların bizlerin yaptıkları bu hareketlerden hiç haberleri yoktu. Ben, muhafızların önünde, düşünceli olarak tek başıma kalmıştım, seher vaktine değin uyku tutmamıştım. Bu sırada kölem Yakut binitle geldi ve : ‘Ancak bu saatte binitin bağı koptu’ dedi”. Ebû Gânîm devamla : “Derhal kalkıp

binite bindim, fakat yolu bilmiyordum; bununla birlikte karda yürüyerek gideceğim yönü aramaya koyuldum. Böylece sabah olunca, bir de baktım ki, benden önce hareket eden arkadaşlarla aynı yerde bulunuyorduk; onlar, gecenin başlangıcında, ben ise gecenin bitiminde hareket etmiştik. Fakat onlar yollarını şaşırmışlardı. Hepimiz binitlerimizden inip sabah namazını kıldıktan sonra binitlere yeniden binip onları gayrete getirerek yol aldık ve sonunda *Musul*'a vasil olduk. Orada Porsukî'yi şifası istenen bir hasta durumunda bulduk. Kendisi bu sırada dövülmüş piliç suyu içiyordu. Geldiğimiz kendisine bildirildi; bize müsaade buyurup huzuruna girdiğimiz zaman onu, ağır hasta olarak bulduk. Kendisine şikâyetle bulunup *Müslümanlara* yardım etmesini talep ettikten sonra kuşatmanın husule getirdiği sıkıntı ile yiyecek azlığı yüzünden *Haleb* halkının uğradığı felâketin ne dereceye ulaştığını, kendisine anlattık. Bunun üzerine Porsukî bize : 'Ben gördüğünüz gibi, nasıl olur da bu işe girişebilirim?' dedi. Biz de cevap olarak ona : "Tanrı, bu hastalıktan kurtardığı takdirde, Efendimiz *Müslümanlara* yardım edeceğine azim ve niyet etmelidir' dedik, o da 'Pekâlâ' dedi. Daha sonra başını semaya kaldırarak 'Ey Tanrım, sana şehadet ederim ki, eğer bu hastalıktan kurtulacak olursam, onlara mutlaka yardım edeceğim" dedi. Üç gün geçtikten sonra, Porsukî'nin ateşi düştü ve gıda almaya başladı; çadırını ortaya çıkartıp, askerlere gaza için çağrıda bulundu. Bunun üzerine askerleri hazırlanıp harekete geçtiler, Porsukî onlarla birlikte *Haleb*'e hareket etti. Porsukî *Haleb*'e yaklaşp askerleri de *el-Mürretet*³⁸⁵ mevkiinden görüldüğü zaman *Franklar* çekilerek *Cevşen* dağına³⁸⁶ yöneldiler, böylece onlar *Haleb*'den uzaklaşıp şehre giremediler. Öte yandan Porsukî, şehre yaklaşıncaya değin kuvvetleriyle ilerledi, *Haleb* halkı kendisini karşılamaya çıkmıştı. Porsukî, derhal halk ve askerlerle birlikte *Franklara* karşı harekete geçince *Franklar* çekilmeye başladılar; Porsukî, onlar *Haleb*'den yaklaşıncaya kadar yavaş yavaş arkalarından izledi. Fakat bir süre sonra *Şâlişiyye*'yi³⁸⁷ gönderip askerlerin geri dönmelerini emretti. Bunun üzerine kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb ona : 'Eğer Efendimiz, *Frankları* izlettirecek olursa, hepsini kesinlikle yakalarız, çünkü onlar bozgun halinde geri çekiliyorlar' dedi. Porsukî'nin ona cevap olarak : 'Ey kadı, akıllı ol! Tanrı göstermesin, eğer düşmanın bizi yeneceği mukadder olursa, memleketinizde, sizlerin ve benim askerlerimin işlerini yürütüp yoluna koymayı üzerine alacak bir kimse biliyor musun?'

demesi üzerine, kadı : ‘Hayır’ diye karşılık verince o zaman Porsukî : ‘*Franklar*, bizi yenilgiye uğratıp biz de şehre sığınacak olursak o zaman bizi kim (ne) ve nasıl güvence altında tutacak? Böylece onlar, bizi hâkimiyetleri altına alacak olurlarsa, o zaman bizim kendimize de hiç bir faydamız olmayacaktır. Ulu Tanrı, onların şerrini bizden uzaklaştırsın. Biz şimdi şehre dönelim, onu takviye edip işleri yoluna koyduktan sonra *Franklara* karşı mücadeleye hazırlanalım, o zaman ulu Tanrı’nın takdir ettiği olur; öyle ümit edelim ki, Tanrı izin verirse, *Franklarla* karşılaşp onları yenelim’ diye cevap verdi.” Ebû Gânîm sözlerine devamla : “Porsukî, geri dönüp şehre girdi, buradaki durumu düzeltti, şehre hububat getirtti, böylece halk güvenceye kavuşup sakinledi. Bütün bunlar Mayıs ayında vukubuldu. Halk buğday ve arpa tanelerini suyla ıslatıp ektiler ve o yıl, daha çok ürün elde ettiler”. Babamın ve amcamın bana anlattıkları, işte bu niteliktedir³⁸⁸.

Halebli Abdülmün’im b. el-Hasen b. el-Lu’aybe’nin elyazısı ile yazılmış olan eserinden şunları naklettim :

“519 (1125) yılı girmişti. Ak-Sungur el-Porsukî’nin kumandası altında *Haleb’e* doğudan askerler geldi. (Çünkü) *Franklar*, Ramazan 518 (Ekim/Kasım 1124)’de *Haleb’e* saldırıp kuşatarak halkı sıkıştırmaya başlamışlardı. *Haleb’in* alınmasına çok az bir şey kalması nedeniyle, kadı İbnü’l-Adîm, şehir eşrafı ve halkın ilerigelenleri, yardım isteğiyle *Haleb’den* ayrılarak Porsukî’ye gitmişlerdi. Bunun üzerine Porsukî, bu heyetle birlikte Muharrem 519 (Şubat 1125)’da hareket ederek *Bâlis’e* gelip kondu. O, *Rahbe’ye* eriştiğinden beri, aralıklı olarak *Humus* ve *Dımaşk’a* elçiler göndererek buraların hâkimlerini yardıma çağırıyordu. Bu cümleden olarak emîr Samsamüddin, Rebiülevvel (Nisan) başında *Humus’tan* hareket etti. Emîr Kasimüddeve el-Porsukî, *Frankları* kovup *Haleb’den* ayrıldıktan sonra *Tellü’s-sultan’da* bu emirle karşılaşmış idi. Porsukî, *Bâlis’ten* gece hareket ile *Haleb’e* geldiği zaman, *Haleb* halkı da şehirden çıkıp *Cevşen* dağında bulunan *Frank* çadırlarından 100 kadarını yağma ettiler. *Haleb* halkı nerdeyse yok olacaktı, fakat Tanrı, yüce iradesiyle, *Türklerin* elleriyle, *Frankların* bu hareketlerine engel oldu”.

Ebû Galib Abdülvâhid b. el-Husayn’ın, kendi elyazısı ile yazılmış olan *Tarihi’nin* 518 (1124) yılı olayları arasında, “Porsukî’nin Zülhicce (Ocak) ayında *Haleb’e* geldiğini ve ertesi gün de *Frankların* buradan çekilip gittiklerini” okudum.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki : Porsukî, *Haleb*'de bir süre ikamet edip işleri düzene koyarak oğlunu şehirde bıraktıktan sonra *Musul*'a döndü ve bahsedeceğimiz üzere, orada *İsmaililer* tarafından öldürüldü.

Hocamız Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî bana şunları söyledi :

“Ak-Sungur el-Porsukî, hayır-sever, adil, yumuşak huylu, arkadaşlarıyla iyi dostluk kuran bir kimse idi.” Ebu'l-Hasen sözüne devamla :

“Babam Muhammed b. Muhammed, bana şunları haber vererek dedi ki :

‘Porsukî’ye hizmet eden kölelerden birisi bana şunları hikâye etti :

“Porsukî, her gece çok namaz kılardı; yalnız başına abdest alır, hiç kimsenin yardımını istemezdi. O, *Musul*'da bir kış gecesı, yatağından kalkıp, üzerinde deve tüyünden yapılmış küçük bir ferace olduğu halde, elinde bakır ibrik, abdest suyu almak için *Dicle*'ye yönelmişti. Onu görünce derhal kalkıp elinden ibriğı almak için ona doğru gittimse de bana engel oldu ve : ‘Ey zavallı git yerine, çünkü hava soğuktur’ dedi. Ben, elinden ibriğı almak için çaba gösterdimse de vermedi ve yerime dönünceye dek ibriğı bana vermemekte ısrar etti. Sonra abdest alıp namaza durdu”. Bu köle, Porsukî'nin iyi hallerinden birçok şeyler bana anlattı; bunları, burada zikretmem uzun sürer”.

Hocamız Sahip Kadi'l-kudât Bahaüddin Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Râfi b. Temîm, kendisini dinlerken bana şunları söyledi :

“Porsukî, dindar ve adil bir kimse idi. Onun hakkında şöyle bir hikâye nakledilir : Porsukî, bir gün *Musul* kadısına –sanıyorum ki bu zat, Murtaza b. eş-Şehrizûrî'dir- : ‘Mahkemede yüksek seviyeli bir insan ile alçak dereceli bir insanı eşit tutmanı, rütbe, derece ve makam sahiplerinin, senden hürmet ve saygı görmemelerini istiyorum’ dedi. Bunun üzerine *Musul* kadısı : ‘Bunu ben nasıl yapabilirim?’ demiş ve Porsukî, ona : ‘Bunun yolu, ancak şöyle olur : Bir dâvada, benimle bir mesele hakkında hasım durumunda olan birisini bulursun ve dolayısıyla beni mahkemeye çağırırsın; ben de senin huzuruna gelirim ; o zaman sen, bana nasıl muamele yaparsan, hasmıma da aynı

muameleyi yapacaksın. Ben sana, bana karşı husumetinden şüphe etmediğin ve aleyhimde bir iddiada bulunup dâvacı olacak bir hasım göndereceğim. O zaman beni, mahkemeye çağır, ben de huzuruna geleyim' dedi. Porsukî, karısı Hatun'a -bunun, sultan Mahmud'un kızı olduğunu sanıyorum- gelip ona : 'Kendine, mehr akçanı benden isteyecek bir vekil tâyin et!' dedi; O da bir vekil tâyin etti. Bu vekil, mahkemeye giderek : 'Benim, Kasimüddevele Porsukî ile bir anlaşmazlığım vardır, onu mahkemeye çağır' dedi. Bunun üzerine kadı, derhal birisini gönderip Porsukî'yi mahkemeye çağırttı. Porsukî de bu çağrıya uyarak mahkemeye gelip kadı'nın huzuruna çıktığı zaman, kadı ayağa kalkmadı; böylece o, ona yapması gereken özel saygı ve hürmeti yapmayarak, onu hasmıyla eşit tutmuş oldu. Karısının vekili, vekâletnâmesini gösterip Porsukî'nin aleyhinde iddiada bulundu. Porsukî, mehr borcunu kabul etti, bunun üzerine kadı, ona mehr borcunu vermesini emretti. Porsukî, karısının vekili ile birlikte *Hazine*'ye giderek ona mehr parasını verdi. Daha sonra Porsukî, kadıya, evinin kapısına, üzerinde "Tanrı yoluna çağırın'ın çağrısına uy" yazılı ve üzerinde mum bulunan bir levhayı çiviyle tutturup asmasını emretti. Her kimin hasmı olursa gelir ve o çivi ile tutturulan levhadaki mum üzerine (mühür) basardı. İlasım nerede olursa olsun, bu mühürlü mum, ona gönderilir; böylece hiç bir kimse, mahkemeye gelmekten kaçınmak cesaretini gösteremezdi"³⁸⁹.

İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. el-Esîr, bana şunları söyledi :

"Ak-Sungur el-Porsukî, 520 (1126) yılında, *Musul*'da *Camiü'l-Atik*'de Cuma namazından sonra *Bâtuniler* tarafından öldürüldü. Porsukî, öldürülmeden önceki gece rüyasında, birkaç köpeğin kendisine saldırdığını, bunlardan bazılarını öldürdüğünü, fakat geri kalanların kendisine ulaşip şiddetle eziyet verdiklerini görmüş, bu rüyayı arkadaş ve dostlarına anlatmış, onlar da kendisine, birkaç gün evinden dışarı çıkmamasını tavsiye etmişlerse de Porsukî, onlara : 'Cuma namazını herhangi bir nedenle aslâ bırakmam' diye cevap vermiştir. Porsukî, Cuma namazını halkla birlikte kıları. Âdet edindiği üzere, yine bir Cuma günü camie geldi. Bu sırada on kişiden fazla bir *Bâtunî* gurubu, kendisine saldırdı; Porsukî, onlardan üç kişiyi bizzat öldürdü ise de geri kalanlar kendisini öldürdüler. Tanrı rahmet eylesin".

Hafız Ebû Tâhir es-Silefi'nin³⁹⁰ kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum :

“(Ak-) Sungur el-Porsukî, *Irak*’ı yıllarca yönetip büyük bir başarı elde etti, daha sonra da *Diyâru Mudar*’ı³⁹¹ yönetti. Yönetimi altındaki memleketlerin başkenti *Musul* idi. Daha sonra o, *Haleb* ile birçok *Suriye* kentlerini yönetip *Franklara* karşı cihat yaptı; nihayet, üzerlerinde bir kılıç gibi durduğu *Mülhid*lerden –Tanrı onları lânetlesin– birisi tarafından öldürüldü. Kendisi gibi bir babayiğit ordusunda az görülürdü. Tanrı, rahmet eylesin ve ondan râzı olsun. Ben onu, *Irak*’ta, valiliği sırasında, *Suriye*’de ise henüz yönetimi eline almadan önce görmüştüm”.

Ebu’l-Fevâris Hamdan b. Abdürrahim’in telif edip düzenlediği ve bizzat kendi elyazısıyle yazmış olduğu *Tarih*’in elime geçen birkaç yaprağının 520 (1126) yılı olayları arasında, şu kayıtları okuyup naklettim :

“Porsukî, *Haleb* ve yönetimini oğlu emîr İzzüddin Mesud’a teslim etti. *Haleb*’e gelen İzzüddin, halka karşı iyi davranışlarda bulunup hayır işleri yapmakla kendini bezedi. Babası ise *Musul* ve *Cezireteyn*’e³⁹² gitmişti. O memleketine (*Musul*) geldiği zaman aynı yılın Zülkade (Kasım) ayı girmişti. 9 Zülkade (26 Kasım)’de çoğu cumalar âdet edindiği üzere, cemaatle birlikte namaz kılıp hatibi dinlemek için, *Musul*’da camie giderek minbere doğru yürüdü. Tam minbere yaklaştığı sırada, derviş kıyafetli sekiz kişi, hançerlerini çekerek kendisine saldırdılar. Porsukî’nin etrafındaki koruyucularından daha atik davranan bu insanlar, onu hançerleyerek öldürücü yaralar açtıktan başka koruyuculardan da birkaçını yaraladılar; koruyucuları da bu sekiz kişiden bir kısmını öldürüp bir kısmını yakaladılar. Bu arada son nefeslerini almakta olan Porsukî evine götürüldü. Camide bulunanların hepsi kaçmış ve cuma namazı da bozulmuştu. Porsukî o gün ölmüştü; onun adamları, *Haleb*’in kuzeyindeki *Azâz*’a bağlı *Kefer-Nâsihlı* bir genç dışında, ellerinde bulunan öteki *Bâtınîleri* öldürdüler”. Eserinden nakiller yaptığım Ebu’l-Fevâris Hamdan şunları da zikretmiştir :

“Porsukî’yi öldüren *Bâtınî*lerden birisi, ihtiyar annesinin, Porsukî’nin öldürüldüğünü duyduğu zaman, kendi oğlunun da onun öldürülmesi için gönderilenler arasında bulunduğunu bildiği (ve yakalanıp öldürülmesi dolayısıyla) sevinip gözlerine sürme çekerek sanki bayram günü imiş gibi neşelendiğini, fakat birkaç gün sonra onun sağ-salim geri dönmesi üzerine, üzüntüsünden saçlarını keserek yüzüne karalar sürdüğünü bana söyledi”³⁹³.

XXII.

Hutluğ Aba

“Kutluğ Aba” şeklinde de söylenen ve bir Türkçe ad olan Hutluğ Aba, araplaştırılarak “Hutlubâ” şeklinde de söylenir.

Sultan Mahmud b. Melikşah'ın kölelerinden olan Hutluğ Aba, Mesud b. Ak-Sungur el-Porsukî'nin, *Haleb*'deki nâibine gönderdiği bir tevki ile şehre hâkim oldu. O, *Haleb*'de altı ay kaldı; bu süre içinde, halka zulüm yapmış, onların mal ve paralarına elkoymuştur. Ayrıca o, Ebû Tâlib Abdurrahman b. el-Acemî'yi, Micenn Berekât el-Fûî'nin bıraktığı emanetleri almakla suçlayarak amcası Ebû Abdullah b. el-Acemî ile birlikte hapse atmış, ona baskı ve işkence yapmış, hattâ topuğunu deldirmişti³⁹⁴.

Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk *Haleb*'de bulunuyordu. *Haleb* halkı, onun şehre hâkim olduğunu yüksek sesle ilân ettiler. *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî, Bedrüddevle ile birlik olarak Hutluğ Aba'yı kuşatıp adamlarını yakalamaları hususunda anlaşmaya vardılar. Bu sırada İbrahim b. melik Rıdvan b. Tutuş *Haleb*'e gelip onlara katıldı. Bedrüddevle, İbrahim'in kızkardeşinin kocası idi; her ikisi *Haleb* vergilerini toplayıp alıyorlardı. Hutluğ Aba'yı kuşatma harekâtı Zülhiccenin ortalarına (Aralık sonları) değin sürdü. Nihayet her iki taraf, atabek Zengi'yi şehre davet konusunda anlaştilar. Bunun üzerine Zengi, gelip *Haleb*'i teslim aldı ve Hutluğ Aba'yı yakalatıp gözlerine mil çektirdi. Böylece Tanrı, ondan *Haleblilerin* öcünü almış oldu³⁹⁵.

“İbnü'l-Azimî” adıyla tanınan *Halebli* Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhî'nin *İslâmî* haltercümelerine ait bir *Tezkire* olan *el-Muassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı eserinden okuduğum şu kayıtları, Azimî'den nakline izin almış olan Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî, nakline izin vererek bana haber verdi : Azimî demiştir ki :

“İzzüddin Mesud b. el-Porsukî, 521 (1127) yılında doğuya gittiği zaman emir Tuman'ı *Haleb* ve kalesine vali olarak atadı. Mesud, doğuda işleri yoluna girince, Yınal, Sungur-i Dırâz³⁹⁶ vesair emîrleri, bir askerî kuvvetle *Haleb*'e gönderdi. Bu emîrler şehre geldikleri zaman Tuman, onlara itaat etmedi. Bunun üzerine *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî ona karşı çıkarak emîrleri şehre aldı ve *Kal'atü's-şerif*'e yer-

leştirdi; böylece *Haleb* halkı ile vali arasında anlaşmazlık çıkmış oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra sultan Mahmud'un Hutluğ Aba adındaki kölesi, beraberinde, "Dırâz" adıyla ünlü *Harrân* hâkimi Umdetüddin Sungur et-Tavîl olduğu halde, İzzüddin Mesud'un bir tekvîi ile *Haleb*'e geldi ve makamının kendisine teslimini kapsayan tevkîi Tuman'a verdi. Tuman, tevkîi, İzzüddin ile kendisi arasında belirlenen alâmeti kapsamaması ve sadece yazı olmasını ileri sürerek kabul etmedi. Her ikisi arasında kullanılan alâmet "*geyik (gazal) resmi*"^{396a} idi. Çünkü İzzüddin, büyük zekâsı yanında, nakış ve resim yapanların en iyisi idi. Böylece işler Hutluğ Aba aleyhine uzayıp gidince, kendisine geri dönmesini tavsiye ettiler, o da geri döndü. Bu sırada İzzüddin, *İran* asıllı emîr Hüseyin Karakuş'un içinde bulunduğu *Rahbe*'yi kuşatmakta idi. Karakuş, "aman" dileyip kaleden indi ve yerine bir başkası geçirildi. Fakat bu sırada İzzüddin vefat etti. Hutluğ Aba, beş günde *Rahbe*'ye gelince Mesud'un ölmüş olduğunu gördü. İzzüddin'in cesedi bir yaygı parçası üzerine bırakılmıştı; askerler onun gömülmesiyle uğraşıyorlar ve bu arada da birbirlerini yağma ediyorlardı. Bu arada Hutluğ Aba, üç günde *Haleb*'e erişip İzzüddin'in ölüm haberini bildirdi. Bunun üzerine İbn Bedî, onu şehre alıp kendi evine getirdi. Öte yandan Tuman'ı da, tâbi olduğu kimsenin (İzzüddin) ölüm haberinin gerçekleşmesi üzerine, kaleden indirdiler. Tuman, onlara bin altın rüşvet verdikten başka kaleyi de teslim etti, böylece Hutluğ Aba kaleye hâkim oldu. *Haleb*liler onunla antlaşp kendisine karşı güven duydular. Astrolojik yay'ın başlangıç noktası (merkez), bu yılın Cumadelâhırının bitimine altı gün kala Perşembe günü doğdu; bu sırada ay, İkizler (*Merih: Mars gezegeni*) burcunda idi³⁹⁷. Hutluğ Aba, kaleye çıkıp birkaç gün kaldıktan sonra zulüm ve kötülük yapan kimseler türedi, bu nedenle ahalinin gönülleri rahatsız olup huzurları kaçtı. Fesat çıkaranlardan bir gurup, Hutluğ Aba'ya giderek halkın mallarını almaya teşvik edip onu kıskırttılar. Bunun üzerine o, tutumunu değiştirip halk ile yaptığı antlaşmayı bozdu. Böylece Hutluğ Aba, ölen bir kimsenin mirasını mühürleyip mal ve paralarını, ölenin vârisinin olup olmadığı belirlenmeksizin kendisi için kaldırıyordu. Hutluğ Aba'nın bu eylemlerinin doğruluğunu saptayan emîr Bedrüddevle ve *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî, onun yakalanması hususunda birbirlerine yardımcı olacaklarına dair ant içtiler, *Haleb Ahdâsı* da onlarla birlik oldu. Böylece onlar, 2 Şevval (Ekim/Kasım) Salı gecesini harekete geçtiler. Bu sırada ay, kavs yıldız kümesinde, *Zuhal (Satürn gezegeni)* ile

60° lik açı konumuna 6° uzaklıkta idi. Hutluğ Aba'nın köleleri, hacip ve arkadaşları az olup bunlar da Ramazan bayramı akşamı olması dolayısıyla şehirdeki tanıdık ve arkadaşlarının yanlarında içki içmekte idiler. *Halebliler*, bunların hepsini yakaladılar ve bağlayarak hapisanelere, mescidlere ve İbnü'l-Efrentaşı'nın evine doldurdular; böylece onlar, buralarda tutuklu olarak sabahladılar. Öte yandan bütün halk, kalenin kapısına yürüyüp kaleyi kuşattılar ve öğleye değin içerdekilerle savaştılar. Gece olunca da aşağı inip memlekette bir eşi daha olmayan sarayı yaktılar. Böylece sarayın sütunları, kapıları, tahta ve mermer kısımları ve altın odası birbirleri üzerine yıkılmak suretiyle yok olup gitti. Bu gecenin sabahının erken saatlerinde halk, saraya hücum edip güçleri yettiği kadar yağmalarda bulundu. Bu arada onlardan bir grup öldürüldü. Öte yandan *Menbiç* hâkimi Hassan b. Gümüş-Tegin el-Baalbekî ve kardeşi *Bozâa* emiri, 7 Şevval (16 Ekim) Cumartesi günü *Haleb Kapısı*'na geldiler ve Hutluğ Aba'yı kendileriyle birlikte şehirden çıkarmak için güzel sözler söyleyip onu hoş tuttular. Bununla birlikte Hutluğ Aba, *Haleb*'i taşlık (verimsiz) kısımlarına kadar İbn Mâlik'e teslim razı olmadı; böylece o, bomboş ve avâre kalmış olacaktı. Hutluğ Aba, buna rıza göstermeyince de kuşatma uzayıp gitti. Bu sıralarda Joscelin, iki yüz atı ile *Haleb Kapısı*'na gelip *Bâbillâ*'da³⁹⁸ karargâh kurdu ve *Bânkûsâ*'ya³⁹⁹ dek ilerledi; 8 Şevval (17 Ekim) Pazar günü *Haleb*'e bir ulak gönderip "*Haleblilere* hizmet etmek istediğince" bulundu ise de onu yumuşaklıkla şehirden uzaklaştırdılar.

Şevval ayı sonunda (Kasım başı) melik İbrahim b. Rıdvân *Haleb*'c geldi. Onu içeri alıp izzet ve ikramda bulundular ve "Şehre hâkim olduğunu" münadiler vasıtasıyla halka ilân ettiler.

Antakya prensi Bohémond, harekete geçerek 11 Şevval (20 Ekim) Çarşamba günü (*Kuvayk* ırmağı yöresindeki) *Sıldı*'a gelip karargâh kurdu ve *Haleblilerle* yazışmalarda bulundu; o günün erken saatlerinde de atlanıp *Haleb*'i sıkıştırmaya koyuldu. Melik İbrahim b. Rıdvân ve Bedrüddevle, bir yandan *Halebliler*, öbür yandan *Haleb* reisi İbn Bedî kalabalık kuvvetlerle kaçarlarken, atlarına binip savaş için hareket ettiler. Neticede Bohémond ile yaptıkları yazışmalar sonucunda onunla belirlenen bir süre üzerinde antlaşarak barış yaptılar ve Bohémond'un şart koştuğu şeyler, 12 Şevval (21 Ekim) Perşembe günü, halkın büyük bir teklikeye maruz kalmasından önce göndürildi. Şöyleki: *Frank* elçisi gelip *Haleb*'den bin altın aldı ve geri kalan diğer bin altının

da sonradan ödenmesi karara bağlandı; daha sonra Bohémond *Antakya*'ya döndü. Bu sıralarda *Haleblilerden* her kaybolan kimse, ya öldürülmüş, ya da asılmış olarak bulunuyordu. Böylece işler, Hutluğ Aba'nın aleyhine uzayıp gidiyordu. Kaleyi kuşatanlar, kalenin çevresine hendek kazdılar; kaleden çıkan, ya da içeri giren kimseler yakalanıyordu. Bu durum, Zülhicce ayının ortalarına (Aralık sonları) değin sürdü. Emîr Sungur-i Dırâz, emîr Hasan Karakuş ve diğer bazı emîrler, kuvvetli bir askerî birlikle *Haleb Kapısı*'na geldiler. Bu sırada Bedrüddevle ve Hutluğ Aba arasında, *Musul'a İsfefsâlâr İmadüddin Kasimüddevle Zengi b. Kasimüddevle Ak-Sungur'a* birlikte gitmeleri, İmadüddin'in, bu ikisinden hangisini *Haleb'e* atarsa, onun gelip makama oturması hususunda antlaşmaya varıldı. Emîr Hasan Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî *Haleb'de* bırakıldı. İmadüddin, her ikisinin arasını buldu ise de hiç birisinin atanmasını onaylamayıp *Haleb'e* bizzat kendisinin sahip ve hâkim olmasını istedi. Bu amaçla o, *Haleb'e*, emîr hâcib Salâhüddin el-İmadî ile bir askerî birlik gönderdi. *Haleb'e* varan Salâhüddin, İmadüddin adına vali olarak kaleye çıktı, işleri yoluna koydu ve böylece onun yönetimi sayesinde her şey düzenli bir biçimde cereyan etmeye başladı." İbnü'l-Azîmî, eserinde şunları söyleyip devam ediyor :

"Cumadelâhır 522 (Mayıs 1128) tarihinde Kasimüddevle Ebû Saîd Zengi, *Haleb'e* gelip şehre hâkim oldu ve kaleye çakarak orada geceledi. *Haleb'den Esed-oğulları obasına* giderek Hutluğ Aba'yı yakalatıp *Haleb'e* getirdi ve düşmanı İbn Bedî'e teslim etti. Çok geçmeden, Receb ayı ortasında (Temmuz ortası) İbn Bedî'in evinde Hutluğ Aba'nın gözlerine mil çekildi"⁴⁰⁰.

XXIII.

İsmail b. Böri

Dımaşk hâkimi, *Şemsü'l-mülûk* lâkaplı Ebu'l-Feth İsmail b. Böri b. Tuğ-Tegin, babası Tâcü'l-mülûk Böri'den sonra, 526 (1131/32) yılında *Dımaşk'a* hâkim oldu. Cesur ve zalim bir insan olan İsmail, *Frankların* istilâ ve işgal ettikleri *Banyas'ı* geri almış, 527 (1132/33) yılında *Hama* ve *Şeyzer'e* karşı karargâh kurup savaştırmıştır⁴⁰¹. Ebû Galib Abdülvahid b. Mesud b. Husayn'ın kendi elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inde, "*Şemsü'l-mülûk* lâkaplı İsmail'in 527 (1132/33) yılında *Hama* ve *Şeyzer'e* karşı karargâh kurup savaş-

tığını”⁴⁰² okudum. Yine aynı müellifin *Tarihi*’nin 529 (1134/35) yılı olayları arasında şu kayıtları okudum :

“Bu yılda Şemsü’l-mülûk İsmail b. Böri öldürüldü. Onu, annesi Zümrüd Hatun öldürttü ve yerine, kardeşi Şihabüddin Mahmud’u oturttu”⁴⁰³.

Murhef b. Usâme b. Munkiz’in kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinde de, Ebû Galib’in *Tarih*’indeki kayıtların aynısını okudum.

Ebu’l-Berekât el-Hasen b. Muhammed Zeynü’l-ümenâ, hafız Ebu’l-Kasım Ali b. el-Hasen (İbn Asâkir)’den naklen bize, şu kayıtları haber verdi :

“Şemsü’l-mülûk lâkabiyle tanınan, zeki, akıllı, yiğit, cesur, azametli bir kimse olan Ebu’l-Feth İsmail b. Böri b. Tuğ-Tegin, Receb 526 sonlarında (Haziran 1132) *Tâcü’l-mülûk* lâkabiyle tanınan babası Böri’nin öldürülmesinden sonra *Dımaşk* hâkimliğine geldi. O, *İsmaililerin* teslim etmiş oldukları *Banyas*’ı iki günde kâfirlerin (*Frankların*) elinden geri aldı. İsmail, küffâr memleketlerine yağma hareketlerinde bulundu. Daha sonra o, halkın mal ve paralarına el uzattı, mutasarrıf ve vergi toplayan memurların paralarını müsadere etti; nihayet *Dımaşk*’ı teslim etmek üzere, Kasimüddeve Zengi b. Ak-Sungur’u mektup yazıp davet edinceye değin emîrliği devam etti. Kendisinden korkan annesi Zümrüd, Rebiülâhır 529 (Ocak 1135) tarihinde birisini hazırlayıp *Dımaşk* kalesine göndererek onu öldürttü ve yerine kardeşi Mahmud b. Böri’yi geçirdi”.⁴⁰⁴

XXIV.

Dübeys b. Sadaka

Dübeys b. Sadaka b. Mansur b. Dübeys b. Ali b. Mezyed b. Mersid b. Zencî b. Reyân b. Adenî b. Azevver b. Celed b. Hayy b. Amr b. Ebu’l-Matfâr Mâlik b. Avf b. Muaviye b. Kesr b. Nâşire b. Sa’d b. Sevâet b. Mâlik b. Sa’d b. Sa’lebe b. Zûdân b. Esed b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Ma’ad b. Adnan.

Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Ulvân el-Esedî’nin, müellifinden (Ebu’s-Saadât) nakline izin alarak bize haber verdiği Ebu’s-Saadât Muhammed b. Abdurrahman’ın *Şerhü’l-Makâmât*^{4 5} adlı eserinde, *Mezyedî Hillesi* hâkimi Dübeys’in neschi şöyle

zikredilmiştir : el-Emîrü'l-Eazz b. el-emîr Seyfüddevle Sadaka b. el-emîr Bahaüddevle Mansur b. el-emîr Ebu'l-Eazz Dübeys b. el-emîr Sindüddevle Ali el-Esedî. Ebîverdi⁴⁰⁶ ise, *Arap* meliki Dübeys'in nesebini şöyle zikreder : Ebu'l-Eazz Dübeys b. Seyfüddevle Sadaka b. Mansur Bahaüddevle b. Dübeys Nuruddevle b. Ali el-emîr b. Mezyed el-emîr b. Mersid el-emîr b. Reyyân b. Adenî b. Hâlid b. Mâlik b. Hayy b. Ubâde b. Mâlik b. Avf b. Muaviye b. Kesr b. Nâşire b. Nasr b. Sevâet b. Mâlik b. Sa'lebe b. Zûdân b. Esed b. Huzeyme.

Dübeys, Şaban 518 ortasında (Eylül 1124) *Haleb'e* gelip önlerinde karargâh kurdu ve şehri, İbrahim b. Rıdvan ve *Frank* reisciği Bau-douin ile birlikte, her birine ait üç bayrak çekili olduğu halde, kuşattı. Kuşatmauzayıp gidiyordu. Nihayet Tanrı'nın Ak-Sungur el-Porsukî'yi ulaştırması üzerine kuşatıcılar şehirden uzaklaştılar. Fakat Dübeys, ikinci kez *Haleb'e* geldi; bir süre sonra Tuğ-Tegin'in oğlu (Tâcü'l-mülûk Bôri), onu *Sarhad* şehri yörelerinde tutsak aldı ve *Haleb* hâkimi Zengi b. Ak-Sungur'a 50 bin altına sattı. Dübeys, Zengi'den çok korkmuştu. Fakat Zengi, *Haleb'e* gelince onu serbest bırakıp izzet, ikram ve hürmette bulunduktan başka *Haleb'deki Dâru Lâçin'e* (*Lâçin evi, sarayı*) yerleştirdi, kendisine 100 bin altın verdi ve değerli hil'atlerle hil'atledi. Onun *Haleb* önlerine gelip savaşmasının nedeni şudur :

Dübeys, 514 (1120) yılında *Bağdad* ve yörelerini yağmaladı ve hattâ bizzat şehre girerek halife el-Müsterşid'in sarayının karşısına çadırlarını kurup onun hakkındaki fikir ve niyetlerini açıkladı ve "Babası Sadaka'nın başını şehirde dolaştırıp teşhir ettiğini" söyleyip onu tehdit etti. Bunun üzerine el-Müsterşid, ona, "Kendisiyle sultan Mahmud'un arasını düzelterceği" hususunu içeren bir mektup ile Şeyhler Şeyhi (Şeyhü's-şüyûh) İsmail'i gönderdi. Bunun üzerine Dübeys, eziyet ve kötülük yapmaktan vazgeçip Receb (Eylül/Ekim) ayında *Hille'ye* gitti. Öte yandan sultan Mahmud *Bağdad'a* gelince Dübeys, Amîdüddevle b. Cehîr'in kızı olan karısını, pek çok mal ve değerli armağanlarla sultana gönderip "avf" diledi. Sultan da ona, onun razı olmayıp kabul etmediği ve dolayısıyla yerine getirmedeği şartı kapsayan bir cevap verdi. Daha sonra Dübeys, sultana ait mal ve develeri yağmaladı. Bunun üzerine sultan, onunla savaşmak için *Hille'ye* yürüdü. Dübeys ise kadınlarını, mal ve paralarını *Batâih'e* ⁴⁰⁷

gönderdi, kendisi de Artuk-oğlu İlgazi'ye gidip sığındı ve 515 (1121) yılına değin onun yanında kaldı. Öte yandan *Hille*'ye gelen sultan, burada hiç kimseyi göremeyince geri döndü. Dübeyş de kalmakta olduğu İlgazi'nin yanından ayrılıp *Hille*'ye gelerek hâkim oldu; el-Müsterşid ve sultana elçiler gönderip her ikisinden özür diledi ise de kabul edilmedi. Sultan ve halife ona karşı çok sayıda asker gönderdiler. Bunun üzerine Dübeyş, *Hille*'yi terk ile *Ezîz*'e yöneldi. Sultan ve halifenin askerleri *Hille*'ye erişip Dübeyş'e karşı yolları muhafaza altına aldılar. Öte yandan Dübeyş, ordu kumandanı Yarınkuş'a bir ulak göndererek "Kendisine, yakınlık gösterip âtîfette bulunmasını" istedi ve "Kardeşi Mansur'u rehin olarak göndermek şartıyla itaat edeceğini" bildirdi. Yarınkuş, onun bu isteğine olumlu cevap vererek 516 (1122) yılında orduyla birlikte *Hille*'den ayrılıp geri döndü. Dübeyş, *Mardin*'de bulunduğu sırada İlgazi'nin kızı ile evlenmiş ve onu *Hille*'ye yollamıştı. Bunun üzerine halife el-Müsterşid, İlgazi'ye bir elçi gönderip "Kızının Dübeyş ile olan nikâhını bozmasını" emretti, zira İlgazi'nin kızının, kendisiyle gerdege girmiş olan *Selçuklulardan* bir kocasının bulunduğu ve sultanın onu yakalayıp hapse attırdığı söylenir. Halifenin elçisi kadı Heysî, İlgazi'ye "Nikâhın geçersiz olduğunu" bildirmesi üzerine İlgazi, ona "Haklı bulduğu" cevabını verdi ve böylece onu razı etti⁴⁰⁸. Dübeyş'e gelince o, el-Müsterşid ile mektuplaşarak ona temayül gösterdi ise de o, bunun bir aldatmaca olduğunu anladı ve *Bağdad*'da bulunan sultanı onunla savaşmaya teşvik etti. Sultan da derhal Dübeyş'e karşı bir ordu gönderip *Hille*'deki çiftliklerini ateşe verdirdi. Bunun üzerine Dübeyş, *Hille*'den ayrılıp *Nîl*'e⁴⁰⁹ gitti ve orada bulunan yiyecek maddelerini alıp *Ezîz*'e geldi. Sultanın ordusu *Hille*'ye girdiği zaman şehrin boş olduğunu gördüler ve derhal *Ezîz* üzerine yürüyüp kuşatmaya koyuldular. Bunun üzerine Dübeyş, kardeşi Mansur'u sultana gönderdi ve kendisi de askerleriyle birlikte *Ezîz*'den çıkıp sultanın ordusunun karşısında durdu. Her iki taraf askerleri karşılıklı olarak antlaştıktan sonra *Bağdad* askerleri beraberlerinde Mansur olduğu halde, *Ezîz*'den ayrılıp *Bağdad*'a döndüler. Daha sonra Dübeyş, *Fırat* ırmağı yörelerinde, Ak-Sungur el-Porsukî'ye saldırarak bozguna uğrattı ve onu *Bağdad*'a değin izledi. Bundan sonra Dübeyş halife el-Müsterşid'den "aman" diledi ve "Vezir Ebû Ali b. Sadakü'yü yakalatıp tutuklaması şartıyla kendisine itaat edeceğini" bildirdi, halife de veziri tutuklattı. Sultan Mahmud, Dübeyş'in Porsukî ile olan hüdisesini duyuncu kardeşi Mansur'u

tutuklatıp bir kaleye hapsetti. Bunun üzerine Dübeyş, saçlarını kestirip karalar giydi, tebaasına eziyetler etti, memleketler yağmaladı ve özellikle el-Müsterşid'e ait olan bütün yerleri yağma ve tâlân etti. Onun bu harekâtı üzerine el-Müsterşid, ordusunun ona karşı sefere çıkmasını emretti ve kendisi de bizzat onlarla hareket etti. *Bağdad* ordusunu Porsukî hazırlayıp techiz etmişti. el-Müsterşid, Porsukî'nin arkasında bulunuyordu. Porsukî'nin önünde de duacı ve Kur'an okuyucuları yer almışlardı. Dübeyş'in önünde ise köle kadınlar, eğilip bükülerek def ve öteki musiki aletleri çalan erkekler bulunuyorlardı. Dübeyş'in askerleri, halifenin askerlerine saldırdı ve onları iki kez kötü duruma düşürdü. Bunun üzerine Zengi b. Ak-Sungur, saldırıya geçerek Dübeyş'in ordusunu bozguna uğrattı ve iki emîri tutsak aldı. Dübeyş, ordusuyla birlikte geri çekildi, askerler -zikredeceğimiz üzere- kendilerini suya attılar. el-Müsterşid, Muharrem ayının onuncu gününe (21 Mart) muzaffer olarak girdi. Dübeyş, *Gaziye* ve *Müntefik* kabilelerine⁴¹⁰ giderek onlarla ittifak yaptı; oradan *Basra*'ya yönelip şehre girdi, emîrlerini öldürdü, sonra korkup şehirden çıktı; mal ve eşyasından alabildiklerini alıp çöle daldı. *Câber* kalesinde bulunan Mâlik b. Sâlim b. Mâlik'e bir elçi gönderip iltica ile himayesini istedi. Mâlik, isteğini kabul edip onu himayesine aldı ve böylece el-Müsterşid ve sultanı kızdırmış oldu. Daha sonra Dübeyş, Mâlik'in aracılığıyla iki *Frank* reisi Joscelin ve Baudouin ile dostluk ve samimi bir ilişki kurdu. Dübeyş, *Haleb*'i kuşatma hususunda *Frank*larla ittifak yaptı ve *Haleb*lilerden bazı kimselerle mektuplaşarak onlara bir miktar para gönderip *Haleb*'de hapis olan iki *Frank* reisinin (Kral II. Baudouin ve Galeran) kendisine teslimini istedi. Bunları ortaya çıkaran *Haleb* reisi Ebu'l-Fezâil b. Bedî, bundan *Haleb* hâkimi İlğazi-oğlu Temürtaş'ı haberdar etti. Bunun üzerine Temürtaş, Dübeyş ile ilişki kuran *Haleb*lileri yakalatıp onlara mümkün olan bütün işkenceleri yaptırdı; bazılarını astırıp bazılarının mal ve paralarına elkoydurdu ve bazılarını da yaktırdı⁴¹¹.

Dübeyş, Temürtaş'ın, *Haleb*'deki hâkimiyetini güçlendirmek için, *Mardin*'e gitmesi dolayısıyla, *Haleb*'de bulunmamasından faydalanarak şehri elegeçirmeyi şiddetle arzu ediyordu. Temürtaş, hapis-ten çıkardığı Baudouin ile, -20 bininin derhal ödenmesi şartıyla- 80 bin altın vermesi, *Azâz* kalesini teslim etmesi ve bunları yerine getirmesi hususunda kendisine ant içip söz vermesi, aralarında Joscelin'in oğlunun da bulunduğu 12 kişilik *Frank* gurubunu rehin olarak bırak-

ması şartlariyle antlaşma yaptıktan sonra 25 Receb 518 (7 Eylül 1124) tarihinde *Mardin*'e gitmek üzere *Haleb*'den ayrıldı. Fakat Baudouin, hapisten çıkıp *Haleb*'den ayrıldığı zaman Temürtaş ile yaptığı antlaşmaya riayet etmemek suretiyle ona ihanet ettikten başka, *Haleb*'e saldırarak şehri kuşatıp sıkıştırdı, ayrıca *Kuvayk* ırmağı yörelerine yönelip buralarda kötü ve zarar verici hareketlerde bulundu. Dübeyse ise Joscelin'in yanına *Tellü Bâşir*'e gitmişti. Her ikisi, *Tellü Bâşir*'den *Vâdi (Bozâa vadisi)* taraflarına yürüyüp bu yörelerde 10 bin altın tutarında zarar ve ziyana yol açan eylemlerde bulundular⁴¹².

Babam –Tanrı rahmet eylesin– babasından naklen bana şunları haber verdi :

“Dübeyse b. Sadaka, *Frank*larla, ‘*Haleb*’i kuşatmaları, insanlar ile onların mal ve paralarının *Frankların*, şehir ve ona bağlı yerlerin de Dübeyse’in olması’ şartlarıyla bir antlaşma yaptı.” Babam, sözlerine devamla : “*Haleb* kuşatması uzayıp da yiyecek azalınca, halk arasında hastalık başgösterdi. Sokaklardan geçen bir kimse, hastaları dükkânlarda bulurdu. *Frankların*, ya da başka askerlerin, *Haleb*’e yaklaştırdıkları, münâdiler tarafından bağırılarak ilân edildiği zaman, hastalar, ağır hastalıklarına rağmen kalkıp şiddetle savaşıyor ve düşmanı geri püskürtüyorlardı.” Babam, sözüne devamla : “Bana bildirildiğine göre, Dübeyse’in şehri kuşatması sırasında, *Haleb* avâmı surlara çıkıp küçük davullar çalarak (kafiyeli olarak) ‘Ey uğursuz Dübeyse’ diye bağırıyorlardı. Babamın dedesi kadı Ebû Gânim, *Nakib (ü'l-Eşrâf) Şerîf* ve İbnü'l-Cilli, yardım isteğinde bulunmak üzere (*Mardin*’e) Temürtaş’a gittiler, fakat Temürtaş’ın yardım etmemesi üzerine, onlar, *Mardin*’den kaçıp Musul’a gelerek Porsukî’nin huzuruna çıkıp ondan yardım isteğinde bulundular. Onlara olumlu cevap veren Porsukî, *Haleb*’e gelerek şehri kuşatanları –Porsukî’nin haltercümesinde zikretmiş olduğumuz üzere–⁴¹³ oradan uzaklaştırdı.

“Dübeyse, daha sonra sultan Sencer’e gitti, o da onu, 523 (1128/29) yılında (kötülük yapmaması hususunda) tavsiyede bulunarak sultan Mahmud’a teslim etti. Bunun üzerine sultan, onu, maiyyetindeki yakınları arasına aldı. Dübeyse, sultan Mahmud hastalandığı zaman, yukarıda zikredilen yılda (1128/29) sultanın oğlunu alarak *Irak*’a gitti. Mücahidüddin⁴¹⁴, *Hille*’yi, ilâve olarak *Bağdad* şihneliğine ırkta suretiyle bağlanmıştı. Fakat onun *Hille*’deki nâibi Bihrûz⁴¹⁵, Dübeyse’in *Irak*’a hareketini duyunca *Hille*’den kaçtı; Dübeyse de

Ramazan (Ağustos/Eylül) ayında, şehre girdi ve el-Müsterşid'in askerlerine saldırdı. Öte yandan sultan Mahmud, Dübeyş ile savaş için, şifa buldurulup sağlığına kavuşmuş ve *Irak*'a hareket etmişti. Bunun üzerine Dübeyş, beraberinde kalabalık bir kuvvet olduğu halde, *Irak*'ı terk edip *Basra*'ya gelerek burasını istilâ ve işgal etti. Onun bu hareketi üzerine sultan Mahmud, ona karşı asker sevk edince, *Basra*'yı terk ile çöle yöneldi. Daha sonra Dübeyş, kendisini yakalayıp el-Müsterşid'e teslim etmeleri endişe ve korkusuyla *Suriye*'ye gelip çok az bir kuvvetle develer üzerinde kaçarak *Sermin* topraklarına erişti, buradan da *Franklara* iltica etti, onlar da kendisine izzet ve ikramda bulundular. Dübeyş buradan *Azaz*'a gelip, kaçışı sırasında kendisini *Kal'at-i İbn Mâlik (Câber)*'e bırakıp teslim eden dostu Joscelin'e ulaştı, o da ona iyi davranıp ikramda bulundu. Bu sıralarda *Sarhad* kalesi⁴¹⁶ sahibesi, kocasının ölümü üzerine, emir Dübeyş'e haber gönderip kendisiyle evlenmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Dübeyş, *Mer' b. Rebîa obası* yönüne hareket etti. Fakat sonra, *Sarhad* kalesi sahibesi, *Busrâ*⁴¹⁷ hâkimi Eminüddevle ile evlendi. Halbuki Dübeyş, onun evlenme önerisi dolayısıyla ona gitmekte idi. Dübeyş, işin bunun aksine cereyan ettiğini duyup anlayınca, *Dımaşk*'ta Tâcû'l-Mülûk (Böri)'ün yanında bulunan Ahî Mer'i'nin Faşm adlı bir yörede bulunan obasına kondu. Bunun üzerine, Ahî Mer'i'nin obadaki nâibinin elçisi *Dımaşk*'a gelip kendisine Dübeyş hakkında bilgi verdi. Tâcû'l-Mülûk, Ahî Mer'i'ye sorunca, o da ona durumu bildirdi. Tâcû'l-Mülûk ona : 'Senin güya vereceğin ziyafet nedeniyle onu, yolundan alıkoyduğun saatlerde biz ona karşı harekete geçeriz' dedi. Bunun üzerine Ahî Mer'i, Dübeyş'e giderek onu ziyafet bahanesiyle hareketinden alıkoydu. Bu sırada *Dımaşk* askerleri gelerek beraberindekilerle birlikte Dübeyş'i yakaladılar, Zengi'nin isteği üzerine de *Haleb*'e kendisine gönderildi".

Vezir Cemâlüddin Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn'ın kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinden okuduğum şu kayıtları, ayrıca, nakline izin alan Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccâr da bize haber verdi :

"524 (1129/30) yılında, Dübeyş b. Sadaka, *Sarhad*'a bağlı *Hassân b. Mektûm obası*nda yolunu şaşırmış olarak bulundu. *Dımaşk* hâkimi Tuğ-Tegin-oğlu (Böri), onu tutsak alıp düşmanı olan *Haleb* hâkimi Zengi b. Ak-Sungur'a 50 bin altına sattı. Ulu Tanrı izin verirse

zikredeceğimiz gibi, Zengi'nin onu 100 bin altına satın aldığı da söylenmiştir. Dübeyş, Zengi'nin kendisini öldürmek için satın aldığından hiç şüphe etmiyordu. Fakat o, Zengi'nin eline düşünce, Zengi ona, izzet, ikram ve ihsanlarda bulundu ve serbest bıraktı. Halifenin sarayından (*Dârü'l-hilâfe*) Zengi'ye, Dübeyş'in teslimi için inşâ kâtibi *Enbârlı* Sedidüddevle Muhammed b. Abdülkerim elçi olarak gönderildi ise de Zengi, elçiyi yakalatıp gözaltına aldı"⁴¹⁸.

Ebu'l-Yumn el-Kindî, üstad Muhammed b. Ali el-Azîmî'nin nakline izinle bize haber verdiği şu kayıtlarını, ben, Azîmî'nin kendi elyazısıyle yazılmış olan eserinden de naklettim :

"514 (1120) yılında, *Arap* hükümdarı Dübeyş b. Sadaka el-Esedî, *Bağdad* halifesi el-Müsterşid ve sultan Mahmud'a karşı isyan etti. Bunun üzerine Mahmud, ona karşı harekete geçip bozguna uğrattı ve *Hille* kentini yağma etti; Dübeyş ise *Suriye*'ye kaçtı. *Devseriyye* kalesi hâkimi Şihâbüddin b. Mâlik, onu himayesine alıp iyi davranarak izzet ve ikramda bulundu; sonra onu, *Mardin*'e Artukoğlu Necmüddin (İlgazi)'e yolladı. Necmüddin, ona iyi muamelelerde bulunup hürmet göstermiştir; her ikisi arasında evlenme yoluyla bağ kuruldu ve Necmüddin onu *Hille*'ye geri gönderdi.

"Cumadelûlâ 515 (Temmuz/Ağustos 1121) tarihinde *Müslümanlar*, *Gürcü* ülkesinde yenilgiye uğradılar. Şöyleki : *Gürcü* hükümdarı Davud, melik Tuğrul'a karşı dağ geçitlerinde zafer kazanmıştı. Bunun üzerine Tuğrul, beraberinde Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed olduğu halde, İlgazi ve *Türkmen* topluluklarından yardım isteğinde bulundu. Dar dağ geçitlerinde toplanan *Gürcüler*, kendilerini izleyen bir kısım *Müslüman* kuvvetlerini geçitlerde yakalayıp kaya parçalarıyla helâk ettiler. Böylece *Müslümanlar* yenilgiye uğradılar"⁴¹⁹.

"16 Cumadelâhır 518 (31 Temmuz 1124) Çarşamba günü Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed, *Haleb*'le bazı ilişkilerinin olması ve mektuplaşması dolayısıyla *Menbiç* kalesinden aşağı inip şehir dışında konakladı. Fakat Fezâil b. Sâid b. Bedî, bunu ortaya çıkararak Dübeyş'le ilişki kuran kimselerden bir kısmını öldürüp bir kısmını da şehirden sürdü. Bu sırada *Haleb*'de (hâkim olarak) Necmüddin İlgazi-oğlu Hüsamüddin Temürtaş bulunuyordu"⁴²⁰.

"17 Receb (30 Ağustos) Cuma günü, *Frank* kralı Baudouin, '20 bin peşin 80 bin altın ödemesi, *Azaz* kalesini geri vermesi, aralarında

Joscelin'in oğlunun da bulunduğu 12 kişilik bir *Frank* gurubunun rehin olarak kalması ve bütün bunlar için taahhütte bulunup ant içmesi' şartlariyle Şeyzer'den salıverildi. Fakat o, serbest kalınca antlaşmayı sadakat göstermeyerek bozdu ve emir Necmüddin-oğlu Hüsamüddin'e 'Patrik (Bernard), *Azaz*'ın teslimine razı olmuyor ve yapılan hatalı antlaşma ile onu güç duruma düşürmüşüm' şeklinde bir haber göndererek ondan özür diledi. Böylece iki taraf arasında elçiler, 18 Şaban (30 Eylül) Pazar gününe değin gidip geldiler, ancak barış şartlarının bazı maddelerini kabul ile geri döndüler. *Frank* kralı *Haleb*'e yürümek üzere *Artah*'a gitti. Bunun üzerine Temürtaş, 25 Recebde (7 Eylül) asker toplamak vaadi ile *Haleb*'den *Mardin*'e hareket etmişti. Öte yandan kral Baudouin, *Artah*'dan *Kuvayk* ırmağı taraflarına giderek bütün bu yörelerde, birtakım zarar verici hareketlerde bulundu ve *Haleb*'i sıkıştırmaya başladı. *Haleb Kapısı*'nda, melik İbrahim b. Rıdvân, emir Dübeyş b. Sadaka ve kral Baudouin'in olmak üzere, üç bayrak bir arada bulunuyordu. Joscelin ve Dübeyş, *Tellü Bâşir*'den çıkıp *Vâdi* yönünde ilerliyerek buralarda 100 bin altın tutarında zarar ve ziyan verici hareketlere giriştiler, daha sonra da *Haleb Kapısı*'na doğru yürüyüp burada karargâhlarını kurdular. Her ikisinin *Haleb* önüne gelip karargâhlarını kurmaları, 26 Şaban (8 Ekim) Pazartesi gününün öğle vaktini bir saatten biraz fazla geçe bir zamanda idi. Tutulma düzleminin doğmakta olan noktası (*Tâli*) *Akrep* burcundan 10°. derecede, *Merih* de *Tâli*'de 1°de bulunuyorlardı. Onların gelip karargâh kurmalarından iki saat önce, fecrin genişleyip büyümesi sırasında semada, doğu yönünde nurdan bir kapı açıldı ve bu açılma, halk korku ve dehşete düşünceye dek sürdü. Pazartesi olup da yine aynı saat gelince, bu kapı, öncekinden daha dar olmak üzere, yeniden açıldı; içinden eğri büyü yılankavî hareketler yaparak yuvarlaklaşan dile benzer bir şey çıktı. *Franklar*, beraberlerinde Ali b. Sâlim b. Mâlik ve Bedrüddevle'nin kardeşi *Bâlis* hâkimi olduğu halde, *Haleb* ile *Kuvayk* ırmağının batı taraflarında karargâh kurdular; yüzü, *Müslümanlara* ait olmak üzere, üç bin çadır bulunuyordu. *Franklar*, ağaçları kesip açığa çıkan ünlü ve kutsal kişilerin mezarlarını tahrip ettiler; içlerini açarak ölüleri kefenleriyle birlikte çıkarıp yeni ölülerin üstüne koydular; sonra onları, ayaklarını iple bağlayarak *Müslümanların* gözleri önünde çekip sürüklediler".

Şeyh Ebû Sa'd b. en-Nu'manî'nin, kadı İzzüddin Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İsmail el-Kaylavî'nin babasına

haber verdiği, onun da oğlu Kaylavî'ye söylediği, Kaylavî'nin de beni haberdar ettiği kayıtları şöyledir :

“el-Müsterşid, devletin (halifelik) ilerigelenlerini toplayıp onları, kendisiyle barış yapması için Dübey's'e gönderdi. O gün şair İbnü'l-Üdî, Dübey's'in yanına geldi, ben de o mecliste bulunuyordum. Şair ilk mısraı

Ey Tâcü'l-mülûk, ceddin yücelmiştir

olan bir kaside okudu. Daha sonra o şu beyti dile getirdi :

Sıffin'i al, onu, Ziyâd-oğulları vermiştir. Böylece haklar, yerine getirilmiş oldu.

Bunun üzerine el-Müsterşid'in adamlarının ve Dübey's'in yüz hatları değişti. Dübey's'in emri üzerine, kendisine tokat atılan şair İbnü'l-Üdî, Dübey's'in huzurundan çıkarılıp hapse atıldı. Dübey's'in emri gereğince, huzurundaki kimseler odalara yerleştirildi, onlara fevkalâde çok izzet ve ikram yapıldı ve bütün ihtiyaçları kendilerine gönderildi. Gece olunca Dübey's, şairi hapisten çıkardı ve ona : ‘Yazıklar olsun sana, ben, halife ile aramda, onun gönderdiği devlet erkânı ile yapılacak olan barışı haber verip görmem için, çok çaba sarfettim. Fakat sen geldin ve durumu bozmak için söylediğini söyledin’ dedi. Bunun üzerine şair şu şiiri okudu :

Onlar, düşmanlık ektiler, bu gerçektir. Öyleyse, al ve hasad ederek onlarla barış yap.

Onların, şiddetli ve devamlı gök gürültülerinden biz korkmayız. Onların gürlemeleri, karalar giymiş bir kimseden başka bir şey değildir.

Eğer dünyada, kine şifa bulamıyorsan onu, kıyamet gününe ertele.

Daha sonra kasidenin geri kalanını şöyle okudu :

Ey çok öğünen kişi! Allah, bu devletleri istediği yere çeker.

Çağırma zamanında bir kişi, öç almaya çağırıldığında, fırsat kaçırmadan önce, fırsattan yararlan.

Musibetler karşısında korkma, savaştan korkan, dertli ve korkak biri olma.

“Ya, benzeri olmayan yüce bir güce ulaştı, ya da savaşın musibetleri, ona ihanet etti” denilir.

Hastalık, sahibini (hastayı) dağlamaya başladığı zaman, onu ilâç içmekten vazgeçirir (ilâcın yararı kalmaz).

Sultan, bir insana ancak ölümün ulaştığını ve onu belânın yok ettiğini görmüyor mu?

Et, kemik ve kan birleşerek bazı şişman kişilerde olduğu gibi, bir görüntü meydana getirmiştir.

Tahtakurusu bir eti ısırdığı zaman, isterse onu pis kokutur, isterse acıtır.

Eğer hüküm kesinleşmişse, sultanın himayesi, ondan eziyeti uzaklaştıramaz.

Sultan gazaba geldiği zaman, sabah akşam ölümlerden korkar.

Bunun üzerine Dübeyş, şaire yüz altın verdi; aynı gece de *Nîl*'e gönderilip uzaklaştırılmasını emretti. Dübeyş ile el-Müsterşid'in devlet erkânı elçiler arasında müzakere ve pazarlıklar cereyan etti. Onlar, bu konuda, halifeye dönmelerinin gerektiğini bildirdiler ve kendileri için yapacak hiç bir şeyin kalmaması dolayısıyla de oradan çekilip gittiler. Bundan sonra el-Müsterşid, 516 (1122) yılında, Dübeyş ile savaş için harekete geçti, çünkü aralarında artık barış yapılması beklenmiyordu. Öte yandan Dübeyş de adamlarıyla birlikte onu karşılamaya çıktı ve *Mutayrâbâd*'ın aşağısındaki *Nîl*⁴²¹ kıyısında karargâh kurdu. Halife de çöl tarafından geldi ve çatışma başladı; yenilgi Dübeyş'in adamları üzerinde kaldı ve onlardan çok az kimse kurtuldu, bazıları öldürüldü, geri kalanlar da suda boğuldular. Canını dişine takıp binbir güçlükte kurtulan Dübeyş, *Mutayrâbâd*'ın yukarısındaki *Ümmü'l-emîn* adlı bir köye vasil oldu. Köyün düzlüklerinden bir düzlüğün yukarısında bulunan *Ümmü'l-emîn* onu görünce : 'Savaştan kaçan küçük adam, geldin mi?' demesi üzerine Dübeyş : 'Yazıklar olsun sana, asıl buraya gelmeyen kaçak heriftir; bu suyun sığ yeri neresi?' dedi. *Ümmü'l-Emîn* de : 'İşte orada' diye cevap verdi. Dübeyş, hemen suya girip karşıya geçti, içine su dolan ayakkabısını boşalttı. el-Müsterşid'in askerleri kendisini buraya dek izlemişlerdi. Onlar, ihtiyar kadına sorunca o, onlara, Dübeyş'in başka bir yere gittiğini söyleyerek izini kaybettirdi. Böylece onlar, Dübeyş'i yakalamayı başaramadılar. Dübeyş ise *Araplara* katılmak üzere, oradan aşağı yöne hareket etti ve sonunda onlara katıldı. Bir yıl sonra *Basra*'da ortaya çıktı. Emirinin kaçması üzerine şehre girip emîrlik sarayına (*Dârü'l-emâre*) oturdu ve şehre hâkim oldu. Yanındakilere : 'Bana kimin nasihat ettiğini biliyor musunuz? Tanrı'ya ant olsun ki, bana şair *İbnü'l-Üdî*'den başka hiç kimse nasihatla bulun-

madı. Çünkü, eğer ben, o gün onun söylediğini tutup el-Müsterşid'in barış için gönderdiği kimseleri öldürseydim o, mutlaka bir süre bekler, sonra onlar gibi başka elçiler gönderirdi; böylece haklı olur ve yeniden kuvvet bulurdu' dedi. Dübeyş, *Irak'a* dönünce ihtiyar Ümmü'l-Emin'e bu köyü temlik etti ve böylece o köy de bu ana değin onun adıyla bilinir".

Ebû Haşım Abdülmuttalib b. el-Fazl eş-Şerif el-Haşimî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî'nin kendisine bildirdiği şu kayıtları bize haber verdi :

"*Arap hükümdarlarından Ebu'l-Eazz Dübeyş b. Sadaka b. Mansur b. Dübeyş b. Ali b. Mezyed el-Esedî, faziletli, heybetli ve iyi ahlâk sahibi idi; belki de ondan sonra çöl Arabı, kendisi gibi asil, mümtaz ve necib olmadı. O, birçok şehirlere pek çok seyahatler yaptı, böylece birçok durumlarda, korku ve dehşete düştü. Dübeyş, Horasan'a gelip bir süre sultan Sencer b. Melikşah'ın himayesi altında etrafı dolaştı ve nihayet sultanın sarayında öldürülmesiyle işi bitmiş, böylece ailesinin şan, şöhrat ve şerefi de kapanmış oldu*".

Ben (İbnü'l-Adim) bu konuda şunları söylüyorum : Naklettığım bu kayıtlar, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin sözleridir. Herhalde Dübeyş hakkındaki haberler ile onun -yukarıda zikredip açıkladığımız üzere- *Haleb'in* kuşatılması hususunda *Franklarla* ittifak yapması, *Müslümanların* mal ve canlarını, din düşmanlarına peşkeş çekmesi, kendisine -Tanrı rahmet eylesin- erişmemiştir. Eğer Dübeyş'in, temiz ve saf iman sahibi bir kimsenin yapmayacağı bu utanç verici çirkin hareketlerinin haberi, Ebû Sa'd'a gelmiş olsaydı, onun dili, kelime-i şehadeti de söylese -ki bu, ancak kötü niyet ve düşünceden dolayı olurdu- o zaman Ebû Sa'd, Dübeyş için "Belki de ondan sonra çöl Arabı, kendisi gibi asil, mümtaz ve necib olmadı" ve "Onun şan, şeref ve şöhrati kapandı" gibi sözleri asla sarfetmezdi. Dübeyş, Artuk-oğlu Belek'in hapsinde tutsak iken, Temürtaş'ın onu tutsaklıktan salverip, kendisine saldırmamak şartıyla barış yaptığı *Frank* hükümdarı Baudouin'in, Temürtaş ve *Müslümanlarla* yaptığı bu muahedeye sadık kalmadığını, kararlaştırılan antlaşma şartlarına uyup onlara vefa göstermediğini ve belki de onun, *Haleb'i* ele geçirseydi şehir hâkimiyeti için aralarında kararlaştırılan antlaşma hususunda da kendisine hiç şüphesiz sadakat göstermeyeceğini biliyordu. Hayatıma ant içerim ki, Dübeyş, işlediği bu alçakça eylemlerle,

müverrihlerin yazıp naklettikleri babası Sadaka'nın haysiyetini, onun gerçekleşmiş olan iyi, şerefli ahlâk ve hareketlerini, babalarının ve dedelerinin izzet ve şerefini ve onların kitaplarda yazılmış olan ünlü menkıbelerini mahv etmiştir. Hilâfetin yükünü ve kutsallığını üzerine alması sebebiyle imam el-Müsterşid'e karşı isyana kalkması ve onunla savaşmak için *Arapları* etrafına toplaması, onun yakışsız ve çirkin eylemlerinden birisidir.

Dübeys'in kötü ve çirkin hareket ve vefasızlığı ile ilgili olarak hocamız İftiharüddin Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî, imam Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî'nin kendisine bildirdiği şu kayıtları, bize haber verdi. Ebû Sa'd demiştir ki :

“Ben, *Gazne* kadısı *Nişaburlu* Ebu'l-Alâ Muhammed b. Mahmud'un *Sırrü's-surûr* adlı kitabından şunları yazdım :

'el-Müsterşid Billah, hilâfet yükünü üzerine alıp da işleri yoluna girince, kendisinin *Zahîre* lâkaplı kardeşi Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, ona karşı muhalefete başlayıp *Vâsı*'a gitti, daha sonra da Dübeys b. Sadaka ile birleşti. Fakat çok geçmeden –söylendiğine göre– onunla yaptığı anlaşmayı bozup, ahde riayette kardeşini destekledi ve bu sırada ona şu şiiri yazdı :

Düşmanlarım mı saldırdı ve gücü yok oldu? Övünme eli, yetiştirdiği kanadı küçümsedi. Sen, benim nazarımda ayıplanmış değilsin. Ancak ben suçluyum; bu, bana, zamandan gelen kötü şansımdır.

Zahîre'nin Dübeys'e karşı olan bu davranışı nerede, *Câber* kalesi hâkimi emîr Ebu'l-İzz Mâlik b. Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî'nin ona karşı olan muamelesi nerede! Bu Dübeys, el-Müsterşid tarafından bozguna uğratılınca, Mâlik'e *Câber* kalesine haber gönderip sığınma isteğinde bulunması üzerine Mâlik, onu derhal kabul ile himayesi altına almıştı. el-Müsterşid, Dübeys'in kendisine teslimi hususunu ona bir mektupla bildirmiş ise de Mâlik, bunu reddetmiş ve Dübeys'e olan ahd ve sadakatini bozmamıştır”.

Emîr Şerefüddin Bedran b. Hüseyin b. Mâlik, bizzat babasından dinlediği şu sözleri bana söyledi : Hüseyin b. Mâlik demiştir ki :

“Dübeys, babamın yanında *Câber* kalesinde iken kendisine, ‘Babamın onu, teslimi hususunda mektuplaştığı el-Müsterşid'e

teslim etmek istediği nakledilmiş. Bir gün ikisi birlikte oturdular, Dübeyş ağlamaya başlayınca babamın ona : ‘Ey kardeşim, seni ağlatan şey nedir?’ diye sorması üzerine Dübeyş : ‘Bana, böyle böyle haber verildi’ dedi. Bunun üzerine babam, kölesine emredip, içinde el-Müsterşid’in mektuplarının bulunduğu deri torbayı ve kendisinin bu mektuplara verdiği cevabın kopyalarını getirtti ve Dübeyş’e : ‘Tanrı’ya ant içerim ki ben, senin ona teslimini kesinlikle istemedim’ dedi. Bunun üzerine Dübeyş’in kalbi, ona güvenerek rahatladı ve huzura kavuştu”.

Bâlisli fakih Mu’dân b. Kesîr, Mâlik b. Sâlim’in Dübeyş için yaptığı şeyi, onu öven bir kasidesinde zikretmiştir. Ben, bu kasideyi şeyh Ebu’l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde’nin elyazısıyle yazılmış olan nüshasından okudum; bu kasideyi bize, hocamız Ebu’l-Yumn Zeyd b. el-Hasen el-Kindî adıgeçen Ebu’l-Hasen’den nakline izin alarak haber verdi, Ebu’l-Hasen şöyle demiştir :

“Fakih, edip Ebu’l-Mecd Mu’dân b. Kesîr, emîr Ebu’l-İzz Mâlik b. Sâlim b. Mâlik hakkında ve *Arap* hükümdarı emîr Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed’in sığınma isteğiyle ona elçi göndermesinin zikri hususunda ilk beyti

Eceller, ormanda meşeliğin arslanlarını yok etmek için ateş yaktı. şeklinde olan bir kaside okudu ve daha sonra da kasideye şöyle devam etti :

Dübeyş, zamandan uzaklaştığında, zaman ona daha çok meyl etti. Cömert olsun, cimri olsun, bütün insanlar ondan ürker. Dedikodu, yalnız, şerefli, cesur ve akıllı kişiden başkasını korkutur. Aksine ondan çekinir ve o kişi ona “yaklaş, sana akıl vereyim” der. Sonra onu, çok gelip gidilen geniş bir yere çektiği zaman, Şerefli kişiler ona ilgi gösterirler, ikram ederler ve yüceltirler. Safâ’da⁴²² ona, dostu koruyan bir kardeş gelip yaklaşır.

Ben de onun dostluğuna sahip olmak arzusu ile, kenara toplandıkları yere yaklaşıyım.

Genç, başkası uğruna harcandığı zaman, atlılar ve develer için iş kolay olur.

Avf ve kardeşleri, öğüt verdiğin konuda cahildirler.

Ben onların, kavim geri dönerken, şükrettiklerinden haberdar edildim.

Esed-oğullarına güçleri yetmedi. Onlar, birçok arslan ve yavrularıdır. Onlar, hâlâ, korkup kaçtıkları için şükretmektedirler.

Onlar, ne iyi iş görenlerdir! Söylediklerini anlamadık.”

Emîr Bedran b. Cenahüddeve Hüseyin b. Mâlik, babasının kendisine anlattığı şu hikâyeyi bana haber verdi; Cenahüddeve demiştir ki :

“Dübeys, el-Müsterşid tarafından bozguna uğratıldıktan sonra babama *Câber* kalesine gelince, babam onu himayesine aldı ve yanında kalede oturttu. Bunun üzerine el-Müsterşid, babama, onu kendisine göndermesi hususunda mektup yazdı ise de babam, bunu yapmayarak Dübeys’i korumuş oldu. Dübeys, beraberinde nakit olarak 400 bin altın, bir okadar da mücevherât ve mal getirmişti. O, bunları, babamın adamlarına dağıttı, bu nedenle bir altın, 30 kırtâsa (kâğıt para) satıldı. Bunun üzerine babam, ona : ‘Ey hükümdar, sen altını bizim için ucuzlattın dedi”.

Ben (İbnü’l-Adim) bu hususta şunları söylüyorum :

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Dübeys, çirkin ve kötü hareketleri yanında, çok cömert bir insan idi, bu bakımdan onun hoş ve övülmeye değer hasletleri vardır. İşte Bedran b. Hüseyin b. Mâlik de bana bunlardan birisini haber vermiştir. Bedran sözlerine devamla bana şunları söyledi :

“Dübeys, *Dımaşk* taraflarında yakalanıp bağlanarak kendisini 100 bin altına satın alan atabek Zengi’ye götürüldüğü zaman, şairlerden birisi geldi ve elleri ayakları zincire vurulmuş olan Dübeys’e yolda bir övgü yazdı. Beraberinde hiç bir şey olmayan Dübeys, bir kâğıt parçası üzerine şu iki beyti yazıp şaire verdi :

Cömertlik benim işimdir, fakat param yok. Ödünç vererek hilekârlık yapan kimseye ne yapılır?

İşte, bana borç olarak verilmiş sevinçli günleri al! Artık benim ümitlerim kaybolup gitmiştir.

“Dübeys *Haleb*’e atabek Zengi’nin yanına geldiği zaman Zengi, ona izzet, ikram ve hürmette bulundu ve onu, *Haleb*’deki *Dâru Lâcin*’e yerleştirdi, ona 100 bin altın verip değerli hil’atlerle hil’atlledi. Bir gün Dübeys, yürüyerek *Hasâ Meydanı*’na gittiği zaman o şair, kendisine rastladı ve ona : ‘Ey emîr, senin bana bir borcun var’ deyince

Dübeys : ‘Vallahi benim hiç kimseye borcumun olduğunu bilmiyorum’ diye cevap verdi. Bunun üzerine şair : ‘Ama bu, borcunun olduğuna dair sana ait bir tanıktır’ deyip Dübeys’in yazısını çıkardı. Dübeys, o yazıyı okuyup anlayınca : ‘Evet, vallahi, bir borç, ama hangi borç’ dedi ve ona, eve gittiği zaman, kendisine gelmesini emretti. Bunun üzerine şair, Dübeys’e geldi ve Dübeys, ona, bin altın ile, atabek Zengi’nin kendisine verdiği atlas bir cübbe ve av ipinden yapılmış bir sarıktan oluşan hil’ati verdi”.

Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed b. İsmail en-Nîlî, bana şunları haber verdi :

Dübeys, Suriye taraflarında tutsak alındı. Şehid atabek, onu, fidye olarak pek çok para verip kurtardı. Dübeys, şehid atabeki öldürmek üzere yanına çağıran sultan Mesud’a geldiği ve onun bu niyetini öğrendiği zaman, derhal atabeke bir mektup yazıp ‘Sultana gelmemesi hususunda’ onu uyardı. Bunun üzerine atabek de sultana gitmekten vazgeçti. Sultan Mesud da bunu öğrenmişti; işte Dübeys’in öldürülmesinin nedeni bu idi”.

Şehid atabekin, torunlarından birisine söylediği, onun Ebû Ali en-Nîlî’ye haber verdiği ve Ebû Ali’nin de bana söylediği sözler şöyledir; atabek demiştir ki :

“Biz onu (Dübeys’i) kurtuluş akçası (fidye) verip kurtardık, fakat o bizim için canını fedâ etti”.

Arap hükümdarı Ebu’l-Eazz Dübeys b. Sadaka b. Mansur b. Dübeys el-Esedî’nin, kendisiyle dost olan birisine, her zaman yaptığı gibi okuduğu, onun, *Gazne* kadısı Nişaburlu Ebu’l-Alâ Muhammed b. Mahmud’a söylediği, Ebu’l-Alâ’nın *Sırrü’s-sürûr* adlı kitabına yazıp arkadaşı Ebû Sa’d es-Sem’ânî’ye bahsettiği, Ebû Sa’d’ın Şerif İftihârüddin Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî’ye bildirdiği, Ebû Haşim’in de bize haber verdiği iki beyt şöyledir :

Geceler uykunun kaynaklarıdır. Onların arasında ömürler geçer.

Gecelerin sonu, üzüntülerle uzar, uzun geceler de sevinçlerle kısalır.

Ebû Saîd Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Fencedîhî’nin *Bağdad*’da, fuzılların birisinden dinleyip kitabına yazdığı ve Abdullah b. Ulvan’ın iki oğlu Ebû Muhammed Ab-

durrahman ile Ebu'l-Abbas Ahmed'e haber verdiği, onların da bize bildirdiği kayıtlar şöyledir :

“Dübeys, reis Ebû Muhammed el-Harîrî'nin, *Makamât*'ında kendisinden bahsettiğini ve ‘O kadar ki (Ebû Zeyd'i), Üveysü'l-Karnî ve emîr Dübeys sandım’⁴²³ diyerek bazı sıfatlarını dile getirdiğini duyunca ona, yüksek himmeti ve ulu kudreti dolayısıyla, vasfında aciz kalınan ve gözü yorgun düşüren güzel hil'atler ve iyi ödüller gönderdi”.

Halebli Ebû Haşım b. Ebu'l-Meâlî, Abdülkerim b. Ebû Bekr el-Mervezi'nin, kendisine haber verdiği şu kayıtlardan bizi haberdar etti :

“Ben, *Belh*'de *Vişâhu Dumyeti'l-kasr* adlı kitapta, melik Bedran b. Sadaka'nın, kardeşlerinden melik Dübeys'e gönderdiği (şîr şeklindeki) mektupları (yazıları) okudum, şöyleki :

Mansur, Müseyyib ve Dübeys'e, benim gerçekten garip bir kimse olduğumu söyle. Benim Fırat'tan bir nasibim olmasa bile, size, Fırat'ın güzel suyu afiyet olsun.

Dübeys, ona şu cevabı verdi :

Vatanını özleyen Bedran'a, hür insanın ümitsiz olmadığını söyle.

Mutlu günlerden yararlan. Ümitlerin saçı, ancak kederlerle ağarır.

O olaylarda hüküm Tanrı'nındır. Yerin (toprağın) de cömertlerin kadehinden payı vardır”.

Şu şîirler, bir *mecmua*'da, Umrân b. er-Rebîb'in elyazısıyla yazılmış olup, Dübeys b. Sadaka'nın, elime geçen okuduğum şîirlerindendir :

Ey kendileriyle sözleştiğim dostlarım! Çöllerin engerek yılanlarının beni sokmaya güçleri yetmez.

Onları denediğim zaman, hayırlı kişiler sandım; ama, onların yüzünden çorak bir vadide kaldım.

Musullu ediblerin birisinden şu hikâyeyi dinledim :

“Ebu'l-Fevâris el-Haysa Beysa⁴²⁴, *Bağdad*'dan gizlice çıkıp *Hille*'ye giderek orada Dübeys b. Sadaka'ya bir övgü yazdıktan sonra *Bağdad*'a geri döndü. Bu övgüye karşılık Dübeys, ona bin altın ödül vermişti. el-Müsterşid'in bunu haber aldığını öğrenen Haysa Beysa, hayatından korkup şu iki beyti yazdı :

Dübeys, kokmuş bir ölüden başka bir şey değildir. Zaruretler, beni ona itti.

İster istemez, bir şeyi yapmaya mecbur olan kimseye Kitab'da günâh yoktur.

Bu iki beyit el-Müsterşid'e bildirilince, ona 50 altın gönderdikten başka vermekte olduğu maaşını da artırdı".

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Ulvân, Ebû Saîd Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bendihî'den naklen bize, şunları haber verdi :

"Emîr Dübeys b. Sadaka b. Mezyed, 529 (1134/35), ya da 530 (1135/36) yılında öldürüldü. Sultan Mesud b. Muhammed b. Melikşah, onu, inkâr edip yalan söylediği şeyler ve kendisiyle ilgili olup da kızdığı bazı meseleler dolayısıyla öldürmüştü. Dübeys, mü'minlerin emîri imam el-Müsterşid Billah Ebû Mansur el-Fazl b. el-Müstazhir Billah'a isyan ile kanını akıtmaya (öldürmeye) çalıştı; büyük bir ordu ile *Bağdad*'a yürüyüp yörelerinde kötü ve zarar verici eylemlere girişerek fesat çıkardı. Bunun üzerine mü'minlerin emîri imam el-Müsterşid Billah, hilâfet sarayından çıktı ve kendisine katılan askerlerle birlikte ona karşı saldırıya geçerek Dübeys ve askerlerini bozguna uğrattı ve *Hilletü'l-Mezyediyye*'ye dek ilerleyip yağma etti. Bu olay, Muharrem 517 (Mart 1123)'de vukuu buldu. Dübeys ise köle ve ilerigelen adamları ile birlikte halifeden korkması nedeniyle *Irak*'tan çekilip *Suriye* yönüne kaçtı".

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inin 529 (1134/35) yılı olayları arasında okuduğum şu kayıtları bize, *Nişaburlu Müeyyed b. Muhammed* ve başkaları da haber verdiler :

"Sultan Mesud ile el-Müsterşid Billah, *Meraga Kapısı*'nda savaşa tutuştular; el-Müsterşid, yenilgiye uğrayıp tutsak alındı. Bir gurup kimse, bıçaklarıyla ona saldırarak öldürdüler. Bunun üzerine orduda huzursuzluk başgösterdi. Bunu önlemek amacıyla Dübeys b. Sadaka'nın, sultan Mesud'un huzurunda öldürülmesi gerekmiştir".

Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl el-Haşimî, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'den haber aldığı şu kayıtları bize bildirdi, Ebû Sa'd demiştir ki :

“Ben, Ebû Davud’un *Kitabü’s-sünen* adlı eserinin üzerinde, imam Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed es-Sere Merdü’ş-Şucâfî’nin elyazısıyle yazdığı ‘Dübeys, 14 Zülhicce 529 (25 Eylül 1135) Çarşamba günü, *Meraga*’da öldürüldü’ kaydını okudum”.

Dâralı reis Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. el-Fazl’ın telif edip hazırladığı *Mardin*’de elime geçen *Tarih*’inden 529 (1134/35) yılı olayları arasında yer alan şu kayıtları naklettim :

“Dübeys b. Sadaka, bu yılın (1135) Zülkade (Ağustos/Eylül) ayında öldürüldü. Hasan et-Temrî adlı bir hizmetçi (hademe) bana şunları söyledi :

‘Adıgeçen emîr (Dübeys), sultandan kendisine kötü bir şey geleceğini anlamıştı. O gece Dübeys, hâslarına, gitmelerini emretmesi üzerine, onlar da çadırları ve bunların malzeme ve âletlerini bırakarak gittiler. Kendisi de üç fersah kadar gitmişti ki kaçınılması mümkün olmayan kader, onu geri döndürdü. Dünyanın dört bir tarafı hakkında yapılan dağınık konuşmalar ızdıraplı bir hale gelmişti. Artık Tanrı, olmasını istediği şeyi icra ediyordu : Dübeys geri döndü ve durumu, kendisiyle birlikte olanlardan başka hiç kimse bilmiyordu. Sabah olunca Dübeys, âdet edindiği üzere, sultanla birlikte atlandı; Sultan, her zaman olduğu gibi, beraberinde emîrlere bulunduğu halde, *Nevbetiyye*’de ⁴²⁵ indi, yemek hazırlattı; yedikten sonra yanındakiler ayrılıp gittiler. Sultan, *Nevbetiyye* tarafındaki çadırına gitmişti. Bunun üzerine emîr Dübeys de ayrılmak isteyince, kâtip kıyafetinde sarıklı bir adam, onun önüne geçti ve sultanın ‘Bize, bazı mektuplar geldi, senin onu dinlemen çok istiyoruz’ biçimindeki sözlerini ona söyledi. Bunun üzerine Dübeys oturdu, benden bir iğne istedi ve dişlerini kurcalamaya başladı, kâtip de önünde duruyordu. Ben, o sırada, elinde kınından çıkarılmış bir kılıç bulunan bir *Türk*’ün çadırdan çıktığını gördüm. *Türk*, Dübeys’in baş tarafına geçinceye dek yürüdü, ona hiç bakmadan geri dönüp çadıra girdi. *Nevbetiyye*’de Dübeys’ten başka hiç kimse oturmuyor, kâtip ise onun önünde ayakta duruyordu. Daha sonra *Türk* köle dönüp geldi, Dübeys’in hizasına dek yürüdü ve boynuna bir kılıç indirdi; ben Dübeys’in başının, boyun derisi ile sallandığını gördüm ve derhal oradan kaçtım. Bu olay, *Hoy Kapısı*’nda oldu. Bundan sonra Dübeys, götürülüp *Mardin*’de bir *Meşhed*’e gömüldü ”.⁴²⁶

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Dübeys'in gömüldüğü *Meşhed*'i gördüm. Bu *Meşhed*, *Mardin*'in içinde olup batı yönünde, *Kıble* tarafında bulunuyordu. Burayı Dübeys'in karısı olan İlgazi'nin kızı, inşa ettirmiş ve Dübeys'in cesedini *Hoy*'dan getirtip buraya gömdürmüştür⁴²⁷.

XXV.

Zengi b. Ak-Sungur

Ebu'l-Muzaffer Zengi et-Türki'nin babası Ak-Sungur'un -haltercumesinde de zikretmiş olduğumuz gibi- El-Turgan adlı babasının *Sâbyû* kabilesinden olduğu ve Ak-Sungur'un da sultan Melikşah'ın kölelerinden bulunduğu söylenmiştir⁴²⁸. Zengi, sultan Mahmud'un iki oğlunun *Musul*'da yanında yetiştirmiş olması dolayısıyla *Kasimüddeve-oğlu Atabek* unvanıyla tanınır. O, *Haleb*'de babasının emîrliği zamanında 480 (1087/88) yılında doğdu ve burada yetişti; önceleri *Bağdad* şihnesi Ak-Sungur el-Porsukî'e bağlı olup onun maiyyetinde idi, fakat daha sonra Porsukî, onu *Basra* valiliğine atadı. Porsukî'nin *Bağdad* şihneliğinden azledilmesi üzerine *Basra*'dan ayrılan Zengi, sultan Mahmud b. Muhammed b. Melikşah'a gitti; sultan ona izzet ve ikramda bulunduktan başka *Basra*'yı ıktâ ederek 518 (1124) yılında kendisini oraya gönderdi. Daha sonra Zengi, *Musul*'a sahip oluncaya dek durumu iyiye gitti. Bu sıralarda *Haleb*'de Hutluğ Aba bulunuyordu. O, halka karşı kötü davranışlarda bulunması üzerine, kalede kuşatılmıştı; şehirde ise Bedrüddeve Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk bulunuyordu. Hutluğ Aba ve Süleyman, birlikte atabek Zengi'ye giderek bu durumda ne yapılması gerektiği hususunda, onun hakem olması konusunda anlaştılar. Fakat Zengi, *Haleb* yönetimini, bunlardan birisine verme hususunda karar vermeyip bizzat kendisi *Haleb*'e gitmek üzere hareket etti. Şehirde, çocukluğu sırasında birlikte büyüyüp yetiştikleri kendisiyle yaşıt arkadaşları vardı. Bunlar, onun tarafını tutarak *Haleb*'i Ramazan 521 (Eylül/Ekim 1127)'de onun nâibine teslim ettiler. Kendisi de Cumâdelâhır 522 (Haziran 1128)'de bizzat gelerek şehri teslim aldı⁴²⁹. Bundan sonra Zengi, sultan Mahmud'a giderek *Cezireteyn*, *Şam*, *Haleb* ve *Şatt*⁴³⁰ illerinin yönetimi için ondan yeni bir tevki alarak 523 (1128/29) yılında geri döndü; ayrıca o, *Humus*, *Hama*, *Baalbek*, *Rakka*, *Dâra*⁴³¹ ve *Re'sü Ayn*'a da sahip oldu. *Frank*larla yalnız başına savaşarak

onlardan *Maarretünnuman*, *Kefertâb*, *Bârin* ⁴³², *Esârib*, *Zerdâna*, *Tellü Ağdı*, *Bozâa*, *Suruç ve Ruha (Urfa)*'yı aldı. Onun bu başarılı hareketi, *İslâmiyete* yardım hususunda çok büyük fayda sağlamış ve *Frankların* saldırılarını durdurduktan başka, kendisinden sonra gelecek kimselere (hükümdarlar) de memleketler feth etmeyi hazırlamıştır. *Franklar*, *Haleb*'i sıkıştırarak yörelerindeki kaleleri istilâ etmek suretiyle şehir kapılarına değin olan yerleri *Müslümanlarla* paylaşmışlardı. Bunun üzerine Tanrı, Zengi ve daha sonra da oğlu vasıtasıyla onlara yardımda bulundu.

Zengi, azametli, kudretli, kuvvetli, kahraman, tecrübeli ve ulu bir hükümdar idi. Bununla birlikte o, şeriate riâyet edip ona bağlılık gösterir ve ilim ehline izzet ve ikramda bulunurdu. Bana bildirildiğine göre Zengi, kendisine “Tanrı’dan korkmuyor musun” denilmesinden korkar ve nefsinı küçültürdü. Bu nedendir ki ulu Tanrı, insan takdirinin üstünde olan sırrını, Zengi’nin oğlu Mahmud’da ortaya çıkarmıştır ⁴³³.

Ebu’l-Yumn el-Kindî’nin, üstâd Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî’den naklen bize haber verdiği şu kayıtları, ben, onun elyazısıyla yazılmış olan eserinin 521 (1127) yılı olayları arasından naklettim; Azimî, “*Halebîlerin*, Bedrüddevle b. Artuk ve İbrahim b. melik Rıdvân ile birlikte sultan Mahmud’un kölesi Hutluğ Aba’yı kuşatmalarının zikri”nden sonra şöyle devam etmektedir :

“Durum, Hutluğ Aba’nın aleyhine uzayıp gidiyordu. *Halebîler* kalenin iki tarafına hendek kazdılar, böylece kaleye giren, ya da çıkanlar yakalanıyordu. Zülhicce (Aralık) ayının ortalarına doğru, emîr Sungur-i Dırâz, emîr Hasan Karakuş ve daha bazı emîrler, kuvvetli bir orduyla *Haleb Kapısı*’na geldiler. Fakat Bedrüddevle ve Hutluğ Aba, *Musul’a* İmadüddin Kasimüddevle- b. Kasimüddevle- Zengi b. Ak-Sungur’a birlikte gidip, onun vali atayacağı kimsenin, *Haleb’e* gelerek makama oturması hususunda anlaştılar; *Haleb’de* emîr Hasan Karakuş ve reis İbn Bedî kalmışlardı. İmadüddin, her ikisinin arasını buldu ise de hiç birisi lehine karar vermedi; şehre bizzat hâkim olmayı şiddetle arzu etti; bu nedenle o, emîrül-hâcib Salâhüddin el-İmadî kumandasında *Haleb’e* bir kuvvet gönderdi. *Haleb’e* gelen Salâhüddin, Zengi’nin valisi olarak kaleye çıkıp işleri yoluna koydu, böylece yönetim, onun eliyle düzelip sağlamlaşmış oldu. Salâhüddin, kendisine güvenip inandığı Hutluğ Aba’nın

kaleden indirilmesini sağlayan kimse olmuştur.” Azimî, sözlerine devamla :

“Emîr İmadüddin Kasimüddevle Ebû Saîd Zengi b. Ak-Sungur Kasimüddevle, Cumadehâhır 522 (Haziran 1128)’de *Haleb*’e gelip şehre sahip oldu ve kaleye çıkarak geceyi orada geçirdi. Oradan *Esed-oğulları* obasına gidip Hutluğ Aba’yı yakalatarak *Haleb*’e getirdi ve düşmanı İbn Bedî’e teslim etti; Receb ayının ortasında (Temmuz ortaları) İbn Bedî’in evinde Hutluğ Aba’nın gözlerine mil çekildi.” Azimî sözlerine devamla :

“Emîr İmadüddin Kasimüddevle Zengi, Cumadelâhır 523 (Mayıs/Haziran 1129)’de 120 bin altın ödedikten sonra, *Cezireteyn*, *Şam*, *Haleb*, *Şatt* ve buralara komşu olan yerlerin yönetim ve gelirlerinin yeniden kendisine verildiği hususunda bir tevki ile birlikte sultanın (Mahmud) katından ayrılıp *Musul’a* geldi.” Azimî sözlerine devamla :

“İmadüddin Zengi b. Ak-Sungur, Receb 524 (Haziran/Temmuz 1130) başlarında *Fırat* ırmağı yörelerine giderek *Sinn* kalesini⁴³⁴ feth ettikten sonra ağırlıklariyle birlikte bir askerî birliği *Haleb Kapısı*’na gönderdi, atlı kuvvetler *Azâz* topraklarına akınlarda bulundular. Vaktiyle kendisinin yokluğu sırasında, Joscelin’in yapmış olduğu kötü hareketlere karşılık olmak üzere, Zengi’nin kuvvetleri, onun memleketlerine akınlar yapıp tahribatta bulundular. Daha sonra Zengi 28 Receb (7 Temmuz) Pazar günü, *Fırat*’ı geçerek ordusuyla gelip *Haleb* dışında çadırlarını kurdular. Elçilerin karşılıklı olarak gidip gelmelerinden sonra bir yıllık bir barış yapıldı. Zengi, yolu üzerinde bulunan *Urfa*’ya ait ekinleri atlarına yedirdi ve buralardaki *Türkmenleri* yenip bozguna uğrattı”⁴³⁵. Azimî sözlerine devamla :

“Bu süre içinde atabek Kasimüddevle, melik Rıdvan’ın kızı Hatun ile evlendi ve 20 Şaban (15 Haziran) Pazartesi günü de gerdeğe girdi”. Azimî sözlerine devamla :

“Atabek İmadüddin, 10 Şevval (3 Ağustos) Pazartesi günü *Hama*’yı teslim aldı ve *Humus* hâkimi Hayır Han’ı yakalatıp hapsedtirdi ve askerlerine bu bölgeyi yağmalattı. Daha sonra süratle *Humus*’a giderek şehir önlerinde karargâh kurup Hayır Han’ın çocuklarından *Humus*’un teslimini istedi; fakat onların, bunu kabul etmemesi üzerine, her iki taraf arasında savaş başladı. Atabek İmamüddin, Atsîs b. Türk’e⁴³⁰ hakarete bulundu, çok geçmeden de onu öldür-

düler ve başını fırlatıp attılar. Zengi'nin askerleri kaleyi delmeye giriştilerse de bunu bırakıp mancınıklar kuruldu, fakat bu da bırakıldı, böylece fetih işi uzayıp gitti; kışın bastırması üzerine de ordu, Zülhicce (Ekim/Kasım) ayında *Haleb'e* döndü"⁴³⁷. Azimî sözlerine devamla :

"Atabek İmadüddin Muharrem 525 (Aralık 1130) Perşembe sabahı doğu yönüne hareket etti. Sultan Mahmud, *Bağdad'da* kışlamakta idi. Sultan, 13 Rebiülâhır'da (17 Mart) *İsfahan'a* doğru hareket edip de kardeşinin kendisine karşı düşmanca davranışlarda bulunduğu haberini alması üzerine, İmadüddin Kasimüddevele Zengi'ye, elinde bulunan *Elcezire* ve *Suriye'ye* ek olarak *Irak'ın* yönetimini de verdi. Bu sıralarda Dübeyş, çölün başlangıç yörelerinde oturmakta ve *Bağdad'ı* tahrip etme tehdidinde bulunmakta idi. Atabek İmadüddin Zengi, *Karyeteyn'de*⁴³⁸ bulunduğu sıralarda, sultan Mahmud'un vefat ettiğini haber aldı ve bunun üzerine 16 Şevval (11 Eylül) Perşembe günü *Musul'a* hareket etti. Zengi'nin yanında sultanın iki oğlu vardı. Bunlardan annesinin, Ak-Sungur el-Porsuki'nin yanında iken ölen çocuğun adı Ebû Tâlib Alp-Arslan idi; ötekisi ise Dübeyş'in yanında bulunuyordu. İmadüddin, halife el-Müsterşid'e haber göndererek sultanın oğlu Ebû Tâlib adına hutbe okutmasını önerdi ise de el-Müsterşid, "O, henüz çocuk olup menkul mülk (hazine), *İsfahan'da* bulunan Davud'a aittir. Devlete tâbi bütün memleketlerden gelmiş olan elçiler, 'Hutbeyi Davud adına okut, biz, ancak ona itaat ederiz' diyorlar. Ben, onların amcaları Sencer'in cevabı mektubunu beklemekteyim" diyerek onun adına hutbe okutmayacağını bildirip özür diledi. Atabek İmadüddin, el-Müsterşid'in Dübeyş sorunu hakkında Tâcü'l-Mülûk'a gönderdiği elçi İbnü'l-Enbarî'nin *Dımaşk'tan* dönüş haberini almıştı. Halbuki elçi, Dübeyş'in İmadüddin'e gitmiş olduğunu öğrenince geri dönmüştü. Elçinin berberinde, içinde pek çok mal ve para bulunan bir kafile bulunmakta idi. İmadüddin, elçiyi yakalamak için bir askerî birlik gönderdi. Bu birlik, elçiyi yakaladığı gibi, İmadüddin'in halifeye olan kızgınlığı nedeniyle kafileyi de yağma etti. İmadüddin, Dübeyş'in bağlarını çözüp hil'at giydirdi ve ona çok sayıda para, mücevher, at ve silâhlar verdi; ayrıca o, içinde içki içtiği evden çıkıp burasını, içindeki eşyayla Dübeyş'e verdi".

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki : Bundan sonra Davud b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşah, Zengi'ye geldi. Zengi, onu alıp

Bağdad'a götürdü ve orada *Dârü's-saltanat'a* yerleştirdi, kendisi ise şehrin batı tarafında kaldı. el-Müsterşid'in öldürülmesinden sonra, o sırada halife, er-Raşid idi. Bunun üzerine Mesud, *Bağdad'a* gelip onları şehirde kuşattı. Fakat ordusunda veba çıktığı için, şehrin batı tarafına geçmek üzere, *Vâsüt* toprağına gitti. Sultanın yokluğundan istifade ile Zengi, *Musul'a*, Davud da *Merâğa'ya* gittiler. Bu haber, sultan Mesud'a eriştirilince bu kez geri döndü. Bunun üzerine halife er-Raşid *Bağdad'dan* kaçarak *Musul'da* bulunan atabek Zengi'ye katıldı. Öte yandan sultan Mesud'un, *Bağdad'a* girip Muhammed el-Muktefi'yi halife ilân etmesi üzerine, *Bağdad* ile sultana ait memleketlerde onun adına hutbe okundu; *Suriye* ve *Musul'da* ise, Zengi ile sultan Mesud anlaşmaya varıp barış yapınca değin eski halife (er-Raşid) adına hutbe okundu, daha sonra da halife el-Muktefi adına okunmaya başlandı. er-Raşid ise 531 (1136) yılında *Musul'dan* ayrılp *Horasan'a* hareket etti ⁴³⁹.

İbnü'd-dehhân adıyla tanınan *Bağdadlı* Ebû Şucâ Muhammed b. Ali b. Şu'ayb el-Farazi'nin düzenlediği ve kadı Bahaüddin Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrahim b. el-Haşşâb'ın elyazısıyla yazılmış olan muhtasar bir *Tarih* kitabının -kadı Bahaüddin bunu, İbnü'd-dehhân'ın elyazısıyla olan nüshasından nakletmiştir- 521 (1127) yılı olayları arasında şunları okudum :

"Bedrüddevle ve Hutluğ Aba, *Musul'a* İmadüddin Zengi'ye birlikte gidip şehir yönetimine kimi atarsa onun *Haleb'e* gelerek makama oturması hususunda anlaştılar. *Haleb'de* emir Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî kalmışlardı. İmadüddin, her ikisinin arasını buldu ise de onlardan hiç birisini tercih etmedi ve *Haleb'e* hâcip Salâhüddin el-İmadî kumandasında bir askerî birlik gönderdi. *Haleb'e* gelen hâcip, kaleye çıkıp Zengi'nin valisi olarak orada ikamete başladı." Kadı Bahaüddin sözlerine devamla :

"14 Cumadelâhır 522 (15 Haziran 1128) Pazartesi günü, İmadüddin Zengi b. Ak-Sungur, başak burcunun 14. derecesi doğmakta iken -Zengi'nin aslı burcu (*Tâliü'l-aslî*) *terâzi* idi; aynı şeyi bana, el-Burhân da söyledi- *Haleb'e* girdi ve Hutluğ Aba'yı yakalatıp İbn Bedî'e teslim etti; İbn Bedî, Receb (Temmuz ortası) ortasında onun gözlerine mil çekti." Kadı Bahaüddin 530 (1135/36) yılı olayları arasında şunları kaydediyor :

"Kadı'l-kudât Zeynebî, er-Raşid'in halifeliği sırasında *Musul'a* gitmişti. Fakat şimdi o, *Bağdad'a* geri dönmüş ve er-Raşid'in

halifelikten azlini gerektiren nedenleri duymuştu. er-Raşid, *Musul'a* hareket ettiği zaman *Esferâyinli* vâiz Ebu'l-Fütûh, veziri Celâlüddin b. Sadaka, Kıvamüddin Sadaka ve Ekâbir binti Sadaka da kendisine katıldılar. Bunlar, *Musul'da* Zengi'nin huzurunda biraraya geldiler. Bu toplantıda, el-Muktefi Liemrillah'ın halifeliği ve Mesud'un da sultanlığı anlaşıncı, Zengi'nin de bu fikirde olduğunu gören er-Raşid, Zengi'den *Hemedan'a* gitmek üzere, şehrin batı kesimine geçmek isteğinde bulundu. Bunun üzerine Zengi, kayığa bininceye dek onun önünde yürüdü, nihayet er-Raşid, karşı tarafa geçti. Celâlüddeve Sadaka, ailesinden bir gurupla birlikte Zengi'nin yanında kaldı. Kıvamüddin Sadaka'nın şunları hikaye ettiğini işittim :

'er-Raşid, *Musul'da* Zengi ile birlikte şehrin öbür yakasına geçmek üzere, *Dicle* kıyısına geldiği zaman, Ebu'r-Rıza b. Sadaka'ya : "Ben, Zengi'yi öldürmek istiyorum" dedi. Bunun üzerine Ebu'r-Rıza, amca-oğlu Kıvamüddin'e : "Zengi'ye söyle, er-Raşid'den uzaklaşmak için acele etsin" dedi. Kıvamüddin'in de bunu söylemesi üzerine Zengi, Ebu'r-Rıza'nın bu hareketinden dolayı, onu kendisine vezir yaptı. Öte yandan er-Raşid, beraberinde *Esferâyinli* Ebu'l-Fütûh olduğu halde, *İsfahan'a* gitti ve öldürülünceye değin orada kaldı'. Kadı Bahaüddin sözlerine şöyle devam ediyor :

"Zengi, 15 Cumadelâhır 539 (13 Aralık 1144)'da *Urfa'yı* feth etti. O, *Âmid'de* karargâh kurduğu sıralarda *Harran* reisi, ona bir mektup göndererek *Urfa* hâkiminin *Suriye'ye* gitmiş olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Zengi, sür'atle harekete geçerek şehir ile, (gelmesi muhtemel) hâkimi'nin arasını kesecek şekilde karargâhını kurdu ve sonra şehri şiddetle kuşatmaya başladı. Sonunda şehri kılıçla feth etti ve *Müslümanlar* ganimet ele geçirdiler" 440.

Harranlı Ebu'l-Mehasin b. Selâme'nin *Tarihi'nde* *Harran'da* okuduğum şu kayıtları, bana hocamız Fahrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hıdır b. Teymiye'nin oğlu hatib Seyfüddin Ebû Muhammed Abdülgani verdi ve bunları, müellif Ebu'l-Mehasin'in elyazısı ile olan nüshasından kopya ettiğini söyledi. Ebu'l-Mehasin diyor ki :

"Atabek Zengi, 539 (1144) yılında, içinde *Frankların* bulunduğu *Urfa'ya* yürüyüp kuşattı ve 16 Cumadelâhır (14 Aralık) Cumartesi

günü de şehri kılıçla feth etti. Mevsim kış olup hava soğuktu. Bu hususta şair şunları söylüyor :

Eğer Cumâdî ayında donma olursa, bu soğuk çok şiddetlidir.

Zengi, *Urfa*'yı feth ettiği zaman halka karşı iyi tavsiyelerde bulundu, onlara kötü sözler söylemedi ve şehrin imaretine girişti. Şehir camiinin mihrabının iki tarafında şunların yazılmış olduğu görüldü :

Nişanlar ve minberlerle gururlanırken Benû Asfer'den biri olarak değerim sıfır oldu.

İyiliğe yakın oldum ve yalnızca onunla başbaşa kaldım, çirkinlik, aşırılık ve kötülükten uzaklaştım.

*Kalbim temizlenmiştir. Cemalüddin olmasaydı ben, temizlenemezdim*⁴⁴¹.

Harran reisi Cemalüddin Fazlullah Ebu'l-Meâli, bu yazıyı haber alınca : 'Cemalüddin'i silin, yerine İmadüddin yazın' dedi. Onun bu sözleri atabek İmadüddin'e ulaştırılınca : 'Şair doğru söylemiştir, eğer sen olmasaydın, biz *Urfa*'yı almayı arzu etmezdik' dedi ve vergi memurlarına, *Harran*'da elde edilen ürün oranında, halktan vergi almalarını emretti. Onun bu emri üzerine tahsildarlar, bazan tam, bazan yarım, bazan üçte bir, bazan da dörtte bir oranında vergi alıyorlardı; hattâ kıtlık olduğu takdirde hiç vergi almazlardı. *Harran*'daki su üçe bölünmüş olup, bir kısmı sultana, bir kısmı şehir eşrâfına, bir kısmı *Harran* kuyularına ve kale hendeklerine veriliyordu.

"Zengi, *Urfa*'yı aldığı zaman, 539 (1144) yılında, içinde *Frankların* bulunduğu *Bîre* (*Birecik*) üzerine yürüdü. Fakat bu sırada *Musul*'dan oradaki nâibi Nasîrüddin'in öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine şehrin elinden çıkabileceği endişesiyle derhal *Musul*'a hareket edip şehre girerek Nasîrüddin Çakır b. Yakub'u öldüren Ferhan-Şah b. Sultan'ı (Mahmud) yakalatıp Nasîrüddin'in kanı dolayısıyla öldürttü"⁴⁴².

Hocamız *Haleb* kadısı Kadi'l-kudât Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Râfi b. Temîm'den -Tanrı rahmet eylesin- şunları dinledim :

"*Musul*'da bizim yanıımızda, medresede müezzinlik yapan *Musa* adında birisi vardı. Rengi kumral olup şekli *Ermeni*'ye benzerdi ve gür sesli idi. O, atabek Zengi'nin verdiği bir köye sahipti. Ben, bu köyü Zengi'nin kendisine neden verdiğini sorunca, bana şöyle cevap

verdi : ‘Atabek, *Urfa*’yı kuşatmak için karargâh kurduğu zaman onunla birlikte idim. Çarşıya gidip bir *Ermeni* giysisi satın aldım ve tıpkı onlar gibi giyindim. Şehri görüp durumu anlamak için oraya gittim. Camie gelerek içine girdim, orada minareyi gördüğüm zaman kendi kendime “Ne olursa olsun, minareye çıkıp ezan okuyayım” dedim ve çıkıp “Tanrı uludur, Tanrı uludur” diye ezan okudum. Bu sırada kâfirler surlar üzerinde bulunuyorlardı. “*Müslümanlar*, şehrin öteki yönünden saldırıya geçtiler” diye şehirde bağrışmalar başladı. Bunun üzerine kâfirler, çarpışmayı bırakıp indiler. Bundan sonra da *Müslümanlar* surlara çıkarak şehre saldırıya geçtiler. İşte atabek, bu nedenle, bu köyü bana ihsan etti”.

Harranlı Ebu’l-Mehasin b. Selâme’nin düzenleyip telif ettiği *Harran Tarihi*’nde şunları okudum, Ebu’l-Mehasin diyor ki :

“Babam –Tanrı rahmet eylesin– bana şunları söyledi : ‘Atabek Zengi b. Kasimüddeve Ak-Sungur –Tanrı rahmet eylesin– atla gittiği zaman, askerleri de ekili yerlerde herhangi bir şeyi tepelemek endişesiyle onun arkasından sanki iki ip arasında imişler gibi (dos-doğru) yürürlerdi. Zengi’den korkup çekinmesi dolayısıyla hiç kimse, ekili bir köke basmaya cesaret edemez ve atını buradan yürütmezdi. Yine askerlerden hiçbirisi, bir çiftçinin bir saman parçasını dahi parasız, ya da *Divan*’dan köy reisine hitaben yazılan bir yazı olmaksızın, alamazdı. Eğer herhangi bir kimse bunun aksini yapıp bir çiftçiye saldıracak olursa Zengi, onu o köyün önünde astırırdı. Eğer bir askerin bir çiftçiye saldırdığı haberini alacak olursa, onun tayınını kesip ordudan kovardı. Böylece memleketi haraplıktan kurtarıp bayındır bir hale getirdi. O, memleketinin halkına iyi davranışlarda bulunur, fesat çıkaran hiç kimseye acımazdı. Zengi, vali ve vergi memurlarına, *Harran* halkına, zarar ve ziyan vermemelerini, onlarla alay etmemelerini, ağırlık ve sıkıntı vermemelerini tavsiye ile onları, bundan men ederdi. O, ülkesinde şeriat hükümlerini uygulardı. Tanrı, ondan razı olsun”⁴⁴³. Ebu’l-Mehasin’in Zengi hakkında hikâye ettiği şeyler bunlardan ibarettir.

Ben, *Haleb* çiftçilerinden bir guruptan, hâkimiyeti zamanında Zengi’den kendilerine zulüm ve eziyet geldiğini ve bunlardan en çok bahsedileninin de onun, “savaş ve kuşatma amacıyla halktan asker toplamasının” olduğunu işittim. Eğer onun bu hareketi, kâfirlere karşı cihat için yapılmışsa bu, halkın yapması gereken bir görev, Zengi’nin de

onları buna zorlaması, yapılması gereken bir iş idi. Zengi'nin tebaasından bir kimsenin, nerede olursa olsun, Tanrı'nın kullarından hiç kimseye zulme cesaret edemediğini ve Zengi'nin, kendisini ve başkasını (zulmedeni) kasdederek "İki zalim anlaşıp birleşemez" dediğini haber aldım.

Bana ulaşan haberlere göre, atabek Zengi, melik Rıdvan'ın kızı Hatun ile evlendi ve *Haleb* dışındaki hâlâ kalıntıları bulunan *Deyrû'z-zebîb*'de gerdeğe girdi. *Haleb*'de yaşamları sürüp giderken, bir gün atabek, şehir hazinesine girerek içindeki şeylere baktı; bu arada Tâcüddevle Tutuş'un tutsak alıp huzurunda acımaksızın öldürdüğü sırada babası Ak-Sungur'un üzerinde bulunan kanlı giysiyi gördü. Bu esnada ona "Bu giysi, öldürüldüğü sırada babanın üzerinde bulunan giysidir" denilince, buna sonderecede üzüldü ve eline alıp melik Rıdvan'ın kızı olan karısına giderek kanlı giysiyi onun önüne atıp : "Bu, Tanrı'nın kendisine rahmet eylemeyeceği kimsenin -yani dedesi Tâcüddevle Tutuş'un- yaptığı iş değil midir?" dedi. Daha sonra Zengi, o günden itibaren ondan ayrılıp ona yanaşmadı ve bu, böylece sürüp gitti.

Amcam Ebû Gânîm, babası Ebu'l-Fazl'dan naklen bana şunları söyledi :

"Atabek Zengi, melik Rıdvan'ın kızı ile evli idi, fakat sonra onu terk edip ondan bir süre ayrı kaldı. Bunun üzerine Zengi'nin eşi, o zaman *Haleb* kadısı olan babam Ebû Gânîm'e gelip 'Ey kadı, bir kadın olarak ben, temiz şeriata sığınarak senin eteklerine yapışıyorum; ben, atabek ile olan durumumu bilmiyorum, boşanmış mıyım, yoksa boşanmamış olarak ortada mıyım? Uzun bir süreden beri terk edilmiş bir durumdayım' dedi. Bunun üzerine babam, ona bu konuda atabek Zengi ile buluşup konuşacağını vaadetti. Daha sonra kaleye çıkan babam, Zengi'ye, ata binerken rastlamış ve ona : 'Efendim, Hatun, bana geldi, böyle böyle söyledi' dedi. Atabek ise, cevap vermeyerek atını sürdü. Bunun üzerine babam, atının dizginine yapışarak onun gidişine engel olmuş ve : 'Efendim, bu temiz şeriatın dışına çıkmak mümkün değildir' deyince atabek, : 'Kendi canım üzerine ant içerim ki, o, artık boş düşmüştür' diye cevap verdi. Bunun üzerine babam, atın dizginini salıvermiş ve : 'Evet, işte şimdi oldu' demiş"⁴⁴⁴.

Amcam Ebû Gânîm'den şunları dinledim :

"Babam, Ebu'l-Fazl, bana şunları söyledi :

'Babam kadı Ebû Gânîm öldüğü zaman atabek Zengi, beni onun yerine *Haleb* ve ona bağlı yerlere kadı olarak atayıp meclisine çağırttı

ve bana : “Ey kadı, seni görevlendirdiğim bu işi, benim üzerimden aldın; bak, nasıl olacaksın : Tanrı’nın gazabından korkup çekindiğin gibi, bizimle iki hasım arasındaki durumdan da öyle korkmalısın! Tanrı’nın iradesi (şeriat hükümleri) ile, onların isteklerinin ortasını bul ve birleştir, iki hasımdan birisine eğilim gösterme ve hiç kimseden korkma! Kim sana karşı çıkarsa işte ben senin arkadayım’ dedi”.

Sincarlı Ebû Muhammed Abdüllâtîf b. Muhammed b. Ebu’l-Kerem b. el-Muallâ, bana, şunları haber vererek dedi ki :

“Babam bana şunları bildirip dedi ki :

‘*Musul*’da şeriat kurallarına titizlikle uyan (takva ehlinde) bir adam vardı. Nerede şeriata aykırı şeyleri yapan bir kimse görürse onu ayıplar ve kınardı. Sarhoşluk veren bir içki görünce döker, bir çenk, ya da bir ud görürse vurup parçalardı; daha sonra da evine gelip oturur, yaralanan yerlerini tedavi ederdi. Daha sonra yine çıkar, âdeti üzere, şeriata aykırı şeyler yapan bir kimse görünce, yine onu ayıplar, sonra şiddetli bir darbe vurur, daha sonra da âdet edindiği gibi, evine gelip oturur, iyileşinceye dek kendini tedavi ederdi; yine aynı şekilde âdeti üzere, evinden çıkar ve şeriata aykırı işleri yapanları şiddetle kınar ve ayıplardı. Bu adam, yine bir gün evinden çıkıp *Dicle* ırmağına baktı, Zengi b. Ak-Sungur’un bir tekne, yanında şarkı söyleyen bir kadın ve bir gurup kimseyle içki içmekte olduğunu gördü; hemen giysisini çıkartıp yüzerek Zengi’nin bulunduğu tekneye dek geldi, çıkmak için eliyle tekneye asıldı. Zengi ile birlikte bulunanlardan birisi : “Kılıçla eline vurayım mı?” deyince, Zengi, ona : “Hayır, bırak dedi”. Bunun üzerine o adam, tutunarak tekneye çıkıp oturdu. Zengi’nin, beraberinde bulunan yine o şahıs Zengi’ye işaret ederek : “Vurayım mı?” dediyse de Zengi : “Hayır, bırak” dedi. Adam, tekneye oturdu, çengi alarak tellerini kopardı, daha sonra da kadehleri alıp *Dicle*’ye dökerek, onları suyla yıkadıktan sonra tekneye bıraktı. Orada içki olarak ne varsa hepsini suya döküp kaplarını yıkayarak tekneye bıraktı. Daha sonra şarkıcı kadının çarşaf gibi giydiği örtüyü alıp onu örttü, sonra da suya atlayıp yüzerek dışarı çıktı; Zengi de ona tek bir söz dahi söylemedi. Ancak o adam, yüzüp karaya çıkınca Zengi : “Dönüp evlerimize gidelim, bugün yaptığımız bu eğlencelerden başka artık bir uğraşımız kalmadı” dedi. Emretmesi üzerine kayıkçılar, tekneyi evinin önüne getirdiler, o da orada indi””. Babam, sözlerine devamla : ‘Şeriata aykırı işleri yapanları lânetleyen bu adam,

bundan sonra, bu kötü eylemleri yapan kimseyi lânetlediği sırada ona artık vuramıyordu, çünkü kendilerini lânetlemeye gelmekte olduğunu gören kimseler, ondan kaçıyor ve uzaklaşarak gizleniyorlardı. O ölünce, cenazesinde bulunmak için *Musul* çarşıları kapatılmıştı. Tanrı ona rahmet eylesin”.

Ebu'l-Mehasin Süleyman b. el-Fazl b. Süleyman, *Dımaşklı* hafız Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen'den naklen bize, şunları bildirdi; *Dımaşklı* Ebu'l-Kasım demiştir ki :

“Kasimüddeve-oğlu adıyla tanınan Ebu'l-Muzaffer Zengi b. Ak-Sungur et-Türkî, *Musul* hâkimi emir Mevdud'un⁴⁴⁵ refakatinde, onun öldürüldüğü *Dımaşk'a* geldi; Zengi, onun haslarından idi. Fakat daha sonra, Zengi'nin durumu ilerleme kaydederek *Musul*, *Haleb*, *Hama* ve *Humus'a* sahip olup *Dımaşk'ı* kuşattı. Daha sonra da bu memleketlerin minberlerinde adına hutbe okutup *Baalbek* ve *Suriye'nin* başka yerlerini ve *Elcezire'yi* ele geçirdi ve böylece egemenliği sağlamlaştı. *Franklardan* birkaç kale ile, *Maarre*, *Kefertâb* ve *Tellü Bârin* gibi şehirleri geri alıp *Urfa'yı* da feth etti. *Şeyzer'i* kuşatmakta olan *Bizans* hükümdarlarına karşı dayanmada, iyi bir etki bıraktı ve düşmanın ilerigelen kumandanlarından bir kaçını tutsak aldı. Zengi, akıllı, kuvvetli ve yiğit bir kimse idi. O, 541 (1146) yılında *Rakka'da* (yöresindeki), *Kal'tü İbn Mâlik (Câber)'i* kuşatmakta iken öldürüldü. Tanrı, ona rahmet eylesin”.

Ebü Şucâ Muhammed b. Ali b. el-Dehhan el-Farazî'nin *Tarihi'nin* 541 (1146) yılı olayları arasında şunları okudum; müellif diyor ki :

“Bu yılda, İmadüddin Zengi, 6 Rebiülâhır (15 Eylül) Pazar gecesi, *Câber* kalesinde öldürüldü. Onu, Yarınkuş⁴⁴⁶ adlı bir hâdimi öldürdü ve *Câber* kalesine kaçtı”.

Faydalı bulup tuttuğum notlarımda şunlar yazılıydı :

“Atabek Zengi, *Urfa'dan* hareketle *Câber* kalesine gelerek 3 Zül-hicce 540 (17 Mayıs 1146) Salı günü, kalenin aşağısında, doğu yönündeki çayırığa kondu. O, burada 6 Rebiülâhır 541 (15 Eylül 1146) Pazar gece yarısına dek kaldı. Onu, o gece yatağında uyurken, gündüz tehdit edip korkuttuğu hâdimi Yarınkuş öldürdü”.

Söylendiğine göre, Zengi, içki içip uyumuş; bir ara uyanınca, hâdim Yarınkuş ve kölelerinden bir gurubun, kendisinden artan iç-

kileri içmekte olduklarını görmüş ve onları tehdit edip korkuttuktan sonra yeniden uykuya dalmış. Bunun üzerine köleler, Zengi'yi öldürme hususunda fikir birliği yapmışlar ve adigeçen emîr Yarınkuş da onu öldürmüştür.

Babamın –Tanrı rahmet eylesin– şunları söylediğini işittim :

“Atabekın muhafızı, onun öldürüldüğü gece, koruma görevini yaparken şu iki beyti söylemiş :

Ey gecenin başlangıcında neşeli olarak uzun uzun uyuyan insan!

Olaylar, şehirlerde kapıyı çalar. Başlangıcı iyi olan bir geceye güvenme! Nice gecelerin sonlarında ateşler yanmıştır.

*Harranlı Ebu'l-Mehasin b. Selâme'nin telif ettiği Harran Tarih'i*nde şunları okudum; müellif diyor ki :

“Atabek Zengi, 3 Zülhicce 540 (17 Mayıs 1146) Salı günü, Câber kalesinin aşağısında, doğu yönündeki çayırığa gelip kondu. O, burada 6 Rebiülâhır 541 (15 Eylül 1146) Pazar günü, gece yarısına dek kaldı; gündüz kendisini tehdit ettiği hâdimi Yarınkuş tarafından yatağında uyurken öldürüldü. Yarınkuş, onu öldürdükten sonra kalenin dibine gelerek : ‘Beni yukarı çekiniz, sultanı öldürdüm’ diye kaledakilere bağırdı. Bunun üzerine kaledekiler de ona : ‘Tanrı’nın lânetine git, onu öldürmekle bütün Müslümanları öldürmüş oldun’ diye karşılık verdiler. Atabekın ölümü üzerine dağılan askerleri, oğlu Melikü'l-adil Nuruddin Mahmud toparlayıp götürerek Haleb ve Şam’a hâkim oldu. Musul askerleri de atabekın öteki oğlu Seyfüddin Gazi ile birlikte Musul’a gittiler, böylece Seyfüddin Gazi de Musul ve yöreleri ile Elcezire’ye hâkim oldu. İmadüddin atabek Zengi’nin cesedi orada öylece kalmıştı. Bunun üzerine merhametli ve yumuşak kalbli insanlar, ağaçtan yapılmış testilerle su getirerek onu yıkayıp, Sahâbe’den şehid olanların bulunduğu yerin yakınındaki İmam Ali Meşhed-i’nin –Tanrı’nın selâmı üzerine olsun– kapısının önüne gömdüler. Zengi’nin çocukları, daha sonra kabrin üzerine bir kubbe yaptırdılar. Bu kubbe, hâlâ yerli yerinde durmaktadır”. Ebu'l-Mehasin sözlerine devamla :

“Atabek Zengi, önce, kapıya yakın olmak üzere, Meşhed-i Ali’nin –Tanrı ondan razı olsun– içerisine gömüldü; daha sonra –bundan sonra zikredeceğimiz gibi– buradan şehidlerin bulunduğu yerin yakınına nakledildi. Oğlu Nuruddin Mahmud, bu mezarın üzerine insan

boyundan kısa bir duvar (örtü) yaptırdı ise de üzerine bir kubbe inşa ettirmedi” 447.

Emîr Bedran b. Cenahüddевle Hüseyin b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî, bana şunları haber verip dedi ki :

“Atabek Zengi’nin *Câber* kalesinde amcam Ali b. Mâlik’i kuşatması uzayıp gidince, *Menbiç* hâkimi *Baalbekli* Hassan gelip kalenin dibinden amcama : ‘Ey emîr Ali, seni atabekten kurtaracak ne kaldı?’ deyince amcam ona : ‘Ey akıllı, seni *Harput*’taki büyük kuyudan kurtaran, beni de kurtarır’ diye karşılık verdi. İşte atabek, o gece boğularak öldürüldü. Belek b. Behram b. Artuk, Hassan’ı hapsedip, ondan *Menbiç*’i kendisine teslim etmesini istemişti. Hassan, bunu yapamayınca Belek, onu *Harput*’a gönderip oradaki büyük bir kuyu içinde hapsedmişti; daha sonra *Menbiç*’i kuşatmaya koyulmuş, bu sırada, ona bir ok isabet etmiş ve orada derhal ölmüştü. Böylece Hassan kurtulup *Menbiç*’e geri dönmüştü” 448. Bedran, bana şunları da söyledi :

“Kalenin kuşatılması sırasında kullarımızdan ve adamlarımızın yaşlılarından bir gurup bana şu garip ve ilginç hikâyeyi anlattılar :

‘Atabek Zengi, içinde amcam Ali’nin bulunduğu kaleye yürüyüp kuşatmış ve içeride su tükeninceye dek kaleyi sıkıştırmaya devam etmişti. Bunun üzerine amcam, çekilip gitmesi için ona 30 bin altın vermek istemiş, atabek de bunu kabul etmişti. Amcamın elçisi de, kaleden şehre inip altınları toplamış, yaşlıların bana anlattıklarına göre, elçinin kızkardeşleri, halalarımın kulaklarından küpelerini çekip almışlardı. Elçi, altınlarla kaleden çıkıp atabeke gidince, atabek, has - larından birisine : ‘Elçinin atını al, onu yahnı kazanına yaklaştır, eğer ondan içerse, gel bana bildir’ dedi. O da atı yahnı kazanına götürdü ve suyunu gösterince at da onu içti; hâs, derhal gelip bunu atabeke bildirdi. Bunun üzerine atabek : ‘Gerçekten onların suyu çok az imiş’ dedi. Daha sonra elçiye : ‘Git, onlara, kaleyi teslim etmekten başka barış yolu olmadığını söyle’ dedi. Bunun üzerine elçi ona : ‘Bunu yapma’ dedi. Bu kez atabek : ‘Ben, bunu, size yetecek suyun kalması dolayısıyla yapmıştım’ dedi. Bunun üzerine elçi, kaleye çıkarak durumu amcama bildirince amcam hayretler içinde kaldı’. Bedran sözlerine devamla :

‘Kalede susuzluktan sondrecede canı yanan vahşi bir inek vardı. Bu inek, minarenin basamaklarından yukarı çıktı ve başını semaya

kaldırıp, vadiyi inleten yüksek sesle böğürdü. Bunun üzerine, her şeyden beri olan Tanrı, kaleyi karartan bir bulut gönderip onlar suya kanıncaya dek yağmur yağdırdı. Aynı gün yatsı olunca yatıp uyudular. O gece yarısı atabek öldürülmüştü. Böylece Tanrı, onları bu sıkıntıdan kurtardı' ” 449.

Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki :

Rakka kadısı Ebû Sâlim, şehir halkından bir gurup kimseyle *Rakka*'dan çıkıp Zengi'yi kefenleterek şehre nakledip oraya gömdürmüştür. Zengi'nin oğlu Nuruddin Mahmud, bunu takdir ederek kadıya, kendisinden sonra da nesline kalmak üzere, *Âmire* köyünü vakıf olarak vermiştir.

Rakka kadısı Şihabüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebû Müslim, bana *Rakka*'da şunları haber vererek dedi ki :

“Atabek Zengi, öldürüldükten sonra *Rakka*'ya getirilip Ali b. Ebû Tâlib'in -Tanrı'nın selâmı üzerine olsun- *Meşhed*'inde kapının içinde sağ tarafa gömüldü”. Gömüldüğü yer herkes tarafından bilinir. *Rakka* kadısı, bana bu hikâyeyi anlatırken Zengi'nin gömüldüğü yeri gösterdi ve şunları söyledi :

“*Meşhed*'de Mînâr(?) adında İranlı iyi bir bakıcı vardı. 15 Şaban (20 Ocak) gece yarısı, düşünde göya memleketinden çıkıp bu *Meşhed*'e gelmiş ve kapısında kara bir kölenin tuttuğu üç at görmüş. İranlı bakıcı: '*Meşhed*'e girince bir de baktım ki orada üç kişi vardı. “Siz kimsiniz” deyince onlardan biri : “Ben Ali b. Ebû Tâlib'im, bunlar da Hasan ve Hüseyin'dir” dedi. Sonra bana, bu kabri sordu, ben de ona : “Bu, ulu bir sultanın kabridir” dedim. Bunun üzerine o, : “O kim oluyor?, Ulu Sultan, ancak Tanrı'dır” dedi. Ben de cevap olarak ona : “Bu, şehid atabek Zengi'nin kabridir” dedim. Bunun üzerine o, bana : “Git oğlu Mahmud'a, 'Biz, burasını, mabed yaptık, kabir değil. Ona, bunu buradan nakletmesini söyle' dedi. Daha sonra onlar içinde *el-Keff* denilen bir bitkinin(?) bulunduğu yere gidip dua ettiler. Sonra Ali b. Ebû Tâlib bana, “Ey Mînâr, sen ona bir şey söyleme, biz ona söyleriz” dedi' ”. *Rakka* kadısı sözlerine devamla : “Mînâr, sabah olup uyanınca doğru dedem kadı Muvaaffakuddin Ebû Müslim'in yanına geldi ve ona, bir gurup insanın yanında, gördüğü düşü anlattı. Dedem, derhal, Nuruddin Mahmud'a bir mektup yazarak düşün içeriğini bildirdi. Daha dedemin mektubu kendisine ulaşmadan Nuruddin

Mahmud, dedem kadı Ebû Müslim'e bir mektup gönderip ona şunları söylemiş : '15 Şaban (20 Ocak) gecesi, Ali b. Ebû Tâlib ile iki oğlu Hasan ve Hüseyin'i -Tanrı'nın selâmı üzerlerine olsun- düşümde gördüm : 'Babanı *Meşhed*'den naklet, biz burasını mabed yaptık, kabir yapmadık' dediler". Ben sana dört bin kâğıt para (kartis) gönderdim, sen, bununla babama, melik ve sultanlarınkı gibi değil, yoksul ve zavallıların mezarları gibi bir mezar yaptır ve onu oraya naklet' demiş. Bunun üzerine Zengi için, *Meşhed*'in kapısının yakınına basit ve küçük bir hazîre yapıldı ve oraya nakledildi". Ben (İbnü'l-Adîm), onu *Rakka*'da gördüm, alçak bir yapı idi.

Kadi'l-kudât Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Râfi b. Temîm'den şunları dinledim :

"Atabek Zengi'yi öldükten sonra düşümde gördüm ve ona : 'Tanrı, sana ne yaptı' denilince o : '*Urfa*'yı fethetmem nedeniyle bana ma'fîret kıldı' diye cevap verdi".

XXVI.

Hassan b. Gümüş-Tegin et-Türkî

Menbiç ve ona bağlı yörelerin hâkimi olan Hassan b. Gümüş-Tegin et-Türkî, ünlü, yiğit, hayır işleyen ve iyilik yapan bir kimse idi. *Menbiç*'te bir medrese yaptırıp imam Ebû Hanîfe'nin -Tanrı ondan razı olsun- eshabına vermiş ve buraya iyi vakıflar tahsis etmiştir.

Belek b. Behram b. Artuk, Hassan'ın ona karşı harekete geçmesini gerektiren kendi aleyhine bazı sözler söylediğini haber almıştı. Bunun üzerine o, amca-oğlu Temür-Taş b. İlgazi b. Artuk'a, bir miktar asker verip "*Menbiç*'e giderek Hassan'a kendileriyle birlikte *Tellü Bâşir*'e yürümesini bildirmesini ve *Menbiç*'ten çıkar çıkmaz onu derhal yakalamasını" emretti. Bu emir üzerine Temürtaş, Safer 518 (Mart/Nisan 1124)'de Hassan'a gidip kendisine emredileni yerine getirdi; yani *Menbiç*'e girip Hassan'ı yakalattı, fakat şehir kalesi, kendisine teslim olmayıp isyan ile direnişe başladı. Temürtaş, Hassan'ı *Harput*'a gönderip orada büyük bir kuyuda hapsetti ve kaleyi kuşatmayı sürdürdü. Kuşatmaya bizzat Belek de gelmişti. Fakat o, kaleden atılan bir okla öldürüldü. Kuyudan çıkarılan Hassan ise *Menbiç*'e dönüp 519 (1125) yılındaki ölümüne değin burada valiliğini sürdürdü⁴⁵⁰. Biz, Hassan'ın Belek ile olan hikâyesini, tam mânâsıyla, bu kitabın "*Belek'in hâlt-i cümlesi*"nde⁴⁵¹ zikretmiştik.

Ben, Murhef b. Usame b. Munkiz'in elyazısıyle yazmış olduğu ve içinde, tarih ile ilgili bazı şeyleri not ettiği bir kâğıtta şunları okudum :

“Bu yılda 518 (1124) Belek, içinde, *Baalbekli Hassan*'ın kardeşi İsa'nın bulunduğu *Menbiç*'e karşı harekâta bulunduğu sıralarda Hassan'ı yakalatıp hapsedti ve *Menbiç*'i kendisine teslim etmesi için çeşitli işkenceler yaptırdı. Fakat kardeşi İsa, şehri ona teslim etmeyip Joscelin'e haber göndererek onu, *Menbiç*'i kendisine teslim edeceği hususunda kışkırtması üzerine Joscelin, çok sayıda asker toplayıp *Menbiç*'e geldi. Belek, Tanrı'nın kendisine yardımı sayesinde onu yenilgiye uğrattı ve sonra *Menbiç* kuşatmasına döndü. Bu sırada o, köprücük kemiğine isabet eden bir okla öldü. Belek, Hassan'ı *Palu* kalesinde hapsedmişti. Kendisi öldürülünce amca-oğlu Davud b. Sökmen, *Palu*'ya yürüyüp ele geçirdi ve Hassan'ı serbest bıraktı. Bunun, Rebiülevvel (Nisan) ayında vuku bulduğu söylenmiştir”⁴⁵².

XXVII.

Emîr-i Emîran b. Zengi

Nusretüddin lâkablı Emîr-i Emîran b. Zengi b. Ak-Sungur, el-Melikü'l-Adil Nuruddin Mahmud b. Zengi b. Ak-Sungur'un kardeşi olup adı, Muhammed'dir. O, kardeşi Nuruddin'in kalede hasta halde bulunduğu sırada, *Haleb*'e girip kale dışında, şehre hâkim oldu. Şehirde Nuruddin'in öldüğü haberi çıkarılarak halk korku ve heyecana düşürüldü. *Haleb*'deki şiiilerden bir gurup, Emîran'a yanaşıp *Haleblilerin* daha önceleri okutmuş oldukları *Hayy alâ hayri'l-amel*'i ezanlara yeniden koydurdular. Fakat Nuruddin hastalıktan kurtulup şifa bulunca Emîr-i Emîran *Haleb*'den ayrıldı⁴⁵³.

Emîr-i Emîran'ın hikâyesini –inşaallah– 560 (1164/65) yılında “Muhammedler” kısmında anlatacağız⁴⁵⁴.

XXVIII.

İsmail b. Nuruddin Mahmud

Ebu'l-Feth el-Melikü's-Salih Nuruddin İsmail b. el-Melikü'l-Adil Nuruddin (Mahmud) b. Kasimüddeve eş-şehid (Zengi) b. Kasimüddeve (Ak-Sungur) et-Türkî, daha henüz akıl

bâliğ olmamış bir yaşta iken birlikte *Dımaşk*'ta bulunduğu babasının 569 (1173/74) yılında ölümünden sonra *Haleb*'e hâkim oldu. Aynı yıl babası, onu sünnet ettirmiş ve buna çok sevinmişti; bu nedenle yetim çocuklara pek çok sadaka ve giysiler dağıtmış, bunlardan bir gurubu da sünnet ettirmiş, bu vesile ile *Dımaşk* süslenmiş ve pek çok sevinç gösterileri yapılmıştı. Nuruddin Mahmud, oğlunun sünnetinden birkaç gün sonra 11 Şevval 569 (15 Mayıs 1174) Çarşamba günü vefat etti. Bunun üzerine *Dımaşk* halkı, oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'e bağlılık andı içtiler. Nuruddin'in ölümü, *Dımaşk*'tan *Haleb*'e kale kumandanı hâdim Şâdbaht'a⁴⁵⁵ kuş kanadında (güvercin postasiyle) gelen bir mektupla bildirildi. Fakat Şâdbaht, derhal davul ve dümbelek çalınıp eğlence yapılmasını emretmek suretiyle, Nuruddin'in ölümünü gizledi; daha sonra kumandanları, şehir ilerigelenlerini, fakih ve emirleri toplayıp "*Dımaşk*'tan güvercin kanadında gelen bir mektupta, efendimiz el-Melikü'l-Adil'in, oğlunu sünnet ettirdiği, onu, kendisine veliahd yaptığı ve önünden yürüdüğü zikredilmiştir" dedi. Bunun üzerine toplantıya katılanlar, buna çok sevinerek her şeyden beri olan Tanrı'ya şükr ettiler. Daha sonra Şâdbaht, onlara : "O halde onun oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'e bağlılık andı içmelisiniz; çünkü babası Nuruddin, *Haleb*'in onun olması ve sizin de, kendisine yaptığınız gibi, ona da itaat ve hizmet etmenizi emretti" dedi. Bunun üzerine onlar, el-Melikü's-Salih İsmail'e aynı gün, görev derecelerine göre, sırayla bağlılık andı içtiler; Şâdbaht, onlardan hiçbirisinin bulunduğu yerden ayrılıp gitmesine izin vermedi. Daha sonra, o, matem giysisi giymiş olduğu halde, toplantıya gelip onlara : "Tanrı, el-Melikü'l-Adil için yapacağınız ezayı güzelleştirsin, çünkü her şeyden beri olan Tanrı, onu, *Na'im* cennetlerine nakletti" demesi üzerine onlar, üzüntü, keder, teessüfler edip gözyaşlarını tutamadılar. Böylece İsmail'in *Haleb* hükümdarlığı kesinleşmiş oldu. Daha sonra el-Müeyyed b. el-Amîd, Osman b. Zerdek ve Hümamüddin 24 Şevval 569 (28 Mayıs 1174) Salı günü, *Haleb* hazinele-
rindeki şeyleri tesbit için şehre geldiler ve orada bulunan şeyleri, İsmail'in -Tanrı rahmet eylesin- mührüyle mühürlediler⁴⁵⁶.

Nuruddin'in dadısının oğlu Şemsüddin Ali b. Muhammed, Şâdbaht ile birlikte *Haleb* kalesinde bulunuyordu ve devlet işlerinin yürütülmesini kendi üzerinde toplamıştı. Fakat emirler birbirleriyle anlaşmazlığa düştüler⁴⁵⁷. Öte yandan el-Melikü'n-Nâsır Salâhüddin, el-Melikü's-Salih İsmail'in devlet işlerini, hâkim olduğu

memleketin yönetimini ve onun yetişmesini üzerine almak amacıyla, *Mısır*'dan *Suriye*'ye hareket etti. Bu sırada *Haleb*'de *şii*lerle *sünnî*ler arasında olaylar çıktı : *Şii*ler, Kutbuddin b. el-Acemî ve Bahaüddin Ebû Ya'lâ b. Eminüddeve'nin evini yağma ettiler. İbnü'd-Dâye'nin, kaleden şehre inen askerlere emir vermesi üzerine onlar, Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb'ın da evine yürüyüp yağma ettiler. Bu hareket sırasında İbnü'l-Haşşâb bir yerde gizlenmişti. Neticede el-Melikü's-Salih İsmail'in *Dımaşk*'tan *Haleb*'e gelmesinin sağlanması hususunda, anlaşma yapılması gerekli bir hale geldi. Nihayet İsmail, beraberinde Sâbıküddin Osman b. ed-Dâye olduğu halde, *Dımaşk*'tan hareketle Muharrem 570 (Ağustos 1174) Pazartesi günü *Haleb* önüne geldi. Bedrüddin Hasan, onu karşılamaya çıkmıştı. el-Melikü's-Salih İsmail, kaleye çıktıktan sonra Sâbıküddin'i yakalatıp hapse attırdı. Bu sırada kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb, saklandığı yerden çıkıp atlanarak *Haleb* halkından çok kalabalık bir toplulukla kaleye doğru hareket etti; bu topluluğun, kalenin duvarları dibinde durduğu sıralarda, o, kaleye çıktı ise de orada öldürüldü; bunun üzerine kale dibindeki topluluk da dağılıp gitti. Dâye'nin iki oğlu Şemsüddin Ali ve Bedrüddin Hasan, kardeşleri Sâbıküddin'in bulunduğu hapis haneye atıldılar⁴⁵⁸.

el-Melikü'n-Nasır, *Mısır*'dan *Dımaşk*'a gelip (570 = 1174 yılı) Rebiülâhır sonlarında (Kasım sonları) şehre girdi ve Cumadelûlâda (Kasım / Aralık) *Humus*'a giderek feth ettikten sonra, *Haleb* üzerine yürüyüp, aynı ayda, Cuma günü şehre karşı savaş için karargâh kurdu. Bunun üzerine el-Melikü's-Salih İsmail, kaleden şehre inip halka : "Ben, sizin evlâdınızım" dedikten sonra, babasının kendileri üzerindeki hukukunu hatırlatıp onlardan, el-Melikü'n-Nasır'ın şehirden uzaklaştırılması hususunda, kendisine yardımcı olmalarını istedi. Bunun üzerine *Haleb*liler, ağlaşıp onun için dua ettiler ve onu, kendilerinden daha üstün tutacakları hususunda sözveride bulundular. Öte yandan *Musul* hâkimi Seyfüddin Gazi b. Mevdud b. Zengi, cereyan eden bu olayları haber alınca, derhal kardeşi İzzüddin Mesud'u el-Melikü'n-Nasır'a karşı gönderdi. Bunun üzerine el-Melikü'n-Nasır, Receb ayı başlarında (Ocak 1175 sonları) *Haleb*'den ayrılıp *Hama*'ya döndü. *Haleb*'e gelen İzzüddin, şehirde bulunan askerleri alıp el-Melikü'n-Nasır'a karşı yürüdü ve her iki taraf askerleri, 19 Ramazan (13 Nisan)'da *Kurûn-i Hama*'da⁴⁵⁹ karşılaştılar. İzzüddin, yenilgiye uğradı. Onun yenilgisinden hemen sonra el-Melikü'n-Nasır,

gelip *Haleb*'e karşı karargâh kurdu ise de sonunda, *Maarre*, *Kefertab* ve *Bârîn*'i alması şartıyla barış yapıldı ⁴⁶⁰.

Kardeşi İmadüddin Zengî'yi (*Sincar*'da) kuşatan Seyfüddin Gazi, onunla barış yaptıktan sonra *Fırat* ırmağını geçip el-Melikü's-Salih ve Sâdüddin Gümüş-Tegin'e mektup gönderdi. Gümüş-Tegin, onu karşılamaya çıktı ve el-Melikü's-Salih ile buluşması kararlaştırılınca da *Haleb*'e geldi; el-Melikü's-Salih, Seyfüddin Gazi'yi karşılamaya çıktı ve kalenin yakınlarında onunla buluştu, onu kucakladı, sohbet etti ve ağladı. Daha sonra Seyfüddin Gazi, el-Melikü's-Salih'e kaleye dönmesini emretmesi üzerine, o da kaleye döndü. Seyfüddin ise oradan hareketle *Aynü'l-mubareke*'ye gelip kondu. *Haleb* askerleri her gün, onun hizmetine çıkıyordu. Seyfüddin, bir atlı birliği *Haleb* kalesine çıkarttıktan sonra, beraberinde çok sayıda asker olduğu halde, *Tellü's-Sultan*'a hareket etti; daha sonra el-Melikü'n-Nasır'ın *Mısır* ordusuna karşı harekâta başladı. Her iki taraf askerleri, 10 Şevval 571 (22 Nisan 1175) Perşembe sabahı, erken saatlerde savaşa tutuştularsa da Seyfüddin Gazi yenilgiye uğrayıp *Haleb*'e geldi ve burada bıraktığı hazinesini alarak memleketine döndü. Öte yandan el-Melikü'n-Nasır, harekete geçerek *menbiç*'i teslim aldı ve *Azaz* kalesine karşı karargâh kurup burasını da feth ettikten sonra *Haleb*'e yöneldi ve 16 Zülkade (27 Mayıs)'de şehir önlerinde karargâh kurup bir süre savaş düzeninde kaldı. *Halebliler*, çarpışmalarında, el-Melikü's-Salih'i savunmada çok büyük çaba gösterdiler ⁴⁶¹.

Babam (İbnü'l-Adim'in) bana, bu hususta şunları anlattı :

"*Halebliler*, el-Melikü'n-Nasır'ın askerlerinin çadırlarına dek sokulup onlarla savaşıyorlardı : Öyle ki onlar, yakaladıkları askerlerin yürümelerini engellemek için, ayakkabılarının altlarını kesiyorlar, böylece onlar, savaşmaya gidemiyorlardı. Bunun üzerine el-Melikü'n-Nasır, *Haleb*'den istediği şeyi elde edemeyince onlarla barış yapıp şehirden ayrıldı. Bu sırada şehir halkı, Nuruddin'in küçük yastaki kızı el-Melikü's-Salih İsmail'in kızkardeşini el-Melikü'n-Nasır'a gönderdiler; el-Melikü'n-Nasır ona : 'Ne arzu ediyorsun' ? diye sorunca, kızın da ona : 'Bize *Azaz*'ı geri vermeni istiyorum' demesi üzerine, el-Melikü'n-Nasır *Azaz*'ı ona hibe etti.

"*Haleb* yönetimi, el-Melikü's-Salih İsmail'in annesi ile hâdim Şâdbaht, emîr Lala (Mücahid Yakut) ve Halid b. el-Kayserani'nin ellerinde bulunuyordu. Bir süre sonra el-Melikü's-Salih -Tauri

rahmet eylesin- 9 Receb 577 (18 Kasım 1181)'de kolike (kalın bağırsak iltihabı) yakalandı" ⁴⁶².

Kadi'l-kudat Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Râfi b. Temîm, bana şunları haber verdi :

"23 Receb (2 Aralık)'de el-Melikü's-Salih'in hastalığı arttığı için kale kapısı kapatılarak emirler çağırılıp teker teker içeri alındı ve onlar, *Musul* hâkimi İzzüddin Mesud'a bağlılık andı içtiler; 25 Receb (13 Kasım)'de de el-Melikü's-Salih -Tanrı rahmet eylesin- vefat etti. Onun ölümü, halkın kalbinde büyük bir etki yaptı. el-Melikü's-Salih -Tanrı rahmet eylesin- en iyi bir biçimde yetiştirilmiş olup dindar, günahlardan uzak duran, asaletli, kibar, adaletli, doğru ve dürüst oluşu, yumuşak tutumu ve davranışları nedenleriyle halkın sevgi ve takdirini kazanmış idi".

Babam -Tanrı rahmet eylesin- bana şunları söyledi :

"el-Melikü's-Salih'in öldüğü gün, *Haleb* ağlama, feryat ve figan şehrine dönmüştü; ona, ağlamayan ve onun için derde düşüp tasalanmayan kimse görülmüyordu. O, *Haleb* kalesinde gömüldü ise de kabri, el-Melikü'n-Nasır gelip *Haleb* ve kalesini teslim alınca, kalenin dibinde, annesinin yaptırdığı *Hânkâh*'a nakledildi. Bu nakil sırasında, tıpkı öldüğü günkü gibi, halkın ağladığı ve üzüldüğü görüldü. Mezarı açıldığı sırada, içinden misk kokusunu andıran bir koku geldi. Tanrı, ona rahmet eylesin". Bunları bana, babamdan başkası da hikâye etmişti. el-Melikü's-Salih İsmail, yaşının küçüklüğüne rağmen Hazret-i Peygamber'in sünnetine çok bağlı idi, günah işlediği takdirde daima sonunun ne olacağını düşünürdü."

Babam, *Yahudi* tabib Afif b. Sükkere'nin, kendisine anlattığı şeyleri bana şöylece haber vererek dedi ki :

"el-Melikü's-Salih'in, öldüğü kolik hastalığını tedavi eden tabib İbn Sükkere : 'Bir gün ona "Efendimiz, Tanrı'ya ant olsun ki, senin şifan bir kadeh içkidendir; ben, sana onu gizlice getireyim, ne annen, ne Lala (Yakut) ve ne de Şâdbaht bundan haberdar olur' dedim". Bunun üzerine o, bana : 'Ey hekim, ben, seni akıllı biri sanırdım. Peygamberimiz -Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun- "Tanrı, ümmetimin şifâsını, haram kılınan bir şeyde vermedi" ⁴⁶³ diyor; sen ise, bana, 'şifan bundadır' diyorsun. Ben, onu içip de ölür ve karnımda o içki olduğu halde, ulu Tanrı ile mülâki olacak olursam beni bu günahattan

kim (ne) güvence altına alabilir?; Tanrı'ya ant olsun ki, eğer *Cebrâil*, bana gelip : 'Senin şifa bulman bundadır' dese bile, onu kesinlikle içmem' dedi ve aşağı-yukarı 18 yaşında olduğu halde, vefat etti" ⁴⁶⁴.

Hocamız Muvaffaküddin Yaîş b. Ali b. Ya'îş'den ⁴⁶⁵, *Haleb* şihnesi emîr Hüsamüddin Mahmud b. el-Hutlu'nun kendisine haber verdiği şu bilgileri dinledim; Hüsamüddin demiştir ki :

"Muhyiddin b. eş-Şehrizûrî, *Haleb* kadılığından azledilince *Musul*'a gitti. *Haddâdîn medresesinde* ders okutan fakih *Gazneli Âli*, kalenin dibindeki odama bana, geldi ve : 'Muhyiddin b. eş-Şehrizûrî *Musul*'a gitti, bu durumda bir kadıya ihtiyacınız vardır; o halde *Haleb* kadılığını benim için alın' dedi. Bunun üzerine ben, kaleye el-Melikü's-Salih'in katına çıkıp ona : 'Bu *Gazneli Âli*, iyi bir fakihtir, Efendimizin onu, *Haleb* kadılığına getirmesi yerinde olur' dedim. Bu sözlerim üzerine bana iltifatta bulunup : 'Tanrı'ya ve hayatıma ant olsun ki, o, senden istekte mi bulundu' dedi. Ben de : 'Evet, Tanrı'ya ant içerim ki, o, gelip bu hususta benden istekte bulundu' dedim. Bunun üzerine o, vallahi, benim de aklımdan, ondan başka hiç bir kimseyi *Haleb* kadılığına getirmek geçmemişti. Fakat bunu o istediği için, vallahi onu bu göreve getirmeyeceğim' dedi".

Ebû Galib Abdülvahid b. el-Husayn'ın kendi elyazısıyle yazılmış olan *Tarih*'inde "*Haleb* hükümdarı el-Melikü's-Salih İsmail b. Nuruddin Mahmud b. Zengi'nin, 577 (1181) yılında vefat ettiğini" okudum. Bununla birlikte bana, onun ölümünün, 19 Recb (28 Kasım) (577=1181)'de *Haleb* kalesinde vuku bulduğu haberi erişmiş idi ⁴⁶⁶.

Trabluslu şair Abdürrezzak b. Ahmed'in elyazısıyle yazılmış olan eserinde "el-Melikü's-Salih'in vefatının, 577 yılı Receb ayının son on günü (29 Kasım - 8 Aralık 1183 arası) içinde vuku bulduğunu" okudum ⁴⁶⁷.

XXIX.

Zengi b. Mevdud

İzzüddin lâkaplı, *Sincar* hâkimi Ebû Saîd Zengi b. Mevdud b. Zengi b. Ak-Sungur, daha önce söz konusu edilen *el-Melikü'l-Adil* lâkaplı (Nuruddin Mahmud)'un sülâlesinden olup adil, dine bağlı olup din adamlarına yakınlık gösterirdi. Kardeşi *İzzüddin Mesud* b.

Mevdud, amca-oğlu el-Melikü's-Salih'in ölümünden sonra *Haleb'e* sahip olmuştu. Bunun üzerine İmadüddin Zengi, ona bir elçi gönderip : "Sen, amcamın memleketini, oğlunu ve mallarını nasıl olur da kendine özgü kılıp mal edersin, ben buna tahammül edemem" diyerek ondan *Haleb'i* istedi, buna karşılık da kendisine *Sincar'ı* vereceğini bildirdi. İzzüddin Mesud da ona olumlu cevap verdikten sonra *Haleb'deki* bütün mal ve zahirelerini aldı ve *Haleb'in* ona, *Sincar'ın* da kendisine teslimi hususunda her ikisi arasında bir anlaşma yapıldı. Bunun üzerine İmadüddin Zengi, oğlu Kutbuddin'i *Haleb'e* gönderip teslim aldı. Daha sonra Zengi, ailesi, malları ve amcası Nuruddin'in kızı olan karisiyle *Sincar'dan* hareketle *Ehass*⁴⁶⁸ tarafından çöl yoluyla *Haleb'e* geldi, şehir ilerigelenleri kendisini karşıladıktan sonra 13 Muharrem (Muharrem başı = Mayıs başı da olduğu söylenmiştir) 578(19 Mayıs 1182)'de kaleye çıktı⁴⁶⁹.

el-Melikü'n-Nasır Salâhüddin Yusuf b. Eyyub, *Haleb'e* gelip şehre karşı üç gün savaş düzeni aldı. Bunun üzerine Zengi, ona : "*Sincar'a* git, orayı feth edip bana verirsen, ben de sana *Haleb'i* veririm" dedi; el-Melikü'n-Nasır da derhal *Haleb'den* ayrılıp *Musul'a*, daha sonra da *Sincar'a* giderek 12 Şaban 578 (11 Aralık 1182)'de şehri feth ettikten sonra, *Haleb'e* karşı savaş düzeni almak amacıyla buradan ayrıldı. Öte yandan bunu haber alan İmadüddin Zengi, *Azaz*, *Bozâa*, *Bâlis* kaleleri ile Bekmiş'ten aldığı *Keferlâsâ* kalesini⁴⁷⁰ tahrip edip şehri, el-Melikü'n-Nasır'a teslim etmelerinden korktuğu için *Haleb-lilerden* rehineler aldı. Öte yandan el-Melikü'n-Nasır, 579 (1183) yılının Muharrem ayının bitimine dört gün kala (26 Muharrem = 21 Mayıs) Cumartesi sabahleyin kuşluk vakti *Haleb* önlerine gelip karargâh kurdu ve bir ay şehre karşı şiddetle savaştı. İmadüddin Zengi, ona karşı koyacak güce sahip olmadığını görmesi ve kardeşi İzzüddin'in de şehirdeki mal ve zahireleri bitirmiş olması dolayısıyla emîr Tuman'ı yanına çağırıp onunla "Şehirden gece çıkıp el-Melikü'n-Nasır ile *Haleb* ve yörelerinin teslimi, buna karşılık *Sincar*, *Nusaybin*, *Hapur*, *Rakka* ve *Suruç* şehirlerinin kendisine verilmesi, Zengi'nin hizmetinde kalmak üzere, *Busrâ'nın* da Tuman'a verilmesi konusunda konuşup anlaşma yapması hususunda" mutabık kaldı. Bu girişim, *Haleb-lilerden* ve ordudan gizlendi. Neticede emîr Tuman, şehrin *el-Hâzır* semtinde bulunan ev ve ahırına, güya bunların tahta kısımlarını herhangi bir tehlikeden koruma amacıyla gidiyormuş gibi yapıp el-Melikü'n-Nasır ile buluştu ve onunla kararlaştırıldığı şekilde bir anlaşma yaptı.

Her iki taraftan hiç kimse, el-Melikü'n-Nasır'ın bayrakları *Haleb* kalesine çekilinceye değin durumu anlamadı. *Haleb* emîrleri ve şehir ilerigelenlerinin, yine eskisi gibi yaşamlarını sürdürmeleri, sahip oldukları mülkleri ellerinde tutmaları kararlaştırıldı. Öte yandan *Haleb*liler el-Melikü'n-Nasır'ın askerlerine karşı savaşı şiddetle sürdürüyorlardı; bu cümleden olarak her gün 10 bin, ya da daha fazla *Haleb*li savaşçı, şehirden çıkıp azimle ve şiddetle çarpışıyorlardı. Bununla birlikte *Haleb*liler, el-Melikü's-Salih İsmail b. Nuruddin ve İmadüddin Zengi devirlerinde, el-Melikü'n-Nasır ile yapılan savaşların bu kez de tekrarlanmasından korku duyuyorlardı; avam tabakası ise İmadüddin Zengi'ye açıkça küfr etmekte idiler.

İmadüddin Zengi, 23 Safer 579 (17 Haziran 1183) Salı günü *Haleb* kalesinden indi ve emir Tuman'ı, kendisinin kaledeki nâiblerinin *Haleb*'i kendi yerine teslim alıncaya dek kalede görevlendirdi ve onu, kaledeki işleme (süs) taşlar ile büyük küplere varıncaya kadar bütün eşyasının satılması için vekil atadı. el-Melikü'n-Nasır, bunlardan pek çok şey satın aldı. Aynı gün İmadüddin, kaleden inip sultan el-Melikü'n-Nasır'ın yanına gitti. el-Melikü'n-Nasır, bir toplantı ve şölen düzenledi; at, silâh ve güzel mallardan değerli şeyler takdim etti. Daha sonra İmadüddin, memleketine (*Sincar*) hareket etti; el-Melikü'n-Nasır, *Karahisar* çayırlığına konuncaya değin ona eşlik etti ve sonra geri *Haleb*'e döndü⁴⁷¹.

Amcam Ebu'l-Meâli Abdüssamed b. Hibetullah b. Ebû Cerâde'den şunları dinledim :

“*Musul* hâkimi İzzüddin, *Haleb*'e sahip olduğu zaman kaleden bulunan zahîre, silâh ve malların hepsini *Rakka*'ya nakletti ve sonra da İmadüddin ile, *Sincar*'ı alıp *Haleb*'i vermek şartıyla anlaşma yaptı. Bunun üzerine İmadüddin, süratle çöl yoluyla *Haleb*'e geldi”. Amcam sözüne devamla :

“Ben ve baban, şehirden çıkıp onu karşıladık. O, *Ehass* yönünden *Haleb*'e gelip şehre girdi ve ikamete başladı; fakat kaleden mal ve zahîreden çok az bir şey bulabildi. el-Melikü'n-Nasır duruma vâkıf olunca : ‘Vallahi *Haleb*'i aldık’ dedi. Daha önce, İzzüddin'in *Haleb*'i teslim aldığı kendisine bildirilince el-Melikü'n-Nasır : ‘*Haleb* elimizden çıktı’ demişti. Bunun üzerine ona : ‘Nasıl oluyor da İzzüddin için “O, *Haleb*'i alınca *Haleb* elimizden çıktı ve İmadüddin için ise, yani o şehri almıca, “*Haleb*'i aldık diyorsun” denilince o, ‘Çünkü

İzzüddin, mal ve rical sahibi bir melik, İmadüddin ise bunlardan yoksun bir meliktir" dedi.

el-Melikü'n-Nasır gelip *Haleb*'e karşı karargâh kurarak savaş düzeni alınca İmadüddin ona : '*Sincar*'a git, orasını al; ben, sana *Haleb*'i, sen de bana *Sincar*'ı verirsin' dedi. Bunun üzerine el-Melikü'n-Nasır, askerleriyle birlikte *Haleb*'den ayrılıp *Sincar*'a giderek feth ettikten sonra geri *Haleb*'e dönüp şehre karşı karargâh kurdu. Şehirde kuvvet ve silâhlariyle birlikte *Yarukiyye* emîrleri (*Ümerâu'l-Yarukiyye*)⁴⁷² bulunuyordu. Emîr Tuman'ın, İmadüddin ile el-Melikü'n-Nasır arasında aracılık yapması sonucunda, *Sincar*'a karşılık *Haleb*'in teslimi şartıyla barış yapıldı. el-Melikü'n-Nasır'ın bayrakları *Haleb* kalesine çekilinceye dek, bu barış antlaşmasını halk ve emîrlerden hiçbirisi bilmiyordu. *Haleb*'in böylece teslimi, onlara çok ağır geldi ve *Yarukiyye* emîrleri aleyhine güç bir durum yarattı. *Yarukiyye* emîrleri, el-Melikü'n-Nasır hakkında nakledilip söylenen şeylerden korktukları gibi, *Haleb* halkı için de endişe duyuyorlardı. Çünkü el-Melikü'n-Nasır, el-Melikü's-Salih İsmail zamanında da şehri kuşatmıştı. Halk, *Yarukiyye* emîrlerinden ve onların nasihat ve tavsiyelerinden gördükleri iyi şeyleri başka hiç kimseden görmemişlerdi. *Haleb* reisi olan *ahdâs* kuvvetleri kumandanı (Safiyyüddin) kaleye çıkıp, artık oradan hiç ayrılmayan İmadüddin'e, bu yaptığı işten dolayı, yani şehri teslim ettiği için, ağır sözler söyleyip onu kötüledi; bunun üzerine İmadüddin de ona : 'Hiç bir şey kaybedilmiş değildir' dedi. *Haleb* reisi ise, bu sözünden dolayı onunla alay etti. *Haleb*liler ve askerler, İmadüddin için, çamaşırcı leğenlerini kalenin dibine getirip, 'bunların içinde, kadınca hareketler yapan kimselerin yıkılmasının gerektiğine' işaret ediyorlardı. *Haleb* avâmı, İmadüddin hakkında, cahil ve ayaktakımı halk şiirlerinden besteler yapıp dümbeleklerini vurarak şarkı söylüyorlardı. Bunlardan birisi şöyledir :

Ey kalbimin sevgilileri, beni kınamayın. Bu İmadüddin mecnundur.

Sincar'a karşılık Haleb kalesini aldı ve ona Nusaybin'i de ekledi.

Aşağı halk tabakasından bazıları da dümbeleklerine vurup İmadüddin'e deyinerek şu şarkıyı söylüyorlardı :

*Sincar'a karşılık Haleb kalesini sattın, fakat bu satıcılıkta bir müşteri kaybettin. Haleb'i öyle harap ettin ki, onu, Haryetü'l-Eş'ari*⁴⁷³ *ile değiştirmiş oldun*"⁴⁷⁴.

Ebû Galib Abdûlvahid b. el-Husayn'ın, kadi'l-fâzıl Abdürrahim b. Ali'den naklen yazıp günlük olaylara göre düzenlediği ve içindeki kayıtların bir kısmının kendi yazısıyle, bir kısmının da Abdürrahim'in yazısıyle yazılmış bulunduğu eserinde, şunları okudum; Ebû Galib demiştir ki :

“Hüsamüddin Tuman, 17 Safer 579 (11 Haziran 1183) Cuma gününün gecesi, *Haleb*'den çıkıp sultanla (el-Melikü'n-Nasır) buluştu ve her ikisi arasında, '*Haleb* kalesinin sultana teslimi ve buna karşılık da *Sincar*, *Nusaybin*, *Hapur*, *Rakka* ve *Suruç*'un İmadüddin'e verilmesi ve ayrıca el-Melikü'n-Nasır ile İmadüddin arasında, cihat için davet edildiği zaman, *Suruç* ve *Rakka* askerleriyle gelip gazalarda yardımcı ve destek olması, böyle bir harekâta katılması gerektiği zaman, bizzat ve bütün adamlarıyla birlikte yardıma gelmesi, savaş ve barış durumlarında sultana tâbi olup, uzakta ve yakında ona itatta sadakat göstermesi' hususlarında antlaşma yapıldı; her iki taraf birer “ant metni” kaleme aldı; bunlardan birisiyle İmadüddin, ötekisiyle de el-Melikü'n-Nasır ant içtiler. O günün sonunda Hüsamüddin Tuman, Curdik ve *Yarukiyye* emîrlerinden bir gurup, şehirden çıkıp sultan el-Melikü'n-Nasır'ın katına gelerek ant metninin bölümlerini özetle yazdılar ve metindeki ant maddelerini kabul ile onlara sadakat gösterecekleri hususunda, sultana taahhüdde bulundular. Onlar, o geceyi avâm tabakasının taşkınlıklarından korkmaları nedeniyle, muhafaza altına alınmış olan ordugâhta geçirdiler.

“18 Safer (12 Haziran) Cumartesi günü, *Yarukiyye* ve Nurud-din'e ait kölelerin oluşturduğu *Haleb* emîrleri, şehir âyanı ve ilerigelenleri gelip sultanın katında hazır oldular; sultan, mülklerin sahiplerine verilmesi, askerlerin eskisi gibi yaşamlarını sürdürüp ıktalarında bırakılması, reayânın (halkın) çıkarlarının saptanıp devam ettirilmeleri hususlarında, onların hepsine lütf edip ihsanlarda bulundu. Aynı gün *Haleb* halkı, İmadüddin Zengi b. Mevdud'a küfür edilip yerilmesini, onun zayıf görüşlü olduğunu, alçaklık ve korkaklığını ilân ettiler; hattâ onlar, kalenin kapısına iğ, pamuk ve çamaşır leğeni getirip ‘Senin işin, kadınların işi gibi eğirmek ve çamaşır yıkamaktır’ biçiminde nağme tuttular.

“19 Safer (13 Haziran) Pazar günü, ilk önce, bütün *Haleb* emîrleri sultanın katına hizmete geldiler ve onunla birlikte *Meydanü'l-Ahdar*'a gittiler; bunun üzerine bütün *Haleb* kapıları açıldı; halk,

derecelerine göre oturdular. O gün sultan, Nuruddin Mahmud b. Zengi'nin kızı olan İmadüddin Zengi b. Mevdud'un karısına, yıllık geliri 20 bin altın olan *Haleb*'e bağlı bir yeri ikta olarak ihsan etti.

“23 Safer (17 Haziran) Perşembe günü, İmadüddin Zengi b. Mevdud, sultana gitmek üzere, *Haleb* kalesinden çıktı; sultan da onu karşılamak için atına binip hareket etmişti; nihayet her ikisi atlarının üzerinde oldukları halde, kucaklaştı ve birlikte hareket ettiler. Sultanın çadırına yaklaştıkları zaman İmadüddin'in, onun önüne geçmesi üzerine sultan, emirlerin, kendi hizmetinde bulundukları mahal olan koridorun iplerine yakın bir yerde atından indi ve sürâdıkın (büyük çadır) koridoruna girinceye dek İmadüddin'in atının başını tuttu. Daha sonra sultan, âdet edindiği yere gidip oturdu; ayakları altına atlas bir yaygı serilmiş olan İmadüddin, sultan ile birlikte sürâdika girmişti. Burada bir yemek sofrası kurulmuştu. Her ikisi birlikte oturdu, bütün *Haleb* emîrleri de derecelerine göre oturdular. Sultan, İmadüddin'e güzel sözler söyleyip iltifatta bulunuyor, *Mısır* ile ilgili haberler, gaza ve daha başka şeyler söyleyip meşgul oluyordu; İmadüddin ise susuyor ve passif bir halde duruyordu. Sultanın hâcibi olması dolayısıyla, orada hazır olan Süleyman b. Candar, İmadüddin'e hizmette bulunmakta idi. Ortaya sultanın hazinesinden (*Hızânetü'n-Nâsriyye*) yirmi bohçalık bir armağan yükü konuldu. Bu bohçaların içinde şunlar vardı : Yüz giysi, tahta kısımları fildişi olan bir bıçak, *Rûmî*, *Hârezmî*, *Antâlî*, *Saklâtûn*, *Attâbî* ve daha başka türlerden ipekli giysiler. el-Melikü'l-Aziz Osman, İmadüddin Zengi'ye *Hûncî*? (*Hûnî* = kırmızı), dalı ve *Âmidî*⁴⁷⁵ kumaşlardan yapılmış dokuz adet giysi, bir bıçak ve mendil, el-Melikü'z-Zâhir Gazi de aynı şeyleri armağan olarak takdim ettiler. Ayrıca ona, sultanın ahırından on baş *Arap* atı, beş kısarak, beş tane at takdim edildi; el-Melikü'l-Aziz Osman, üç at ve el-Melikü'z-Zâhir de aynı şeyleri armağan olarak takdim ettiler. İmadüddin, yerinden kalkıp hizmet ve tazimde bulunduktan sonra sultandan ayrıldı ve böylece olduğu gibi, *Karahisar* adıyla tanınan ve doğu yönünde, *Haleb*'den aşağı-yukarı iki fersah uzaklıktaki konak yerine hareket etti”.

Kadı Bahaüddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Râfi b. Temîm, bana şunları haber vererek dedi ki :

“İzzüddin, yani Mes'ud b. Mevdud, 16 Şevval 577 (22 Şubat 1182)'de *Rakka*'ya gitmek üzere *Haleb* kalesinden ayrıldı ve nihayet

oraya erişti; kardeşi İmadüddin, kendisini, aralarında aldıkları *Haleb*'le *Sincar*'ı değişme kararını uygulama dolayısıyla karşıladı. İzzüddin, kardeşi İmadüddin'e bu hususta 21 Şevval (27 Şubat)'da ant içti. Böylece *Haleb*'i teslim almak üzere, İmadüddin tarafından *Sincar*'ı teslim almak için de İzzüddin tarafından birer kişi geldi. Neticede İmadüddin, 10 Muharrem 578 (16 Mayıs 1182)'de *Haleb* kalesine çıkıp yerleşti. Sultan el-Melikü'n-Nasır, *Haleb*'e gelip 26 Muharrem 579 (21 Mayıs 1183)'da şehre karşı savaş düzeni aldı; onun ilk karargâhı *Meydanü'l-Ahdar*'da idi. Gönderdiği savaşçıları, *Bânkûsâ*⁴⁷⁶ ve *Cinân Kapısı*nda *Haleb* askeri ile, sanki onları okşarcasına, sabah ve akşam savaşıyorlardı. Sultan, *Haleb*'e karşı savaş için karargâh kurunca, *Haleb* askerleri etraftan yardım istediler, böylece büyük bir kalabalık toplandı. Sultan, *Haleb* askerlerine kurşu şiddetle savaştı. İmadüddin'in, sultana karşı gücünün yetmediği ortaya çıkmıştı; esasen o, emirlerin kendisine karşı durma ve cephe almalarından dolayı huzursuz olmuştu. Bunun üzerine İmadüddin, Hüsamüddin Tuman'a -Tanrı rahmet eylesin- kendi adına, sultan ile -Tanrı ruhunu takdis etsin- memleketini (*Sincar*) geri vermesi, buna karşılık *Haleb*'in kendisine teslimi hususunda, gidip konuşmasını bildirdi. Böylece durum düzeldi. Onun bu girişiminden, işler tamamlanıp yoluna girinceye ve haber yayılınca dek, ne halktan, ne de ordudan bir kimse haberdar olmadı. Ordu mensuplarının, kendisinden bu konuda bilgi istemeleri üzerine İmadüddin, onlara durumu bildirdi ve kendileri için önlem almaları hususunda izin verdi. Bunun üzerine onlar, ordu ve halk adına Curdik en-Nurî ve Belek el-Yarukî'yi geceye değin alıkoyup ordu ve halk lehine hareket edeceklerine dair ant içirdikten sonra 17 Safer 579 (11 Haziran 1183)'da sultana gönderdiler. *Haleb* askerleri ve şehir ilerigelenleri, sultanı hizmet ve tazim için *Meydanü'l-Ahdar*'a gittiler. Sultan, onlara hil'atler verip gönüllerini hoş tuttu. İmadüddin ise kalede kalarak işlerini tamamladı, kumaşlarını ve hazinesini nakletti. Sultan da 23 Safer (17 Haziran) Perşembe gününe dek *Meydanü'l-Ahdar*'da kaldı. Aynı gün İmadüddin, sultana hizmet ve tazim için kaleden indi; sultan onu *Meydanü'l-Ahdar*'da gezdirdi ve bu sırada her ikisi arasındaki işler saptanıp yoluna kondu. Sultan, çadırına getirip ona değerli armağanlar ve güzel atlar hediye etti ve adamlarından bir kısmına da hil'atler verdi. Aynı gün İmadüddin, *Sincar*'a gitmek üzere, *Karahisar*'a hareket etti. Sultan ise İmadüddin'in ayrılışından sonra 27 Safer (21 Haziran) Pazartesi

gününe değin çadırında kaldı; sonra o, -Tanrı ruhunu takdis etsin- aynı gün, muzaffer ve neşeli bir halde, *Haleb* kalesine çıktı. Bana, *Sincar* hâkimi Zengi b. Mevdud için yazılan şu iki beyit okundu :

Dolunay onu, önünde secde etmiş bir durumda gördüğü halde, asker onun iki tarafında, değersiz bir hale geldi. Ondaki güzellik eksiksizdir, tamdır; ancak onun dili, kendisini sıkıntıya soktu.

İmadüddin Zengi b. Mevdud, *Sincar*'da vefat etti ve şehrin dışında yaptırdığı medreseye gömüldü. Tanrı rahmet eylesin".

Hanefi fakihî Tâcüddin Muhammed b. Hayrullah en-Nufey'i *Sincar*'da bana şunları söyledi :

"*Sincar* hâkimi İmadüddin Zengi b. Mevdud b. Zengi'yi rüyamda gördüm. O, çok güzel bir giysi giymiş idi ve güzel bir görünüşü vardı; *Sincar*'ın dışında at üstünde kible yönüne gidiyordu. Ona : 'Nereye' diye sorunca : 'Gazaya' diye karşılık verdi. Onun birçok gazaları vardı, Tanrı rahmet eylesin. O, gazalarda, zırhının üstünde biriken tozları, öldüğü zaman kefenine konulmak üzere, toplayıp saklamıştı, Tanrı rahmet eylesin. İmadüddin, çok hayır işler ve iyilik yapardı; *Sincar*'da içine gömüldüğü bir medrese ile bir hastane, *Nusaybin*'de Ebû Hanife eshâbına bir medrese yaptırmış ve buna pek çok vakıf bağlamıştı".⁴⁷⁷

XXX.

Es'ad b. Ammar el-Halatî

Rebîb lâkablı *Ahlathî*, sonra *Musullû* olan Ebu'l-Meâli Es'ad b. Ammar b. Sa'd b. Ammar b. Ali, vâiz Muhammed b. Sâdullah b. Nasr b. ed-Deccâcî, Ebu'l-Vakt Abdülevvel b. Şu'ayb b. es-Siczî ve İbnü'l-Bernî lâkabiyle tanınan Burhanüddin İbrahim b. el-Muzaffer b. İbrahim'den hadis rivayet etti. Ben, Rebîb Es'ad b. Ammar'ın, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhin'in hadislerinden bir bölümünü 533 (1138/39) yılında Muhammed b. Sa'd b. ed-Deccâcî'den dinlediğine tanık oldum. *İskenderiyeli* Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebu'l-Kasım b. Ahmed el-Kavsî, 624 (1226/27) yılında Es'ad'dan hadis rivayet etti. Ebu'l-Mehâmid İsmail b. Hâmid, bize Es'ad'dan başka kimseler hakkındaki bilgileri, onun aracılığıyla rivayet etmiş ve bunları *Mu'cemu Şuyûh*'una nakletmiştir. O bize, şunları haber vererek dedi ki :

“Ulu emîr Bahaüddin Rebîbüddevele Ebu'l-Meâli Es'ad b. Ammar b. Sa'd b. Ammar, bana, bazı beyitler okudu. Bu beyitler, Ebû Câfer el-Mansur'un⁴⁷⁸, yetkilerini elinden alıp öldürttüğü veziri Ebû Eyyub Süleyman b. Muhammed el-Mûryânî⁴⁷⁹ için söylemiştir. Bu şair, yazdığı beyitlerinde, veziri Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl⁴⁸⁰ -Tanrı rahmet eylesin- için es-Saffâh'ın kardeşini öldürmesine değinmiştir :

Hükümdarların, işi üzerine alan ve yöneten kişileri kıskandıklarını gördük.

İşin ve yasağın onun elinde olduğunu gördükleri zaman, anlayışsızlıkla onu, kötü duruma soktular.

Hafs b. Süleyman'dan sonra, halk arasında vezir olarak adlandırılan ve onların nazarında hâlen, dünyanın en kötüsü olan bu şarap sunucusunun (saki) elinden bir kâse şarap içtik.

el-Kavsî, sözlerine devamla :

“Garip ve ilginç olaylardan birisi de şu idi : Ben, *Musul*'da, Es'ad b. Ammar'dan ayrılırken o, şerefli, hükmünü yürütür, emreder ve yasaklar, emrine uyulur bir durumda idi. Fakat henüz *Harran*'a erişmiştim ki, bana, düşmanlarının, onun hal ve tavırlarının fesat ve kötülüğü hakkında ihbarlarda bulunmaları üzerine, *Musul* atabeki Nuruddin'in, onu yakalatıp hapse attırdığı, her şeyden mahrum edip bütün mallarına elkoyduğu ve nihayet *Musul*'da hapiste iken vefat ettiği -Tanrı rahmet eylesin- haberini aldım. Es'ad'ın şiir söylemesi Şaban 599 (Nisan/Mayıs 1205)'da olmuştur”.

Ben (İbnü'l-Adim), Rebîb Ebu'l-Meâli Es'ad b. Ammar'ın, 563 (1167/68) yılında *Ahlat*'tan *Mekke*'ye -Tanrı bu şehri şereflendirsin- yaptığı seyahatin kendi elyazısıyle yazılmış olan notlarını gördüm. O, 586 (1190) yılında *Musul* askerlerinin başında, *Suriye*'ye, seyahatine devam etmiştir. O, seyahat-nâmesinin başında, kendi durumu hakkında bir kısım zikretmiştir. Ben, içinde, onun işlerinin ve gerçek hal ve durumunun anlatılmış olması bakımından bu kısmı nakletmek istiyorum :

“Bundan sonrakilere gelince, her şeyden beri olan Tanrı, bana, *Hac* konak yerleri ile *İslâmın* burhanı niteliğinde olan bu uğurlu seferde vukubulacak şeyleri saptamamı kismet ettiği zaman, bu seyahate 563 (1167/68) yılının aylarında başladım. Ben, o vakitler, Saltuk b. Ali

b. Ebu'l-Kasım'ın kızı *Ahlat* ve yöreleri hâkimi Şâh-Ermen Sökmen b. İbrahim b. Sökmen'in -Tanrı rahmet eylesin- karısı olan ve o vakit *Rum* ve *Armeniyye* melikesi bulunan Şâh Bânuvân'ın⁴⁸¹ hizmetinde devlet işlerini yürütmekle görevli idim. Bu görev bana bu ilk seyahatimde, *Hac* yolunu yazım saptamaya imkân vermedi. Bu nedenle bunu, ikinci seyahatimde yazıp saptadım. Benim *Hacca* birkaç seferim vardır. Ben, Cezr ve *Sason'a* (*Senâsine*) yapılan cihattaki acaib ve ilginç şeyleri, olayları saptamayı faydalı ve olumlu buldum. Tanrı, buraların fethini ve küfürden temizlenmesini 10 Muharrem 570 (11 Ağustos 1174) Pazar günü takdir buyurdu. O zamanki *İslam* ordusu kumandanı Şah-Ermen Sökmen b. İbrahim idi. Oralar, girilen cihat ve üç yıl kuşatmadan sonra kurtarıldı. Bunun için Tanrı'ya hamd ve şükürler olsun.

“Bundan sonra ben, *Ahlat'tan Musul'a* -Tanrı, buraları korusun- Mevle'l-Melikü'l-Adil İzzüddin Ebu'l-Muzaffer Mesud b. Mevdud b. Zengi b. Ak-Sungur'un hizmetine gittim. O, ihsanda bulunup beni yakınları arasına aldı, memleket ve devlet işlerini bana havale etti. Ben, onun bu ihsan ve ni'metlerine karşılık, şefkat ve iyilik göstermede, onun din ve dünya işlerini yürütüp korumada, haksızlığa uzanan elleri kısaltmada, kötülük ve fesat ehlinin ihtiraslarından onun mal ve mülkünü muhafazada, gücümün yettiği ölçüde pek çok çaba gösterdim. O da bunu biliyor, bu nedenle bana daha çok hürmet gösteriyor ve ihsanını artırıyordu. Yeni bir durumun, ya da büyük ve önemli bir işin her ortaya çıkışında, onu çözümlemem hususunda beni çağırıp görevlendirirdi.

“Her şeyden beri olan ulu Tanrı, *Beytü'l-Mukaddes'in* (*Kudüs*) -Tanrı onu bayındır kılsın- 583 (1187/88) yılının aylarında, fethini takdir buyurduğu ve *Beytü'l-Mutahhar'ı* (*Kudüs*) küffârın pisliklerinden temizlediği zaman, onlar (*Haçlılar*), küfür ülkelerine dağılıp bu ülkelerin en uzak yerlerinden kalabalık kuvvetler topladılar, atlı ve yayalariyle gelip *Akkâ'yı* karargâh kurup kuşattılar. *Müslümanların*, efendimiz atabek İzzüddin'den yardım istemeleri üzerine o, çağrıya uyarak derhal harekete geçti, para sarfedip kuvvet topladı ve ordu donattı; bu ordunun başına oğlu Melikü's-Saîd Alâüddin'i emîr, beni de kumandan ve oğlunun atabegi yaptı; ayrıca, ordunun ve diğer devlet işlerinin yürütülmesi ve korunmasıyla de beni görevlendirdi. Çünkü bu görev, Tanrı'ya itaat yolu, bu yolda cihat ve kutsal

Beytullah'ı –Tanrı bayındır kılsın– ziyaret nedeniyle idi. Ben de bu yolun mesafe ve konak yerlerini, bu kutlu seferde bizim için yeni ve değişik olabilecek şeyleri saptamak istiyordum”.

Daha sonra Es’ad b. Ammar, iki konak arasındaki mesafeleri zikretmiştir, şöyleki :

“*Musul’dan* hareket 10 Rebiülâhır 580 (21 Temmuz 1184) *Salı günü*”. Daha sonra o, konak yerlerini zikrediyor :

“İkinci menzil : 14 Rebiülâhır (25 Temmuz) *Karahisar’da* konaklama. Burada askerleri teftiş ettik.

“Üçüncü menzil : 15 Rebiülâhır (26 Temmuz) *Haleb* şehrinde, *Kuvayk* suyu kıyısında konaklama”.

Daha sonra İbn Ammar, *Haleb’den Akkâ* önlerine erişinceye dek olan konak yerlerini zikretmiş ve el el-Melikü’n-Nâsır’ın kendileriyle karşılaştığını kaydetmiştir. İbn Ammar, bu seyahat notlarında ayrıca halife el-Muktefi Liemrillah’a iki yıl, altı ay, yani Rebiülevvel 554 başlarına (Mart 1159 başları) dek hizmet ettiğini zikretmiştir.

Ömer b. er-Rebîb Es’ad b. Ammar, bana, “babasının 530 (1135/36) yılında ve onun, halife el-Muktefi’nin iki buçuk yıl hizmetinde bulunduğunu ve bu sıralarda da sultan Muhammed b. Mahmud’un *Bağdad’ı* kuşattığını” haber verdi.

Es’ad b. Ammar, Ebu’l-Vakt ve daha başka kimselerden hadis rivayeti dinlemiştir. O, Nuruddin Mahmud b. Zengi zamanında bir, Salâhüddin Yusuf zamanında da üç kez *Haleb’e* geldi. Hattâ o, *Musul* askerinin başında kumandan olduğu halde, Salâhüddin’in hizmetine gitmiştir. Efendisi Nuruddin Arslan-Şah b. Mesud b. Mevdud, onu 12 Ramazan 606 (9!10 Mart 1210)’da *Musul’da* hapsedi ve orada vefat etti.

XXXI.

Arslan b. Mesud

Musul hâkimi *Nuruddin* lâkablı Arslan–Arslan-Şah da denilmiştir– b. Mesud b. Mevdud b. Zengi b. Ak-Sungur et-Türkî, 577 (1181) yılında *Haleb’e* hâkim olan babası ile buraya geldi ve yine onunla birlikte *Musul’a* döndü. Babası, Şaban 589 (Ağustos 1193)’da ölünce

Arslan, 25 Şaban 589 (26 Ağustos 1193) Perşembe günü *Musul* yönetimini eline aldı. 28 Receb 607 (15 Ocak 1211)'de Pazar günü ölen Arslan, iyi tabiatlı bir kimse idi. Şaban (Ocak/Şubat) ayında Arslan'ın ölüm haberi *Haleb*'e gelince el-Melikü'z-Zâhir, onun yası dolayısıyla bir oturum düzenledi; şehir büyükleri ve fâzılları toplandılar, vâizler, onun hakkında konuştular, şairler *Dârü'l-adl*'de şiirler okudular; onun ölümü dolayısıyla toplantılar yapıp üzüntü ve kederler belirtildi.

Ebu'l-Mehamid İsmail b. Hâmid el-Kavsî, bize şunları haber vererek dedi ki :

“*Musul* hâkimi el-Melikü'l-adil atabek Nuruddin Arslan-Şah b. atabek İzzüddin Mesud b. atabek Kutbüddin Mevdud b. Zengi b. Ak-Sungur, benim kendisine, sultan el-Melikü'l-adil Seyfüddin Ebû Bekr b. Eyyub –Tanrı rahmet eylesin– tarafından elçi olarak geldiğim sırada bana, Şerif Radî'nin⁴⁸² şu beyitlerini okudu ve bunları, el-Melikü'n-Nasır Salâhüddin'in –Tanrı rahmet eylesin– babası atabek İzzüddin Mesud'a, ilk yazışmasında, onu kınayıp ayıplaması dolayısıyla, yazdığını söyledi :

Sevgiye sahipken onu bozman, yakinken uzaklaşarak, yüz çevirmenden değil midir?

Beni terketti, düşünce de, kalbimi (sevgimi) yeniden canlandırmaktan çekiniyor.

Güzel dostluğu, vefayı devam ettirmek için geri dön. Geri dönersen, bu olur.

Düşmanlığı bırak; çünkü saygıdeğer ve ulu kişiler, (onu bırakmadan) muratlarına eremezler.

*Benim gibi, elindeki yitiren kişinin ne kazandığını bilseydim!*⁴⁸³

“Arslan-Şah –Tanrı rahmet eylesin– bana, babasının cevap olarak ona (el-Melikü'n-Nasır Salâhüddin) şu iki beyti yazdığını söyledi :

Ey bana yardımcı olan Melik, yardımcıları kötüleştiler. Savaşın ateşiyle ve ter içinde bana uğra! Böylece, ateşin sana itaat ettiğini göster.

el-Kavsî, sözlerine devamla :

“*Musul* doğumlu olan bu melik (Arslan-Şah), iyi tabiatlı, şerefli ve yüksek himmetli olup, imam Şafî mezhebine tâbi olmasına rağmen ecdadı, imam Ebû Hanîfe mezhebine bağlı idiler”.

Abdülazîm el-Mübedderî, bize şunları haber verip dedi ki :

“*Musul* hâkimi el-Melikü'l-adil Nuruddin Ebu'l-Hâris Arslan-Şah b. Mesud b. Mevdud b. Zengi b. Ak-Sungur, Receb 607 sonlarında (Ocak 1211 başları) *Musul* dışında, kayıkta vefat etti. Ölümü, cesedi getirilinceye dek gizli tutuldu. Meliklik süresi 17 yıl, 11 ay olup yüksek himmetli bir kimse idi. Kendisinden sonra Meliklik işlerini oğlu İzzüddin Ebu'l-Feth Mesud yürütmüştür. O, iyilikle anılıp övülmüştür⁴⁸⁴.

XXXII.

Ahmed b. Yarınkuş

Emîr Ebu'l-Abbas Nâsırüddin Ahmed b. emîr Mücahidüddin Yarınkuş b. Abdullah el-İmadî'nin babası Yarınkuş, *Sincar* hâkimi İmadüddin Zengi b. Mevdûd b. Zengi'nin kölelerinden idi. *Sincar*'da dünyaya gelen Ahmed, ilerleyip Kutbuddin b. İmadüddin'in *Üstâddârî*⁴⁸⁵ oldu. O, mükemmel bir emîr, fâzıl bir şair, iyi ahlâklı, geçim ehli, mal ve mülk sahibi idi. Kendisinin *Sincar*'da pek çok mülkleri vardı ve büyük bir şan, şeref ve itibara sahipti. Fakat efendisi Kutbuddin b. İmadüddin, ona karşı tutumunu değiştirip bütün mallarını alarak yakalatmış, ac ve susuz bırakmak suretiyle işkence yapmış ve nihayet ölünceye dek hapiste tutmuştur. Ahmed, bundan önce, el-Melikü'z-Zâhir⁴⁸⁶ zamanında bize *Haleb*'e gelip bir süre *Derbû'l-udûl*'da oturduktan sonra yeniden *Sincar*'a dönmüştür.

Ebu'l-Mehâmid İsmail b. Hâmid el-Kavsî ile *Sincarlı* Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Debâbeü'l-Hanefî'nin ondan naklen bize bildirdikleri şu rivâyeti, İbn Debâbe de bana haber verdi :

“Ahmed b. Yarınkuş, gençliğinde, kendi nefesine karşı müsrif ve söz dinlemez bir kimse idi; sonra bütün yaptıklarına iyice tövbe etti; gündüz oruç tutar, geceleri namaz kılardı”.

Sincarlı Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Debâbe, Nâsırüddin Ahmed b. Mücahidüddin Yarınkuş b. Abdullah el-İmadî'nin kendisine okumuş olduğu şu beyitleri, bana okudu :

Saçın ağardığı görüldüğü zaman bu, sana uzak olanın, yakın olduğunu söyler.

Öyleyse kalk ve iyi iş yapmaya koş! Yarın göreceğin şey, seni sevin-dirir. Senin günün, bugündür. O, geçip gidince asla geri dönmez.

Ebu'l-Hasen, aynı şekilde, Ahmed'in kendisine okuduğu şu beyitleri de bana okudu :

"Ulaşacak olan ayrılık korkusundan, gözyaşları göğsüne kadar ak-mış bir halde, ona veda ettim" diyorsun. Yaralı olan ömrün çoğu geçti. Geri kalan yaşamında iyi işler yap, o, sana mühlet veriyor.

Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî, bize, şu iki beyti okuyarak dedi ki :

"Sincar hâkimi el-Melikü'l-Mansur Kutbuddin'in -Tanrı rahmet eylesin- Üstâddârı olan emîr Nâsırüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. emîr Mücahidüddin Yarınkuş, bana el-Melikü'l-adil' den -Tanrı rahmet eylesin- 600 (1203/4) yılının aylarında, Sincar'a, şair Ebû Abdullah b. Şeref için, elçi olarak geldiğim zaman, bu iki beyti okumuştı. Ben, onun efendisine (Kutbuddin) karşı nefret duygusu beslemeye başlamış, kendisini ise, halkın, ona olan pek çok bağlılık, temayül ve ihtiyaçları dolayısıyla, övmüştüm. O iki beyit şöyledir :

İhtiyaçlarının karşılanmasını isteyenler, onun kapısında toplan-mışlardır. Bu, bir sanattır ve onun sanatıdır. Bu sanat, adı, sanı sönmüş olan için yücelik, fakir olan için zenginlik, suçlu için esirgeme, korkak için güvendir.

Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî, sözlerine devamla :

"Ahmed b. Yarınkuş -Tanrı rahmet eylesin- benim onu, hayır işleri yapmaya teşvik etmem üzerine, bana şu şiiri okudu :

İyilik etmenin ehli vardır. Ona, hayır-dua eden yüzler eksik olmaz. İyi işler yapan kimseye müjdeler olsun.

el-Kavsî sözlerine devamla :

"Ben bir gün, onu, lütf ve ihsanda bulunması, dost ve arkadaşlarına, makam ve derece vermesi hususlarında teşvik ve takrik ettiğim zaman bana, şu iki beyti okudu :

Nefislerini denetleyen kardeşlerine iyilik et. Ticaretlerin en yücresi, hayır kazanmaktır. Makamının zekâtını ver ve bil ki, bu zekât, verilmesi gerekli olan zekâtı tam olarak verenin zekâtı gibidir.

Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî, sözlerine devamla :

"Bu emîr Nâsırüddin, -Tanrı rahmet eylesin- memleket (Sincar) ahvaline vakıf olup hükümdarına (Kutbuddin) tavsiye ve nasihatte

bulunan bir emîr idi. Fakat düşmanlarının, yüksek derecesini kıskanarak aleyhine ihbar ve iftiralarda bulunmaları üzerine, Kutbuddin, onu görevden uzaklaştırdı. Bütün mal ve mülküne, maddî varlığına elkoy-mak suretiyle kendisi ve tâbilerini tamamiyle bertaraf etti ve nihayet o, hapiste iken vefat etti”.

Kadı Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed b. İsmail el-Kaylavî, bana şunları haber verip dedi ki :

“*Sincar* ahalisinden birisi, bana Nâsırüddin b. el-Mücahid’in hapiste öldüğü yerin duvarına kendi elyazısıyle şu beyti yazdığını haber verdi :

Kaderin bana verdiğinden habersiz gözüm yaşlı olarak konuşurken, halim hayret vericidir.

Sincar halkından bir cemaat, “Ahmed b. Yarınkuş’un, bütün malına elkonulduktan sonra *Sincar* hâkimi Kutbuddin’in hapsinde, yemeden içmeden men edilip açlıktan külâh ve giysilerinin yenlerini yiyecek dereceye gelerek vefat ettiğini” bana (İbnü’l-Adim) haber verdi.

Sincar halkından birden fazla kimseler bana, Ebû Ali’nin bize okuduğundan (bir beyit) daha fazla olan ve Ahmed b. Yarınkuş’un su ve yemekten men edilmiş olduğu *Sincar*’daki hapishanede yazdığı şu iki beyti okudular :

Sözlerimde ibretler varken, durumum hayret vericidir. Gözyaşlarım dökülürken, ben susuzluktan şikâyet ediyorum. Temiz ve saf olan zamanımız bulandı, ey zulmedenler, düşünün ve ibret alın!

Sincar’da bana şunlar haber verildi :

“Ahmed b. Yarınkuş, bütün malına, parasına elkonulduktan sonra yemeden ve içmeden men edilmek suretiyle, Kutbuddin’in hapsinde vefat etti. Hapiste bulunduğu sıralarda, o, kendisinin durumuna bakıp kontrol eden Kutbuddin’in adamlarından birisine : ‘Kutbuddin’e söyle, bana yemek ve su versin, ben de ona bin altın vereyim, bundan başka param yok’ demiş. O adam da, onun söylediklerini Kutbuddin’e haber vermiş. Bunun üzerine Kutbuddin, ona, birisiyle yemek ve buzlu su göndermiş ve götürene : ‘İçeri gir, fakat altını sana verinceye dek bunları ona verme’ demiş. Adam içeri girince Ahmed b. Yarınkuş, ona şöyle bir bakmış, adam ona : ‘Söy-

lediklerini yerine getirmeden bunları, sana vermeme imkân yoktur' demiş. Ahmed de ona : 'Tanrı'ya ant olsun ki, bundan başka hiç bir şeyim kalmadı, neyim varsa hepsine elkonuldu. Bana yiyecek ve içecek vermeniz için söyleyeceklerimi söyledim' demiş ve onlardan hiç bir şey yemeden, yemeği ve suyu kabul etmeyip reddetmiş. Yanındakiler dışarı çıkmışlar, o da uykuya dalmış. Rüyasında gördüğü Hazret-i Peygamber'in -Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun- kendisine verdiği şeyi yeyip açlık ve susuzluğu kalmamış. Bir süre sonra yanına girenler onu, namaza durmuş olarak görmüşler. O, namazı bitirince, gördüğü rüyayı onlara anlatmış. Kutbuddin, onun bu durumunu haber alınca, annesini, ona yiyecek ve içecek şeyler göndermekle suçlamış. O, vefat edinceye dek yiyecek ve içecekten yoksun bırakılmış. Tanrı, ona rahmet eylesin".

Sincar halkından birisi, bana, *Sincar* hâkiminin, hapiste bulunan Ahmed b. Yarınkuş'a, gönderdiği bir gurup insanın onu boğduklarını hikâye etti. Bizim *Hanefî* fakihlerinden, onu gören *Sincarlı* bir fakih, bana, Ahmed b. Yarınkuş'u boğanlardan birisinin bir belâyâ uğradığını, birisinin ölünceye dek sar'a hastalığına tutulduğunu, başka birisinin de zenginlikten fakirliğe düşüp dilenmeye duçar olduğunu söyledi. Bu fakihten başka birisi de "*Sincar* hâkimi Kutbuddin'in, hastalanıp ölümü yaklaşıncı, susuzluktan şikâyeteye başladığını, su verilince içmediğini, daima "İbnü'l-Mücahid (Yarınkuş)" adını söyleyip ölünceye değin de bu adı dilinden düşürmediğini" bana hikâye etti.

Sincarlı Ali b. el-Hüseyin b. Debâbe, bana şunları söyledi :

"Ahmed b. Yarınkuş, yeme ve içmeden men edilmiş olduğu halde, *Sincar* hâkimi Kutbuddin'in hapsinde iken *Sincar*'da 615 (1218) yılında vefat etti. Bana bildirildiğine göre o, kendisine içmek için getirilen suyu reddedip : 'Benim buna ihtiyacım yoktur; çünkü rüyamda gördüğüm ve susuzluktan şikâyetinde bulunduğum Hazret-i Peygamber -Tanrı'nın salâtı ve selâmı üzerine olsun- bana, yüzüğünün taşını sundu, ben de onu emdim ve böylece susuzluğum geçti" demiş. ⁴⁸⁷

XXXIII.

Rıdvan b. Ali

Rakka ahalisinden olan tabib Rıdvan b. Ali, *Rum* ülkesine gidip Keyhusrev b. Keykubad'ın hizmetine girdi. *Tatarlar*, bu ülkeye

girip Keyhusrev'i yenilgiye uğrattıktanları zaman (*Kösedâğ* 1243) hekim Rıdvan'ı da tutsak aldılar; fakat onun tıp ilmine vakıf olduğunu öğrendikleri zaman serbest bıraktılar. *Tatarlar*, onu *Haleb*'e el-Melikü'n-Nasır Yusuf b. Muhammed'e iki kez elçi olarak gönderdiler. Ben, onunla *Haleb*'de buluştum ve bana şu beyitleri okudu.

Demirin, çelikle takas edilmesinden hoşlanıldığı gibi, her öne geçen de, yaratılış bakımından bundan hoşlanır. Başağrısından olan yorgunluk dindi ve ilâç kesildi, başını bir bezle sımsıkı bağladı.

Ben, hekim Rıdvan'ın *Mugan*'da öldüğünü haber aldım da, ancak bu haber bize, Cumadelâhır 645 (Ekim 1247)'de geldi.

XXXIV.

Ebû Bekr b. Yusuf

Takî lâkablı Ebû Bekr b. Yusuf b. Muhammed, fâzıl bir hekim olup *Re'sü'l-ayn* ahalisindendir. Tıp ilminde mahareti olmakla birlikte edebiyata da vakıf olup servet sahibi bir kimse idi.

Tabib Ebû Bekr, *Rum* ülkesine gelerek Alâüddin Keykubad b. Keyhusrev'in hizmetine girip onun yanında izzet ve itibar kazandı, pek çok mal, mülk sahibi oldu. Daha sonra o, Alâüddin'in oğlu Gıyasüddin Keyhusrev, ondan sonra da oğlu Keykâvus'un hizmetinde bulundu. Keykâvus, onu, *Haleb*'e el-Melikü'n-Nasır Yusuf'a elçi olarak gönderdi. O, oradan *Mısır*'a el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'a gittikten sonra, hizmetinde bulunmakta olduğu Keykâvus'a geri döndü. Daha sonra Ebû Bekr, beraberinde Alâüddin'in kızı olduğu halde, el-Melikü'n-Nâsır'a elçi olarak geldi; onu, el-Melikü'n-Nâsır ile evlendirdi ve kızla birlikte *Haleb*'e geldi; sonra onu *Dımaşk*'a el-Melikü'n-Nâsır'a götürdü. el-Melikü'n-Nâsır, kızla burada gerdeğe girdi; Ebû Bekr'e de güzel armağanlar verdi. Bunlar 651 (1253) yılında cereyan etmişti. Sonra Ebû Bekr, *Rum*'a döndü. Daha sonra Keykâvus, onu, yine el-Melikü'n-Nâsır'a elçi olarak gönderdi; bu nedenle o, *Haleb*'e uğrayarak el-Melikü'n-Nâsır'a gidip geri döndü. Daha sonra Ebû Bekr, *Tatarların Rum* ülkesine yürüdükleri zaman *Dımaşk*'ta el-Melikü'n-Nâsır'a elçi olarak gelip bir süre burada kaldı. Sonra deniz yoluyla *Rum* ülkesine gitmek üzere, *Mısır*'a geldi. *Mısırlılar*, onu kendileriyle, el-Melikü'n-Nâsır arasındaki barışı pekiştirmek için *Dımaşk*'a gönderdiler. Neti-

cede el-Melikü'n-Nâsır, *Mısırlılara*, barış yapmak hususunda ant içti. Bundan sonra o, tekrar *Mısır'a* dönüp bura hâkimi el-Melikü'n-Mansur'un ⁴⁸⁸, el-Melikü'n-Nâsır'a, barış için ant içme töreninde bulunduktan sonra yeniden *Dımaşk'a* dönüp burada bir süre kaldı. Ebû Bekr, *Rum'a* giden yolların kapanması nedeniyle *Mısır'a* gitmek istedi. Fakat Keykâvus'tan el-Melikü'n-Nâsır'a gelen bir postacının getirdiği mektupta Keykâvus, tabib Ebû Bekr'in kendisine gelmesini istiyordu. Bu postacı bana, "Eğer Ebû Bekr, Keykâvus'a gidecek olursa, Keykâvus'un onu öldüreceğini" bildirdi. Bunun üzerine Ebû Bekr, büyük bir korkuya kapıldı ve hastalandı; kıyıdaki *Franklara* bir mektup yazarak onlardan hayatı ve serveti için "aman" isteğinde bulundu; onlar da onun bu isteğini kabul ettiler. Fakat Ebû Bekr, bir süre hasta bir halde kaldığı *Dımaşk'ta* vefat etti. O, parasının üçte birisini sadaka olarak dağıtılmasını ve tutsakların kurtarılması için sarfedilmesini vasiyet etmişti. Bu vasiyetinin yerine getirilmesini de emîr Cemalüddin Musa b. Yağmur'a bırakmıştı. Onun, *Franklara* gönderdiği elçi, ancak ölümünden sonra "aman" ile geldi; o, bu "aman" kağıdını bana getirdi ⁴⁸⁹.

Benimle birçok kez buluşmuş olan hekim Ebû Bekr, hoş sohbetli ve iyi tabiatlı bir kimse idi. Aramızda karşılıklı konuşmalar cereyan etmişti. O, bana, kendisinin yazdığı çoğu yergi olan birkaç kıt'a şiir okudu. Ben, bunlardan hiçbirisini kaydetmedim.

Tilimsanlı İmadüddin Ali b. Abdullah, bana, *Re'sü'l-ayn'da*, hekim Takiyyüddin Ebû Bekr'in *Hama'da* saraydaki bir dolabın kapısına yazdığı ve kendisine okumuş olduğu şu şiiri okudu :

Hükümdarların izlerine bak, ondaki güzellik seni hayrete düşürür.

Göçedenlerden sonraki izlerde, lisan-ı hal konuşur.

Köşkler yaptılar ve (içlerinde) uzun uzun yaşatıldılar, (bazan) toplanıldılar ve ayrıldılar.

Zamanla, orası vahşileşti ve onlar sanki, hiç yaratılmamışlar gibi çekip gittiler.

NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

¹ Bu lâkap, müellifin bütün sülâlesi tarafından kullanılmıştır. Ancak onun dedesinin dedesi olan Ebu'l-Fazl Hibetullah, pek çok servet ve zenginliğine rağmen şiirlerinde daima yokluk'tan bahsetmiş ve şikâyetle bulunmuştur. Bu nedenle o, bu lâkapla (*Adîm*) lâkaplandırılmıştır (Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 6; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukaddime, s. 14-15; F. Wüstenfeld, *die Geschichte der Araber und ihre Werke*, s. 130).

² İbnü'l-Adim'in soy zincirinin tamamı için bk. *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 5.

³ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 38; Suyûti, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 265.

İbnü'l-Adim'in doğum tarihini *Fevâtü'l-vefeyât* (İbn Şakir el-Kütübî, II, 200) ve *Sülûk* (VII, 209) 1190, *Şezerâtü'z-zeheb* (Ebu'l-Felâh Abdülhayy, V, 303)'de ise 1185 yılı olarak gösteriliyor.

⁴ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 7.

⁵ İbnü'l-Adim'in dedeleri, Ebû Cerâde-oğlu Ebu'l-Hasen Ahmed'den itibaren *Haleb* kadılığı görevinde bulunmuşlardır (*Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 36).

⁶ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 35; *Fevât*, II, 200.

⁷ İbnü'l-Adim, 1206/07 ve 1211/12 yıllarında babası ile birlikte *Dımaşk* ve *Kudüs*'e gitmiştir (*Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 41).

⁸ *Mu'cemü'l-üdebâ*, göst. yer.; *Fevât*, II, 200; *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 303; Yafii, *Mir'atü'l-cenan*, IV, 158/59; Suyûti, adigeç. Esr., I, 265.

⁹ İbnü'l-Adim'in çok ileri bir yazı yazma tekniğine sahip olduğu özellikle belirtiliyor (*Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 38/39. Yazılarından örnekler *Petersburg*'da bulunmaktadır (F. Wüstenfeld, adigeç. Esr., s. 131; İA "Kemalüddin, İbnü'l-Adim" mad.).

¹⁰ Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 31-38.

¹¹ Aynı eser, mukad., s. 20-21.

¹² Bu medrese, Nuruddin Mahmud'un kölesi *Haleb* kalesi kumandanı Hint asıllı Cemalüddin Şâdbaht el-Hâdimi tarafından yaptırılmıştır (*Zübdetü'l-Haleb*, III, 9). Bu emirin adı, *Bugye*'de çeşitli vesilelerle kaydedilmektedir.

¹³ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 44.

¹⁴ Bu medrese, *Haçlıların* yaptıklarına karşılık olmak üzere, kadı İbnü'l-Haşşâb tarafından camie çevrilen bir *Bizans* katedralidir (Bk. İA. "*Haleb*" mad.).

¹⁵ *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 30.

¹⁶ *Fevât*, II, 200.

¹⁷ el-Melikü'l-Eşref, onu daha önce *Harran*'a davet etmiş ve hattâ adına bir de eser yazdırmıştır. Bk. *Giriş*, *İbnü'l-Adim'in Eserleri*, nr. 2.

¹⁸ İbnü'l-Adim, bu mektup ve kapsamı hakkında *Zübdetü'l-Haleb* (III, 200)'de ayrıntılı bilgi vermiştir.

¹⁹ *Zübdetü'l-Haleb*, III, 221.

²⁰ Aynı eser, III, 232.

²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser., s. 233-35.

²² Aynı eser, s. 237-38; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, III, 162; Makrizi, *Sülûk*, 1/2, s. 272; Krş. O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 406.

²³ *Zübdetü'l-Haleb*, III, 239-240. Bu konuda ayrıntı için bk. Not. 22'de göst. yerler.

²⁴ Bu konuda genel bilgi için bk. İA. "el-Melikü's-Salih, Eyyüb" mad.

²⁵ *Zübdetü'l-Haleb*, III, 247-48; *Sülûk*, I/2, s. 298.

²⁶ *Zübdetü'l-Haleb*, III, 254.

²⁷ İbnü'l-Adim, 1240/41 yılındaki elçilik göreviyle *Dimaşk'a* gitmesinden sonraki yani *Bağdad'a* halife el-Musta'sım'a yine elçi olarak gittiği 1256 yılına dek (yani 15 yıl) olan yaşam ve faaliyetleri hakkında ne kendi eserinde, ne de ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlanmıyor. Bu oldukça uzun süre içinde müellifimizin eser yazmakla uğraşmış olacağını düşünmek yerinde olacaktır.

²⁸ Kutbuddin Musæ el-Yûnîni, *Zeylû Mir'atî'z-zeman*, I, 510. Bu müellif, İbnü'l-Adim'in iki kez elçi olarak *Bağdad'a* gönderildiği kanısında olduğunu ifade ediyor.

²⁹ Yûnîni, *Zeyl*, I, 12-13; Ebu'l-Fida, III, 191; *Sülûk*, 1/2, s. 298; Safedi, *el-Vâfi*, XXII, 158; krş. *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 23.

³⁰ Müellifimizin 1256-1259 yılları arasındaki faaliyetleri hakkında da yine herhangi bir kayda sahip değiliz. Ancak görüldüğü üzere, onun vezirlik görevinin devam ettiği anlaşıyor.

³¹ İbn Tanrıberdi, *Nücümü'z-zâhire*, VII, 72-73; *Sülûk*, 1/2, s. 416-17; Aynî, *İkdü'l-cuman*, IV, 73b-74a; *el-Vâfi*, XXII, 158a; İA. "Kutuz" mad. Bununla birlikte vaad edilen Mısır yardımı henüz erişmeden *Moğollar* bütün *Suriye*'yi istilâ etmişlerdir.

³² Bu konuda genel bilgi için bk., İA. *en-Nâsir (Salâhüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf)*" ve "*Haleb*" maddeleri. Ayrıca bk. Spuler, *İran Moğolları* (Türkçe çev. C. Köprülü), s. 66 vd.

³³ Yûnîni, I, 350; Ebu'l-Fida, III, 215.

³⁴ *İkd*, III, 86b; Ebu'l-Fida, III, 215-16.

³⁵ *Şezerât*, V, 303; *Suyûti*, I, 265.

İbnü'l-Adim'in ölüm tarihi *Nücümü'z-zâhire* (VII, 208), *Sülûk* (1/2, s. 476), Ebu'l-Fida (IV, 215), Yûnîni (I, 510), *Suyûti* (I, 265) ve *İ'lâmü'n-Nübelâ* (I, 10)'da 1261/62, *Fevât* (II, 200)'ta ise 1267/68 olarak gösteriliyor.

³⁶ *İkd*, IV, 86b, krş. *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 28.

³⁷ Ebû Şâme, *Zeylû'r-ravzateyn*, s. 217.

³⁸ *Bugye*'de adlarını birer birer yazdığı bir çok eserler bunu açıkça göstermektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Giriş, I. metinde geçen kaynaklar.

³⁹ Müellifimiz, elçilik göreviyle gittiği yerlerden başka *Menbiç*, *Sincar*, *Rakka*, *Harran*, *Mekke* vs. gibi kentlerdeki bilim adamlarıyla ilişki kurmuş ve pek çok yazma eserler elde etmiş, ya da onlardan notlar almıştır.

⁴⁰ *Nuruosmaniye Kitaplığı*ndaki müellif nüshasının sonundaki tetimme kaydından müellifin adını kapsayan iki satır kadar tamamen silinmiş olduğu için (Yap. 40b) bu satırlar, yayınlayan tarafından eserin mukaddimesinden faydalanılarak tamamlanmıştır. Bununla birlikte bu tamamlama işleminde birtakım isabetsizliklerin yapıldığı göze çarpmıyor.

⁴¹ *Keşfü'z-zünûn* (II, 1090)'da bu eserin adı *Dav'ül-misbâh fi'l-hass ala's-semâh* olarak kaydedilmiştir.

⁴² *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 45; *Fevât*, II, 201; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 43-44.

⁴³ *Mu'cemü'l-üdebâ* ve *Fevât*, göst. yerler; *Keşfü'z-zünûn*, I, 30; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 43.

⁴⁴ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 5-6.

⁴⁵ Bu eserin adı, *Fevât* (II, 201)'da *Kitabun fi'l-hatt ve ulûmihi ve âdâbihi ve vasfî durûbi ve aklâmihi* olarak kaydediliyor.

⁴⁶ *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI, 45.

⁴⁷ Bu eserin adı, *Fevât* (II, 201)'da *Kitabu ref'i'z-zulm ve't-teharri an Ebi'l-Alâ el-Maarri* olarak yazılmıştır.

⁴⁸ *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 46.

⁴⁹ S. Dehhân, bu eserin bir nüshasını ortaya çıkardığını ifade etmiştir (Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 47-48).

⁵⁰ *Fevât*, II, 201; *Keşfü'z-zünûn*, I, 337; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad. s. 49-50.

⁵¹ *Keşfü'z-zünûn* (II, 2014)'da adı kaydedilmişse de yazarı belirtilmemiştir. Aynı şekilde eserin *Kahire* ve *Dımaşk* nüshalarında da yazar adı yoktur (Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 49). *Topkapu Sarayı III. Ahmed Kıp.* (Nr. 2088) nüshasında ise el-Melikü'l-Eşref'in yeğeni tarafından kaleme alındığı kaydediliyor.

⁵² İA. "Kemalüddin, İbnü'l-Adim" mad.; *Zübdetü'l-Haleb*, I, s. 49-50.

⁵³ Bütün bu konularda ayrıntılı bilgi için bk. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 93 vd.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Aynı eser, s. 150 vd.

⁵⁵ Bu konuda başka örnekler ve nitelikleri hakkında bk. Aynı eser, göst. yer.

⁵⁶ *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 50.

⁵⁷ Aynî (*İkd*, IV, 86b), İbn Kesir (*el-Bidâye*, XIII, 236), İbn Hatib en-Nâsiriyye (*ed-Dürri'l-müntehab*, 78b) ve İbnü's-Şihne (*ed-Dürri'l-müntehab*, s. 70) 40 cilde yakın, *Keşfü'z-zünûn* (I, 291) 40 cilt, Muhammed b. Şakir el-Kütübi (*Uyûnü't-tevârih*, 66a) 40 ciltten fazla, *Mir'âtü'l-cenan* (IV, 159) ve *Şezerât* (V, 303) müellifleri ise 30 cilt civarında telif edildiğini kaydedeler.

F. Wüstenfeld (Adıgeç., eser, s. 130) ve C. Brockelmann (*GAL, Suppl.*, I, 568 ve İA. "Kemalüddin" mad.) eserin 10 cilt olarak telif edildiğini ifade etmekte iseler de *Haleb* ve bölgesinin coğrafyasını konu alan ilk cildin dışında, alfabetik olan baştan üç cildinin adlarını –arada birtakım boşluklar olması yanında– yalnız elif harfiyle başlayan kişilerin haltercümelerini kapsadığı gözönüne alınırsa *Bugye*'nin 40 cilde yakın bir büyüklükte telif edilmiş olacağı hususundaki kayıtlara güvenmemiz yerinde olacaktır.

⁵⁶ Yay. S. ed-Dehhân, I-III, *Dımaşk* 1951-1968.

⁵⁸ Bu konuda bk. *Bugyetü't-taleb* (A. Sevim yay.), *Eserin Nüshaları*, s. 101 vd.

⁶⁰ Bk. Göst. yer.

⁶¹ *Fevât*, II, 201; *ed-Dürri'l-müntehab*, 78b; *ed-Dürri'l-müntehab* s. 7; bundan naklen *İ'lâm*, I, 11; *Keşfü'z-zünûn* (Yûnini'den naklen), I, 291; *Zeylû'r-ravzateyn*, s. 217; *Uyûnü't-tevârih*, 66a.

⁶² V, 94.

⁶³ *ed-Dürri'l-müntehab*, s. 7; bundan naklen *İ'lâm*, I, 11.

⁶⁴ *Sehavî*, *el-İ'lân bi't-tevbiḥ*, s. 227-28; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 52.

⁶⁵ *el-İ'lân*, s. 227-29; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 52-53.

⁶⁶ *İbnü'ş-Şıne* (S. 7) bu ciltten bahsetmez.

⁷⁶ Krş. Von Josef Horovitz, *Aus den Bibliotheken von Kairo, Damaskus und Konstantinopel*, MSOS, X, 60.

⁶⁸ *Sehavî'ye göre* (S. 228) Ubeydullah.

⁶⁹ Bu hususları krş. Cl. Cahen, *Les Chroniques Concernant la Syrie, l'Égypte et la Concuête Ottomane dans les Bibliothèques d'Istanbul*, REI, IV, 359.

⁷⁰ *ed-Dürri'l-müntehab*, 78b; *Keşfü'z-zünûn*, I, 249; *el-İ'lân*, s. 229; Rosenthal, s. 170; *Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 51; M. Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 7.

el-İ'lân, *Keşfü'z-zünûn* ve öteki kaynaklarda *Bugye'ye* İbn Hatibünnâsırıyye'den başka bir müellifin zeyl yazdığı konusunda herhangi bir kayıt yoksa da bazı araştırmalarda (*Zübdetü'l-Haleb*, I, mukad., s. 57 ve Rosenthal, s. 171) Ebu'l-Fazl Muhammed b. eş-Şıhne (Ölümü: 1485)'nin de *ed-Dürri'l-müntehab* (bu eserin İbnü'ş-Şıhne'nin olmayıp Ebu'l-Yumn el-Betrûnî'ye (Ölümü: 1636) ait olduğu hususunda bk. *İ'lân*, I, 31, 58, 60-63) adıyla bir zeyl yazdığı ifade edilmektedir. C. Brockelmann ise (*GAL.*, Suppl. I, 568 ve İA. "Kemalüddin" mad.) İbnü'ş-Şıhne'nin *Nuzhetü'n-nevâzir fi Ravzî'l-menâzir* adlı eserini *Bugye'nin* zeyli olarak göstermiştir. Her iki iddianın yanlış olabileceği hususunda ayrıntılı bilgi için bk. *İ'lân*, göst. yer.

⁷¹ Bu eserin yazma nüshaları hakkında bk. *İ'lân*, I, 21-22, not 1; *GAL.*, Suppl., I, 568; İA. "Kemalüddin" mad. Ayrıca bu zeyl'in de zeyli onun da zeyli yapılmıştır. Bütün bunlar hakkında göst. yerler.

⁷² Bu bilgilerin büyük bir kısmı, müellifin yaşadığı devirde ilgili olmamakla birlikte nereden ve nasıl sağlandıklarını belirtmemektedir. Ancak bunların, yine müellifin faydalandığı çeşitli kaynak, ya da tuttuğu birtakım notlardan alınmış olabileceği mümkündür.

⁷³ *Bugye'de* kullanılan yazılı kaynaklarda, herhangi bir olayın rivayet zinciri verilirken bazan sözlü rivayetlerin de yer aldığı görülüyor. Fakat esas itibariyle bu tür rivayetler, daha sonra yazılı kaynaklara geçtiğinden bunlar, zaman zaman bu bölümde kaydedilmiştir.

⁷⁴ Bk. Çeviri, s. 3.

⁷⁵ İbnü'l-Adim, bu parçayı Hatib Bağdadi'nin eserinden tam bir sadakatle nakletmiştir (Krş. *Tarihu Bağdad*, IX, 399-404). Böylece İbnü'l-Adim'in kaybolmuş birçok kaynaklardan yaptığı nakillere de rahatlıkla güvenebileceğimiz ortaya çıkar.

⁷⁶ Bağdadlı Hatib'in bu kayıtları, Besasiri ayaklanması sırasında Bağdad'da bulunan Garsunni'ne Muhammed'in (1025-1088) bugün elimizde bulunmayan ve fakat Sıbt b. el-Cevzi (1186-1257) tarafından çok geniş olarak nakiller yapılan *Uyûnü't-tevarih* adlı eserinde bu konuda verdiği çok ayrıntılı bilgilerle benzerlik göstermekte ve yer yer de birbirlerini tamamlamaktadırlar (Bk. *Mir'atü'z-zeman*, A. Sevim yay., s. 1-7.).

⁷⁷ XI. yüzyıl ortalarında yaşamış olan Ebû Galib Hemmâm b. el-Fazl b. Câfer b. Ali el-Mühczzeb el-Maarri, bir *Hicaz* tarihinden başka bir eser daha kaleme almıştır. Bu ikinci eserin genel bir vekayinâme mi, yoksa bir haltercumesi kitabı mı olduğu konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Eser kaybolduğu için ancak onu nakiller [İbnü'l-Adim ve Yakut (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 87, 249, 871-72; II, 239; III, 207; IV, 500, 634)] yoluyla tanıyabiliyoruz (*el-İ'lân*, s. 258; Cl. Cahen, *La Syrie*, s. 44 ve not 3).

⁷⁸ Hayatı ve eserleri hakkında bk. R. Şeşen, İmadüddin el-Kâtib el-İsfehani, s. 75-98, 271-300.

⁷⁹ *Zübdetü'n-nusra*, s. 18.

⁸⁰ *Haridetü'l-kasr* (*Nuruosmaniye Ktp.* Nr. 3774).

⁸¹ Bu rivayet, *Haride*'de bulunmamakta ise de *Zübdetü'n-nusra*'da (Krş. S. 62-63) yer almıştır.

⁸² Hasen b. Esed hakkında verilen bu bilgiler *Haride*'de yoktur.

⁸³ Bu uzun ve önemli rivayet, *Haride*'nin *Nuruosmaniye* nüshasında yoktur.

⁸⁴ Hatib Bağdadî'nin *Tarihu Bağdad*'ına zeyl yazan ünlü ensab bilgini şafiî fakihi Tacû'l-İslâm Ebû Sa'd Abdülkerim b. Ebû Bekr Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer Mansur et-Temimi es-Sem'âni (1113-1166) (Genel bilgi için bk. N. Elisséeff, *Nur ad-Dîn*, I, 14-16). İbnü'l-Adim, onun *Tezyilü Tarihi Bağdad* adlı eserinden nakiller yapmıştır (Bk. *Hüseyin Ali et-Tuğrai* mad. s. 122).

⁸⁵ İbnü'l-Adim'in *Haleb*'deki hocası İftiharüddin Abdülmuttalib el-Hâşimî (Ölümü: 1219/20) (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 29 m.).

⁸⁶ Sem'âni'nin *el-Müzeyyel*'ine ait 98 yaprak tutarındaki bir cilt *Leyden Üniversitesi Kitaplığında* (Nr. 29(2)) bulunmaktadır. Yazmanın baştan 20 yaprak kadar eksik olduğu görülüyor.

⁸⁷ Bu dua metni, aynen *el-Müzeyyel*'de de (Yap. 76a) yer almaktadır.

⁸⁸ Bu kayıt, sözkonusu *el-Müzeyyel* cildinde yoktur.

⁸⁹ Bu eser, müellif Sem'âni'nin çağdaş ve arkadaşı *Gazneli* (ya da *Nişaburlu*) kadı Muinüddin Ebu'l-Alâ Muhammed b. Mahmud'un yaşadığı devirdeki (XII. yüzyıl) şairler hakkında kaleme alınmıştır (*Keşfü'z-zünûn* II, 987).

⁹⁰ Burada nakledilen kayıtların çok büyük bir kısmı *el-Müzeyyel*'de (Yap. 28a-b) yer almamaktadır.

⁹¹ Bu maddedeki kayıtlar da *el-Müzeyyel* cildinde yoktur. Esasen bu ciltte, *Hüseyin b. Ali et-Tuğrai* maddesi dahi bulunmamaktadır.

⁹² Bâharzî'nin (Ölümü: 1074) *Dumyetü'l-kasr ve Usretu ehlil-asr*'ına, İbn Funduk adıyla tanınan Zahirüddin Ebu'l-Hasen Ali'nin (1100-1170) bir zeyl

niteliğinde kaleme aldığı *Vişâhu Dumyeti'l-kasr ve Likahu Ravzati'l-asr* henüz yayınlanmamıştır. Eserin bir nüshası *Bursa İl-Halk Kütaphı, Hüseyin Çelebi Bölümünde* (Nr. 870) bulunmakta ise de baş, orta ve son yapraklarından birçokları eksiktir. Sem'ânî'nin tamamını okuduğunu söylediği bu kaside de burada yoktur.

⁹³ Bu şiirler ve yine Dübey's'le ilgili daha bazı şiirler *el-Müzeyyel* (Yap. 50 a-b)'de yer almaktadır.

⁹⁴ Sözkonusu *el-Müzeyyel* cildinde, Dübey's'le ilgili kayıtlar -şiirler dışında- ancak dört satırdan ibarettir.

⁹⁵ *Selçukluların* kökeni ve ilk devirlerinden bahseden bu eser kaybolmuştur. Eserden İbnü'l-Adim, Ebu'l-Ferec, Mirhond vs. gibi müellifler nakiller yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cl. Cahen, *Le Melik-nâme et l'histoire de Seldjukides*, Oriens (1949), II/1, s. 32.

⁹⁶ Hayatı hakkında bk. A. Sevim, *Mir'âtü'z-zeman fi Tarihi'l-Âyan*, Giriş, s. 5 vd.

⁹⁷ İbnü'l-Adim'in işaret ettiği gibi, Garsunni'm'e'ye ait olan ve tarihi hikâyeleri kapsayan ve Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhi (940-994)'nin *Nişvârü'l-muhâdara ve Ahbârü'l-müzâkere* adlı eserine zeyl olarak yazılan bu eser, kaybolması dolayısıyla bize kadar erişememiştir (Bk. *Mu'cemül-üdeba*, XVII, 92). Çeviride de görüleceği üzere İbnü'l-Adim, bu eserden *Bugye*'ye birçok nakiller yapmıştır.

⁹⁸ *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*'nin belki de esasını oluşturan *Zübdetü't-tevârih*'ten alınan bu metin *Ahbâr* (S. 29-30)'dakinin aynıdır.

⁹⁹ Bu kayıt, İbnü'l-Kalânisi'nin *Zeylû Tarihi Dimaşk*'ından (S. 112) tam bir sadakatla nakledilmiştir.

¹⁰⁰ *Kara Mustafa Paşa Kıp*. Nr. 398; Cl. Cahen yay. JA (1938). Eser ve müellifi hakkında bk. M. Halil Yınanç, *Onikinci asır tarihçileri ve Muhammed b. Ali el-Azîmî* (II. Türk Tarih Kongresi), s. 678 vd.

¹⁰¹ Çeviride de görüleceği üzere İbnü'l-Adim, Azimî'nin kayıtlarındaki Halef b. Mülâib'in faaliyetlerini sürdürdüğü tarihler arasında çelişkiler olduğunu belirtmekte ve bu nedenle de onu ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmaktadır.

¹⁰² İbnü'l-Adim, bunun İbrahim değil, adını belirtmediği Rıdvan'ın başka bir oğlu olduğunu ifade eder ve bu konuda Azimî'yi eleştirir (Bk. Çeviri, s. 96).

¹⁰³ Dil, edebiyat ve tarih bilgini *Ahsikes* (*Ahsikâs*)'li Ebu'l-Vefa Muhammed b. Muhammed b. el-Kasım (Ölümü : 1128/29). Eseri bize kadar erişemeyip kaybolmuştur (Bk. *Mu'cemül-üdeba*, XIX, 44; aynı müell. *Mu'cemül-büldân*, I, 162; Cl. Cahen, *La Syrie*, s. 48.).

¹⁰⁴ Şii fırkaları hakkında bir eser yazan ünlü edib (Ölümü : 1107'den sonra) (Şimdilik bk. *Mu'cemül-üdebâ*, IV, 15).

¹⁰⁵ Ebu'l-Fevâris Hamdan b. Abdürrahim et-Temimî (Ölümü : 1159'dan sonra). *Kitabü'l-muvaffak* adıyla kaleme aldığı, fakat daha sonra kaybolan eseri, 1097 yılından başlayıp 1126 yılında sona erer. Bu eserden İbn Ebî Tayyî ve İbnü'l-Adim faydalanmıştır (*Mu'cemül-üdeba*, X, 272-74; aynı müell. *Mu'cemül-büldân*, I, 115; II, 71, 233, 655, 682, 699; III, 640; IV, 574; *el-I'lân*, s. 258, 260; İbnü't-Tabbâh, *I'lâmü'n-nübelâ bi-Tarihi Halebi's-şehbâ*, I, 14-15; *La Syrie*, s. 41-42.

¹⁰⁶ Görüldüğü üzere, İbnü'l-Adim'in, XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan hafız Ebu'l-Hattâb Ömer b. Muhammed b. el-Uleymi'nin eseriyle tanıdığı Ebu'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zurayk (Doğumu : 1051, *Maarretünnu'man*), 1070-1114/15 yılları olaylarını içine alan bir eser yazmışsa da ne yazık ki kaybolmuştur. Bu eserden İbn Asâkir, İbn Ebi Tayyî, İbnü'l-Adim ve İbn Şeddâd faydalanmışlardır (Bk. *La Syrie*, s. 40).

¹⁰⁷ İbnü'l-Adim, Uleymi'nin müstakil bir eserinden mi, yoksa notlarından mı faydalandığını belirtmemektedir.

¹⁰⁸ Ebû Galib Cemalüddin Abdülvahid b. Mesud Ebu'l-Mansur b. Husayn el-Kâtib el-Bağdâdî eş-Şeybanî (1140-1201). Taberi'nin kısa bir zeylini oluşturan ve bu nedenle *Taberi Muhtasarı* adını alan bir eser yazmışsa da kaybolmuştur. Eserdeki XII. yüzyılın sonlarına dek olan olayların rivayetine nakil yoluyla sahip bulunuyoruz (*La Syrie*, s. 53).

¹⁰⁹ Çeviri, s. 181.

İbnü'l-Adim'in burada belirttiğine göre, bu eserin bir kısmı müellifinin, bir kısmı da kadı Abdürrahim'in yazısıyla yazılmıştır.

¹¹⁰ Başka *Taberi* zeylleri için bk. İA. "Taberi" mad.

¹¹¹ Bu dua metnini krş. *Ahbâr*, s. 48-49.

¹¹² *Mir'âtü'z-zeman*, s. 117.

¹¹³ Bk. *La Syrie*, s. 41.

¹¹⁴ *Dellâlü'l-kütüb* lâkabiyle anılan şair ve bilgin Ebu'l-Meâli Sa'd b. Ali b. el-Kasım el-Hazrecî el-Haziri (Ölümü : 1172). Metinde zikredilen *Zinetü'd-dehr ve Usretü ehlil'-asr ve Zikru eltâfi şiri'l'-asr* adlı eseri, Ebu'l-Hasen el-Bâharzî'nin *Dumyetü'l-kasr*'ına zeyl olarak yazılmıştır (*Vefeyâtü'l-Âyan*, II, 109-110; *Keşfü'z-zünûn*, II, 972).

¹¹⁵ Halife el-Kaim Biemrillah'ın veziri Ebu'l-Kasım Hibetullah'ın oğlu İbn Mâkûlâ adıyla tanınan Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali b. Câfer (1030-1077/78). *el-İkmal fi Ref'i'l-irtiyab ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensab* adlı eserinin üç cildi yayınlanmıştır (Yay. M. Abdülmuid Han, Haydarâbad-Decca 1962-63, I, II, III). Hayatı hakkında bk. *Vefeyâtü'l-Âyan*, II, 466-67; R. R. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII-VIII, 257.

¹¹⁶ İbnü'l-Adim, metni tam bir sadakatle nakletmiştir (Krş. *el-İkmal*, I, 268).

¹¹⁷ Halebli Abdülmün'im b. el-Hasen b. el-Hüseyin b. el-Lu'aybe, edib ve şair olarak tanınmakla birlikte *Notlar derlemesi* biçiminde tarihi bir eser yazmışsa da kaybolmuştur (*La Syrie*, s. 4).

¹¹⁸ Kadı Ebu'l-Kasım b. Muhammed es-Semnâni, metinde de kaydedildiği gibi, *Kitabü'l-istizhar fi't-tarih ale's-şuhûr* adlı bir eser yazmışsa da (Cl. Cahen, bu eserin XI. yüzyıl sonlarında telif edilmiş olabileceğini ifade ediyor, bk. *La Syrie*, s. 72, not 1) kaybolmuştur.

¹¹⁹ Aynı kayıt *Zübdetü'n-nusra*'da (S. 58; çev., s. 59) yer almaktadır. Bu konuda ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 164-65.

¹²⁰ Metinde zikredildiği gibi, *Hemedanlı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdül-melik* (Ölümü : 1121/22), *Unvanü's-siyer fi Mehâsini ehli'l-bedv ve'l-hazer* adlı bir eser kaleme almışsa da kaybolmuştur. Bu eserden İbnü'l-Adim'den başka İbnü'l-Esir, Aynî, Sıbt, İbnü'l-Cevzî, İbn Hallikân vs. gibi birçok müellifler istifade etmişlerdir. Genel bilgi için bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period*, s. 61-62.

¹²¹ Bu kayıt, birçok Farsça ve Arapça kaynaklarda yer almaktadır (Bk. İ. Kafesoğlu, adigeç. eser., s. 120, not 3; ayrıca bk. *Ahbâr*, s. 70; çev., s. 48).

¹²² Çeviri, s. 119.

¹²³ Hammâd b. Hibetullah Ebu's-sena el-Hanbelî (1117/18-1201/02),

Horasan'dan Mısır'a göç etmiştir. Kaleme aldığı Harran tarihi, ancak Ebu'l-Mehâsin b. Selâme (XIII. yüzyıl başları)'nin yaptığı nakillerle bilinmektedir. Ebu'l-Mehâsin'in XII. yüzyıldan itibaren bilgi veren ve Hammâd'ın zeylini oluşturan eseri de bilinmiyor. Fakat Hammâd'ın eserinin, önce *Harran*'ın kökenine ait kayıtları, daha sonra da bu kentle ilgili şair, edib ve ünlü kişilerin haltercümelerini kapsadığını ifade etmek mümkündür (*La Syrie*, s. 36; *Keşfü'z-zünûn*, I, 291; *el-İlân*, s. 259).

¹²⁴ Bu müellif ve eseri hakkında bk. İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid, ed-Devletü'l-Mervaniyye* (Yay. B. A. Avad, Giriş kısmı. Bu yayın hakkında bk. A. Sevim, VI. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, s. 172-196).

¹²⁵ Bu müellif ve *Tarihu Medineti Dımaşk* adlı eseri hakkında genel bilgi için bk. N. Elisséeff, *Nur ad-Din*, I, 16-18.

¹²⁶ *Ahmed Ubeyd* yay. (Dımaşk 1949); S. Münecid yay. (Dımaşk 1951-54), I, II; Ahmed Dühman (Dımaşk 1963), tehzib, X.

¹²⁷ Şeyzer hâkimi Munkızî ailesine mensup olan Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz (1095-1150), *Askalan* yakınlarında *Haçlılara* karşı yapılan savaşta ölmüştür. İbnü'l-Adim, XI. ve XII. yüzyıllara ait birçok bilgiyi ondan nakletmiştir. Bize kadar erişmeyen bu eser, genellikle şifâhi bilgilerle doludur. Çeviride de görüleceği üzere, İbnü'l-Adim, onu sık sık eleştirir. *Munkızî ailesinin* üç bilgin kişisi hakkında bk. N. Elisséeff, adigeç., eser, s. 20-22; *La Syrie*, s. 44-46.

¹²⁸ Çeviri, s. 62.

¹²⁹ Şeyzer Munkızî emirlerinden *Kitabü'l-itibar* müellifi Mecdüddin Müeyyedüddin Ebu'l-Muzaffer Usame b. Mürşid (1095-1188). Hayatı hakkında bk. *Kitabü'l-itibar* (Yay. Ph. K. Hitti), mukaddime kısmı.

¹³⁰ Şeyzer Munkızîlerinden Ebu'l-Mugis Munkiz b. Mürşid'in Ebû Galib Hemmâm el-Mühezzeb'in eserinin bir zeylini oluşturan tarihi (Bk. *Halef b. Mülâib* mad., s. 80).

¹³¹ el-Adud Murhef b. Usame b. Mürşid b. Munkiz (1126-1216), babasının kitaplığındaki birtakım tarihî notlara yeni bazı notlar ekleyip genişletmiştir (Bk. Çeviri, s. 39, 79, 84; *La Syrie*, s. 46). İşte İbnü'l-Adim, bu notların kendisinde bulunan bazılarından *Bugye*'ye nakiller yapmıştır.

¹³² Hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasen b. Hibetullah b. en-Neccâr (1182/83-1245/46), birçok eserler yanında, Hatib Bağdadî'nin *Tarihu Bağdad*'ına *et-Tarihü'l-mücedded li-Medineti's-Selâm* (Bibl. Nat. Nr. 2131)

adiyle bir zeyl yazmıştır. *Keşfü'z-zünûn*'a göre bu eser, 30 ciltten oluşmaktadır. Ebu'l-Meâli Râfi'i's-Selâme (Ölümü : 1372), buna, *Tarihu Ulemâi Bağdad el-Müsemmâ Müntehabü'l-muhtar* adıyla bir zeyl yazmış olup Abbas el-Azzavî tarafından (Bağdad 1938) yayınlanmıştır. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Zehebî, Siyeru i'lâmü'n-nübelâ, XIII, 252a-b; *Mu'cemül-üdebâ*, XIX, 49-51; *Keşfü'z-zünûn*, I, 288.

¹³³ *Eyyubiler* devri bilginlerinden olup Hariri'nin *Makamât*'ına bir şerh yazan edip Ebû Saadât Muhammed b. Abdurrahman el-Mesudi el-Horasanî el-Bendeî (Fencedihî, Bencedihî) (1128-1188). Hayatı hakkında bk. *Mu'cemül-üdebâ*, XVIII, 215-16; *Vefeyâtü'l-Âyan*, IV, 23-25.

¹³⁴ Eserden İbnü'l-Adim'den başka Sıbt ve İbn Hallikân da nakiller yapmıştır. Muhtasar bir tarih kitabı kaleme alan (kadı Bahaüddin Ebû Muhammed tarafından istinsah edilmiştir) Ebû Şucâ Muhammed İbnü'd-Dehhân (Ölümü : 1194) *Eyyubî* devri bilgin ve ediblerinden olup 16 ciltlik *Garibü'l-hadis* adlı bir eser yazmıştır. Burada kaydedilen bu muhtasar eser hakkında şimdilik başka bir bilgiye sahip değiliz (Hayatı hakkında bk. *Vefeyâtü'l-Âyan*, IV, 105-16; *Keşfü'z-zünûn*, I, 279; *La Syrie*, s. 54).

¹³⁵ *Kilâb-oğulları* kabilesi emirlerinden Muhammed b. Zâide'nin yakınlarından olduğu anlaşılan *Serminli* şair şeyh Ebû Nasr Mansur b. Temim b. ez-Zenkel (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 281; II, 63 vd.).

¹³⁶ Şii eğilimli bir şair olup (Ölümü : Ekim 1076) *Sahâbeleri* hicv etmişse de daha sonra tövbe ederek bundan vazgeçmiştir [Bk. Sıbt, *Mir'âtü'z-zeman* (Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2907), XIII, 42a-b; *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 15-16; *el-Kâmil*, X, 106].

¹³⁷ *Fatûmî* devri hadisci ve hafızlarından Sadruddin Ahmed b. Muhammed es-Silefi el-İsfahanî (1079/80-1180/81). Hayatı hakkında bk. *Vefeyâtü'l-Âyan*, I, 87-90.

¹³⁸ *Bugye*'de bu tür sözlü rivayetlerden başka bazı yazılı kaynaklarda olayların rivayet zinciri verilirken sözlü rivayetlerden de nakiller yapılmıştır. Bunlar burada sözkonusu edilmemiştir. Bunlardan başka İbnü'l-Adim'e, eserine kaydettiği bilgilerle ilgili olarak bir tür *bibliyografya* veren kimselerin adları da ilgili yerlerde birer birer zikredilmiştir. Bu kimseler de ait oldukları yerlerde tarafımızdan belirtilmiştir.

¹³⁹ Bu sözlü rivayetin bir kısmını, İbnü'l-Adim'in babası, amcası ile birlikte (olay içinde bulunan dedelerinden naklen) kendisine anlatmışlardır.

¹⁴⁰ İbnü'l-Adim'in, İbnü'l-Esir'den yaptığı bu sözlü nakilde de pek fazla olmayan değişiklikler bulunmaktadır (Krş. *el-Kâmil*, X, 633-35).

¹⁴¹ *Bugye*'de genellikle *Haleb*'le ilgili ünlü kimselerin haltercümeleri kaydedilmekle birlikte, *Haleb*'le ilgisi olmayan Arslan el-Besasiri'nin de haltercümesi verilmiştir.

¹⁴² İran'ın *Fars* eyaletinde *Şiraz*'ın güney-doğusunda olup *Derabcird* bölgesinin en önemli kenti (Cl. Huart, *İslâm Ansiklopedisi* (İA.) "Fesâ" mad.; Yakut, *Mu'cemül-büldan* I, 908. (Burada Besâsiri ayaklanması hakkında bilgi vardır).

¹⁴³ Devlet başkentleriyle öteki önemli kentlere atanan başkumandan, ya da kumandanlardır ki, bunlar, askeri ve sivil yönetimde tecrübe sahibi emirlerdir (I. II. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 59, 113).

¹⁴⁴ Görüldüğü üzere İbnü'l-Adim, buraya dek verdiği bilgilerin kaynağını belirtmemişse de bunların, kendisinin faydalandığı kaynaklardan genel nitelikte aldığı bilgiler olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁵ Bu ve bundan sonra zikredilen kaynak ve müellifleri hakkında *Giriş* Bölüm'ünde 2. *Metinde Geçen Kaynaklar* kısmında bilgi verilmiştir.

¹⁴⁶ *Türk* kelimesiyle *Oğuzlar* dışındaki *Türk* boyları ifade edilmiş olabilir.

¹⁴⁷ *Rahbetu Malik b. Tavk* ve *Rahbetü's-Şe'm* de denilen *Rahbe*, *Fırat* ırmağının sağ kıyısında olup bugünkü *el-Miyâdin* kenti (Genel bilgi için bk. E. Honigmann, İA. "Rahbe" mad.).

¹⁴⁸ *Bâlis*, Kuzey-Suriye'de *Fırat* ırmağı kenarında, ırmağın güneyden doğuya döndüğü yerde, *Bağdad*, ya da *Musul*'dan, *Rakka* üzerinden Suriye'ye giden yol üzerinde (Toplu bilgi için bk. Ernst Herzfeld, İA. "Bâlis" mad.).

¹⁴⁹ *Elcezire*'de, *Fırat* ırmağı üzerinde, *Bağdad*'a bağlı bir ilçe (Bk. A. J. Wensinck, İA. "Âne" mad.). *Hadise* (ya da *Hadisetü'l-Furat*) ise, *Âne*'nin güneyinde olup *Âne*'ye bağlı bir bucak (E. Herzfeld, İA. "Hadise, II. Hadisetü'l-Furat" mad.).

¹⁵⁰ Ortaçağda *Abbasi* halifeliğinin bir eyâleti olup, batıda *Irak*, doğu ve güneyde *Fars* eyâleti ve kuzeyde *Cibal* eyâleti ile çevrilmiştir. Bugünkü *Ehvaz*, eski sahasının bir kısmını kapsayan küçük bir ilçedir (Genel bilgi için bk. Streck, İA. "Ehvâz" mad.; *Mu'cemü'l-büldan*, I, 410 vd.).

¹⁵¹ *Irak*'ın Kuzey-Doğu kısmında, *Fırat* ırmağının sol kıyısında, bugün yeri tamamen ıssız kalmış olan bir kent (Genel bilgi için bk. Streck, İA. "Enbâr" mad.).

¹⁵² *Bağdad*'ın ortasında, şiilerin oturduğu büyük bir mahalle (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 254-55).

¹⁵³ *Bağdad*'ın doğu kesiminde büyük bir mahalle (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 445).

¹⁵⁴ Hilâfet sarayının da bulunduğu *Bağdad*'ın büyük bir mahallesi (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 845).

¹⁵⁵ *Dicle* ırmağının sağ kıyısında *Sâmerrâ*'nın kuzeyinde, *Cebelü Hamrin*'in eteklerinde bir şehir (J. H. Kramers, İA. "Tekrit" mad.).

¹⁵⁶ Çeşitli *Cebeller* için bk. *Mu'cemü'l-büldan*, II, 20-23.

¹⁵⁷ *Iran*'da *Erbil-Hemedan* arasında (Genel bilgi için bk. V. Minorsky, İA. "Şehrizûr" mad.; *Mu'cemü'l-büldan*, III, 340 vd.).

¹⁵⁸ *Bağdad* ile *Vâsüt* arasında bir bölge (Ayrıntılı bilgi için bk. *Mu'cemü'l-büldan*, IV, 846-51).

¹⁵⁹ *Besasiri* ayaklanması hakkında şimdilik özel bir araştırma yoktur. Dolaylı olarak yapılan belli-başlı çalışmalar ise şunlardır:

M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul 1976), s. 34 vd.; aynı müell. İA. "Tuğrul Bey" mad.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965), s. 85-92; İ. Kafesoğlu, İA. "Selçuklular" mad.; Ş. Altundağ, İA. "el-Kaim Biemrillah" mad.; H. Busse, *Chalif und Grosskönig, die Buyiden im Irak* (1945-1055) (Beyrut 1964), s. 113-15 ve bu araştırmalardaki bibliyografya.

¹⁶⁰ *Selçuklu* adının çeşitli anlamları hakkında bk. *Selçuklular Tarihi*, s. 27-28; İA. "Selçuklular" mad.

¹⁶¹ *Buhara*'ya bağlı bir köy (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 822). *Selçukluların* buraya yerleşmeleri ve faaliyetleri hakkında bk. M. A. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu I* (Ankara 1979); *Selçuklular Tarihi*, s. 44 vd.; İA. "Selçuklular" mad.

¹⁶² IX. yüzyıl ile X. yüzyılın başlarında yaşamış olduğu anlaşılan *Dukak*'ın *İslâmiyeti* kabul ettiği hususu, mevcut ilgili kaynaklara göre doğru değildir. Bilindiği üzere, *Selçuklu* ailesinden *İslâmiyeti* ilk kabul eden *Dukak*'ın oğlu *Selçuk*'tur.

¹⁶³ Burada ve daha yukarıda kaynaklar, belirtilmeden verilen *Alp-Arslan*'ın soy zincirinde yanlışlıklar vardır. Bilindiği gibi, onun soy zinciri "*Alp-Arslan b. Çağrı Bey b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak*" biçimindedir. Ayrıca ünlü tarihçi *Reşidüddin*, *Selçukluların* ataları olarak *Tuğrul*, *Toksurmuş* ve *Keregüci Hoca* adlarını vermekte ise de bu da tarihi bir gerçeğe dayanmamaktadır (Bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında*, İstanbul 1955, s. 16 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 29).

¹⁶⁴ *Tuğrul Bey*'in, *Alp-Arslan*'ın kardeşi *Süleyman*'ı veliahd yaptığı hususunda bk. M. A. Köymen, *Alp-Arslan ve Zamanı* (İstanbul 1972), s. 14 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 79; M. H. Yinanç, İA. "*Alp-Arslan*" mad.

¹⁶⁵ Bilindiği üzere adı, *Bağdad* camilerinde ilk okunan *Selçuklu* sultanı *Alp-Arslan* değil, *Tuğrul Bey*'dir (15 Aralık 1055).

¹⁶⁶ *Bizans* imparatoru *Romanos Diogenes*.

¹⁶⁷ Bu sefer hakkında bk. Not nr. 198.

¹⁶⁸ Görüldüğü üzere *İbnü'l-Adim*, buraya dek verdiği bilgilerin kaynak, ya da kaynaklarını belirtmemiştir.

¹⁶⁹ Ok yapımında kullanılan bir tür bitki (*R. Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes* (Paris 1927), I, 400).

¹⁷⁰ *İbnü'l-Adim*, bu rivayetin kaynağını vermemiştir.

¹⁷¹ Daha bazı *İslâm* kaynaklarında (*F. Sümer-A. Sevim, İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı*, Ankara 1971) da görüldüğü üzere, *Malazgirt* savaşına katılan *Selçuklu* askerlerinin sayısı 600 bin olarak verilmesinde, tam anlamıyla bir abartı vardır. Bu konuda yapılan araştırmalarda, *Selçuklu* ordusunun 40-50 bin, *Bizanslıların* da 100 bin civarında olduğu görülüyor [*Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 48-49, 51; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi* (İstanbul 1944), s. 73; *Selçuklular Tarihi*, s. 125; A. Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı* (Ankara 1971), s. 65-66].

¹⁷² *Sultan Alp-Arslan* ile *Romanos Diogenes* arasında yapılan antlaşmanın tam metni elimizde mevcut değildir. Bununla birlikte çeşitli kaynaklarda yer alan bazı maddeler şöyledir :

1 — *Bizans* imparatoru, kurtuluş akçası olarak 1,5 milyon altın ödeyecek.

2 — *Bizans*'ın elinde bulunan bütün *İslâm* tutsakları salıverilecek.

3 — *Bizans* devleti, her yıl *Selçuklu* devletine 360 bin altın vergi ödeyecek.

4 — *Bizans*, gerektiğinde *Selçuklulara* askeri yardımda bulunacak.

5 — İmparator kızını *Alp-Arslan*'ın oğluna verecek,

6 — İmparator, yeniden *Bizans* tahtına oturduğu takdirde, *Antakya*, *Urfa*, *Menbiç*, *Malazgirt* şehi : ve yörelerini *Selçuklulara* bırakacak (*İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı*, s. 2, 11, 26, 37, 59; *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 87; *Anadolu'nun Fethi*, s. 77;

İ. Kafesoğlu, İA. "Malazgirt" mad.; *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 69; *Selçuklular Tarihi*, s. 131-32).

¹⁷³ Anadolu fâtihi Süleyman-Şah'ın babası Şihabüddin Kutalmış'ın özellikle babası Arslan (İsrâil) Yabgu'ya bağlı *Türkmenlere* (*Bahlan, Irak* ve belki *Nâvekiyye Türkmenleri*) dayanarak Tuğrul Bey'in son zamanlarında başlayıp Alp-Arslan'ın saltanatının başlarına dek süren taht mücadelesi, gerçekten *Selçuklu* İmparatorluğu için çok önemli ve ciddi bir iç sorun olmuştur. Fakat büyük sultan Alp-Arslan'ın mahirane askeri harekâtı sonucunda Kutalmış'ın ölümüyle biten bu ayaklanması da bastırılmış oldu (Ayrıntı için bk. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63 vd.; *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 81 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 97-99).

¹⁷⁴ Kavurt Bey'in kardeşi Alp-Arslan'a karşı isyanı hakkında bk. E. Merçil *Kirman Selçukluları* (İstanbul 1980), s. 40-43; *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 85 vd.

¹⁷⁵ XI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak *Anadolu'dan* başka *Suriye* ve *Filistin'e* de başlayan *Türk* giriş ve yerleşmesinin doğal bir sonucu olarak bu ülkelerde egemen olan bölgesel *Arap* emirleriyle *Mısır - Fatımî* devletinin egemenlikleri, tam anlamıyla çökmüştür. *Haleb* bölgesinde hüküm süren *Arap Mirdas-oğulları* beyliği emiri Mahmud, *Suriye'de* de başlayan *Türk* egemenliğinin etkisini anlamakta gecikmemiş, emirliğinin ilerigelenleriyle yaptığı toplantıda : "Fatımîlerin *Suriye'deki* hükümranlılığı artık sona ermiş, buna karşılık *Selçukluların* kuvvetli egemenliği başlamıştır. Sünni olan *Selçuklular*, bu uğurda kanlarını akıtmaktan asla çekinmiyorlar. Söz ve paranın geçerli olmayacağı bir zamanın gelip çatmasını beklemeden, hutbemizi (şii), onlar adına (sünni) değiştirelim" dedikten sonra 31 Temmuz 1070'de, büyük bir törenle *Haleb* ve yöreleri camilerinde, Ağustos 1060'dan beri okutulmaktan olan şii hutbe kaldırılarak halife el-Kaim Biemrillah ve sultan Alp-Arslan adına sünni hutbe okutulmaya başlanmıştır (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 35 vd.).

¹⁷⁶ *Haleb* ile *Bire* arasında *Fırat* ırmağı yörelerinde bir köy (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 20, not 1).

¹⁷⁷ *Haleb'e* beş fersah uzaklıkta bir yer. Sultan Alp-Arslan'ın karargâh kurmasından sonra buraya, *Sultan Tepesi* (*Tellü's-Sultan*) (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 920) adı verilmiştir.

¹⁷⁸ *Humus* yönünde, *Haleb'e* bir fersah uzaklıkta bir ilçe (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 184-85).

¹⁷⁹ *Haleb'in* kuzeyinde ve bir günlük uzaklıkta bir ilçe (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 666).

¹⁸⁰ *Antakya-Haleb* arasında ve *Haleb'e* üç fersah uzaklıkta bir kale (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 114).

¹⁸¹ *Mısır-Fatımî* devletinin iç-karışıklıklar içinde çalkandığı sıralarda vezaret makamında butunan Hamdan-oğlu Nâsıruddevle, fakihî Ebû Câfer Muhammed'i, *Horasan'da* bulunan sultan Alp-Arslan'a gönderip, *Mısır'ı* teslim edeceğini bildirdi. Bu çağırışı, İmparatorluğun fetih planlarına da uygun bulması bakımından kabul eden sultanın askeri harekâtı hakkında bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 69 vd.; *Suriye Selçukluları*, s. 57 vd.

¹⁸² Sultan Alp-Arslan'ın kardeşi Süleyman'ın memlûkü emir Ay-Tegin es-Süleymanî.

¹⁸³ Nizamülmülk adıyla bilinen ünlü Selçuklu veziri Tuslu Ebû Ali Hasan b. Ali. Burada onun birçok *Arap ve Fars* kaynaklarında görülen ve *Büyük Hoca* anlamına gelen unvanı kaydedilmiştir.

¹⁸⁴ Kur'an, es-Saff suresi, ayet nr. 10-11.

¹⁸⁵ Burada adı belirtilmeyen bu emirin, *Anadolu'da Bizans'a karşı başarılı gazalardaki bulunan ve Malazgirt savaşı sırasında, Ahlat Selçuklu garnizonu kumandanı Sunduk* olmasında şüphe yoktur [F. Sümer, *Malazgirt savaşına katılan Türk beyleri*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1975), IV, 202-203].

Emir Sunduk, *Malazgirt* meydan savaşından önce, Trachaniotes, Ursel ve Vasilakes kumandasındaki *Bizans* öncü kuvvetlerini bozguna uğratmış ve metinde de değinildiği gibi, *Bizans* haçını ele geçirmiştir (Ayrıntı için bk. *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 62).

¹⁸⁶ Rusiyye'nin, bu sırada, *Malazgirt-Ahlat* yolunu kontrolla görevli bulunan *Normandiyalı* Ursel olması mümkün görünüyorsa da emir Sunduk'un tutsak aldığı *Bizans* generali Vasilakes idi (Yukarıda göst. Yerler).

¹⁸⁷ Bu yer adının çeşitli kaynaklardaki yazılış türleri için bk. *İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı*.

¹⁸⁸ Bk. Giriş, 2. Metinde Geçen Kaynaklar, nr. 5.

¹⁸⁹ Selçukluların *Hazarlara* bağlanmasıun tartışması hakkında bk. *Selçuklu ailesinin menşei*, s. 23 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 30 vd.

¹⁹⁰ Bu konuda ayrı bir araştırma için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları* (Türkiyat Mecmuası 1958), XIII, s. 117-130; *Selçuklular Tarihi*, s. 44-45.

¹⁹¹ *Barkam (Birkam)*, *Ceyhun* ırmağının doğu kıyısında bir köy (*Mu'cemül-büldan*, I, 570).

¹⁹² Bu sayıda belirli bir abartma görülüyor.

¹⁹³ *Ceyhun* ırmağı üzerinde, *Belh'e* bağlı bir yer (*Mu'cemül-büldan*, IV, 909).

¹⁹⁴ *Bedeşan'a* bağlı bir yer (*Mu'cemül-büldan*, IV, 940).

¹⁹⁵ *Karahanlı hükümdarı Arslan Han*.

¹⁹⁶ Bütün bu konuların ayrıntısı için bk. *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 3-9.

¹⁹⁷ Gürcüce *Ahalkelek*, Farsça *Sepidşehr (Sefidşehr)*, Türkçesi *Akşehir* olan bu kent, *Kars* bölgesindedir (*Selçuklular Tarihi*, s. 104).

¹⁹⁸ Başka kaynaklarda da görüldüğü üzere, burada verilen rakamlarda büyük ölçüde abartma vardır. Buradaki kayıtlarda, Alp-Arslan'ın 1064 yılında oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile birlikte giriştiği birinci *Kafkasya ve Doğu-Anadolu* seferinden bahsediliyor. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 58 vd.; *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 24 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 104-106; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. 9-11.

¹⁹⁹ Sultan Alp-Arslan'ın damadı *Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-mülk I. Nasr b. İbrahim Han*. *Karahanlı devlet teşkilâtı* hakkında yeni bir araştırma için bk. R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981.

²⁰⁰ Burada Alp-Arslan'ın *Türkistan* seferi ve ölümü anlatılmaktadır. Sultanın burada anılan ölüm sahnesi, birçok kaynaklarda söz konusu edilmiştir. *Harezmi'de Ber-*

zem kalesi muhafızı Yusuf'un sultanın katına gelip hizmet ve tazim için ayaklarına kapandığı sırada onu öldürdüğü hususu da ileri sürülmüştür (*Selçuklular Tarihi*, s. 136).

²⁰¹ Yukarıda da değinildiği üzere, burada yanlış bir imlâ ile yazılan Şemsü'l-mülk I. Nasr b. İbrahim Han.

²⁰² İbnü'l-Adim'in, Ömer b. Taberzad aracılığıyla, Muhammed b. Hilâl'i's-Sâbi'den (onun kaybolan *Kitabü'r-rebi* adlı eserinden olsa gerektir) naklettiği bu bilgiler, yine onun *Uyûnü't-tevârih* adlı kayıp eserinden geniş nakiller yapan Sıbt b. el-Cevzi'nin *Mir'âtü'z-zeman fi Tarihi'l-Âyan* adlı eserinde de vardır (Bk. A. Sevim yay., s. 164-67).

Sultan Alp-Arslan ve devri hakkında bir bibliyografya denemesi için bk. *Selçuklular Tarih, Alp-Arslan ve Malazgirt Bibliyografyası*. Yay. Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, Ankara 1971; ayrıca bk. *Malazgirt Meydan Savaşı*, bibliyografya kısmı; bu devirle ilgili özel bir araştırma *Alp-Arslan ve Zamanı*.

²⁰³ *Hâzuru Haleb* de denilen *Hâzuru Süleymaniye*, Haleb'in dışında ve şehrin batı yönünde bulunan büyük bir semt (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 26, not. 2).

²⁰⁴ Orta ve Güney-Suriye ile Filistin'de Selçuklu fetih, yerleşme ve bir devlet kurma faaliyetleri sürüp giderken Anadolu'dan Kuzey-Suriye'ye gelen yeni Türkmen zümreleri arasında Ahmed-Şah adlı bir emir de bulunmakta idi. Ahmed-Şah, Afşin, Demleç-oğlu Muhammed, Sunduk, Dudu-oğlu gibi ünlü Türkmen emirleri gibi Anadolu gazalarında bulunmuş, *Malazgirt* savaşına katıldıktan sonra metinde de belirtildiği üzere, Haleb bölgesine gelmiştir. Haleb Mirdas-oğulları emîri Nasr ile işbirliğine başlayan Ahmed-Şah, onunla birlikte, daha önce Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in kuvvetleri tarafından işgal edilen Haleb'e bağlı Menbiç'i geri almayı başarmıştır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 61 vd.).

²⁰⁵ Buraya dek verilen bilgilerin kaynağı belirtilmemiştir. Bütün bu olayların ayrıntısı için bk. Adıgeç. Eser, s. 62-63.

²⁰⁶ Burada, Ahmed-Şah'ın emir Sâbık zamanında Haleb'e, ancak askerî yön-den egemen bir duruma geldiği ifade ediliyor. Yoksa Ahmed-Şah, şehri hiç bir zaman istilâ etmemiştir.

²⁰⁷ Burada verilen rakamlarda yine oldukça abartmalar vardır.

²⁰⁸ Bu olayların ayrıntısı için bk. Adıgeç. Eser, s. 63-64.

²⁰⁹ Göst. Yer.

²¹⁰ Adıgeç. Eser, s. 64-65.

²¹¹ Haleb'in batısında bir mahalle (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 53, not. 1).

²¹² Ebû Şucâ Fâtik b. Abdullah er-Rumi, Mısır-Fatûmi halifesi el-Hâkim (Saltanatı 966-1021) ve kısmen de ez-Zâhir (Saltanatı 1021-1036) zamanlarında Haleb Fatûmi valisi (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 215 vd.).

²¹³ Mirdas-oğulları ailesinin hizmetine giren el-Âmir takma adlı ünlü Arap şairi Safiyyüddeve Ebu'l-Fityan Muhammed b. Sultan b. Muhammed b. Hayyûs (1003-1081). *Divanı*, Halil Merdüm Bey tarafından 2 cilt halinde *Dımaşk'ta* (1951) basılmıştır.

²¹⁴ *Divan*, I, 144.

²¹⁵ Ebû Nâsr b. en-Nahhâs, *Mirdasî* emiri Mahmud b. Salih'in ve kısmen de Sabık'ın veziri idi.

²¹⁶ Emîr Sabık'ın *Haleb Mirdasî* tahtına geçmesi ve onun, tahtın öteki iddiacılarıyla yaptığı mücadelelerin ayrıntısı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 63-64, 66-67.

²¹⁷ Tutuş, Müslim ve Sabık ilişkilerinin ayrıntısı hakkında bk. Adıgeç. Eser, s. 67-68.

²¹⁸ İbnü'l-Adim, bu kasideyi aynen *Zübdetü'l-Haleb*'inde (II, 58-61) de kaydetmiştir.

²¹⁹ *Haleb-Menbiç* arasında, kible yönünde, *Vadii Butnan* yakınlarında, içinde verimli toprakların bulunduğu bir yöre (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 849).

²²⁰ *Vadii Butnan*'da, *Haleb-Menbiç* arasında, *Haleb*'e bir konak uzaklıkta bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 603).

²²¹ *Haleb*'in gezinti yerlerinden biri (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 138).

²²² Bütün bu olayların ayrıntısı ve sonuçları hakkında bk. *Suriye Selçukluları*, s. 68-70.

²²³ Müellif bu şiirleri *Zübdetü'l-Haleb* (II, 63-65)'de de kaydetmiştir.

²²⁴ *Cibrin Kûrastâyâ* ve *Cibrinü's-şimali* de denen ve *Azaz* yönünde *Haleb*'e bağlı bir köy (*Mu'cemü'l-büldan*, II, 19-20).

²²⁵ İbnü'l-Adim, baştan buraya değin verdiği bilgilerin kaynağını belirtmemiştir.

²²⁶ *Haleb*'i kuşatan Şerefüddeve Müslim, emir Sabık'a *Rahbe*'ye bağlı bazı yerler ile 20 bin altın, ayrıca kız kardeşi Menia'nın Müslim'le evlenmesi, Şebib'e *Azaz* kalesinin verilmesi, Vessab'a da *Esarib* kalesi ile bazı yörelerin verilmesi şartlarıyla, şehri almayı başarmıştır. Böylece 1061 yılından beri *Haleb*'de egemen olan *Mirdas-oğulları* ailesinin hükümranlığı son bulmuş oldu (Ayrıntı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 73 vd.).

²²⁷ Harun b. Han (Hakan). Buyruğu altındaki *Oğuz* athlariyle *Suriye*'ye ilk giren (1063) *Türk* emiridir. İbn Han'ın *Anadolu ve Suriye*'deki faaliyetleri hakkında özel bir araştırma için bk. A. Sevim, *Kuzey-Suriye'de görünen ilk Türk emiri : Han-oğlu Harun*, Belleten (Nisan 1979), XLIII/170, s. 365-380. Bununla birlikte, burada anlatılan olay, *Mirdasî* emiri Nasr'ın hizmetinde bulunan *Türkmen* emiri Ahmed-Şah ile ilgilidir. Harun ise önce *Haleb Mirdasî* emiri Atiyye'nin (1064/65), daha sonra da emir Mahmud'un hizmetine girmiş, onunla birlikte *Kuzey-Suriye*'de pek çok iç ve dış siyasal ve askerî faaliyetlerde bulunmuştur.

²²⁸ Şeyzer emirlerine ait bir kale (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 56).

²²⁹ *Haleb-Maarre* arasında bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 289).

²³⁰ *Haleb-Bâlis* arasında bir yer (*Mu'cem*, IV, 743).

²³¹ Tutuş'un *Kuzey-Suriye*'ye yönelip *Antakya*'yı feth eden Süleyman-Şah'la Haziran 1086'da *Haleb*'e üç mil uzaklıktaki *Aynu Seylem* (metinde görüldüğü üzere *Nâüre*'de) yöresinde yaptığı ve Süleyman'ın ölümüyle sona eren savaş. Savaştan önceki *Kuzey-Suriye* olayları, savaş ve sonraki olayların ayrıntısı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 89 vd.

²³² Sultan Melikşah, İmparatorluğun vasalları, Süleyman-Şah, Tutuş ve Musul emiri Şerefüddевle Müslim arasında, Kuzey-Suriye egemenliği için ortaya çıkan anlaşmazlık ve buhran sonucunda, Müslim ve Süleyman-Şah'ın ölümle bertaraf edilmesi üzerine, Aralık 1086'da Kuzey-Suriye'ye gelmiş ve böyle bir buhranın bir kez daha ortaya çıkmamasını sağlamak amacıyla, beraberindeki emirlerden Bozan'ı Urfa'ya, Kasimüddevele Ak-Sungur'u Haleb'e ve Alp-oğlu Yağı-Sıyan'ı da Antakya'ya vali atamak suretiyle, bu bölgenin yönetimini doğrudan doğruya İmparatorluğa bağlamıştır. Bütün bu konular için bk. Adıgeç. Eser, s. 94-98; aynı konuda, IX. Türk Tarih Kurumu Kongresinde tarafımızdan bir bildiri sunulmuştur.

İbnü'l-Adim, Hasan b. Tahir'le ilgili olarak *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 97, 100-101) buradakinden pek fazla olmayan bilgi vermişse de, bunların kaynağını belirtmemiştir.

²³³ *İslâm*'da belli-başlı hadisçiler (muhaddis) için bk. T. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977; aynı müell. *Hadis Isulahları*, Ankara 1980.

²³⁴ Bu konuda bk. *Hadis Isulahları*, s. 166-68.

²³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 295; Sünenü'd-Dârimî (Yay. M. A. Dehmûn, *Dimaşk* 1349), I, 324.

²³⁶ Burada eksik olarak verilen hadisin tamamı için bk. İbn Mâce, *es-Sünen* (Yay. M. F. Abdülbaki, Kahire 1952), Mukaddime 24 (1/97).

²³⁷ *Sagr*'ın çoğulu olan *sugûr* (Türkçe uç'lar), Suriye ve Elcezire'nin Bizans imparatorluğu kısmındaki topraklarıdır. Bu sınır, *Tarsus*'tan *Maraş*, *Malatya* ve *Erzurum*'a dek uzanmakta idi. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Türkçe çev. F. Işıltan, İstanbul 1970); *Anadolu'nun Fethi*, s. 25 vd.; İA. "Sugûr" mad.

²³⁸ *Umman* dağları bölgesinde bir şehir (*Mu'cemü'l-büldan*, II, 402). Fakat, *Nizamülmülk*'ün bu şehirde hadis rivayeti pek mümkün olmasa gerektir. Belki *Hatt*, *Derbend*'de bir şehir olan *Huttâ'nın* (*Mu'cem*, göst. Yer.) yanlış bir imlâsıdır.

²³⁹ *er-Rân* imlâsiyle de yazılan *Erran*, eski Yunan ve Romalıların *Albania* adını verdikleri bölgenin *Arap* diline geçmiş bir şeklidir. Bu bölge, *Arap* ve *Selçuklu* egemenliği devirlerinde, *Kür* ve *Aras* ırmakları arasındaki toprakları içine almakta idi ki, şimdiki *Gence* ve *Karabağ* illerinin bulunduğu bölgedir (ZV. Togan, İA. "Arrân" mad.).

²⁴⁰ Yine *Derbend* yakınlarında bir şehir (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 799).

²⁴¹ Krş. Alp-Arslan maddesi, s. 21.

²⁴² İlk Selçuklu sultanı Rüküddin Tuğrul Bey devri.

²⁴³ Sultan Alp-Arslan'ın ölümü ve genç Melikşah'ın tahta geçtiğini haber alan *Karahanlıların* batı kolu hükümdarı Şemsü'l-mülk II. Nasr b. İbrahim askerî harekâta başlayarak *Tirmiz* ve *Belh*'i işgal etmeyi başarmıştı (Aralık 1072). Bundan başka *Gazne* kuvvetleri de Emirü'l-ümerâ Osman'ın elinde bulunan *Çiğlikent*'e saldırmışlardı (Bu konularda ayrıntı için bk. *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 142).

²⁴⁴ Yine Melikşah'ın tahta geçmesi üzerine, amcası Kara Arslan Kavurt Bey, kardeşleri Ayaz ve Tekiş'in isyanları başlamıştı. Bütün bu olaylar ve sonuçları hakkında bk. *Sultan Melikşah Devri*, s. 20-27; *Selçuklular Tarihi*, s. 141-43.

²⁴⁵ Nizamülmülk, Melikşah, karısı Terken Hatun ve Ebu'l-Ganâim Tacü'l-mülk ile birlikte *Bağdad*'a giderlerken *Nihavend* yakınlarındaki kondukları *Sahne*'de Ebû Tahir adlı bir *Batını* tarafından oruçlu iken öldürülmüştü (Bu olaylar ve münakaşaları için bk. *Melikşah Devri*, s. 196 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 156 vd.).

²⁴⁶ Yâhur'un çeşitli imlâ şekilleri için bk. *Zübdetü'n-nusra* (Houtsma yay. Leyden 1889), s. 57, not b.

²⁴⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Hadis Istılahları*, s. 446.

²⁴⁸ *Bağdad*'la *Vâsıt* arasında ve *Yukarı*, *Orta* ve *Aşağı-Nehrevan* olmak üzere, üçe ayrılan bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 846. Çok geniş bilgiler yer almıştır).

²⁴⁹ Bu cümlede "ağlama"nın dışındaki ifade, Farsça olarak yazılmıştır.

²⁵⁰ Bu Farsça cümle, bir önceki Arapça cümlemin az farklı çevirisinden ibarettir.

²⁵² Ebû Abdullah Muhammed el-Buhari ve öteki hadisçiler hakkında bk. *Hadis Tarihi*, birçok bölümler.

²⁵³ Arapça metinde *suhût* olarak kaydedilen bu sözün, Farsça *sâhten*'in hafif mastarı olan *sâht*'in Arapça yapılmış çoğulu olması mümkün görünüyor. Gerçi "deri" anlamına gelen *Farsça saht* da aynı imlâ ile yazılmakta ise de, metinde galiba "deri" anlamında ifade edilmemiştir. *Saht* ve Arapçadaki öteki Farsça sözcükler için bk. Ebû Manâsur el-Cavâliki, *Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadir, el-Mu'arreb mine'l-kelâmi'l-A'cemi alâ hurûfi'l-mu'cem* (Yay. A. Muhammed Şükrü, Tahran 1966; A. Sıddîki, *Studien über die persischen Fremdwörter im Klassischen Arabisch*, Göttingen 1919).

Bu notu bana veren İnci Koçak'a teşekkür etmeliyim.

²⁵⁴ *el-Kâmil* (X, 205)'de bu sıradaki *Merv* şihnesinin Kodan (Kavdan) olduğu kaydediliyor. Ayrıca bk. *Zübdetü'n-nusra* (Çeviri), s. 233; *Ahbâr* (Çeviri), s. 59.

²⁵⁵ Bekberd, *el-Kâmil* (X, 205)'de Yelberd. Bu Türkçe ad (F. Sümer'e göre) Bek-Berdi (Bey-Verdi) olabilir.

²⁵⁶ Sultan Melikşah ile veziri Nizamülmülk arasındaki çok ciddi boyutlara ulaşan anlaşmazlık ve gerginliğin ayrıntıları hakkında bk. *Melikşah Devri*, s. 196 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 156.

²⁵⁷ Bu cümle, bir hadisin [Bk. Sahihu Müslim (Yay. M. F. Abdülbaki 1955), zekât bölümü, hadis nr. 69] anlamına dayanarak söylemiştir. Amidü'l-mülk Küdüdüri-Nizamülmülk çekişmesi ve Küdüdüri'nin öldürülmesi için bk. *Selçuklular Tarihi*, s. 99. *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 13 vd.

²⁵⁸ Bu konuda bk. O. Turan, İA. "İktâ" ve İ. Kafesoğlu, "Nizamülmülk" maddeleri.

²⁵⁹ Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğunun mali yönetimi ve gücünün ne ölçüde sağlam temellere oturtulduğunu göstermesi bakımından dikkate değer olan bu kayıt için bk. *Giriş*, 2. *Metinde Geçen Kaynaklar*, nr. 19.

²⁶⁰ Yeri şimdilik saptanamamıştır.

²⁶¹ Bu kayıtları karşı. "Nizamülmülk" maddesi, s. 56-57,

²⁶² Ak-Sungur'ın babası El-Turgan'ın mensup bulunduğu belirtilen *Sâbyâ* boyunun hangi *Türk* ulusuna ait olduğu saptanamamakta ise de El-Turgan (egemen-

liği devam eden, ya da büyük işlere karışan) (Kaşgarlı, *Divanü Lügati't-Türk*, II, 53) adının genellikle *Kıpçak*larda kullanıldığına bakılacak olursa (L. Râşonyi, *Nyelvudo manyi Kôzlemények*, XLIX, 14P) bu boyun *Kıpçak* boylarından olduğu düşünülebilir. Ancak *Sâbyû* şimdiye dek bilinen *Kıpçak* boyları arasında bulunamakta (J. Sauvaget, *Nomes et surnoms de Mamelouk* (JA. (1950), CCXXVIII, 31-58) ise de büyük boylardan zamanla yeni boyların oluştuğu düşünülürse *Sâbyû* da böylece türemiş yeni bir boy olabilir. Ayrıca *Arap* müelliflerinin, daima görüldüğü üzere, Türkçe adları, kendi imlâlarına uydurmaları dolayısıyla, yanlış bir biçimde yazdıkları gözönüne alınırsa *Sâbyû*'nun, *Türklerin* bir bölümü olan *Yabaku* (*Divanü Lügati't-Türk*, III, 36) olması da mümkündür.

²⁶³ Sultan unvanını alan bu şahsın, kınığı bilinmiyor. Ancak müellifimiz İbnü'l-Adim, yine bu maddede (S. 70) Azimî'den naklen "Ak-Sungur'un sultan Melikşah'ın dadısıyla evlenmiş olduğunu" kaydetmiştir ki, müellif, büyük bir olasılıkla bu unvanın, Melikşah'a ait olduğunu sanmış, ya da iki ayrı şahsa ait olan bu unvanı birbirine karıştırmıştır.

²⁶⁴ Daha önce *Makarrü'l-enbiyâ* adıyla anılan bu *Meşhed*, *Haleb*'in doğusunda bulunmaktadır. Ayrıntı için bk. *el-A'lâk* (Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Ktp. Nr. 1564), yap. 41a.

²⁶⁵ *Haleb*'in batısında bulunan bu *Meşhed* için bk. Adigeç. Eser, 41b.

^{265a} *XVII. yüzyılda Osmanlılarda (IV. Murad devri)*, bu tür bir önlem önerisi için bk. *Kitabu Mesâlihü'l-Müslimin ve Menâfiü'l-mü'minin* (Tıpkı basım Y. Yücel, Ankara 1980), s. 47-48.

²⁶⁶ *Nehrü'l-Butnân* da denilen bu yöre, *Haleb-Menbiç* arasında bulunan bir vadi'dir (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 364).

²⁶⁷ *Mu'cemü'l-büldan*, III, 34.

²⁶⁸ *Munkiz-oğulları* ailesinden Ebu'l-Hasen Ali'nin de değindiği üzere, *Büyük Selçuklu* İmparatorluğu sultanı olan Melikşah'ın protokol gereği, atından inmemesi gerekmekte ise de *Türklerle* özgü olan derin kardeşlik duygusunun etkisiyle, o, bu protokolü hiçe sayarak yerine getirmeyi asla düşünmemiştir.

^{268a-269} *Haleb-Bâlis* arasında birbirine yakın iki yer (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 732).

²⁷⁰ *Hades*'in (genç) çoğulu olan *Ahdâs*, ortaçağlarda özellikle *Suriye*'de şehir gençlerinden oluşturulan bir teşkilât olup barışta, oturdukları kentin belediye işleriyle, savaş sırasında da kentin savunmasına yardımcı olurlardı (Genel bilgi için bk. Cl. Cahen, EI² "al-Ahdâs" mad.).

^{270a} Tutuş'un haltercümesi *Bugye*'nin mevcut ciltlerinde yoktur.

²⁷¹ Tacüddevlü Tutuş'un, saltanat mücadelesinde kendisinden ayrılıp saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'a katılan ve daha sonra *Urfa* ve *Haleb*'e gelerek yine onun adına hutbe okutarak yönetimlerini sürdüren emir Bozan ve Ak-Sungur'un ölümle bertaraf edildiği savaş hakkında ayrıntı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 112 vd.

²⁷² Tavşan, sözcüğünün, metinde önce bozuk Farsçası harguş (vav'sız) verilmiş, hemen sonra ise Arapçaya çevirisi çoğul olarak (erârib) kaydedilmiştir. Bununla birlikte Sökmen, Tutuş'a, Lunu, herhalde Türkçe olarak söylemiş olmalıdır.

²⁷³ Azaz yakınlarında Haleb'e bağlı bir köy (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 823).

²⁷⁴ İbnü'l-Adim'in kaydettiği *Urfa* valisi Bozan'ın haltercümesi elimizde bulunan *Bugye* ciltlerinde yer almamaktadır.

²⁷⁵ İbn Şeddâd (*el-A'lâk*, 64 b), şâfiî medreselerinden olan ve *Züccâciyye* adı verilen bu medresenin Haleb'de yaptırılan ilk medrese olduğunu belirtmiştir.

²⁷⁶ Bu rüyanın hikâyesi hakkında bk. *el-A'lâk*, 64 b.

²⁷⁷ Burada ve eserin daha başka yerlerinde görüldüğü üzere, İbnü'l-Adim, başka kaynaklardan yaptığı nakilleri ciddi bir eleştiriye tâbi tutmakta, böylece modern tarih yönetimini uygulayan bir tarihçi olduğunu göstermektedir.

²⁷⁸ *Bağdadh* Ebu'l-İzz b. Sadaka, daha önce *Musul Ukayl-oğulları* emiri Şerefüddeve Müslim'in veziri idi (*Zübdeü'l-Haleb*, II, 74 vd.). Ak-Sungur'un Zerrin-Kemer adlı bir vezirinin daha olduğunu biliyoruz (Bk. *el-Kâmil*, X, 203).

²⁷⁹ Bu konuda bk. *Suriye Selçukluları*, s. 102.

²⁸⁰ Bu adın çeşitli *Türk* lehçelerindeki şekilleri için bk. *Divanü'l-lügati't-Türk*, I, 321; II, 101; III, 102, 381.

²⁸¹ *Meyyafarikinli* Hasan b. Esed'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VIII, 54-75.

²⁸² *Diyyabekir Mervan-oğulları* emiri Nasruddevle Ahmed'in de vezirliğini yapan Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî'nin faaliyetleri hakkında bk. *el-Kâmil*, IX, 321, 331-336, 349, 362; X, 18.

²⁸³ Bütün bu olayların ayrıntısı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 109 vd.

²⁸⁴ Bu olayların ayrıntısı için bk. A. Sevim, *Haleb Selçuklu Melikliği* (Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1970), II, s. 4 vd.); ayrıca bk. Çeviri, "Rıdvan ve Bâkiüddeve" maddeleri.

²⁸⁵ Bu şiirin metni, yazma nüshasında çok silinmiş bir durumda olduğu için, Arapça metne alınmadığı gibi, doğal olarak çevirisi de yapılmamıştır.

²⁸⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 5 vd.

²⁸⁷ Cenahüddeve Hüseyin'in, Rıdvan'ın vezirliğinden ayrılması, *Humus*'ta ayrı bir emirlik kurması, *Rahbe*'yi ele geçirme girişimi ve öldürülmesi olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Adıgeç. Makl., s. 18, 38; aynı müell. *Dımaşk Selçuklu Melikliği*, *Semsü'l-mülûk Dukak Devri*, Belleten XLVI/182; çeviri, "Rıdvan" mad.

²⁸⁸ Metinde belirtildiği üzere, Cenahüddeve, Tutuş'un ölümünden hemen sonra Rıdvan'dan ayrılmamıştır. Esasen onun Haleb'e gelip Rıdvan tarafından vezarete atanmasına, Tutuş'un sadık emirlerinden *Antakya* valisi Yağı-Sıyan karşı çıkmış idi. Bu olayların ayrıntısı için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 5-6, 18 vd.

²⁸⁹ *Humus*'un melik Dukak tarafından alınması hakkında bk. *Dımaşk Selçuklu Melikliği*.

²⁹⁰ Karaca, Cenahüddeve'nin öldürülmesi üzerine *Humus*'a hâkim olan Dukak tarafından kent yönetimine atanması mümkün olabilen, sultan Melikşah'ın memlûk emirlerinden olup, daha önce *Harran* hâkimi idi. O, 1112/13 yılında *Humus*'ta ölmüş ve oğlu Karacan yönetimi eline almıştır (*el-Kâmil*, X, 247, 373, 493).

²⁹¹ Cenahüddeve ile ilgili olarak "Rıdvan" maddesinde çeşitli kayıtlar vardır.

²⁹² *Zübdetü'l-Haleb*, II, 251.

²⁹³ Bilindiği üzere, *Karahanlılardan*, tarihi kişiliğe sahip Celâliye Terken Hatun olabilir.

²⁹⁴ *Humus* kuşatması ve sonraki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 101 vd.

²⁹⁵ *Efâmiye* (*Fâmiye*, *Apemea*), *Humus*'a bağlı ünlü bir kale olup *Asi* ırmağı vadisindedir (İA. "Efâmiye" mad.; *Mu'cemü'l-büldan*, I, 322-23).

²⁹⁶ *Selçuklu* vasalı *Munkiz-oğulları* ailesinin uzun yıllar oturduğu, sağlam kaleye sahip olup *Hama-Maarre* arasında bir kent (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 353).

²⁹⁷ *Haleb-Maarre* arasında (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 289).

²⁹⁸ *Şeyzer*'e bağlı olup *Cisru Benî Munkiz* ve *Hısnü'l-Cisr* de denilir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 56, 66, 76-79).

²⁹⁹ *Hama-Rafenıyye* arasında (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 125).

³⁰⁰ Görüldüğü üzere İbnü'l-Adim, ünlü tarihçi Azimî'nin verdiği kayıtların çelişkili olduğunu belirterek onu ciddi bir eleştirmeye tâbi tutuyor.

³⁰¹ *Dürziler* hakkında genel bilgi için bk. M. C. Şehabettin Tekindağ-M. Tayyib Gökbilgin, İA. "Dürziler" mad.; N. Çağatay-İ. A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara 1976), s. 216 vd.; *Dehriye* için bk. I. Goldziher-H. Ritter, İA. "Dehriye" mad.

³⁰² *Sermin* kadısı olan İbn Kınıc, *Zübdetü'l-Haleb* (II, 152) ve *Zeylû Tarihi Dımaşk* (S. 149)'da Ebu'l-Feth es-Sermini olarak kaydedilmiştir.

³⁰³ İbn Mülâib'in öldürülmesi ve sonraki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 46-48.

³⁰⁴ Şiânın bir kolu olan bu mezhep yandaşları, Zeyd b. Ali Zeynü'l-Âbidin b. el-Hüseyin b. Ali'yi terk eden sahabedir, bu nedenle kendileri, *Râfıza*, Zeyd'in öldürülmesinden sonra bir imam seçmeye kalktıkları için *İmamiyye* adını almışlardır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 59 vd.

³⁰⁵ *Selçuklular* tarihinde ilk kez, hanedan mensubu bir melik olan Rıdvan'ın *Fatımilerle* bir ittifak yapıp *Haleb* ve bölgesinde sünni hutbeyi kaldırıp bir ay kadar şii hutbesi okutması ve bu nedenle, başta *Selçuklu* sultanı Muhammed Tapar olmak üzere, bütün *İslâm* hükümdarlarının kendisini şiddetle kınamaları sonucunda, yeniden sünni hutbe okutmaya başlatmasının neden ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 18 vd.; ayrıca bk. A. Sevim, *Selçuklu - Mısır Fatımi devletleri ilişkilerine genel bir bakış* (VIII. Türk Tarih Kongresi, II, Bildiriler), s. 741-750.

³⁰⁶ Emir Mahmud, Alp-Arslan'ın henüz *Haleb*'e gelmesinden önce, 1 Temmuz 1070 tarihinde sünni hutbesi okutmaya başlatmış ve dolayısıyla *Selçuklu* vasallığını kabul etmişti. Alp-Arslan ise ancak Nisan 1071 başlarında *Haleb* önlerine gelmiş idi. Burada belirtildiği üzere, Mahmud'un, kuşatma sırasında yeniden şii hutbesi okutmuş olduğu görülüyor. Ayrıntı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 35-40.

³⁰⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 4 vd.

³⁰⁸ *Dımaşk Selçuklu Melikliği*, ilgili kısım.

³⁰⁹ Babası Tutuş'un egemen olduğu bölge ve memleketlere büyük evlad olarak kendisinin de egemen olmasını planlayan Rıdvan, giriştiği bu ilk sefer denemesi olan *Urfa* ve *Suruç* seferleri ve sonraki olaylar hakkında bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 6-10.

³¹⁰ Dukak, kardeşi Rıdvan'ın beraberinde bulunan İlga zi'nin, kardeşi Sökmen ile kendi aleyhinde eylem girişiminde bulunmasını önlemek için hapsedmiş olmalıdır. Bu konuda bk. *Artuk-oglu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri* (Belleten XXVI/103), s. 503.

³¹¹ *Haleb*'in kuzeyinde iki günlük uzaklıkta kalesi olan bir ilçe (*Mu'cemü'l-bıldan*, I, 864).

³¹² Bugünkü *Şâdır* (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 125, not. 2).

³¹³ Rıdvan'ın ikinci *Dımaşk* seferi ve Dukak'ın mukabelesi ve dolayısıyla yapılan *Kınnesrin* savaşının ayrıntıları hakkında bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 14-18.

³¹⁴ Adıgeç. Makl., s. 27-28.

³¹⁵ Bk. Not. 164.

³¹⁶ Rıdvan'ın bir tür toprak reformu sayılabilen bu ilgi çekici hareketi, hiç bir kaynakta yoktur. *Haleb* bölgesindeki arazinin halka dağıtım biçimiyle ilgili bu kayıtların İbnü'l-Adim'in yaşadığı zamandaki *Haleb* arazi defterlerinde kayıtlı bulunduğunu müellifimiz bizzat ifade etmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 157).

^{317,18} *Haleb*'e bağlı olduğu anlaşılan bu iki köyün yerleri saptanamamıştır.

³¹⁰ *Şıtanın* aşırı kollarından birisidir. *Şiilikte* ılımlılar ile aşırıları arasındaki kesin ayrılık Ali b. Ebû Talib soyundan altıncı imam Câfer es-Sadık'ın 765 yılında ölümünden sonra başlamıştır. Câfer'in yerine, küçük oğlu İsmail geçmişse de aşırı unsurlarla ilişki kurması nedeniyle sonradan küçük oğlu Musa yönetimi eline almıştır. İsmail'in ölümünden sonra yakın arkadaşı Ebu'l-Hattâb (775) *İsmaililer* adıyla ihtilâlcı bir teşkilâtın temellerini atıp geliştirmiştir (Genel bilgi için bk. B. Lewis, İA, "İsmaililer" mad.; Y. Kutluay, *Tarihte ve günümüzde İslâm mezhepleri* (Konya 1968), s. 126 vd.

³²⁰ *Batunilere* verilen genel bir ad olan *Melâhide* için bk. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 76-84.

³²¹ Rıdvan'ın *Haleb* *Batunileri*yle ilişkileri hakkında bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 18-23, 46-47.

³²² Micenn adıyla tanınan Berkât b. Faris el-Fûî, şakilik tapmakta iken sultan Melikşah'ın *Haleb* valisi Kasimüddeve Ak-Sungur tarafından, cesaret ve etrafa korku vermesi dolayısıyla, fesatçı ve suyguncularla iyi mücadele edebileceği düşüncesiyle *Haleb Reisliği*'ne atanmıştı. Gerçekten o, bu görevi, Ak-Sungur ve Tutuş zamanlarında büyük bir başarı ile yapmış ise de Rıdvan devrinde vezir, kadı ve öteki devlet erkânına tahakküme başlamıştır. Bunun üzerine melik Rıdvan, onu güçlülkle yakalatıp öldürtmek zorunda kalmıştır (1098 ortaları). Ayrıntı için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 21-23.

³²³ *Haçlılar*, *Haleb* bölgesindeki bir çok kaleleri işgal etmek suretiyle şehri âdetâ kuşatma durumuna gelmişlerdi. Rıdvan, *Kellâ'yı* da ele geçiren *Haçlılarla* (*Antakya prensi Bohémound*) bu bölgelerde yapılan savaşta yenilgiye uğramıştı (Bk. Adıgeç. Makl., s. 36 vd.).

³²⁴ *Haleb'e* bağlı olup kalesi bulunan bir ilçe (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 190).

³²⁵ Buranın, *Haleb'e* bağlı olup, buradan üç mil uzaklıkta bir yer adı olan ve Tutuş-Süleyman-Şah savaşının da yapıldığı *Aynu Seylem* (*Mu'cem*, III, 762) olması mümkündür.

³²⁶ *Antakya - Haleb* arasındaki dağlık bölge (*Mu'cem*, IV, 374).

³²⁷ *Haleb'e* bağlı bir yer (*Mu'cem*, II, 71).

³²⁸ Melik Rıdvan, *Antakya* yönetimini eline geçiren ve öteki *Haçlı* devletlerinden de yardım alan Tancred'in *Artah'a* yürümesi üzerine, *Trablus* hâkimi Fahrü'l-mülk İbn Ammâr'a yardıma gitmekten vazgeçerek onu karşılamaya çıkmış ve hattâ çok başarılı bir savaş yapmışsa da askerlerinin yağmaya dalması sonucunda, *Haçlı* saldırıları karşısında ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır (Ayrıntı için bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, s. 42-43).

³²⁹ *Haleb - Antakya* arasındaki *Leylûn'a* bağlı bir yer (*Mu'cem*, I, 778).

³³⁰ *Haşimî* ailesinden birisinin başkanlığında, sufi, tacir ve fakihlerden oluşan bir *Haleb* heyeti, *Haçlı* istilâsına karşı yardım sağlamak amacıyla *Bağdad'a* gidip (1110/1111) orada kendilerine katılan kalabalık halk guruplarıyla sultan Muhammed Tapar ve halife el-Mustazhir Billah'ın özel camilerine giderek taşkınlıklara varan gösterilerde bulundular. Bunun üzerinc, metinde de belirtildiği gibi, *Selçuklu* askeri harekâtı (ikinci) başlamıştır (Ayrıntı için bk. Adigeç. Makl., s. 58 vd.).

³³¹ Burada *Haçlılara* karşı *Selçuklu* askeri harekâtı ve melik Rıdvan'ın tutumu hakkında verilen bilgilerle, *Zübdetü'l-Haleb'de* aynı konuda verilen bilgiler arasında önemli farklar yoksa da (Krş. II, 157-161) bunlar, *Zübdetü'l-Haleb'de* başka olaylarla karışık bir biçimde hikâye edilmiştir.

³³² Emir Mevdud ve Tuğ-Tegin'in kral I. Baudouin ve Joscelin'e karşı kazandıkları *Taberiye* savaşı (28 Haziran 1113).

³³³ *Haçlıların Haleb* üzerine şiddetle süren baskısından dolayı çok ciddi bir tehlike içinde bulunan Rıdvan'ın *Dımaşk* emiri Tuğ-Tegin ile yaptığı ittifak hakkında bk. Adigeç. Makl. s. 63-64.

³³⁴ İbnü'l-Adim'in, Süleyman b. el-Fazl'dan naklen verdiği bu kayıt, mevcut kaynaklarda görülmemektedir. Ancak *el-Kâmil'de* (X, 269), Rıdvan ve Dukak arasında yapılan *Kınnesrin* savaşından (Mart 1097) bir süre sonra *Dımaşk'ta* Rıdvan'ın adının, Dukak'inkinden önce okutulduğu belirtilmiştir.

³³⁵ Melik Rıdvan'ın ölümü ve tarihî kişiliği hakkında bk. Adigeç. Makl., s. 64-66.

³³⁶ İbnü'l-Adim, burada yine, öteki maddelerde olduğu gibi, kaynak göstermeden, haltercumesini yazdığı Alp-Arslan hakkında çok kısa olarak bilgi vermiştir.

³³⁷ Alp-Arslan'ın yaşı çok küçük olması dolayısıyla *Haleb* yönetimini tekelinde toplayan hadim Lülü, *Melikliğin* ilerigelen mülki ve askeri erkânıyla işbirliği yapmak suretiyle kendilerine garip davranışlarda bulunan Alp-Arslan'ı öldürtmeyi başarmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Haleb Selçuklu Melikliği*, *Alp-Arslan el-Ahras ve Sultan-Şah devirleri* (D.T.C. Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi), s. 125 vd.

³³⁸ *Devser* adıyla da anılan bu kale, *Fırat* ırmağı üzerinde, *Bâlis-Rakka* arasında, *Sıffin'e* yakın bir yerde bulunmaktadır (*Mu'cemü'l-büldan*, III, 84).

³³⁹ *Haleb-Bâlis* arasında bir köy (*Mu'cem*, II, 253).

³⁴⁰ Gerek melik Alp-Arslan, gerekse kardeşi Sultan-Şah devirlerinde, *Haleb Melikliğinin* iç ve dış sorunlarını tam bir çıkmaza sokan ve bu nedenle *Haleb* yönetiminde artık kalmak istemeyen ve bütün servetiyle kaçmakta olan Lülü'nün öldürülmesi için bk. A. Sevim, *Adigeç*. Makl., s. 129 vd.

³⁴² Emir Bedran b. Hüseyin'den nakledilen bu ve daha yukarıda verilen bilgiler, kaynağı belirtilmeksizin, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 122-23, 171) de yer almıştır.

³⁴² Alp-Arslan'ın *Haleb*'deki *Baunileri* tenkili ve *Dımaşk* emiri Tuğ-Tegin ile yaptığı anlaşma ve sonuçları hakkında bk. *Adigeç*. Makl. s. 124 vd.

³⁴³ Alp-Arslan'ın, babası Rıdvan'ın işbilir emir ve hâslarını öldürtmesinin neden ve sonuçları için bk. *Adigeç*. Makl., göst. yer.

³⁴⁴ *Haçlı* baskı ve saldırıları karşısında oldukça ciddi ve güç durumlara düşen *Trablusşam* hâkimi Fahrü'l-mülk Ebû Ali b. Ammâr'ın faaliyetleri ve sonu hakkında *Bugye*'de, kaynak gösterilmeksizin verilen bilgiler, gerçekten çok az ve yetersizdir; *Zübdetü'l-Haleb*'de ise bu konularda hiç bir kayda rastlanmıyor. Bu hususta, başta *el-Kâmil* (X, 452-54, 476-77) ve *Zeylî Tarihi Dımaşk* (S. 163-67) olmak üzere, öteki bilinen bütün kaynaklarda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

³⁴⁵ Bu konularda bk. Çeviri, "Rıdvan" mad.

³⁴⁶ İbnü'l-Adim'in değindiği Mevdud'un haltercümesi, *Bugye*'nin mevcut ciltlerinde yoktur.

³⁴⁷ Ebu'l-Esved Zalim b. Süfyan ed-Dieli (604-689) büyük *Arap Kinane* kabilesine bağlı *Dil* oymağına mensup bir şairdir. Onun nisbesi, *Basrahlılara* göre *Düeli*, *Kufelilere* göre ise *Dieli*'dir. İbnü'l-Adim, metinde *Dieli* biçiminde harekelemiştir. Hayatı hakkında bk. *Vefeyâtü'l-âyan*, II, 216-19; *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII, 34-38; İA. "Ebu'l-Esved" mad.

³⁴⁸ *İslâm*dan önce özellikle, *Yunanlılar* tarafından çıkarılan çeviriler yoluyla *İslâm* dünyasına geçen bilimler, aklı bilimler (*Yunanî*)dir. Bunlar, matematik, astronomi, fizyoloji, botanik ve bazan da tıbdır.

³⁴⁹ Yani *Divanü'l-İsrâf*, askeri ve adli kuruluşlar dışındaki bütün devlet dairelerini teftiş eden *Divan* (Bk. *Sultan Melikşah Devri*, s. 148-49).

³⁵⁰ *Selçuklu sultanı* Mesud ile kardeşi Mahmud arasında *Esed-âbad* geçidi yakınlarında Haziran 1120'de yapılan savaşta tutsak alınıp öldürülmüştür (Bk. *Türk Ansiklopedisi* (TA.), "Tuğrai" mad.; F. Sümer, İA. "Mesud b. Muhammed" mad.; M. Th. Houtsma, İA. "Mahmud b. Muhammed" mad.).

³⁵¹ Tuğrai, tutsak alındıktan sonra bir okçu birliği tarafından ok atılmak suretiyle öldürüleceği sırada "Kalbimde iyilikten başka hiçbir şey taşımıyorum" anlamında bir şiir söylemiş, bu nedenle ölüm infazı bir süre durdurulmuş ise de çok geçmeden okçu birliği infazı yerine getirmiştir. Şiirde bu hususa değinilmiştir (TA. "Tuğrai" mad.).

³⁵² *Arap Mezayed-oğulları* ailesinden Seyfüddevle Sadaka tarafından kurulması dolayısıyla *Hilletü's-Seyfiyye* adıyla de anılan (*Hilletü beni Mezayed* de denilir) bu şehir, *Bağdad* iline bağlıdır ve sözkonusu ailenin kurduğu emirliğin başkentidir (İA. "Hille" mad.).

³⁵³ İbnü'l-Adim, bu şiiri, daha önce, Ebû Haşim'den naklen (rivayet zinciriyle) kaydetmiştir (Çeviri, s. 104).

³⁵⁴ Aslında *Fahsü't-Tih* olan *Tih*, *Sina* yarımadasının iç kısmında bir çöl (E. Honigmann, İA. "Tih" mad.).

³⁵⁵ Üç yer adı olabilen *el-Cez'* için bk. *Mu'cemü'l-büldan*, II, 71.

³⁵⁶ Bu beyitler İbnü'l-Adim'in belirttiği gibi *Endülüs Arap* şairlerinden Ebu'l-Kasım Muhammed b. Hânî'nin (Ölümü : 973) bir kasidesini örnek alarak Tuğrai'nin *Rey*'de yazdığı ve *Selçuklu* sultanı Mahmud b. Muhammed'i öven bir kasidesinden nakledilmiştir. Kasidenin tamamı için bk. *Tuğrai Divanı* (İstanbul 1300), s. 8-11.

³⁵⁷ Bk. *Divanı İbn Hânî* (Yay. Zahid Ali, Mısır 1352), s. 183, kaside II, beyit 1.

³⁵⁸ *Sina* yarımadasından *Arabistan*'ın batısına ve güneyine uzanan dar kıyı ovası (Bk. A. Grohmann, İA. "Tihâme" mad.).

³⁵⁹ *Cer'â Malik*, büyük *Dehnâ* çölünde *Cüzwâ* yakınlarında bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, II, 61).

³⁶⁰ Bu beyitler, Tuğrai'nin Meccü'l-mülk Ebu'l-Fazl Esad b. Muhammed b. Musa'yı öven bir kasidesinin başlarından alınmıştır. Tamamı için bk. *Divan*, s. 34-37.

³⁶¹ Bu beyitler, Tuğrai'nin şem'a (mum) hakkında yazdığı şiirin ilk beyitlerini oluşturmaktadır. Tamamı için bk. *Divan*, s. 136.

³⁶² Bu beyit, metinde biraz aşağıda değinildiği üzere, Tuğrai'nin *Bağdad*'da 1111/12 yılında kaleme aldığı, kendi durumunu vasıflayan ve yaşadığı devirden şikâyeti kapsayan ünlü *Lâmiyyetü'l-Acem* adlı kasidesinin matlaını oluşturur (Bk. *Divan*, s. 54; *el-Lâmiyyetan* : 1 - eş-Şenferâ : Lâmiyyetü'l-Arab, 2 - et-Tuğrai : Lâmiyyetü'l-Acem (Yay. Abdülmuin el-Mülûhî. Dımaşk 1966), s. 55. Bu beyitler, burada biraz değişik bir biçimde kaydedilmiştir.

³⁶³ Bu beyit de doğal olarak sözkonusu kasidenin içinde yer alıyor.

³⁶⁴ Tuğrai'nin buradaki kasidesi, *Divan*'daki metne (S. 54-56) ve el-Mülûhî yayınına göre (S. 55-57), özellikle baş kısımlarından 31 beyit eksiktir. Aynı kaside *Vefeyatü'l-âyan*'da (I, 438-41) da bazı beyitleri eksik, bazılarının da sıraları değişik bir biçimde kaydedilmiştir. Kasidenin Türkçe çevirisi İsmail Erzen tarafından (MEB. Şark-İslâm Klasikleri yayını, İstanbul 1972, 2. baskı) yayınlanmıştır.

³⁶⁵ Bk. *Lâmiyyetü'l-Arab* (el-Mülûhî yay.), s. 3.

³⁶⁶ *Cahiliye* devri şairlerinden olan Şenferâ hakkında genel bilgi için bk. F. Krenkov, İA. "Şenferâ" mad.

³⁶⁷ *Acem Irakı*'na verilen bir ad olup, *Horasan* çölü ile *Fars* eyâleti, batıda *Azerbaycan*, kuzeyde *Elbürz* dağları ve güneyde *Arap Irakı* ve *Huzistan* ile sınırlanmış ve dağlık olması dolayısıyla *Cibal* (dağlar) adı verilmiştir (Genel bilgi için bk. Cl. Huart, İA. "Cibâl" mad.).

³⁶⁸ Hz. Peygambere ait devlet, yani *Abbasi Halifeliği*.

³⁶⁹ Daha önce de belirtildiği üzere, Tuğrai, *Selçuklu* yönetiminde *İnşâ* ve *Tuğrâ*, *İstifa* ve *İşraf Divanları*nda reislik yapmış ve vezirlik makamına da yükselmiştir. Hayat ve faaliyetleri hakkında genel bilgi için bk. TA. ve İA. "Tuğrai" maddeleri ve buralardaki bibliyografya.

³⁷⁰ *Şi'râ* (*Sirius*), *Büyük Köpek* (*el-kelbü'l-ekber*) adıyla bilinen takım yıldızın en parlak olanıdır. Büyüklük ve parlaklığıyla bütün sabit yıldızlardan daha üstündür (Genel bilgi için bk. C. Schoy, İA. "Şi'râ" mad.; ayrıca bk. *Kur'an*, *Necm* suresi, ayet nr. 49).

³⁷¹ Yani sultan Melikşah'ın oğlu Ebû Şucâ Gıyasü'd-dünya ve'd-din Muhammed Tapar (1105-1117) ve oğlu *Irak Selçuklu Devleti* sultanı Mugisü'd-dünya ve'd-din Ebu'l-Kasım Mahmud (1117-1131)'un devletleri.

³⁷² *Irak Selçuklu* devleti sultanı Ebu'l-Feth Gıyasüddin Mesud b. Muhammed Tapar (1134-1152)'ın atabeyi Çavuş Bey adıyla bilinen Ay-Aba.

³⁷³ Bk. Not. 351.

³⁷⁴ *Cibal* bölgesinde bir kent olup *Hemedan*'ın batısında ve aşağı-yukarı 30 km. uzaklığındadır (Genel bilgi için bk. Streck, İA. "Esed-Âbad" mad.).

³⁷⁵ Metal, cam ve topraktan yapılan yuvarlak cisimleri atan yay (sapan) (Bk. *Kamus tercümesi*, II, 879; *Ferheng-i Nefisi* (Tahran 1333), III, 1109).

³⁷⁶ Bu da *Cülâhik* yayı gibi, yuvarlak cisimlerin atıldığı yay (sapan) (Dozy, I, 118).

³⁷⁷ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 173.

³⁷⁸ Adıgeç. Eser, II, 203, 209, 220.

³⁷⁹ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalı Şerefüddeve Müslim, sultan Melikşah'a başvurarak yıllık 300 bin altın vergi karşılığında *Haleb* yönetimini ele geçirmiştir; böylece 1060 yılından beri burada egemen olan vasal *Mirdas-oğulları* ailesi yönetimine son vermiş oldu (Eylül/Ekim 1080) (Ayrıntı için bk. *Suriye Selçukluları*, s. 72 vd.).

³⁸⁰ *Kuzey-Suriye* egemenliği dolayısıyla Tutuş-Müslim rekabeti bütün şiddetiyle sürüp giderken *Anadolu Selçuklu* hükümdarı Süleyman-Şah, çağrı üzerine, *Bizans*'a tâbi olan Philaretos Brachamios'un yönetiminde bulunan *Antakya*'yı feth ile *Haleb* kapılarına dayanarak Müslim ile savaşa girişmiş ve onu, ölümle bertaraf etmiştir (Haziran 1085) (Ayrıntı için bk. Adıgeç. Eser, s. 84-89).

³⁸¹ *Haleb* egemenliği yüzünden Tutuş-Süleyman-Şah arasında yapılan savaşta (Haziran 1086) Süleyman-Şah hayatını kaybetmiş, Tutuş ise iç-kale dışında -kısa bir süre için de olsa- *Haleb*'e egemen olmayı başarmıştır (Bk. *Suriye Selçukluları*, s. 89 vd.).

³⁸² İbnü'l-Adim, bu maddenin son kısımlarında ve *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 100) Câber b. Sâbık'ın imparatorluğa tâbi öteki emirlere ait yörelerde yol kesip fesat çıkarması nedeniyle öldürüldüğünü belirtmiştir.

³⁸³ Ünlü hattat İbnü'l-Bevvâb Ebu'l-Hasen Alâüddin Ali b. Hilâl (Ölümü 1032). Hayatı hakkında genel bilgi için bk. İA. "İbnü'l-Bevvâb" mad.

³⁸⁴ Diğer bütün ilgili kaynaklarda son *Haleb* melikinin İbrahim değil, Sultan-Şah olduğu kaydedilmiştir (Bk. *Haleb Selçuklu Melikliği*, *Alp-Arslan el-Ahras ve Sultan-Şah devirleri*, s. 128 vd.).

³⁸⁵ Yeri şimdilik saptanamadı.

³⁸⁶ *Haleb*'in batı yönünde ve eteklerinde mezarlar bulunan bir dağ (*Me'cemü'l-bıldan*, II, 155-56).

³⁸⁷ *Şâliş*, ya da *Câliş* imlâsiyle yazılan bu sözcük, *Selçuklular ve Memlûklerde Tuğ* ve askerin önünde gittiği için de *öncü askeri* anlamında kullanılmıştır (*Medhal*, s. 116, 335).

³⁸⁸ *Haçlıların* kuşatma ve şiddetli baskıları karşısında, bir *Haleb* heyetinin, Temür-Taş ve *Selçuklu* devletinin *Musul* valisi Ak-Sungur el-Porsuki'ye gidişleri ve Porsuki'nin *Haleb* seferi hakkında bk. *Temür-taş'ın Haleb hâkimiyeti* (Belleten XXV/100, s. 573 vd.).

³⁸⁹ Bu hikâye Ak-Sungur'un, aşağı-yukarı 850 yıl önce, hâkim huzurunda, eşitlik ilkesine nasıl önem verip uygulatması hususunda güzel bir örnek olarak tarihe geçmiştir.

³⁹⁰ *Fatûmî* devri hadisci ve hafızlarından *İsfahanlı* Sadrüddin Ahmed b. b. Muhammed es-Silefi (1079/80-1180/81)'nin hayatı hakkında bk. *Vefeyatü'l-Âyan*, I, 87-90).

³⁹¹ *Mezopotamya*'da *Mudar* *Araplarından* *Kays* kabilesine ait çeşitli şubelerin oturdukları yer olup, *Harran*, *Urfa*, *Rakka*, *Suruç*, *Bire*, *Câber* ve *Karkisiya* belli-başlı kentlerini oluşturur [Bu bölge hakkında geniş bilgi için bk. *el-A'lâk* (Yay. Yahya Abbâre, *Dımaşk* 1978), III/1, s. 40-133].

³⁹² *Mezopotamya*'nın kuzey kısmı olan *Elcezire* (*Ceziretu Akûr*, *İklimu Akûr*) ile, *Anadolu*'da *Dicle* ırmağının batı kıyısında, bugünkü *Cizre* denilen *Cezireti İbn Ömer* (Ayrıntılı bilgi için bk. *el-A'lâk*, III/1, s. 10-39; III/2, s. 410-570; M. Hartmann, *İA*. "Cezire ve Cezireti İbn Ömer" maddeleri).

³⁹³ *İbnü'l-Adim*, bu kayıtları birtakım değişikliklerle kaynağını belirtmek-sizin *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 234-35) de vermiştir.

³⁹⁴ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 237-38.

³⁹⁵ Adigeç. Eser, II, 238; C. Alptekin, *The Reign of Zangi* (521-541=1127-1146) (Erzurum 1978), s. 27-28, 37 vd.

³⁹⁶ Ak-Sungur el-Porsuki'nin oğlu İzzüddin Mesud'un emirlerinden olan Sungur-i Dırâz (Uzun Sungur, Farsça olarak), biraz aşağıda Arapça şekliyle *Sunguru't-tavîl* kaydedilmiştir.

^{396a} Bilindiği üzere geyik ve gazal, *Türk* kültüründe özel bir yer tutmuş, çeşitli *Türk* uluslarında kutsal bir hayvan niteliği taşımıştır. *Hunlar*, *Göktürkler* ve *Selçuklularda* görülen ve *sıgun* adıyla metinlerde geçen bu hayvanlar, *Yesevî* menkubelerine de geçmiş olup sultan, emir ve özellikle alp-erenlerin kutsal bir amblemi olarak kullanılmıştır. Bu konuda özel bir çalışma yapan Selçuk Mülâyim VIII. *Sanat Tarihi Semineri* (İstanbul 10-14 Mayıs 1982)'nde "*Anadolu'da hayvan üslubunun bir örneği*" adlı bir bildiri sunmuştur. Bu notu bana verdiği için kendisine teşekkür etmeliyim.

³⁹⁷ Burç ve yıldızlarla ilgili olan bu ve daha başka maddelerdeki bazı metinlerin çevirilerinde bana yardım etmek lütfunda bulunan Sayın Aydın Sayılı'ya en içten teşekkürlerimi sunmalyım.

³⁹⁸ *Haleb* dışında mamur bir köy (*Mu'cemü'l-büldan* I, 446).

³⁹⁹ *Haleb* dışında ve kuzeyinde bir dağ (*Mu'cem*, I, 472).

⁴⁰⁰ Zengi'nin *Haleb*'e egemen olmasının ayrıntıları için bk. *The Reign of Zangi*, s. 31-33.

⁴⁰¹ Tuğ-Tegin zamanında *Batunî* reisi Behram'a verilmiş olan *Banyas*, onun ölümü üzerine, yine bir *Batunî* reisi olan İsmail adlı birisinin eline geçmişti. Tuğ-Tegin'in oğlu *Dımaşk* emiri Börî'nin *Batunîleri* tenkili üzerine İsmail, *Banyas*'ı *Haçlılara* teslim etmişti. Şemsü'l-mülûk İsmail, *Haçlıların* birbirleriyle çatışmalarından faydalanarak *Banyas*'ı kurtarmıştır [C. Alp-Tekin, *Dımaşk Atabegliği (Böriler)* (Erzurum 1978 Doçentlik tezi, henüz basılmamıştır), s. 124-26].

⁴⁰² İsmail, *Musul Atabekleri'nin* (Zengi) eline geçmiş bulunan *Hama'yı* geri almış (6 Ağustos 1133) ve *Munkizilerin* elindeki *Şeyzer'i* kuşatıp bir miktar altın karışığında oradan çekilmiştir (Eylül 1133). Ayrıntı için bk. Adıgeç. Tez, s. 128-29; *The Reign of Zangi*, s. 86.

⁴⁰³ *Haçlılara* karşı mücadelelerinde başarılı sonuçlar alan İsmail iç-yönetimde çok sert bir tavır almış, dolayısıyla halkın ve askerlerin nefret ve düşmanlıklarını üzerinde toplamıştır. Ayrıca kardeşi Sevinç'i aç bırakmak suretiyle öldürmesi sonucunda, annesi Safvetü'l-mülk Hatun, *Melikliğin* bir kısım ilcrigelen erkânı ile işbirliği yaptıktan sonra, onu muhafızlarına öldürtmüştür (30 Ocak 1135) (Adıgeç. Tez, s. 130-32).

⁴⁰⁴ Şemsü'l-mülûk İsmail devri (1132-1135) hakkında Adıgeç. Tezde (S. 121-132) ayrıntılı bilgiler vardır.

⁴⁰⁵ *Eyyubiler* devri bilginlerinden olup Hariri'nin *Makamât'ına* bir şerh yazan Ebû Saadât Muhammed b. Abdurrahman el-Mesudî el-Horasanî el-Bendeî (Fencedihî, Bencedihî) (1128-1188)'nin hayatı hakkında bk. *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVIII, 215-216; *Vesfeyatü'l-Âyan*, IV, 23-25.

⁴⁰⁶ Bilindiği üzere, *Arap* şairi ve ensâb bilgini olan Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Muzaffer el-Ebiverdî (Ölümü 1113)'nin ensab hakkında kaleme aldığı eser -bazı eserleri gibi- kaybolmuştur (Genel bilgi için bk. İA "Ebiverdî" mad.).

⁴⁰⁷ *Batiha'nın* çoğulu olan ve *Arab* müelliflerince çok geniş bataklık araziye verilen ad olup, kuzeyde *Vâsüt*, güneyde *Basra* arasında, *Fırat* ve *Dicle* ırmaklarının aşağı mecrasını kapsar (Genel bilgi için bk. M. Streck, İA "Batiha" mad.).

⁴⁰⁸ Artuk-oğlu İlğazi'nin, kızı Humar Hatun'u verdiği Dübeyş ile olan ilişkileri hakkında bk. *Artuk-oğlu İlğazi*, s. 685-87.

⁴⁰⁹ *Kufe* topraklarında, *Hille* yakınlarında bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 861).

⁴¹⁰ *Müntefik*, *Ukayl-oğulları* kabilesinin bir kolu olup *Yemame'nin* güneybatısı ile *Basra* yörelerindeki sulak vadilerde oturmakta idiler (İbn Haldun, Veliyyüddin Abdurrahman, *Unvanü'l-iber ve Divanı'l-mübtada ve'l-haber* (Bulak 1284), VI, 11-12; Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-âşâ*, I, 341-42; G. Levi-Della Vida, İA. "Müntefik" mad.).

⁴¹¹ Bütün bu konular için bk. *Temürtaş'ın Halep hâkimiyeti*, s. 574-77.

⁴¹² Ayrıntı için bk. Adıgeç. Makl., göst. yer.

⁴¹³ Krş. Ak-Sungur el-Porsuki maddesi, çeviri, s. 127, 130-131.

⁴¹⁴ Sultan Muhammed Tapar ve Mahmud zamanlarında *Selçuklu Devletinin* Bağdad şıhneşi olan Mücahiddin Bihruz (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II., İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara 1964), s. 139n, 142-43).

⁴¹⁵ *Türk* aıvıl bir emir (Adıgeç. Eker, s. 217n).

⁴¹⁶ *Dımaşk'a* bağlı olup *Havran'a* sınır olan ve sağlam kalesi bunun bir şehir (*Mu'cemü'l-bıldan*, III, 380).

⁴¹⁷ *Busra* (*Bosra*, *Bostro*), bugün eski Şam denmekte olup *Havran'da* bir köy adıdır (Fr. Buhl, İA. "Busrâ" mad.).

⁴¹⁸ Dübey's'in, *Dımaşk* emiri Tacü'l-mülük Börî tarafından yakalanması konusunda bk. *Dımaşk Atabegliği*, s. 111-113; *The Reign of Zangi*, s. 34 (Her iki eserde de *Bugye'deki* kayıtlardan çok az faydalanılmıştır).

⁴¹⁹ Bu *Selçuklu* seferi için bk. Artuk-oğlu İlğazi, s. 683 vd.

⁴²⁰ Azimî'den nakledilen ve biraz yukarıda kaynak belirtilmeden verilen bu bilgi, Azimî'nin muhtasar tarihinde yer almamakta, *Zübdetü'l-Haleb'de* (II, 231-32) ise kaynağı zikredilmemektedir.

⁴²¹ *Rakka* ırmaklarından birisi (*Mu'cemü'l-bıldan*, IV, 862).

⁴²² *Mekke'de* küçük bir tepe (B. Joel, İA. "Safâ" mad.).

⁴²³ Ebû Muhammed el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. el-Harirî (Ölümü 1123), *Makamat* (Kahire 1326), s. 435; Türkçe çevirisi (S. Sevsevil, İstanbul 1952), s. 289.

⁴²⁴ Ünlü *Arap* şairi Şihabüddin Ebu'l-Fevâris Sa'd b. Muhammed b. Sa'd b. es-Sayfi Haysa Beysa (Ölümü 1179)'nın hayatı hakkında bk. İA. "Haysa Beysa" mad.

⁴²⁵ Savaş sırasında sultanın yanında olan askerî birlikler (Bk. Dozy, *Supplément*, II, 739 vd.). Galiba metinde, bu birliklerin karargâhı kastedilmiştir.

⁴²⁶ Görgü tanığı Hasan et-Temri'nin sözlerine dayanarak Dübey's'in öldürülmesiyle ilgili olan Ebû Ali el-Hasen'in eserinden naklen verilen bu ayrıntılı bilgiler, hiç bir kaynakta bulunmamaktadır.

⁴²⁷ *Selçuklu* devleti vasalllarından *Hille* emiri Dübey's'in gerçekten macera dolu hayatı hakkında bilinen doğulu kaynakların hepsinde geniş bilgiler vardır. Bu konuda belli-başlı araştırmalar ise notlarda gösterilmiştir.

⁴²⁸ Bu konuda bk. Çeviri, s. 62.

⁴²⁹ Bk. *Hutluğ-Aba* maddesi.

⁴³⁰ *Şatt*, ya da *Şattü'l-Arab*, *Dicle - Frat* ırmaklarının sulariyle oluşan haliç (Genel bilgi için bk. T. H. Weir, İA. "Şattai'l-Arab" mad.).

⁴³¹ *Nusaybin-Mardin* arasında bir yer (*Mu'cemü'l-bıldan*, II, 516).

⁴³² *Haleb-Hama* arasında bir kent (*Mu'cem*, I, 465).

⁴³³ Bu konularda bk. *The Reign of Zangi*, s. 27-28, 49 vd.

⁴³⁴ *Elcezire'de Sümeysat* (*Samsat*) yakınlarında (*Mu'cem*, III, 169).

⁴³⁵ Bk. *The Reign of Zangi*, s. 49 vd.

⁴³⁶ Burada kaydedilen Atsîs b. Türk'ün, 1121 yılında *Haleb* yörelerine saldırıda bulunan Baudouin'e, o sırada babası Artuk-oğlu İlğazi'ye karşı isyan ederek *Haleb* yönetimini eline alan Bedrüddevle Süleyman ile birlikte barış önerisinde bulunan Atsız b. Türk (İmlâsı biraz bozuk olarak *Zübdetü'l-Haleb*, II, 201) olması mümkündür.

⁴³⁷ Ayrıntı için bk. *The Reign of Zangi*, s. 50-51.

⁴³⁸ *Karyeteyn (Karyetân) Humus'a* bağlı olup çöl yolu üzerinde büyük bir köy (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 77).

⁴³⁹ Bütün bu konular için bk. *The Reign of Zangi*, s. 35 vd.; *Zübdetü'l-Haleb*, 11, 259-60.

⁴⁴⁰ Zengi'nin *Urfa Haçlı Kontluğuna* son vermesi hakkında bk. Şakir Ahmed Ebû Bedr, *el-Hurûbu's-salibiyye ve Usretü'z-Zengiyye* (Lübnan Üniv. Külliyyetü'l-âdab ve'l-Ulûmü'l-insaniyye yay. 1972), s. 139-152; *The Reign of Zangi*, s. 38-39, 63.

⁴⁴¹ Bu şiir *Zübdetü'l-Haleb*'de (11, 280) de kaydedilmiştir.

⁴⁴² Bk. *The Reign of Zangi*, s. 65-66; krş. *Zübdetü'l-Haleb*, 11, 280-81.

⁴⁴³ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, 11, 283-84.

⁴⁴⁴ Bu hikâye, biraz değişik bir biçimde *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 244-45) de yer almıştır.

⁴⁴⁵ Sultan Muhammed Tapar'ın *Musul* valisi Altun-Tegin oğlu Mevdud.

⁴⁴⁶ *Frank* asıllı dönme bir emir olan (*Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 284) Yarınkuş b. Abdullah el-İmadi'nin Zengi'yi yatağında uyurken öldürmesi hakkında bk. *The Reign of Zangi*, s. 90-92; *el-Hurûbu's-salibiyye ve Usretü'z-Zengiyye*, s. 154 vd.; ayrıca bk. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 281-83.

⁴⁴⁷ *Tarihi Harran*'dan nakledilen bu bilgiler, kaynak belirtilmeksizin *Zübdetü'l-Haleb*'de (11, 282) da vardır.

⁴⁴⁸ Belek Gazi'nin *Menbiç* kuşatması sırasında, kaleden atılan zehirli bir okla öldürülmesi hakkında bk. M. H. Yinanç, İA. "Belek" mad.; *Temürtaş'ın Haleb hâkimiyeti*, s. 573.

⁴⁴⁹ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 282-83.

⁴⁵⁰ Bu kayıtlar, birtakım küçük değişikliklerle *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 218) de yer almıştır.

⁴⁵¹ İbnü'l-Adim'in ifade etmesine rağmen bu ünlü *Türk* emirinin haltercümesi, *Bugye*'nin mevcut ciltlerinde yoktur.

⁴⁵² Bu olaylar, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 218-19) daha ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

⁴⁵³ Bu olaylar da aynı biçimde *Zübdetü'l-Haleb*'de (11, 321) daha ayrıntılı olarak yer almıştır.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Adim, Emir-i Emiran'ın haltercümesi hakkında ayrıntılı bilgilerin "*Muhammedler*" maddesinde verildiğini belirtmesine rağmen, bu haltercümesi de *Bugye*'nin mevcut ciltlerinde yoktur; krş. *el-Kâmil*, XI, 251-52, 304; *et-Tarihü'l-bâhir*, s. 130; *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 288-89, 349-50, 355-56.

⁴⁵⁵ Bk. Not. 12.

⁴⁵⁶ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 10.

⁴⁵⁷ Bu konuda *Zübdetü'l-Haleb*'de (III, 10-11) daha ayrıntılı bilgiler vardır.

⁴⁵⁸ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 16-17.

⁴⁵⁹ *Hama* şehri yakınlarında bir yer adı (*Zübdetü'l-Haleb*, III, 23, not 6).

⁴⁶⁰ Bu konularda çok daha ayrıntılı bilgiler *Zübdetü'l-Haleb*'de (III, 19-24) yer almaktadır.

⁴⁶¹ Yine ayrıntı için bk. Adıgeç. Eser, III, 25-28.

⁴⁶² Krş. Adıgeç. Eser, III, 18, 33.

⁴⁶³ Bu hadis için bk. *Kitabü'l-Camii's-sahih* (Yay. M. Ludolf Krehl, Leyden 1901), IV, 35.

⁴⁶⁴ Melikü's-Salih'in ölümü hakkındaki bu kayıtlar, birtakım ayrıntılarla birlikte *Zübdetü'l-Haleb*'de (III, 40-42) de yer almıştır.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Adim'in çağdaşı ve hocası Muva ffakuddin Ebu'l-Vefa Ya i ş b. Ali b. Ya i ş (İbnü's-Sâig) en-Nahavî'nin hayatı hakkında *Vefeyatü'l-Âyan*'da (VI, 45-51) ayrıntı bilgiler vardır.

⁴⁶⁶ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 38.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*'de (III, 9-42) el-Melikü's-Salih İsmail'in hayat ve faaliyetleri hakkında, *Bugye*'dekinden daha geniş bilgiler vermiştir. Bu konuda müellifin, genellikle, öteki konularda görüldüğü üzere, *Bugye*'den *Zübde*'ye özet yapmadıktan başka birtakım yeni bilgileri de eklemiş olduğu görülüyor; ayrıca bk. *el-Kâmil*, XI, 405-408, 420-22, 427-31, 445-46, 458, 464, 472-73; *et-Tarihü'l-bâhir*, s. 162:63, 175-78, 181-83; İA, "Melikü's-Salih (İsmail) ve Salâhüddin Eyyubî" mad-deleri.

⁴⁶⁸ *Need*'den başka *Haleb* bölgesinde de bulunan bu yer adı hakkında bk. *Mu'cemü'l-büldan*, I, 149 vd.

⁴⁶⁹ Bu konuda ayrıntılı kayıtlar için bk. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 52-54.

⁴⁷⁰ *Haleb* yöresinde bir yer (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 291).

⁴⁷¹ Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, III, 66-67.

⁴⁷² Ak-Sungur-oğlu İmadüddin Zengi, *Şehrizûr* bölgesinde bulunan *Oğuz-ların* Yıva boyundan kalabalık bir topluluğu, *Haleb* bölgesine getirtip onlara dirlikler vermişti. Bunların başında emir Bahaüddin Yaruk (Türkçede ı ışık anlamında, ölümü 1168/69) bulunuyordu. Emir Yaruk, özellikle *Haleb*'in güney yörelerinde bir tepede kendi ailesi için ev ve başka sosyal tesisler yaptırmış ve bu yer, *Yarukiyye* adını almıştır (Geniş bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, *Tarihleri - Boy teşkilâtı- Destanları* (İlâvelerle 3. baskı, İstanbul 1980), s. 600 vd.

⁴⁷³ Bunun Ebû Musa el-Eş'ari olması mümkündür (Bk. *Zübdetü'l-Haleb* III, 68, not 2).

⁴⁷⁴ Krş *Zübdetü'l-Haleb*, III, 67-68; R. Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyubiler Devleti* (1174-1183) (İstanbul 1977, basılmamış doçentlik tezi), s. 71-74; aynı müell. *İmadüddin el-Kâtib el-İsfahani'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler* (Sel-cuklu Araştırmaları Dergisi, (1971), III, 287-89, 309-313).

⁴⁷⁵ Hediye çeşitleri hakkında bk. Kadi Reşid b. İbnü'z-Zübeyr, *Kitabü'z-zehâir ve't-tuhaf*. Yay. Muhammed Hamidullah-S. el-Müneccid, Küveyt 1959.

⁴⁷⁶ *Haleb*'in dışında ve kuzey yönünde bir dağ (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 482).

⁴⁷⁷ Krş. *el-Kâmil*, XI, 335, 363-65, 420-21, 473-74, 494-98; XII, 6, 15-16, 132-34.

⁴⁷⁸ İkinci Abbâsî halifesi Ebû Câfer Abdullah el-Mansur b. Muhammed (754-775). Bk. K. V. Zetterstéén, İA. "Mansur, Ebû Câfer" madd.

⁴⁷⁹ Ebû Eyyub Süleyman b. Saîd el-Mûryanî (Ölümü 770/71). (*Vefeyatü'l-Âyan*, II, 143; İA. "Süleyman b. Vehb" mad.).

⁴⁸⁰ İlk Abbâsî dâisi ve Ebu'l-Abbâs Saffah'ın veziri Hemedanlı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl (Katli 750. Bk. *Vefeyatü'l-Âyan*, I, 445; İA. "Ebû Seleme" mad.).

⁴⁸¹ *Erzurum Saltuklu* hükümdarı İzzüddin II. Saltuk b. Ali b. Ebu'l-Kasım (Saltanatı 1132-1168). Metinde de belirtildiği üzere, II. Saltuk, kızı Şah-Bânuvan'ı Ahlat Şahı II. Sökmen'le (Saltanatı 1128-1185) evlendirmiştir (Ayrıntılı için bk. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul 1973), s. 9-92; bu konuda özel bir araştırma için bk. F. Sümer, *Saltuklular* (Selçuklu Araştırmaları Dergisi), III, 391-432).

⁴⁸² Hüseyin b. Ali'nin Musa Kâzım soyundan olan ünlü *Arap* şairi Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ebû Tahir el-Hüseyin b. Musa (970-1015)'nin hayatı hakkında bk. *Divanü'ş-Şerif er-Radi* (Yay. Abdulhüseyin el-Hilli, Beyrut 1307), I, 3-95.

⁴⁸³ Bu beyitler, Şerif er-Radi'nin *Divan*'ında bulunan bir gazelin içinde bazı değişikliklerle yer almıştır (Krş. I, 299).

⁴⁸⁴ Krş. *el-Kâmil*, XII, 132-34, 148-150, 167-68, 192-93, 284-86, 291-93; *et-Tarihü'l-bâhir*, s. 189-201.

⁴⁸⁵ *Abbâsîler, Hârezşahlar, Memlükler ve Anadolu Selçuklularında* hükümdar sarayının ve saraya ait mutfak, şaraphane ve öteki teşkilâtın ve buralardaki görevlilerin en büyük âmiri (Bk. *Medhal*, s. 87-88).

⁴⁸⁶ *Haleb Eyyubî* hükümdarı Gıyasüddin Ebu'l-Feth el-Melikü'z-Zâhir Gazi (1172-1216).

⁴⁸⁷ Krş. *el-Kâmil*, XII, 296 (Çok kısa olarak).

⁴⁸⁸ Burada sözkonusu edilen el-Melikü'l-Mansur, yine el-Muazzam Turan-Şah (*Hısnı Keyfa*'daki saltanatı 1232/33-1259/60, *Mısır ve Dımaşk*'taki saltanatı 1249/50-1250/51) olmalıdır. Fakat İbnü'l-Adim'in onun için el-Melikü'l-Mansur lakabını niçin kaydettiğini bilemiyoruz. el-Melikü'l-Mansur'un 1199-1200 tarihleri arasında *Mısır Eyyubî* tahtında egemen olan el-Melikü'l-Mansur Muhammed olması tarih bakımından uygun düşmez. Çünkü görüldüğü üzere, tabib Ebû Bekr, el-Melikü'n-Nâsır adına *Mısır*'a 1253/54 yılından sonra gitmiştir.

⁴⁸⁹ Krş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 350.

BİBLİYOGRAFYA

ALPTEKİN, C.: *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978 = Ata. Ü. Edebiyat Fak. Yayını.

„ „ : *Dımaşk Atabegliği* (Böriler). Erzurum 1978. Basılmamış doçentlik tezi.

VAN ARENDONK, C.: *İ A. "Haysa Beysa"* mad.

AYNÎ, BEDRÜDDİN MAHMUD : *İkdü'l-cümân fî Tarihi'ehli'z-zeman* Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2912. Cilt IV.

AZİMÎ, MUHAMMED B. ALİ : *Tarih*. Kara Mustafa Paşa Ktp. Nr. 398.

BROCKELMANN, C. : *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden 1943-49.

„ „ : *İ A. "Kemâlüddin"* mad.

„ „ : *İ A. "Ebîverdi"* mad.

„ „ : *İ A. "Cevâlikî"* mad.

BUHL, Fr. : *İ A. "Busrâ"* mad.

„ „ : *İ A. "Efâmiye"* mad.

BUSSE, HERIBERT : *Chalif und Grosskönig. Die Buyiden im Irak* (945-1055). Beirut 1969.

CAHEN, CLAUDE : *La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la principauté Franque d'Antioche*. Paris 1940.

„ „ : *EI²*, : *"al-Ahdâs"* mad.

„ „ : *Le Melik-nâme et l'histoire de Seldjukides = Oriens II/1* (1949).

EL-CAVÂLIKÎ, EBÛ MANSUR MEVHÛB B. AHMED B. MUHAMMED EL-HADÎR : *el-Mu'arreb mine'l-keîâmî'l-A'cemî alâ hurûfi'l-mu'cem* (Yay. A. Muhammed Şükrü). Tahran 1966.

ÇAĞATAY, N. - ÇUBUKÇU, İ. A.: *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara 1976 = A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını.

DOZY, R.: *Supplément aux Dictionnaire Arabes*. Paris 1927. Cilt I-II. *Dübeys b. Sadaka*, İ A.

EBÛ BEDR, Ş. A.: *el-Hurûbu's-Salibiyye ve Usretü'z-Zengiyye* = Lübnan Üniv. Külliyyetü'l-âdab ve'l-ulûmü'l-İnsaniyye yay. 1972.

EBU'L-FİDÂ, İSMÂİL : *el-Muhtasar fî Tarihi'l-beşer*. Kahire 1235. Cilt III.
EBU'L-MUZAFFER USÂME B. MÜRŞİD : *Kitabu'l-itibâr*. Yay. Ph. K.
Hitti. Princeton 1930.

Ferheng-i Nefisi. Tahran 1333.

FÎRÛZÂBÂDÎ, EBU'T-TAHİR MUHAMMED B. YAKUB : *Kamus* (Çev.
ASIM EF.). İstanbul 1305, II, 879.

GENÇ, R.: *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. İstanbul 1981 = Kültür Bakanlığı
Yayını.

GOLDZİHER, I. – RITTER, H.: *İ A. "Dehriye"* mad.

GROHMANN, A.: *İ A. "Tihâme"* mad.

HARİRÎ, EBÛ MUHAMMED EL-KASIM B. ALİ : *Makamât*. Kahire 1236;
Türkçe çev. S. Sevsevil, İstanbul 1952.

HARTMANN, M.: *İ A. "Cezire ve Cezîreti İbn Ömer"* mad.

HATİB BAĞDADÎ, EBÛ BEKR AHMED : *Tarihu Bağdad*. Yay. M. Emin
el-Hancı. Kaire 1931. Cilt IX.

HERZFELD, E. : *İ A. "Hadîse, II. Hadîsetü'l-Furat"* mad.

„ „ : *İ A. "Bâlis"* mad.

HONIGMANN, E. : *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Türkçe çev. F.
İŞILTAN). İstanbul 1970 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını.

„ „ : *İ A. "Sugûr"* mad.

„ „ : *İ A. "Rahbe"* mad.

„ „ : *İ A. "Tih"* mad.

HOUTSMA, M. TH.: *İ A. "Muhammed b. Melikşah"* mad.

HUART, CL.: *İ A. "İbnü'l-Bevvâb"* mad.

„ „ : *İ A. "Cibâl"* mad.

„ „ : *İ A. "Fesâ"* mad.

İBN ASÂKİR, EBU'L-KASIM ALİ B. EL-HASEN : *Tarihu Medineti Dımaşk*.
Topkapu Sarayı Ktp. 2887. cilt II-III; Cilt I-VII. Yay. Ahmed
Ubeyd. Dımaşk 1949; Cilt I-II. Yay. S. Münecid. Dımaşk 1951-53;
Cilt X (tehzib). Yay. Ahmed Dühman. Dımaşk 1963.

İBN FUNDUK, ZAHİRÜDDİN EBU'L-HASEN ALİ : *Vişâhu Dumyeti'l-kasr
ve likahu Ravzati'l-asr*. Bursa İl-Halk Ktp. Nr. 870.

İBN HALLİKÂN, EBU'L-ABBÂS AHMED: *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâu ebnâi'z-
zeman*. Yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire 1948.
Cilt I-VI.

- İBN HÂNÎ, EBU'L-KASIM MUHAMMED : *Divan*. Yay. Zâhid Ali. Mısır baskısı 1352.
- İBN HATÎB EN-NÂSİRİYYE, EBU'L-HASEN ALİ : *ed-Dürrü'l-müntehab fî Tarihi Memleketi Haleb*. British Museum Nr. 17 B.
- İBN HAYYÛS : *Divan*. Yay. Halil Merdüm Beg. Dımaşk 1951. Cilt I.
- İBN KESİR, EBU'L-FİDÂ İSMAİL : *el-Bidâye ve'n-Nihaye fî't-tarih*. Kahire 1348. Cilt XIII.
- İBN MÂCE : *es-Sünen*. Yay. M. F. Abdülbâki. Kahire 1952, Cilt I.
- İBN MÂKÛLÂ, EBÛ NASR ALİ : *el-İkmâl fî Ref'i'l-irtiyâb anî'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*. Yay. M. Abdülmüîd Han. Haydarâbâd-Decca 1962-63. Cilt I-III.
- İBN ŞİHNE, EBU'L-FAZL MUHAMMED : *ed-Dürrü'l-müntehab fî Tarihi Memleketi Haleb*. Yay. Yusuf b. Serkis. Beyrut 1909.
- İBN TANRİBERDİ, CEMALÜDDİN EBU'L-MEHÂSİN : *en-Nücümü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*. Kahire 1338. Cilt VII.
- İBNÜ'L-ADÎM, KEMALÜDDİN ÖMER B. AHMED : *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*. Yay. Sâmi ed-Dehhân. Dımaşk 1951-1968 Cilt I-III.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, EBU'L-FEREC ABDURRAHMAN : *Kitabu'l-muntazam ve mültekatü'l-multazam fî Ahbârî'l-mülûk ve'l-ümem*. Haydarâbâd 1957-59.
- İBNÜ'L-ESİR, İZZÜDDİN EBU'L-HASEN ALİ B. MUHAMMED : *el-Kâmil fî't-tarih*. Beyrut 1966 (C. J. Tornberg yayınının tıpkı basımı). Cilt IX, X, XI, XII.
- ” ” ” ” ” : *et-Tarihü'l-bâhir fî'd-devleti'l-Atabekiyye*. Kahire 1963.
- İBNÜ'L-EZRÂK, AHMED B. YUSUF : *Tarihu Meyyâfârikin ve Âmid*. British Museum, Or. 5803.
- ” ” ” ” ” : *Tarihü'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervâniyye*. Yay. B. A. Avad. Kahire 1959.
- İBNÜ'L-İMÂD, EBU'L-FELÂH ABDÜLHAYY : *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbârî men zeheb*. Kahire 1351.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, EBÛ YA'LÂ HAMZA : *Zeylü Tarihi Dımaşk*. Yay. II. F. Amcdroz. Leyden 1908.

İBNÜ'T-TEBBÂH, M. RÂGİB : *I'lâmü'n-nübelâ bi-Tarihi Halebi's-şehbâ*. Haleb 1923. Cilt I.

„ „ „ „ : *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmiiyi'l-Arabî bi-Dımaşk, XIII*.

İMÂDÜDDİN İSFAHANÎ, MUHAMMED : *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*. Yay. M. Th. Houtsma. Leiden 1889. Türkçe Çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul 1943 = TTK. yayını.

„ „ „ : *Haridetü'l-kasr ve Ceridetü'l-asr*. Nurosmaniye Ktp. Nr. 3774.

İBN ŞEDDÂD, İZZÜDDİN MUHAMMED : *el-A'lâkü'l-hazire fî zikri ümerâ-i's-Şam ve'l-Cezire* Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Ktp. Nr. 1564; Yahya Abbâre Yayını III/1-2. Dımaşk 1979.

İBNÜ'Z-ZÜBEYR, KADİ REŞİD : *Kitabü'z-Zehâir ve't-tuhaf*. Yay. M. Hamidullah-S. el-Müneccid. Küveyt 1959.

JOEL, B.: *İA. "Safa" mad.*

KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul 1953 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını.

„ „ : *Selçuklu Ailesinin Menşe'i*. İstanbul 1955.

„ „ : *İA. "Nizamülmülk" mad.*

„ „ : *İA. "Selçuklular" mad.*

„ „ : *İA. "Malazgirt" mad.*

„ „ : *Selçuk'un oğulları ve torunları* = TM. (1958), XIII.

KALKAŞANDÎ, EBU'L-ABBAS AHMED : *Subhu'l-A'şâ fî Kitabeti'l-inşa*. Kahire 1913-19, cilt I.

KAŞGARLI, MAHMUD : *Divan Lugati't-Türk Tercümesi*. Çev. B. Atalay. Ankara 1940. Cilt II-III. = TDK. Yayını.

Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn (Tıpkı basım Y. Yücel). Ankara 1980 = A. Ü. D.T.C. Fakültesi Yayını.

Kitabu'l-câmii's-sahih. Yay. M. Ludof Krehl. Leyde 1908, Cilt IV.

KOÇYİÇİT, T.: *Hadis Istılahları*. Ankara 1977 = A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayını.

KÖYMEN, M. ALTAY : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, cilt II. Ankara 1954 = TTK. Yayını.

„ „ „ : *Alp-Arslan ve Zamanı*. İstanbul 1972 = MEB. Kültür yayını.

„ „ „ : *İ A. “Tuğrul Bey”* mad.

„ „ „ : *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul 1976 = MEB. Kültür Yayını.

„ „ „ : *Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara 1979 = Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını.

KRAMERS, J. H.: *İ A. “Tekrî”* mad.

KRENKOW, F.: *İ A. “Tuğrâi”* mad.

KUTLUAY, Y.: *Tarihte ve günümüzde İslâm mezhepleri*. Konya 1968.

EL-KÜTÜBÎ, MUHAMMED R. ŞÂKİR : *Fevâtü'l-vefeyât*. Yay. M. Muhyiddin Abdülhamit. Kahire 1951. Cilt I-II.

„ „ „ „ : *Uyûnü't-tevârih*. Millet Ktp. Feyzullah Ef. Kitapları, Nr. 1491; Yay. F. Samîr, Bağdad 1977.

el-Lâmiyyetân. 1-eş-Şenferâ: Lâmiyyetü'l-Arab, 2-et-Tuğrâi : Lâmiyyetü'l-Acem. Yay. Abdülmûîn el-Mülûhî. Dımaşk. 1966.

LEVI-DELLA VIDA, G.: *İ A. “Müntefik”* mad.

LEWIS, BERNARD : *İ A. “İsmailîler”* mad.

MAKRİZÎ, TAKİYYÜDDİN AHMED : *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Yay. M. Mustafa Ziyâde. Kahire 1936. Cilt VII/1/2.

MASSIGNON, L.: *İ A. “Hille”* mad.

M. FUAD ABDÜLBÂKİ : *el-Mu'cemü'l-müfeshres li-elfâzi'l-Kur'ânî'l-kerim*. Kahire 1378.

MINORSKY, V.: *İ A. “Şehrîzûr”* mad.

MÜLÂİM, S.: *Anadolu'da hayvan üslûbunun bir örneği = VIII. Sanat Tarihi Semineri*, İstanbul 10-14 Mayıs 1982. Bildiri.

PRITSACK, O.: *İ A. “Kara-Hanlılar”* mad.

PLESSNER, M.: *İ A. “Tebrîzî (Ebû Zekerîyyâ)”* mad.

ER-RADÎ, eş-ŞERİF MUHAMMED : *Divan*. Yay. Abdullhuseyn el-Hillî. Beyrut 1307. Cilt I.

RÂŞONYI, L.: *Nyelvtudományi Közlemenyek XLIX.*

RECKENDORF : *İ A. "Ebu'l-Esved" mad.*

SADRUDDİN EBU'L-HASEN ALİ B. EBİ'L-FEVÂRİS : *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye.* Yay. Muhammed İkbâl. Lâhur 1933. Türkçe Çev. N. Lugal. Ankara 1943 = TTK. Yayını.

SAFEDÎ, SALÂHUDDİN HALİL : *el-Vâfi bi'l-vefeyât.* Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2920.

Sahihu Müslim. Yay. M. F. Abdülbâki 1955.

SAUVAGET, J.: *Noms et surnoms de mameleouks* = JA. CCXXVIII (1950).

„ „ : *İ A. "Haleb" mad.*

„ „ : *Extraits du "Bugyat at-Talab" d'Ibn al-Adîm.* REI (1933), VII.

SEHÂVÎ, ŞEMSÜDDİN MUHAMMED B. ABDURRAHMAN : *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemmet tarih.* Yay. Salih Ahmed. Bağdad 1963.

SEM'ÂNÎ, EBÛ SA'D ABDÜLKERİM : *Kitabü'l-ensâb.* Yay. Abdurrahman b. Yahya. Haydarâbâd 1966. Cilt I-VI.

„ „ „ „ : *Kitabü'l-ensâb.* Yay. D. S. Margoliouth. London 1912.

„ „ „ „ : *Mu'cemü's-şüyûh.* Topkapı Sarayı Ktp. Nr. A/2953.

„ „ „ „ : *el-Müzeyyel.* Leiden Üniversite Ktp. Nr. 29(2).

SCHOY, C.: *İ A. "Şi'râ" mad.*

Selçuklular Tarihi, Alp Arslan ve Malazgirt Bibliyografyası. Ankara 1971 = Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü Yayını.

SEVİM, A.: *Artuk-oğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri* = Belleten XXVI/103 (1962), s. 501-520.

„ „ : *Artuk-oğlu İlgazi* = Belleten XXVI/104 (1962), s. 649-691.

„ „ : *Kuzey - Suriye'de görünen ilk Türk emiri : Han-oğlu Harun* = Belleten XLIII/170 (1979), s. 365-380.

„ „ : *Dımaşk Selçuklu Melikliği, Şemsü'l-mülûk Dukak Devri* = Belleten (1982), XLV/182.

„ „ : *Haleb Selçuklu Melikliği, Alp-Arslan el-Ahras ve Sultan-Şah devirleri* = D.T.C.F.D., Tarih Araştırmaları Dergisi (Atatürk özel sayısı, 1982).

- SEVİM. A. : *Selçuklu - Mısır Fatımî devletleri ilişkilerine genel bir bakış* = VIII. Türk Tarih Kongresi, II. Bildiriler, s. 741 - 750.
- „ „ : *Temürtaş'ın Haleb Hâkimiyeti* = Belleten XXV/100 (1961), s. 571-594.
- „ „ : *Suriye Selçukluları I. (Fetihten Tutuş'un ölümüne kadar)*. Ankara 1965 = D.T.C.F. yayını.
- „ „ : *Haleb Selçuklu Melikliği. Fahrü'l-mülûk Rıdvan Devri* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi II (1970), s. 1-66.
- „ „ : *T A. "Tuğraî" mad.*
- „ „ : *Tarihü Meyyâfârikin ve Âmid'in Yayını Münasebetiyle* = VI. Türk Tarih Kongresi. Bildiriler. Ankara 1967. S. 172-196.
- „ „ : *Malazgirt Meydan Savaşı*. Ankara 1971 = TTK. Yayını.
- „ „ : *İ A. "Tuğtegin" mad.*
- SİBT B. el-CEVZÎ, EBU'L-MUZAFFER YUSUF B. KIZOĞLU : *Mir'âtü'z-zeman fî Tarihi'l-âyan*. Selçuklularla ilgili kısımları yay. Ali Sevim. Ankara 1968 = Ankara Üniv. D.T.C.F. Yayınları.; Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp.; Nr. 2907, cilt XII.
- SİDDİKÎ, A.: *Studien Über die Persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch*. Göttingen 1919.
- SOBERNHEIM : *İ A. "Salâhüddin Eyyûbî" mad.*
- STRECK, M.: *İ A. "Ehvâz" mad.*
- „ : *İ A. "Enbâr" mad.*
- „ : *İ A. "Batîha" mad.*
- „ : *İ A. "Esed - Âbad" mad.*
- SÜMER, F.: *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri, Boy teşkilâtı - Destanları. İlâvelerle* 3. baskı. İstanbul 1980.
- „ „ : *Saltuklular* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi III (1971), S. 391-433.
- „ „ : *Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV (1975), s. 197-207.
- „ „ : *İ A. "Mes'ûd b. Muhammed Tapar" mad.*
- SÜMER, F.-SEVİM, ALİ : *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı*. Ankara 1971 = TTK. Yayını.
- Sünenü'd-Dârimî*. Yay. M. Ahmed Dehmûn. Dimaşk 1349. Cilt I.

SÜYÛTİ, CELÂLÜDDİN ABDURRAHMAN : *Hüsnu'l-muhâdara fî Ahbârı Mısır ve'l-Kahire*. Kahire 1299.

ŞEŞEN, R.: *Salâhaddin Devrinde Eyyubîler Devleti* (1174-1183). İstanbul 1977; Basılmamış doçentlik tezi.

„ „ : *İmadiüddin el-Kâtib el-İsfahani'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), III.

TEKİNDAG, M. C. ŞEHABETTİN : *İA. Melikü's-Salih (İsmail)* mad.

„ „ „ : *İA. "el-Melikü's-Sâlih (Eyyûb)"* mad.

„ „ „ : *İA. "Kutuz"* mad.

„ „ „ : -GÖKBİLGİN, T.: *İA. "Dürziler"* mad.

TOGAN, Z. V.: *İA. "Arrân"* mad.

TUĞRÂÎ, HÜSEYİN B. ALİ : *Divan*. İstanbul 1300.

„ „ „ : *Lâmiyetü'l-Acem* (Türkçe Çev. İ. ERZEN).

İstanbul 1972 = MEB. Şark-İslâm Klâsikleri yayını. 2. baskı.

TURAN, OSMAN : *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ankara 1965 = TKA yayınları.

„ „ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

„ „ : *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul 1973.

„ „ : *İA. "İktâ"* mad.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. İstanbul 1941.

WEIR, TH.: *İA. "Şattü'l-Arab"* mad.

WENSINCK, A. J.: *İA. "Âne"* mad.

WUSTENFELD, W.: *Die Geschichte der Araber und ihre Werke*, Königl. Ges. d. Wiss. 1882.

YÂFÎÎ, AFÎFÜDDİN ABDULLAH : *Mir'âtü'l-cenân ve İbretü'l-yakzân*. Haydarâbâd-Dekkan 1338. Cilt IV.

YAKUT, ŞEHÂBEDDİN EBÛ ABDULLAH : *Kitabu Mu'cemi'l-Büldân*. Tahran 1956. Wüstenfeld yayınının tıpkı basımı. Cilt I-IV.

„ „ „ „ : *Mu'cemü'l-üdebâ*. Mısır baskısı Cilt I-XX.

YINANÇ, M. HALİL : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi* I. İstanbul 1944.

„ „ : *İA. "Belek"* mad.

„ „ : *İA. "Alp - Arslan"* mad.

„ „ : *Onikinci asır Tarihçileri ve Muhammed b. Ali el-Azîmî* = II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul 1937), Zabıtlar, s. 673-690.

YÛNÎNÎ, KEMALÜDDİN MUSA : *Zeylû Mir'âtî'z-zeman*. Haydarâbâd-Dekken 1954, cilt I.

ZEHEBÎ, EBÛ ABDULLAH MUHAMMED : *Siyeru i'lâmü'n-nübelâ*. Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2910.

ZETTERSTĒEN, K. V. : *İA. "Süleyman b. Vehb"* mad.

„ „ : *İA. "Ebû Seleme"* mad.

„ „ : *İA. "en-Nâsir (Salâhüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf)"* mad.

„ „ : *İA. "Mansur, Ebû Câfer"* mad.

GENEL DİZİN

A

- Abbasiler, 225
 Abbasoğulları, 85, 86
 Abdullah (Ebû Usame), 85
 Abdullah (Ebu'l-Kasım), 86
 Abdullah b. Abbas, 38
 Abdullah b. Abdurrahman (Ebû Muhammed), 55
 Abdullah b. Abdurrahman b. el-Acemî (Ebû Hâmid), 69
 Abdullah b. Ali b. İshak (Ebu'l-Kasım), 44, 45, 46, 50, 51, 61
 Abdullah b. Abdüsselâme (Nâib), 86
 Abdullah b. Ahmed (Ebû Muhammed), 39
 Abdullah es-Serî, 37
 Abdullah b. Harun el-Bezzaz, 47
 Abdullah b. Hasneveyh b. İshak es-Sâvecî, 46
 Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdullah b. Revaha (Ebu'l-Kasım, Hamalı), XXXVIII, 60
 Abdullah b. İsmail b. el-Cilli (Ebu'l-Feth), 36
 Abdullah b. Muhammed b. Hammad et-Tahhan (Ebû Muhammed), 47
 Abdullah b. Ömer b. Alek, 37
 Abdullah b. Ulvan, 153
 Abdurrahman (İbnü'l-Adim'in oğlu), II, V, 153-54
 Abdurrahman (el-Beha), I
 Abdurrahman b. Abdullah el-Müzekkir (Ebû Abdullah), 36
 Abdurrahman el-Kazzar (Ebû Mansur), XV, 3
 Abdurrahman b. Ali b. Osman el-Mah-zunî (Ebu'l-Meali), 73
 Abdurrahman b. el-Acemî (Ebû Talib), 135
 Abdurrahman b. Muhammed b. el-İhve, 102, 109
 Abdurrahman b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhammed b. Davud b. Ahmed el-Bevsencî (Ebu'l-Hasen ed-Davudî), 51
 Abdurrahman b. Ömer b. Şucanetü'l-Harrânî (Ebû Muhammed), XXVII, XXXI, 73
 Abdurrahman b. Ulvan, I
 Abdülazim el-Mübedderî, 189
 Abdülaziz b. Mahmud, I
 Abdülevvel b. Şuayb b. es-Siczi (Ebu'l-Vakt), 184, 187
 Abdülgani (Seyfüddin Ebû Muhammed), 162
 Abdülkerim b. Hamza (Ebû Muhammed), 39
 Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyri (Ebu'l-Kasım), 36, 42
 Abdülkerim b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer, 38, 105
 Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî (Ebû Sa'd), XVII, XVIII, 8, 23, 39, 40, 42, 43, 47, 50, 51, 53, 54, 60, 61, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 119, 120, 122, 149, 150, 153, 154, 155, 199
 Abdüllâtîf (Sincarlı), XXXIX, 39
 Abdüllâtîf b. Muhammed b. Ebu'l-Kerem b. el-Muallâ (Ebû Muhammed), 9, 21, 166
 Abdülmecid b. el-Hasen (Bahaüddin Ebu'l-Kasım el-Acemî), II
 Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf (Ebû Mansur), 7
 Abdülmün'im ed-Dimyâtî (Şerefüddin), II

- Abdülmün'im b. el-Hasen b. el-Lu'aybe,
 XXV, 52, 123, 131, 201
 Abdülmuttalib b. Ebu'l-Meali, 61
 Abdülmüttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib b. el-Haşimî (Ebû Haşim),
 XVII, 8, 23, 37, 39, 40, 42, 43,
 44, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 60,
 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 114, 115, 120, 121, 122, 153,
 155, 199
 Abdülvâhid (Ebu'l-Ferec), 86
 Abdülvâhid b. Mesud b. el-Husayn
 el-Kâtib el-Bağdadi (Ebû Galib
 Cemalüddin), XXIV, 18, 22, 26,
 47, 56, 57, 66, 120, 131, 138, 139,
 144, 149, 150, 177, 181, 201
 Abdürrahim b. Ali (Kadi'l-fazl), 181
 Abdürrahim b. Yusuf b. et-Tufeyl
 (Ebu'l-Kasım), 106
 Abdürrezzak b. Ahmed, XXX, 177
 Abdürrezzak b. Ebû Nümejr el-Âbid
 el-Esedî (Ebû Ubeydullah), 86
 Abdüssamed b. Muhammed b. Ebu'l-
 Fazl (Ebu'l-Kasım), XXV 39
 Abdüssamed b. Hibetullah b. Ebû
 Cerade (Ebu'l-Meali), XXXVII,
 179
 Abdüssamed b. el-Kadi b. el-Harestânî
 (Ebu'l-Kasım), I
 Abhaz, Abhazlar, 11
 Acem Irakı, XXXV, 218
 Afifb. Sükker (Yahudi tabib), XXXVII,
 176
 Afşin, 208
 Ahalkerek, bk. Akşehir, Sepidşehr
 Ahdâs, 65, 136, 212
 Ahî Mer'i, 144
 Ahlat, II, XXIV, XXXIII, 16, 20,
 185, 186, 207
 Ahmed (İbnü'l-Adim'in oğlu), II
 Ahmed (Ebu'l-Abbas), 154
 Ahmed (Ebu'l-Fazl), XXXI
 Ahmed (Ebu'l-Hasen), I, XXXVI,
 XXXVII, 128, 195
 Ahmed (el-Melikü's-Salih), III
 Ahmed (Nasruddevle), 213
 Ahmed el-İshakî (Şerif Eminüddin),
 XXXV-XXXVI,
 Ahmed b. Abdullah el-Maarri, VIII,
 XI
 Ahmed b. Abdullah el-Attar, I
 Ahmed b. Abdullah b. Ulvan el-Esedî
 (Ebu'l-Abbas), 139, 155
 Ahmed b. Abdurrahman es-Sâig, 36
 Ahmed b. Abdülvâris, XII, XIII
 Ahmed b. Ali b. Bâbe (Ebu'l-Abbas),
 XXII, 7
 Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hârezmî
 (Ebu'l-Abbas), 7, 73, 85
 Ahmed b. Câfer b. Muhammed b. Ubey-
 dullah, XII, XIII
 Ahmed b. Ebû Ahmed, 73
 Ahmed b. Ebu'l-Kasım b. Ahmed
 el-Kavsi (Muḩvaffakuddin Ebu'l-
 Abbas), 184, 185
 Ahmed b. Hâmid el-Müstevfi (İz-
 züddin), 105
 Ahmed b. el-Hasen el-Ezheri (Ebû
 Hâmid), 36, 42
 Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukri
 (Ebû Bekr), 36, 37
 Ahmed b. Muhammed, XII, XIII
 Ahmed b. Muhammed b. İbrahim ed-
 Darir el-Eczî (İbnü's-Sayyad), 44
 Ahmed b. Muhammed (Ebû Abdullah),
 37
 Ahmed b. Muhammed es-Silefi (Sad-
 rüddin), XXXV, 60, 61, 77, 102,
 103, 106, 133, 203, 220
 Ahmed b. Muhammed en-Nakib el-
 Hüseyinî el-İshakî (Emüniddin Ebû
 Tâlib), 91
 Ahmed b. Muhammed b. Abdüsselâm
 b. Muhammed b. Hafs el-Kâtib
 (Ebu'l-Mehâsin), 105
 Ahmed b. Muhammed b. Tahir b.
 Nubâte (Ebû Mansur), 72
 Ahmed b. Musa el-Alevî (Cemalüddin), I
 Ahmed b. Nasr er-Râzî, 91, 92

- Ahmed b. Sabit el-Hatib el-Bağdadi (Ebû Bekr), X, XV, XVII, XXXI, 3, 5, 202
- Ahmed b. Yarınkuş b. Abdullah el-İmadi (Nâsirüddin Ebu'l-Abbâs), XXXVII, XLI, 189, 190, 191, 192
- Ahmed b. Yusuf, b. Ali b. el-Ezrak, XXVII, 75
- Ahmedîl b. İbrahim, 94, 95, 101
- Ahmedşah et-Türki XX, XXIV, XXXIII, XXXIV, 25, 26, 27, 28, 208, 209
- Akabe, 27
- el-Akabe Zeynüddin b. el-Halim, 104
- Akçaderbend, IV
- Akdâr, 91
- Akdeniz, 63
- Akkâ, XXXIII, 186, 187
- Akreş (Burç), 146
- Aksungur el-Porsuki, IX, XXIII, XXVI, XXXVII, XL, XLII, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 140, 141, 142, 143, 157, 160, 220
- Aksungur b. Abdullah Elturgan (Kasımüddeve), IX, X, XX, XXI, XXV, XXVI, XXVII, XXIX, XXX, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XLI, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 77, 78, 80, 81, 82, 165, 210, 211, 212, 213, 215
- Akşehir, 207
- Alâüddin Ali b. Hilâl (İbnü'l-Bevvab Ebu'l-Hasen), 219
- Alâüddin b. İzzüddin Mesud (Melikü's-Said), 186
- Alâüddin Keykubad b. Keyhusrev, III, 193
- Albania, bk. Erran
- Âli (Gazneli), XL, 177
- Ali (Ebu'l-Hasen), 212
- Ali (Zahirüddin Ebu'l-Hasen İbn Funduk), 199
- Ali b. Abdullah (İmadüddin), 194
- Ali b. Abdullah b. Ebû Cerâde (Ebu'l-Hasen), XXV, 33, 87, 151
- Ali b. Abdullah b. Ahmed (Ebu'l-Hüseyn), 36
- Ali b. Abdullah et-Tilimsani (İmadüddin), XLI
- Ali b. Abdullah el-Kâğıdı (Ebû Nasr), 36
- Ali b. Ahmed (Zahire, Ebu'l-Hasen), 150
- Ali b. Ahmed b. el-Hüseyn (Ebu'l-Hasen, Yezdli fakih), XVIII, 8, 49
- Ali b. Ali b. Abdullah el-Emin (Ebû Mansur), 43
- Ali b. Ebû Abdullah b. el-Mukayyir (Ebu'l-Hasen), 105
- Ali b. Ebû Talib, 123, 170, 171, 215
- Ali b. Ebû Talib Meşhedi, XXXIX, 168, 170
- Ali b. Ebû Tahir (Ebu'l-Hasen, İsfahanlı tacir), 108
- Ali b. Ebu'l-Fevaris Nâsir b. Ali el-Hüseyni (Ebu'l-Hasen), XX, 22
- Ali b. ed-Derdâi (Ebu'l-Hasen), 102, 119
- Ali b. el-Hasen (Ebu'l-Kasım, İbn Asâkir), X, XXVII, XXX, XXXIII, 77, 96, 99, 139
- Ali b. el-Hasen İbnü'l-Müslime (Ebu'l-Kasım), 6
- Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Debâbetü'l-Hanefi (Ebu'l-Hasen), XLI, 189, 190, 192
- Ali b. Hibetullah b. Mâkûlâ (Ebû Nasr), XXV, 36-37, 39
- Ali b. Hibetullah b. Ali b. Câfer (Ebu'l-Kasım Hibetullah), 201
- Ali b. İbrahim en-Nâili (Ebu'l-Hasen), 123
- Ali b. İsa, 37
- Ali b. Malik, XXXIX, 169
- Ali b. Muhammed b. Hatibünnâsirîyye (Alâüddin Ebu'l-Hasen), XIV
- Ali b. Muhammed (İzzüddin Ebu'l-Hasen İbnü'l-Esir), XXVI, XLI, 63, 64, 119, 132, 133

- Ali b. Muhammed el-Azîmî (Ebu'l-Hasen, Azîmî'nin babası), 71
- Ali b. Muhammed es-Simnânî (Ebu'l-Kasım), XXVI, 58
- Ali b. Muhammed b. Yahya (Ebu'l-Hasen), 36
- Ali b. Munkiz (Sedidülmülk Ebu'l-Hasen), 25, 27, 33
- Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz (Ebu'l-Hasen), XXVIII, XXIX, 16, 17, 34, 54, 57, 58, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 202
- Ali b. Salim b. Malik, 146
- Ali b. es-Sened eş-Şurûti (Ebu'l-Hasen), 72, 73
- Ali b. es-Süleymanî, 71
- Ali b. Tırad b. Muhammed ez-Zeynebi (Ebu'l-Kasım), 36, 42, 161
- Alf (Alp) tegin, XXI
- Alp-Arslan b. Çağrı Bey (Ebû Şuca Muhammed, Âdilü'n-Nuri), X, XVIII, XIX, XXIII, XXIV, XXVI, XXVIII, XXXIV, XXXVI 10, 11, 13, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 36, 40, 41, 43, 58, 59, 64, 85, 86, 205, 206, 207, 208, 210, 214
- Alp-Arslan b. Rıdvan (Muhammed, Ebû Şuca, Tacüddevlle el-Ahras), IX, XXI, XXVI, XXVIII, XXXVII, XXXVIII, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 216, 217
- Alp-Arslan b. Mesud, XXII
- Alp-Arslan b. Mahmud (Ebû Talib), 160
- Altuncan Hatun, 4
- Altuntaş (Sultan Melikşah'ın hâsalarından), XXI, 71
- Altuntaş el-Micenni, 100
- Altunteginî (Hâce), 71
- Âmid, XVII, 74, 172
- Amid Halife, 50
- Âmine (Kaymaz kızı), 78
- Âmine Hatun (Rıdvan kızı), 98
- Amidüddevlle b. Cehîr, 56, 140
- Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr, 37
- Âmire, 170
- Amr b. Süleym el-Ensari, 37
- Anadolu, 26, 28, 206, 208, 209, 219
- Anadolu Selçukluları, 225
- Âne (Hadise-Âne), 3, 88, 204
- Ani, 23
- Antakya, XXVI, 35, 59, 65, 71, 80, 81, 88, 89, 90, 205, 206, 209, 210, 216, 219
- Antali, 182
- Arafat, 45
- Arap, Araplar, IX, 1, 3, 8, 26, 29, 148, 150, 218
- Arap Irakı, XXXV, 218
- Aras, 218
- Armeniya, 15, 16, 186
- Arslan (İsrail) Yabgu, XIX, 206
- Arslan el-Besasiri (et-Türki Ebû Mansur, Ebu'l-Hâris), XV, XVI, XVII, XIX, XXIII, XXXIV, XXXV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 199, 203
- Arslan Han, 207
- Arslan-Şah b. Mesud b. Mevdu (Nuruddin), XXXIII, XL, 187, 188 189
- Artah, 93, 94, 146, 216
- Âsi ırmağı, 65, 212
- Askalan, 202
- Askeri Atabeg, 77
- Aşağı Nehrevan, 211
- Atiyye b. Eseddüddevlle Salih b. Mirdas (Ebû Zuâbe), 3, 20
- Atsis b. Türk, 159, 222
- Attâbi, 12
- Avf, 151
- Ayaz, 210
- Aybek et-Türkmanî (el-Muizz İzzüddin), VI
- Ayıntab, III
- Aynucâlut, VII
- Aynu Seylem, 209, 216
- Aynu Seylû, 93
- Aynü'l-mubareke, 99, 175
- Aytegin es-Süleymanî, 15, 16, 206

Azaz, 15, 31, 95, 134, 142, 146, 159,
175, 178, 213
Azerbaycan, 218
Azimî, bk. Muhammed b. Ali
el-Azzavî, 203

B

Baalbek, 157, 167
Bâbillâ, 137
Babünnûbi, V
Babüttâk, 5
Bağdad, I, V, VI, XV, XVI, XXIX,
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 23, 37,
39, 42, 44, 46, 47, 56, 57, 60, 62,
71, 75, 94, 100, 101, 105, 113, 114,
115, 119, 123, 140, 141, 142, 143,
145, 154, 155, 157, 160, 161, 187,
196, 204, 205, 211, 216, 217, 218,
221
Bâharzi, bk. İsmail b. Ahmed
Bahaüddin Ebû Muhammed b. İbrahim
b. el-Haşşab, XXXII
Bahaüddin Ebû Ya'lâ b. Eminüddeve,
174
Bahaüddin Yaruk, 224
Bakaru Tus, XVII
Balhan Türkmenleri, 206
Bâlis, 2, 101, 131, 146, 178, 204, 209,
216
Bânkûsâ, 137, 183
Banyas, 138, 139, 221
Bârin, 158, 175
Barkan, 20
Basra, I, 9, 142, 144, 148, 157, 221
Batiha-Batâih, 140, 221
Batîni ve Batıniler, XXI, XXX,
XLI, 62, 78, 79, 80, 83, 85, 90, 92,
93, 94, 96, 133, 134, 215, 221
Boudouin, 95, 127, 140, 142, 143,
145, 146, 149, 216, 222
Bedehşan, 207
Bedran b. Cenahüddeve Hüseyin b.
Malik b. Salim, XXXVIII,
XXXIX, 98, 99, 150, 152, 169,
217
Bedran b. Sadaka, 154

Bedrüddin Hasan, 174
Bedrüddin el-Hüseyinî (Haleb Nakibü'l-
eşrafı), XI
Bedrülcemalî, 13
Behram (Batîni reisi), 221
Behram b. Tutuş, 96
Bekberd-Begberd (Yelberd, Bek Berdi),
55, 211
Bekmiş, 178
Belek b. Behram b. Artuk (Gazi), 123,
127, 149, 169, 171, 172, 173
Belek el-Yarukî, 183
Belh, XX, XXXIV, 21, 22, 40, 43, 55,
104, 106, 121, 154, 207, 210
Benû Asfer, 163
Berda'a, 39
Berdi (Merv şihnesi), 55
Berekât b. Fâris el-Fûî el-Micenn, XXI,
89, 93, 135, 215
Berkyaruk, XXI, 65, 66, 71, 75, 76,
88, 212
Bernard, 146
Berzem (Barzam), 24
Besa (Fesa), 1, 8
Besasiri, bk. Arslan
Beygu-Gelan, XIX
Beyhak, 40
Beylâkan, 39
Beytûlmal, 58, 90
Beytûlmukaddes, 89, 186
Beytûlmutahhar, 186
Bihruz, 143
Bire (Birecik), 163, 206, 220
Bistam, 42
Bizans ve Bizanslılar, 11, 15, 17, 167,
205, 207
Bizans İmparatorluğu, 210
Bohémond, 137, 138, 215
Bozaa ve Vadisi, 31, 32, 137, 143, 146,
158, 178
Bozan (Alpoğlu), XXX, 65, 66, 68, 71,
80, 81, 210, 212, 213
Bûri (Tacûlmülk), 140, 144, 160, 221,
222
Buhârî, 21, 24, 48, 122, 205

Buhari, 51
 Bندوق, 122
 el-Burhan, 161
 Burhanüddin (Kadi'l-kudât) VI
 Busra, 178, 222
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 211,
 212, 219

C

Câber kalesi, XXXV, XXXIX, 98,
 125, 126, 142, 144, 150, 152, 167,
 168, 169, 220
 Câber b. Sabık el-Kuşeyrî, 125, 126, 219
 Câbir b. Abdullah, 38
 Câfer es-Sâdık, 215
 Camiülatik (Musul'da), 133
 Cebel, 7, 204
 Cebelü Dürûz, 83
 Cebelü Hamrin, 204
 Cebelü Terve, 61
 Celâlüddin b. Sadaka, 162
 Celâlüddin Hârezmşah, II
 Cemal b. es-Sâbık el-Hamavî, XII
 Cemalüddin (Halife el-Musta'sım'ın oğ-
 lu), VI
 Cemalüddin Fazlullah Ebu'l-Meali,
 XXXII, 163
 Ceñce, bk. Gence
 Cer'a Malik, 111, 218
 Ceradeoğulları ailesi, I
 Cevşen dağı, 131
 Ceyhun, XIX, XXIV, XXVI, 1, 21,
 23, 24, 59, 207
 el-Cez', 109, 111, 218
 Cezireteyn, 134, 157, 159
 Cezr, XXXIII, 94, 186
 Cibal, 115, 204, 218, 219
 Cibrin, 32
 Cibrin Kârastâyâ (Cibrinü'ş-şimali), 209
 Cinan Kapısı (Haleb'de), 183
 Cisir, 35, 80
 Cisru Benî Munkiz (Hısnü'l-Cisir), 214
 Cürdik en-Nurî, 181, 183
 Cübeyl, 101
 Cülâhik, 121, 219

Cürcan, 48
 Cüşm b. Nail b. Ziyad et-Taglibî (Ser-
 tan), 123
 Cüyüş Bey, bk. Çavuş Bey
 Cüzvâ, 218

Ç

Çağrı Bey (Davud), XIX, XXXIV, 10,
 20, 21, 40, 43
 Çakır b. Yakub (Nasirüddin), 163
 Çavuş Bey (Ay-Aba), 117, 119, 120,
 219
 Çiçek Hatun, 89
 Çigilkent, 210

D

Damgan, 13
 Dâra, 157
 Dâru Lâçin (Haleb'de), 140, 152
 Dâru'd-Da've, 90
 Dârü'l-hılâfe, 145
 Dârü'r-Refik (Bağdad'da sokak), 5
 Dâru's-saltana, 161
 Davud b. Ahmed b. Muhammed b.
 Mülâib (Ebu'l-Berekât), 37
 Davud b. Mahmud (Şehzade), 161
 Davud b. Mesud, XXI
 Davud b. Muammer (Ebu'l-fütûh), 112
 Davud b. Muhammed el-Hasen (Ebû
 Müslim), 61
 Davud b. Sökmen, 172
 Davud b. Mahmud, 160
 Dâye, 174
 Dehnâ çölü, 218
 Dehrî, 83
 Dekke Meşhedi, 63
 Derabcird, 203
 Derbend, 218
 Derbü'l-udûl, 189
 Derbü Salih, 4
 Devser, Devseriyye kalesi (Câber), 126,
 216
 Deylem ve Deylemliler, 1, 2, 14
 Deyrû Hâfir, 98
 Deyrû'z-zebib, 165

Dımaşk, I, II, V, VI, VII, VIII, X, XX,
XXI, XXX, 7, 16, 17, 32, 37, 42,
73, 76, 77, 79, 80, 81, 88, 89, 95,
96, 99, 101, 125, 131, 138, 139, 144,
152, 167, 173, 174, 193, 193, 195,
196, 215, 216, 222, 225

Dicle, XXXIX, 5, 7, 46, 113, 162,
204, 221

Dih-i Nemek, 13, 24

Di'lic b. Ahmed, XII, XIII

Dil oymağı, 217

Divanü'l-ıfraf, 217

Divanü'r-resâil, 121

Diyarbakir, 14, 18, 31

Diyaru Mudar, 134

Diyûcânes (Bizans imparatoru Romanos
Diogenes), 11, 12, 18

Doğu Anadolu, 207

Duduoglu, 208

Dukak-Tukak (Selçuk'un atası), XIX,
10, 20, 205

Dukak b. Tutuş (Şemsü'l-mülûk), XXX,
78, 79, 88, 89, 90, 96, 213, 215, 216

Dübeys b. Sadaka b. Mansur. . . Ma'ad
b. Adnan (Emirü'l-eazz, soykütüğü
hakkındaki rivayetler için bk. S.
139-40), 2, 7, 8, 14, 127, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
156, 157, 160, 200, 222

Dürziler, 83, 214

E

Ebiverdi, 52, 53

Ebû Abdullah (el-Humeydi), 9, 21

Ebû Abdullah (Kadi'l-kudat), 6, 7

Ebû Abdullah b. el-Hüseyn (Erzenli),
61

Ebû Abdullah b. el-Acemi, 135

Ebû Abdullah b. Muhammed, 36

Ebû Abdullah b. Şeref, 190

Ebû Ali b. Anımar (Fahrü'l-mülk),
100, 101

Ebû Ali b. Sadaka, 141

Ebû Ali b. Şüdan, 21, 40

Ebû Ali el-Fâremcdi, 43, 47, 48

Ebû Bekr b. Yusuf (Taki), XLI, 193,
194

Ebû Bekr (Şehrizûrlu), 112

Ebû Bekr et-Tehhan, 61

Ebû Câfer b. Muhammed (Buharalı),
13, 14

Ebû Ceradeoğulları, VIII

Ebû Davud, XVIII-XIX, 156

Ebû Ganim (İbnü'l-Adim'in amcası),
85, 91, 129, 131, 143, 165

Ebû Hâmid el-Gazzali, 48

Ebû Hanife, XLI, 68, 171

Ebû Hanife cshabı, 184

Ebû Hanife mezhebi, 188

Ebû Haşim b. Ebu'l-Meali (Halebli),
38, 45, 46, 154

Ebû İbrahim b. ez-Zührî, XIII

Ebû Katâde es-Selemi, 37

Ebû Mansur b. el-Cevâliki, 43

Ebû Muhammed, 109

Ebû Muhammed b. Abdullah el-Esedî,
XXX, 81

Ebû Muhammed b. Zâfir b. el-Bernâ
(Rahbeli), 124

Ebû Musa el-Eş'ari, 224

Ebû Nasr (Kadı), 77

Ebû Nasr b. en-Nahhas, 27, 28, 29, 209

Ebû Nasr b. Hafs (Eminülmülk), 10,
116

Ebû Nasr el-İsmailî, 48

Ebû Nasr el-Kündürî, XXIV, 57

Ebû Nasr el-Küşâni, 102, 103

Ebû Sa'd b. Ebû Bekr b. Ebu'l-Mu-
zaffer, 44

Ebû Sa'd b. en-Nu'manî, XXXVIII,
146

Ebû Salim (Rakka kadısı), 170

Ebû Tahir, 211

79, 83, 84

Ebû Tahir, bk. Ahmed b. Muhammed
es-Silefi

Ebû Tahir b. Fenahusrev b. Büveyh,
27

Ebû Tahir b. Ebû Kırat el-Alevî, 24

- Ebû Talib b. Tutuş, 96
 Ebû Tayyî, XXV
 Ebû Ya'lâ b. el-Hebbâriyye, XXXVIII, 51, 52
 Ebû Zekerîyya (Tebrizli Hatib), 43
 Ebû Zeyd, 154
 Ebû'l-Esved ed-Dielî, bk. Zâlim b. Süfyan,
 Ebû'l-Fazl (İbnü'l-Adim'in dedesi), 37, 165
 Ebû'l-Fazl b. el Haşşab, XXXVI, 174
 Ebû'l-Fazl b. el-Mevsûl, 78
 Ebû'l-Feth el-Buttî, 9
 Ebû'l-Feth el-Hakim el-Müneccim, 79, 83
 Ebû'l-Feth es-Sâig, 91, 92, 93
 Ebû'l-Feth es-Serminî, 214
 Ebû'l-Fezâil b. Bedî, 142
 Ebû'l-Fityan b. Hayyûs (İbn Hayyûs), 27
 Ebû'l-Fütûh (Esfereyanlı vâiz), 162
 Ebû'l-Ganâim, 53, 211
 Ebû'l-Ganâim (Ebû'l-Feth es-Saig'in yeğeni), 93
 Ebû'l-Ganâim Tacülmülk, bk. Merzban b. Husrev Firuz
 Ebû'l-Hasen (Busrâlı şair), 24
 Ebû'l-Hasen Sedidülmülk, 34, 35
 Ebû'l-Hasen el-Beyhakî, XVIII, 112
 Ebû'l-Hasen el-Mâlikî, 106
 Ebû'l-Hasen b. el-Mavsîl, 91
 Ebû'l-Hasen b. Mevsûl, XXXV
 Ebû'l-Hasen b. Ebû Câfer, 51
 Ebû'l-Hasen b. Ebû Abdullah b. el-Mukayyir, XXVII, 44, 72
 Ebû'l-Hattâb, 215
 Ebû'l-Hüseyn, 109
 Ebû'l-Hüseyn el-Ubbâdî, 43
 Ebû'l-İzz b. Sadaka, 70, 213
 Ebû'l-Kasım (Hâce), 71
 Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî, 47, 48
 Ebû'l-Kasım b. Bedî, 88, 96
 Ebû'l-Kasım b. el-Mağribî, 72
 Ebû'l-Kasım b. Muhammed b. Bedî b. Abdullah b. Abdülgaflâr, 76, 77
 Ebû'l-Kasım es-Semerkindî, 24
 Ebû'l-Kasım b. Muhammed Semnânî, 201
 Ebû'l-Mealî el-Cüveynî, 47, 48
 Ebû'l-Mecd, 123, 124
 Ebû'l-Mehasin b. Selâmetü'l-Harrânî, XXXII, XXXV, 162, 164, 168, 202
 Ebû'n-Necm b. Bedî, 18
 Ebû'r-Reyyan, 30
 Ebû'r-Rıza b. Sadaka, 162
 Ebû's-Saadât b. eş-Şecerî (Şerif), 119
 Ebû'l-Yumn, bk. Zeyd b. el-Hasen
 Ecdadû's-Sekâsek, XIV
 Ecraû'l-Ferd, 106
 Efamiye (Fâmiye, Apemea), XXIII, XXXVIII, 70, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 95, 214
 Efdal (Emirü'l-cüyûş), 80, 82
 Ehass, 178, 179
 Ehli-i Beyt, 45-46
 Ehvaz, 3, 5, 204
 Ekâbir bt. Sadaka, 162
 Elbürz dağları, 218
 Elcezire (Ceziretu Akâr, İklim-i Akâr), V, 160, 167, 168, 204, 210, 220, 222
 Elturgan, XXI, 62, 157, 211
 Eminüddeve, 144
 Emîrek b. Ahmed, 36
 Emîr-i Emîran Muhammed b. Zengi (Nusretüddin), 172, 223
 Enbar, 5, 6, 77, 88, 96
 Enuşirevan, 4, 5, 8
 Erbil, 204
 Erdem, 8
 Ermanus (Romanos Diogenes), 25
 Erran (er-Ran), 39, 210
 Erzurum, 210, 225
 Es'ad b. Ammâr b. Sa'd b. Ammâr (Bahaüddin Rebibüddeve Ebû'l-Mealî), XL, 184, 185, 187
 Es'ad b. Muhammed b. Musa (Mecdül-mülk Ebû'l-Fazl), 218
 Esarib, 15, 158, 209
 Esbehdûst b. Muhammed b. Esfar ed-Deylemî (Ebû Mansur), XXXIV

Esedâbâd, 120
 Esedâbâd geçidi, 217
 Esedoğulları kabilesi, XXXV, 2, 152
 Edesoğulları obası, 14, 15, 64, 65, 68,
 78, 138, 159
 Eziz, 141

F

Fahrülmülk b. Ebû Ali b. Ammar,
 216, 217
 Fahrülmülk b. Nizamülmülk, 43
 Fars eyaleti, 203, 204, 218
 Fasm, 144
 Fatımiler, 214
 Fâtik b. Abdullah er-Rumî (Ebû Şuca),
 27, 208
 el-Fâyâ, 31
 Fazl b. Muhammed, 38
 Fazl b. Sehl el-Esferayini el-Halebi
 (Ebu'l-Meali Esir), 72
 Ferhan-Şah b. Sultan, 163
 Fesa (Besa), 8
 Fezâil b. Bedî, XXII, 135, 136, 137,
 138, 158, 159, 161
 Fezâil b. Sâid, 145
 Fırat, XXII, 6, 7, 14, 18, 31, 67, 154,
 159, 175, 204, 214, 216, 221
 Filistin, 206, 208
 Firdevs cenneti, 119
 Franklar, 25, 78, 83, 84, 85, 89, 90,
 93, 94, 95, 96, 100, 101, 127, 128,
 130, 131, 138, 142, 143, 144, 146,
 149, 157, 158, 162, 163, 167, 194
 Fıneydik, bk. Tellû's-Sultan

G

Galeran, 142
 Ganem (Haleb burçlarından), 11, 15
 Gavr, 111
 Gâziye Hatun, IV
 Gaziyye, 142
 Gazne, 21, 40, 210
 Gazze, VII
 Gence (Cence), 39, 210
 Gıyasüddin Keyhusrev (II), III, IV,
 192, 193

Gıyasiyyetü'l-Muhammediyye devleti,
 116
 Göktürkler, 220
 Gulâmu Keşâcîni, XIII
 Gümüştegin (Sâdüddin, Divitdâr), 175
 Gürboğa, 65, 66, 71
 Gürcistan ve Gürcüler, 145
 Güney Suriye, 208

H

Hâce-i Buzurg (Selçuklu veziri Niza-
 mülmülk'ün ünvanlarından), 16, 18
 36, 39, 52, 57
 Haccâc b. Hişam, XII, XIII
 Haçlılar, XXI, XXII, XXIII, XXX,
 XXXII, XXXIII, XLII, 186, 195,
 202, 205, 216, 220, 221
 Hadise-Âne (Hadisetü'l-Fırat), XVII,
 3, 6, 7, 8, 204
 Hafs b. Süleyman el-Hallâl (Ebû Se-
 leme), 185, 225
 el-Hâkim, 208
 Haleb, I, II, III, IV, V, VI, VII, XII,
 XIv, XVII, XXI, XXII, XXIV,
 XXV, XXVI, XXVII, XXVIII,
 XXX, XXXII, XXXV, XXXVII,
 XXXIX, XL, 11, 12, 15, 16, 17,
 18, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 35,
 36, 42, 51, 58, 60, 61, 63, 64, 65,
 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76,
 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 88,
 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
 99, 101, 102, 103, 123, 124, 125,
 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134,
 135, 136, 138, 140, 142, 143, 146,
 149, 152, 157, 158, 159, 161, 164,
 165, 168, 172, 173, 175, 176, 177,
 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
 187, 189, 193, 197, 203, 206, 208,
 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216,
 217, 219, 220, 222, 224
 Haleb Evkafı, 85
 Haleb Kapısı, 29, 137, 138, 146, 159,
 Halef b. Mülâib, XXI, XXIII, XXX,
 XXXI, 70, 78, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 200, 214

- Halef b. Temim, 37
 Hâlid b. el-Kayseranî, 175
 Halid b. Bermek, XIII
 Halid b. el-Hâris, XIII
 Hallâviye medresesi, II
 Hama, III, XLI, 65, 94, 138, 157, 159, 167, 174, 194, 214, 221, 222, 224
 Hamavî, 51
 Hamdan b. Abdürrahim (Ebu'l-Fevâris), XXIII, 12, 123, 126, 134, 200
 Hamel (Koç) burcu, 113
 Hammâd (Harranlı şeyh), 73
 Hammad b. Hibetullah Ebu's-sena el-Hanbelî, XXVII, XXXII, 202
 Hamza b. Esed b. el-Kalânîst (Ebû Ya'lâ), XX, 27
 Hanefîler, XXXVIII, 54
 Hânûte, 65
 Hapur, 180
 Harâcü'l-asli, 22
 Hârezm, 207
 Hârezmî (Kumaş), 182
 Harimü't-Tahirî, 4, 6
 Harirî, bk. Kasım b. Ali
 Harput, 169, 171
 Harran, VIII, XXVI, XXXII, XL, 58, 71, 73, 76, 162, 183, 164, 185, 195, 196, 202, 213, 220
 Harun b. Han (Hakan), 209
 Haryetü'l-Eş'arî, 180
 Hasâ Meydanı, 152
 Hasan b. Ali b. İshak (Nizamülmülk, Kıvamüddin, Gıyasüddeve, Şemsülmille, Atabek, Sahib, Hâce-i Buzurg), XII, XIII, XVII, XX, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXIX, XXXI, XXXVIII, 18, 21, 22, 23, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 74, 116, 125, 126, 170, 171, 202, 210, 211
 Hasan b. el-Fazl (Ebû Ali, Dâralıreis), XXXI, 96, 156
 Hasan b. Câfer b. Abdussamed b. el-Mütevekkil Alallah, XXVII, 44, 72, 105
 Hasan b. Ebu'l-Azâim (Ebu'l-Mevâhid), I
 Hasan b. Esed el-Fârikî (Ebû Nasr), XVII, XXVII, XLI, 71, 72, 74, 76, 199, 213
 Hasan b. el-Hüseyn el-Endeki, 46
 Hasan et-Temri, 156, 122
 Hasan b. İbrahim b. Said b. el-Hağşab (Bahaüddin Ebû Muhammed), XXV, 103, 104, 161, 162
 Hasan b. İsmail el-Kaylavî (İzzüddin Ebû Ali), XXXVIII, 51, 52, 103, 109, 146, 147, 191
 Hasan b. Mansur es-Sem'ânî (Ebû Muhammed), 36, 42
 Hasan b. Muhammed b. İsmail en-Nilî (Ebû Ali), XXXIX, 153
 Hasan b. Muhammed Zeynü'l-ümerâ (Ebu'l-Berekât), 139
 Hasan b. Tahir, 35, 210
 Hasan Karakuş, 158, 161
 Hassan b. Gümüştegin el-Baalbekî et-Türki, XXXI, XXXIX, 137, 169, 171, 172
 Hassan b. Mektûm, 144
 Hatt, 39, 210
 Havran, 222
 Haydere b. el-Hasen b. Ahmed b. Behlûl (Ebû Turab), XXI, XXV, XXXIV, 85, 86, 87, 88
 Hayır Han, 159
 Haysa Beysa, bk. Sa'd b. Muhammed
 Hazar ve Hazarlar, X, XXIV, 11, 207
 el-Hâzır (Hâzırü's-Süleymanî, Hâzır Ha-leb), 25, 27, 178, 208
 Hemedan, 4, 5, 204, 219
 Hemedan Kapısı, 118, 119
 Hemmam b. Câfer b. Ali el-Mühezzeb (Ebû Galib), XVI, XXX, XXXV, 1, 2, 3, 18, 80, 82, 199, 202
 Herat, XX, 22
 Hcysî, 141

Hılât, bk. Ahlat
 Hızânâtü'n-Nâsırıyye, 182
 Hibetullah b. Ahmed b. Yahya b. Ebû Cerade (Ebu'l-Fazl), XXXVI, XXXVII, 87
 Hibetullah b. Ali b. Hamza b. eş-Şecerî en-Nahavî (Ebu's-saadât), 102, 105
 Hibetullah b. Bedî (Ebu'n-Necm, İsfahanlı), 76, 77
 Hibetullah b. el-Hüseyn cd-Debbas (Ebu'l-Fazl), 102, 105, 112
 Hibetullah b. Muhammed (Ebu'l-Fazl), 38, 128, 129, 195
 Hibetullah b. Sâdullah b. el-Hibrânî (Ebû Mansur), XXXIII, 67
 Hicaz, 1
 Hille (Hilletü's-Seyfiyye, Hilletü'l-Mez-yediyye), 105, 140, 141, 143, 145, 155, 217, 222
 Horasan ve Horasanlılar, XXV, 1, 2, 10, 14, 15, 31, 22, 39, 40, 41, 45, 126, 149, 161
 Horasan çölü, 218
 Horasan Kapısı (Bağdad'da), 6
 Hoy, 157
 Hoy Kapısı, 156
 Humus, III, XXX, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 89, 131, 157, 159, 167, 174, 204, 213, 214, 223
 Huncî (Hûnî, kumaş), 182
 Hunlar, 220
 Hunnâkiyye, 31, 32
 Husrev Firûz, 62
 Hutluğ Aba (Kutluğ Aba, Hutluba= Kutlu Aba), XXII, XXXII, 135, 136, 137, 138, 157, 158, 159, 161
 Huttâ, 210
 Huzeyl b. Muhammed (Musul ve El-cezire Nâzırı), 103
 Huzistan, 218
 Hülâgu, VI
 Hüsamüddin Mahmud b. el-Hutlu (Haleb şihnesi), XI, XL, 173, 177,
 Hüseyin (Bakiüddeve, Cenahüddeve, atabek, vezir), XXI, XXVIII,

XXX, XXXI, 77, 78, 79, 81, 88, 89, 96, 152, 213
 Hüseyin (Ebu'l-Kasım), 85
 Hüseyin b. Abdullah, XIII
 Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Abdussamed (Ebû İsmail ed-Dielî, Münşi), XVII, XVIII, XXV, XXVII, XXX, XXXI, XXXV, XXXVIII, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 170, 171, 199, 217, 218
 Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî (Ebu'l-Kasım), 213
 Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib, 225
 Hüseyin b. Malik, 150
 Hüseyin b. Ubeydullah, XII
 Hüseyin Karakuş, 136, 138

I

Irak, 3, 4, 7, 10, 16, 41, 42, 58, 60, 115, 134, 143, 144, 155, 160, 204
 Irakeyn (İki Irak), 103
 Irak Kapısı (Bağdad'da), 62
 Irak Kapısı (Haleb'de), 77, 90

İ

İbn Câbir b. Saklâb (Musullu), 15
 İbn Ebî Amâme, bk. Muammer b. Ali,
 İbn Ebî Tayyî, 200, 201
 İbn Esmehâ el-Yahudî, XVI, 45
 İbn Fehd, XII
 İbn Hallikân, XI, XVII
 İbn Han, 34
 İbn Kınıc (İbnü'l-Kınıc), 83, 84, 214
 İbn Malik, 137
 İbn Mervan, 14
 İbn Mezyed, bk. Dübeyş b. Sadaka
 İbn Musdî, II
 İbn Mülâib, bk. Halef b. Mülâib
 İbn Rûzbeh, I
 İbn Vessab, 14
 İbn Yâhur (emir), 60
 İbn Zurayk, bk. Yahya b. Ali
 İbnü'l-Bennâ, I

İbnü'l-Cilli, 128, 143
 İbnü'l-Enbârî, 160
 İbnü'l-Efrentaşı, 137
 İbnü'l-Esir, bk. Ali b. Muhammed
 İbnü'l-Kalanisi, bk. Hamza b. Esed
 İbnü'l-Mevsûl, 123
 İbnü'l-Münâ, 1
 İbnü'l-Müseyyib, 30
 İbnü'l-Üdi, 147, 148
 İbnü'n-Nahhâs, 34
 İbnü's-Sayyâd, bk. Ahmed b. Muhammed el-Ezci
 İbnü's-Şihne, XI, XII
 İbrahim el-Hasîmî (Şerif), XXX, 81
 İbrahim b. Abdullah, I, 38
 İbrahim b. Rıdvan, XXI, XXXVII, 96, 100, 127, 135, 137, 140, 146, 158, 219
 İbrahim b. el-Muzaffer b. İbrahim (Burhanüddin İbnü'l-Bernî) 184
 İbrahim Yınal, 4, 7
 İdris b. el-Hasenel-İdrisi (Şerif), XXXVI, 91
 İdris b. Togan, 62
 İkizler (Merih, Mars), 136
 İl-Almış et-Türki, 108, 109
 İlğazi b. Artuk (Necmüddin), 89, 123, 141, 145, 156, 215, 221, 222
 İmamiye devleti, 116
 İmam Ali Meşhedî, bk. Meşhed-i Ali, Ali b. Ebû Talib Meşhedî
 İmamî mezhebi, 85
 İmlâ (Hadis yazdırma), 37
 İnanç Bey, XIX, 20
 İnşâ, 115
 İnşâ ve Tuğrâ Divanları, 102, 121, 218
 İran ve İranlılar, I, 8, 39, 117, 203
 İsa, 172
 İsa (el-Melikü'l-Muazzam), II
 İsa b. Zeyd b. Muhammed (Ebû Harb), XXXVI, 91, 92
 İshbedûst b. Muhammed b. Esfâr (Ebû Mansur, Deylemli), 10
 İsfahan, XVII, XXIX, 37, 38, 39, 42, 54, 60, 81, 104, 115, 116, 160

İshak b. Mansur, XIII
 İshak b. Munib, XIII
 İskenderiyye, 60
 İslâm, İslâmiyet, 17
 İsmail (Batınî reisi), 221
 İsmail (Şeyhü's-şüyûh), 140
 İsmail b. Ahmed b. İsmail el-Bâharzî (Ebu'l-Hasen), XXV, 107, 114, 122, 199, 201
 İsmail b. Bôri b. Tuğtegin (Şemsülmülûk), IX, XXV, XXVIII, XXXI, 138, 139, 221
 İsmail b. Câfer es-Sâdık, 215
 İsmail b. Ebû Sa'd (Ebu'l-Berekât), 47
 İsmail b. Hâmid el-Kavsi (Ebu'l-Mehâmid), XL, XLI, 184, 188, 189, 190
 İsmail b. Muhammed b. el-Fazl (Ebu'l-Kasım), 36, 42
 İsmail b. Nuruddin Mahmud (Ebu'l-Feth, el-Melikü's-Salih), I, XV, XXV, XXXIII, XXXVII, XL, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 224

İsmail b. Zâhir (Ebu'l-Kasım), 36
 İsmaililer, 91, 132, 139
 İsnâd yöntemi, X
 İspedşehr, 23
 İspehsâlâr, 1
 İsrâil (Emir), 71
 İstanbul, 11, 12
 İstifa Divanı, 54, 116, 218
 İşraf Divanı, 218
 İşrafü'l-memleke (İşrafü'l-Memâlik), 102, 118

İzzüddin (Tokat kadısı), IV
 İzzüddin Keykâvus, 193, 194
 İzzüddin Mesud b. Mevdud, bk. Mesud b. Mevdud

J

Joscelin, 137, 142, 144, 146, 159, 172, 216

K

Kâbe, XVII, 8, 9, 40
 Kafkasya, 207

- Kahire, VII, XXXI, XXXVIII, XLI,
60, 72, 77, 79
- el-Kaim Biemrillah (Ebû Câfer b. el-Kadir),
XVI, XVII, XXIV, 1, 2, 3, 8, 9,
14, 19, 201, 206
- Kal'atü İbn Malik, bk. Câber kalesi
- Kal'atü's-Şerif (Haleb'de), 135
- Kâmil (Tabib), 74
- Karabağ, 210
- Karaca (Emir), 79, 213
- Karacan (Emir), 213
- Karahanlılar, 210, 214
- Karahisar (Haleb bölgesinde), 103, 179,
182, 183
- Karanbiyâ Meşhedi, 63, 68, 69
- Kâris, XXXV, 64, 68, 69
- Karkisiyâ, 220
- Karyeteyn (Karyetân), 160, 223
- Kasım b. Ali b. Muhammed b. el-Hariri
(Ebû Muhammed), XXXI, XXXIII,
154, 221, 222
- Kasimüddeveoğlu Atabek (İmadüddin
Zengi'nin ünvanı), 157
- Kâşan, 47
- Kavurt Bey (Kara Arslan), XXII, 13,
210
- Kayseri, III, IV
- Kays kabilesi, 220
- Kazvin, 61
- el-Keff, 170
- Keferlâsâ, 178
- Kefernâsîh, 134
- Kefertâb, 35, 80, 158, 167, 175
- Kellâ, 93, 94, 215
- Kemalüddin Kâmyar, IV
- Kerbelâ, 117
- Kereküci Hoca, 205
- Kerh (Bağdad'da bir mahalle), 5
- Keyhusrev b. Yahya b. el-Hüseyin b.
Bâkir (Ebû Şuca, Şirazlı), 53, 120
- Keykubadiye Köşkü, IV
- Kınnesrin, 14, 17, 28, 215
- Kınnesrin Kapısı (Haleb'de), 11
- Kıpçak, 212
- Kıvamüddin Sadaka, 162
- Kilâboğulları kabilesi, XVI, 2, 15, 25,
26, 28, 29, 31, 32, 35, 65
- Kinâne kabilesi, 217
- Kirman, 13
- Koçkar (Haleb şıhnesi), 71
- Konya, IV
- Kösedağ, 193
- Kubbetü İbn Mülâib (Kale), 79
- Kudüs, 195
- Kûhistan, XXV, 39
- Kureyş b. Bedran (Alemüddin), 2, 6, 7
- Kureyşoğulları kabilesi, 31
- Kurtuba, 105
- Kurûnu Hama, 174
- Kutalmış b. Arslan (Şihabüddin), XVIII,
XXIII, 10, 13, 24, 206
- Kutbuddin b. İmadüddin Zengi (el-
Melikü'l-Mansur), XLI, 178, 189,
191, 192
- Kutbuddin b. el-Acemî, 174
- Kuteybe b. Said, 37
- Kutuz (el-Melikü'l-Muzaffer Seyfüddin),
VI, VII
- Kuvayk, 89, 143, 146
- Kuzey Suriye, 204, 208, 209, 210, 219
- Kündürî (Amidülmülk), 4, 5, 8, 211
- Kür ırmağı, 210
- Kürt, Kürtler, I, 2

L

- Lemâ, 124
- Leylân, 94, 216
- Lülü el-Mülki (Ebu'l-İzz), 123
- Lülü el-Yâyâ, XXI, 97, 98, 99, 100,
216, 217

M

- Maarretünûman, 95, 158, 167, 175,
209, 214
- Mahmud (Gazneli), 1
- Mahmud b. Bôri (Şihabüddin), 139
- Mahmud b. el-Fazl b. Ebû Nasr,
XVIII, 8

- Mahmud b. Muhammed Tapar, XII, XXII, 102, 110, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 126, 133, 135, 140, 141, 143, 144, 145, 157, 159, 160, 217, 218, 219, 221
- Mahmud b. Nasr (Mirdasoğlu), XXXVI, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 34, 85, 86, 206, 209, 214
- Makarrü'l-enbiyâ, 212
- Malatya, 212
- Malazgirt, IX-X, XXVIII, XXIX, XXXIV, 12, 20, 205, 207
- Malazgirt savaşı, 208
- Malik b. Enes, 37
- Malik b. Salim b. Malik (Ebu'l-İzz), XXXVIII, 98, 142, 145, 150, 151
- Mansur, 154
- Mansur (Nâsırüddeve), XXVII
- Mansur b. Kâmil, 31
- el-Mansur b. Muhammed (Ebû Câfer Abdullah), 185, 224
- Mansur b. Sadaka, 141
- Mansur b. Şuca b. Ali b. Şuca el-Miskali eş-Şeybanî (Ebeveylî), 36
- Mansur b. Temim b. ez-Zenkî (Ebû Nasr), XXXIII, 26, 31, 203
- Mansur camii (Bağdad'da), 3, 5.
- Maraş, 210
- Mardin, VII, XXXI, XXXVII, 96, 127, 128, 141, 142, 143, 145, 146, 156, 157, 222
- Mâverâünnehr, 41, 42
- Mecûlmülk, 55
- Mekke, XXXIII, 45, 46, 185, 196, 222
- Melike Hatun, IV
- Melikşah b. Alp-Arslan XVII, XX, XXI, XXIV, XXVI, XXVII, XXIX, 21, 28, 35, 36, 41, 44, 46, 52, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 74, 75, 80, 81, 102, 103, 115, 124, 125, 126, 157, 207, 210, 211, 212, 213, 215, 219
- Melikşah b. Rıdvan, XXI, 96, 99, 100
- Melikü'l-Eşref, bk. Musa
- el-Melikü'l-Mansur, 194
- el-Melikü'l-Mücahid Esedüddin, III
- el-Melikü'z-Zâhir Gazi (Gıyasüddin Ebu'l-Feth), II, VIII, 182, 188, 225
- Memleketü'n-nebeviyye, 115
- Memlükler, 220, 225
- Menbiç, XXXIX, 25, 31, 127, 145, 169, 171, 175, 196, 205, 208, 209, 212
- Menia, 209
- Mer' b. Rebia, 144
- Meraga, XXII, 101, 155, 156, 161
- Mecüdâbık, 17
- Merih, 146
- el-Mermâ, 90
- Merv, XX, 22, 23, 24, 39, 41, 42, 55, 61, 107, 108, 109
- Mervanoğulları, 75
- Merzban b. Husrev Firûz (Ebu'l-Ganâim Tacülmülk), XXI, XXIV, XXIX, 51, 55, 56, 57, 61, 62
- Mesud b. Ammar (Ebu'l-Meali), XXXIII
- Mesud b. Ebu'l-Meali, XIX, 9
- Mesud b. Ebu'r-Reca el-Mukarreb b. Muhammed et-Temimi (Ebu'l-Ferrec), 120
- Mesud b. Mahmud et-Tirazi (Ebu'l-Fazl), 46
- Mesud b. Mevdud (İzzüddin), XXXIII, XXXVII, XL, 134, 135, 136, 137, 176, 177-78, 179, 180, 182, 183, 186, 188, 189
- Mesud b. Muhammed Tapar (Gıyasüddin), XXII, XXXI, XXXII, XXXIX, 102, 116, 118, 119, 120, 121, 153, 155, 161, 162, 217, 219, 220
- Meşhedü'l-Melik, 97
- Mevdud (Gazneli), XXXIV, 20, 21
- Mevdud (Altuntegin - oğlu), 101, 102, 223
- Mevdud (Musul Selçuklu valisi), 94, 95, 167, 216, 217
- Meydanülâhdar 181, 183
- el-Meydan, 108
- Meyyafarikin (Silvan), VII, XXVII, 71, 72, 73, 75, 76, 213

- Mezopotamya, XXII, 222
 Mezyedoğulları, 217
 Mısır ve Mısırlılar, VI, XXI, XXIII, XLVII, 4, 5, 6, 13, 16, 17, 18, 80, 82, 83, 85, 86, 93, 174, 175, 193, 194, 196, 202, 206, 225
 Mısır Fatımi devleti, XXXVIII, 206
 Micenn Berekât el-Fûî, bk. Berekât Mihail, 25
 Mikâil b. Selçuk, XIX, 20
 Minâr, 170
 Mirdasogulları, XX, XXXVIII, 28, 33, 206, 209
 Moğollar, VI, VII, XI, 196
 Muammer b. Ali b. el-Muammer (İbn Ebi Amâme), 44
 Mubarek b. Rıdvan, 96, 99, 100
 Mubarek b. Şibl el-Kilâbî, 28, 29, 65, 125
 Mu'dan b. Kesir (Ebu'l-Mecd, fakih), 151
 Mudar Arapları, 220
 Mugan, 193
 Mugisiyyetü'l-Mahmudiyye devleti, 116
 Muhammed (Hz. Peygamber), 2, 19, 37, 38, 40, 176, 192
 Muhammed (Buharah emir), 71
 Muhammed (Ebû Gânim), XXXVII, 128
 Muhammed (Ebû Câfer, fakih), XXIII, 206
 Muhammed (el-Melikü'l-Aziz Gıyasüddin), II, III, VII
 Muhammed (Gazneli Ebu'l-Alâ), XVIII
 Muhammed (el-Melikü'n-Nâsir), 225
 Muhammed Beyhaki (Ebu'l-Fazl), 21
 Muhammed el-Buhari (Ebû Abdullah), 211
 Muhammed et-Türki (Demleçoğlu), XXXIII, 26, 28, 208
 Muhammed İbnü'd-Dehhan (Ebû Şuca), 203
 Muhammed Tapar, XXI, 92-93, 94, 100, 101, 102, 118, 214, 216, 219, 221, 223
 Muhammed b. Abdullah (Ebu'l-Feth), 36
 Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavi (Şemsüddin), XI, XII
 Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Fencedihi (Ebû Sa'd), III, 139, 153, 155, 203, 221
 Muhammed b. Abdülbaki b. el-Butti (Ebu'l-Feth), 21
 Muhammed b. Abdülkerim (Sedidüdevle), 145
 Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedani, XXVI, 59, 64, 97, 98, 202
 Muhammed b. Ahmed el-Abdûsi (Ebû Süfyan), 36
 Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fenekî (Ebu'l-Hasen), 84, 105
 Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Muzaffer el-Ebiverdi, XXXIII, 221
 Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen et-Tahiri (Ebû Bekr), 36
 Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Saffar (Ebû Bekr), 36
 Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen en-Nessabe (Ebû Abdullah), 13, 83
 Muhammed b. Ahmed et-Temmami el-Büsenci (Ebû Ahmed), 104
 Muhammed b. Ebû Câfer (Ebu'l-Hasen) XXX
 Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizar et-Tenûhi el-Azimi (İbnü'l-Azimi), XX, XXII, 33, 62, 70, 79, 81, 82, 85, 86, 92, 93, 96, 100, 126, 135, 138, 145, 155, 158, 159, 160, 200, 212, 214, 222
 Muhammed b. Ali el-İbrisi, XVIII, 121, 122
 Muhammed b. Ali b. Mihrbord (Ebû Müslim), 36, 42
 Muhammed b. Ali b. Muhammed (Ebu'l-Feth), 108, 109, 111
 Muhammed b. Ali b. Ebû Müslim (Şihabüddin Ebû Abdullah), XXXIX, 170
 Muhammed b. Ali b. ed-Dehhan el-el-Farazi (Ebû Şuca), XXXII, XXXIII, 161, 167

- Muhammed b. Ali b. Muhammed (Ebu'l Feth, Natanzalı), XVIII, 102, 120
- Muhammed b. Behlül, 85
- Muhammed b. Davud b. Süleyman, 38
- Muhammed b. Ebû Câfer (Ebu'l-Hasen), 45, 78, 126
- Muhammed b. Ebu'l-Meali b. Abdullah b. Mevhûb b. el-Bennâ (Ebû Abdullah), 37
- Muhammed b. Ebû Nasr (Ebu'l-Fazl), 36
- Muhammed b. Ebû Tahir el-Hüseyin b. Musa (Ebu'l-Hasen), 225
- Muhammed b. Esad b. el-Halim el-Akabettü'l-Hanefi, 102, 119
- Muhammed b. el-Fazl (Ebû Nasr), 49
- Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme (Ebû Tahir), 37
- Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. Mansur el-Aruzî (Ebû Tahir), 102, 104, 166
- Muhammed b. Hânî (Ebu'l-Kasım), 110, 218
- Muhammed b. el-Haşşâb (Ebu'l-Fazl), 33, 91, 130, 195
- Muhammed b. Hayrullah en-Nufey'i (Tacüddin), XL, 184
- Muhammed b. el-Heysem (İmam, edib), XVII, 116
- Muhammed b. el-Kasım b. el-Muzaffer (Ebû Bekr), 102, 104, 106, 110, 112
- Muhammed b. el-Hıdır b. Teymiye (Fahrüddin Ebû Abdullah), XXXII, 162
- Muhammed b. Hibetullah b. Ebû Cerade, 38
- Muhammed b. Hibetullah b. Muhammed (Ebû Nasr, kadı), XXVIII, 99
- Muhammed b. Hilâl b. Muhassin b. es-Sâbi (Garsunni'ne), XIX, 9, 21, 24, 208
- Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ebû İsmail el-Münşi (Nizamüddin Ebu'l-Müccyed), 103, 104, 109, 118, 121
- Muhammed b. el-Hüseyin b. Ali et-Tuğraî, 102
- Muhammed b. İbrahim es-Saykali (Ebû Galib), 36
- Muhammed b. İshak es-Sirac (Ebu'l-Abbas), 37
- Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Haccac el-Makdisî es-Sübestî (Ebû Abdullah), XVII, 74, 115
- Muhammed b. Mahmud, 187
- Muhammed b. Mahmud b. el-Hasen b. Hibetullah b. en-Neccar (Ebû Abdullah), XXXI, 47, 118, 119, 144, 202
- Muhammed b. Mahmud (Ebu'l-Alâ, Nişaburlu), XXXV, 49, 106, 107, 150, 153
- Muhammed b. Mahmud b. el-Kasım (Ebu'l-Vefa), XXII, 7, 200
- Muhammed b. Mahmud (Muinüddin, Ebu'l-Alâ), 199
- Muhammed b. Mahmud eş-Şucaî (Ebû Nasr), XVIII, 36, 42
- Muhammed b. Muhammed b. Abdullah (Ebu'l-Feth), 42-43
- Muhammed b. Muhammed es-Schleki (Ebu'l-Hüseyin), 36, 42
- Muhammed b. Muhammed el-Hâzımî (Ebû Abdullah), 37
- Muhammed b. Muhammed (İmadü'l-Kâtib Ebû Hâmid el-İsfahânî), XVI, XVII, XXXI, 8, 45, 47, 48, 51, 55, 56, 74, 115, 118, 121
- Muhammed b. Muhammed (İbnü'l-Esir-in babası), 64, 132
- Muhammed b. Muhammed es-Sere Merdüşşucaî (Ebû Nasr), 156
- Muhammed b. el-Münkedir, 37-38
- Muhammed b. Nasr b. Muhammed b. Ali es-Selâmi (Ebu'l-Fazl), 60
- Muhammed b. Ömer b. Ömer (Ebu'l-Fazl), 36, 37
- Muhammed b. Sâdullah b. Nasr b. ed-Deccaci, 184

- Muhammed b. Sultan b. Muhammed
b. Hayyûs (Safiyüddin Ebu'l-
Fityan el-Âmir), 208
- Muhammed b. Yahya b. Mansur (Gen-
celi imam), 54
- Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-
Müzekki (Ebû Bekr), 36, 38
- Muhammed b. Yusuf b. el-Hıdır (Ebû
Abdullah), XXXVIII, 54
- Muhammed b. Yusuf b. Endülüsi
(Cemalüddin), II
- Muhammed b. Zâide (Ebû Zâide), 29,
31, 203
- Muhariş el-Ukayli, 3, 6, 7
- Muhassin et-Tenûhi (Ebû Ali), 200
- Muhyiddin b. eş-Şehrîzûrî, XL, 177
- el-Mukattam, VII
- Mukatil b. Atiyye el-Bekrî (Şiblûddeve
Ebu'l-Heycâ), 61
- el-Muktedi Biemrillah, 57
- el-Muktefi Liemrillah, XXXII, 161, 162,
187
- Munkiz b. Mürşid b. Munkiz (Ebu'l-
Mugis) XXX, 79, 80, 82, 202
- Munkizoğulları, 70, 82, 212, 214, 221
- Murhef b. Usame b. Mürşid b. Munkiz
(el-Adud), XXX, XXXI, 79, 84,
103, 139, 172, 202
- Murtaza b. eş-Şehrîzûrî, XL, 132
- Musa (el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin),
III, VIII, 195, 197
- Musa (Müezzîn), 163
- Musa b. Câfer es-Sâdık, 215
- Musa b. İsa (İbnü'l-Adim'in ataların-
dan), I
- Musa b. Selçuk, XIX, 20
- Musa b. Yağmur (Cemalüddin), 194
- Musa Kâzım, 225
- Mus'ab b. Abdurrezzak el-Mus'abi
(Ebû Bişr), 36, 42
- Musbih b. Halef b. Mülâib, 84
- el-Mustansır (Fatimî halifesi), V, 3, 196
- Musul, I, VII, XX, XXIX, XXXIII,
XXXIX, XL, 4, 9, 29, 38, 42,
65, 112, 124, 126, 129, 130, 132,
133, 134, 138, 157, 158, 161, 162,
163, 166, 167, 168, 177, 179, 185,
186, 187, 189, 204
- Muşarık b. Abdullah, XII
- Mutayrâbâd, 148
- Muvaffakuddin Ebû Müslim, 170, 171
- Mücahidüddin Bihrûz, 143 221,
- el-Müdiriği b. Salih, 31
- el-Müeyyed b. el-Amid, 173
- el-Müeyyed b. Muhammed b. Ali (Tuslu),
XX, XXV, 33, 70, 85, 93, 155
- Müeyyedüddin b. el-Alkamî VI
- Mülhidler (Melâhide), 91, 92, 134, 215
- Müntefik, 142, 212
- Mürşid b. Ali, XXVIII
- Müseyyib, 154
- Müslim b. Kureyş (Şerefüddeve, Ebu'l-
Mekârim), XX, XXIX, 14, 29,
31, 32, 33, 35, 82, 123, 124, 126,
209, 210, 213, 219
- el-Müsta'li, XXI, 93
- el-Müsterşid Billah, XVII, XXII,
XXXVIII, XXXIX, 68, 115, 140,
141, 144, 145, 147, 148, 149, 150,
151, 154, 155, 160, 161
- el-Müstazhir Billah, 100, 126, 216
- N
- Nâil b. Ziyad et-Taglibî, 123
- Nasr b. Ali b. Munkiz (Ebu'l-Murhef),
80, 81, 84
- Nasr b. İbrahim Han (I.) (Şemsülmülk),
207, 208
- Nasr b. İbrahim (II.) (Şemsülmülk),
210
- Nasr b. Mahmud (Mirdasî emiri), XX,
XXVIII, 25, 27, 33, 34, 208, 209
- Nasr b. Mervan, 18
- Nasr b. Nasr (Ebu'l-Kasım), 36, 37
- Nâsiruddeve b. Hamdan, XXIII, 13,
14, 206
- Nâsiruddeve b. Mervan, 71, 75, 76
- Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavi
(Ebu'l-Feth), 36, 37, 42
- Nâûre, 35, 65, 209

Necd, 224
 Nehrevan, 44
 Nehrü'l-Butnân, 212
 Nehrü'l-Cevz, 14
 Nehrü'l-Muallâ (Bağdad'da mahalle), 6
 Nehrü'z-zeheb, 64
 Nemek, bk. Dih-i Nemek
 Nevbetiyye, 156
 Nihavend, 56, 58, 59, 60, 211
 Nil, 141, 148
 Nişabur, XX, 22, 24, 39, 41, 42
 Nizamülmülk bk. Hasan b. Ali
 Nur-Han (Şemsülmülk), 24
 Nuruddin Mahmud b. Zengi (Melikü'l-Âdil), 1, XI, 158, 168, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 181, 182, 185, 187, 195
 Nusaybin, 4, 71, 75, 180, 181, 184, 222
 Nümeyroğulları, 31

O

Oğuz, Oğuzlar, 1, 7, 26, 224
 Orta Nehrevan, 211
 Orta Suriye, 208
 Osman (Emirü'l-ümerâ), 210
 Osman (Melikü'l-Aziz), 182
 Osman b. Cemalülmülk b. Nizamülmülk, 55
 Osman b. Ebû Bekr (İbnü'l-Hâcib Cemalüddin), II
 Osman b. İsa el-Balati (Ebu'l-Feth), 72, 104
 Osman b. Zerdek, 173

Ö

Ömer b. Ahmed (Kemalüddin İbnü'l-Adim, eserin müellifi), hemen hemen her sahifede yer almıştır.
 Ömer b. Ahmed b. Şâhin (Ebû Hafs), 184
 Ömer b. er-Rebib Es'ad b. Ammar, XL, 187
 Ömer b. Ebu'l-Hasen b. Nasr (Ebû Şuca), XVIII, 121, 122

Ömer b. Muhammed el-Uleymî (Ebu'l-Hattab, Havâyickeş), XXIII, 13, 73, 83, 201
 Ömer b. Muhammed Taberzad (Ebû Hafs), I, XIX, 24, 208

P

Palu, 172
 Petersburg, 195
 Peygamber, bk. Muhammed
 Philaretos Brachamios, 219
 Porsuk (Porsukoğlu), 95

R

Râcih b. Ebû Bekr, XIII
 Râcih b. İsmail, XII
 Râdgân, 40
 Rafaniyye, 214
 Râfıza, 214
 Râfi ez-Selâme (Ebu'l-Meali), 203
 Rahbe, XVI, XIX, 3, 58, 65, 78, 131, 136, 209, 213
 Rahbetu Malik b. Tavk (Rahbetü'ş-Şam), 123, 204
 Rakka XXVI, XXXIX, 58, 92, 125, 157, 167, 170, 178, 181, 192, 196, 216, 220, 222
 Rasafe camii (Bağdad'da), 5, 42
 er-Râşid Billah, XXXII, 161, 162
 Re'sü Ayn (Re'sü'l-ayn), 157, 193, 194
 Rey, XXV, 1, 4, 9, 13, 39, 44, 48, 60, 78, 96, 115, 218
 Ridvan b. Ali, 192, 193
 Ridvan b. Tutuş (Ebu'l-Muzaffer, Fahrü'l-mülûk), X, XXI, XXVI, XXVIII, XXX, XXXI, XXXV, XXXVI, XLI, 76, 77, 78, 79, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 159, 165, 200, 213, 214, 215, 216, 217
 Rızkullah b. Abdülvehhab et-Temimî (Ebû Muhammed), 36, 59
 Romanos Diogenes, XVIII, XXIV, 205, 208
 Ruha, bk. Urfa
 Rum (Bisans) ve Rumlar, 12, 16, 17, 20

Rum (Anadolu), 15, 19, 24, 42, 83,
186, 192, 193, 194
Rumî (Kumaş), 182
Rumî b. Vehb, XXIX, 67, 68
Rûsiyye, 20, 207
Rûkniyye (Tuğrul Bey) devleti, 40

S

Sâbık b. Mahmud b. Nasr el-Kilâbî (Ebu'l-
Fezâil), XX, XXIV, XXV, XXVIII,
XXX, XXXVII, 25, 26, 27, 28,
29, 31, 32, 33, 34, 35, 208, 209
Sâbıkuddin Osman b. ed-Dâye, 174
Sâbit b. Şeref, I
Sâbyû, XX, 62, 157, 212
Sadaka (Seyfüddeve), 130, 140, 217
Sa'd b. Ali b. el-Kasım el-Hazrecî
el-Hazirî (Ebu'l-Meali), XXV, 38,
201
Sa'd b. Muhammed b. Sa'd b. es-Sayfi
Haysa Beysa, XXXIX, 154, 222
Sâdullah b. Hibetullah b. Nasr Ebu'r-
Reca es-Sertan et-Taglibî, XXIII,
XXVI, 123, 124
Safa, 151
Saffah (Ebu'l-Abbas), 185, 225
Safiyyüddin (Haleb Reisi ve Ahdas
kumandanı), 180
Safvetülmülk Hatun, 221
Sagr (Sugûr=Uçlar), 210
Sahne, 56, 60, 211
Saïd b. Sellâm, XII, XIII
Saint-Gilles, 95
Saklatûn, 182
Salâhüddin el-İmadi, 138, 158, 161
Salâhüddin Yusuf Eyyubî (el-Melikün-
nâsır), III, IV, V, VI, XXXVII,
XL, 17, 174, 175, 176, 178, 179,
180, 181, 183, 187, 188
Salih b. Mirdas, 27
Salim b. Malik b. Bedran. . . Nizar
b. Ma'dd b. Adnan (Ebu'z-zemam),
XXII, XXIII, 124, 125, 126
Saltuk (II.) b. Ali b. Ebu'l-Kasım
(İzzüddin), 185-86, 225
Sâmerrâ, 204

Samsamüddin (Emîr), 131
Samsat (Sümeysat), 89, 222
Sarhad, 140, 144
Sason (Senâsine), XXXIII, 186
Sauvagat, S., IX
Savâbe b. Abdullah el-Hassî en-Nizâmî
XXXVIII, 60
Sâve, 46
Savtegin, 8
Seb'in, 64, 66, 68, 71
Selçuk b. Dukak, XIX, 10, 20, 205
Selçuklu devleti, 42, 115, 116
Selçuklular, XIX, 20, 205, 206, 214,
220
Selemiyye, XXX, 79, 81
Selim (Yavuz Sultan), XII
Semerkant, 24, 108
Senâbik, 117
Senâsine, bk. Sason
Sencer (Selçuklu sultanı), 143, 149, 160
Sepidşehr, 207
Serahs, 21, 42, 43
Serâyâ b. Meni el-Haffacı, 8
Sermin, 77, 144, 214
Sertan, 123
Sevinç, 221
Seyfüddin Ali b. Süleyman b. Candar,
17
Seyfüddin Ebû Bekr b. Eyyub (el-
Melikü'l-Âdil), XI, 188
Seyfüddin Ebû Muhammed Abdülgani,
XXXII
Seyfüddin Gazi b. Mevdud b. Zengi,
168, 174, 175
Seyyide, bk. Ulviye (Vessab kızı)
Seyyidü'l-Alevî (Belhli), 53, 54
Sıffin, 147, 216
Sıldı', 137
Simal b. Salih (Muizzüddin), XVI, 2
Sina Yarımadası, 218
Sincar, XXXVII, XL, 4, 9, 175, 178,
179, 181, 183, 184, 189, 191, 192,
196
Sinn kalesi, 159
Sükrnen b. Artuk, 67, 89, 90, 212, 215

Sökmen el-Kutbî, 94
 Sökmen b. İbrahim b. Sökmen (Şah-Ermen), XXXIII, 186, 225
 Sultan b. Munkiz (Ebu'l-Asâkir), 95
 Sultan-Şah b. Rıdvan, XXI, 98, 100, 217, 219
 Sultan Tepesi, bk. Tellü's-Sultan, Fune-ydik
 Sunduk (Emir), 207, 208
 Sungur el-Çökmüşü, 98
 Sungur el-Akra (Şemsüddin), VI
 Sungur-i Dırâz, Sungurü't-tavil (Umdetüddin), XXII, 135, 136, 138, 158, 220
 Suriye (Şam), I, VI, XI, XX, XXII, XXIII, XXXV, 2, 13, 15, 16, 17, 27, 28, 29, 32, 42, 80, 81, 92, 95, 101, 123, 134, 144, 145, 157, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 174, 196, 204, 206, 209, 210, 212
 Suruç, XXVI, 58, 158, 178, 181, 215, 220
 Sübaşı (Selçuk'un lâkabı), XIX, 20
 Süleyman (Sultan Melikşah'ın hâslarından), 71
 Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk (Bedrüddevle), XXII, XXXII, 69, 123, 135, 136, 137, 157, 158, 161, 222
 Süleyman b. Candar, 182
 Süleyman b. Çağrı, 205, 206
 Süleyman b. el-Fazl b. Süleyman (Ebu'l-Mehâsin), 96, 167, 216
 Süleyman b. İlğazi (Şemsüddevle), 89, 127
 Süleymanî, bk. Aytegin
 Süleyman b. Muhammed el-Mûryânî (Ebû Eyyub), 185, 225
 Süleymanşah (Kutalmışoğlu), 35, 124, 125, 206, 209, 210, 216, 219
 Sümeymiş kalesi, III

Ş

Şâdbaht el-Hâdimî (Cemalüddin, II, 173, 175, 176, 195
 Şâdır, 215

Şâfi (Cürcanlı tabib), 122
 Şâfiî mezhebi, 59, 188
 Şâfiiler, XXVI, XXXVIII, 54
 Şah Bânuvan, XXXIII, 186, 225
 Şalış (Câlig), 220
 Şam, bk. Suriye
 Şamir, 69
 Şatt (Şattü'l-Arab), 157, 159, 222
 Şebib b. Mahmud 28, 32, 33, 209
 Şehinşahü'l-âzam (Sultan Alp-Arslan), 19
 Şehrizûr, 7
 Şemsüddin Ali b. Muhammed, 173, 174
 Şenferâ, 114, 218
 Şerefüddin Ebû Tâlib b. el-Acemi, 68, 69
 Şerif (Nakibü'l-eşraf), 43
 Şerif Ebu'l-Mecd (Şair), 34
 Şerif el-Huteyti, 32, 124, 125
 Şerif er-Radi, 225
 Şeyhüddeyr, 89
 Şeyzer, 80, 84, 94, 95, 138, 146, 167, 202; 209, 214, 221
 Şia, 215
 Şibl b. Câmi b. Zâide, 31, 65
 Şi'râ (Sirius, el-Kelbü'l-ekber : Büyük Köpek), 116, 219
 Şiraz, 203
 Şuca b. Şuca el-Miskali (Ebû Mansur), 42
 Şuhde, II

T

Taberi, XXIV, 120
 Taberiyye savaşı, 216
 Tacülmülk, bk. Merzban b. Husrev Firûz
 Taglib b. Vâil oğulları, 123
 Tahir b. Mehdi (Ebû Mudar), 61
 Tâli', 146
 Tancréd, 84, 94, 95, 216
 Tarsus, 210
 Tatarlar, 192, 193
 Tayboğa ez-Zâhiri (Alâüddin), III
 Tebriz, XXIV, 22
 Tegin b. Tamguç (Şemsülmülk), 23
 Tckış, 210

- Tekrit, 7
 Tellü Bâşir, 89, 143, 146, 167, 171
 Tellü Ağdı, 94, 158
 Tellüsultan, 14, 15, 17, 131, 175, 206
 Temürtaş b. İlğazi (Hüsamüddin),
 XXXVII, 127, 128, 129, 142, 143,
 146, 149, 171, 220
 Temür Yalğ (Dukak'ın lâkabı), XIX, 20
 Teressül ve inşâ, 116
 Terken Hatun (Celâliye), XXIV, 56-57,
 211, 214
 Tih (Fahsü't-Tih), 108, 218
 Tihame, 111
 Tirmiz, XXXIV, 21, 210
 Togâbâd, 121, 122
 Togan (Emir), 71
 Tohayristan, XXXIV, 21
 Tokat, III, IV
 Toksurmuş, 205
 Trablus (Şam), 15, 27, 95, 100, 101, 216
 Trachaniotes, 207
 Tubbel, 67, 68
 Tuğrâ Divanı, 115
 Tuğrul (Selçukluların atası olarak gös-
 terilen), 205
 Tuğrul (Melik), 145
 Tuğrul (Emir İsrâil'in kölesi), 71
 Tuğrul (Şihabüddin), XXIII
 Tuğrul b. Muhammed Tapar, XVIII,
 121, 122
 Tuğrul Bey (Ebû Talib Muhammed b.
 Mikâil), XVI, XIX, 1, 2, 3, 4, 5,
 7, 8, 10, 13, 20, 21, 41, 126, 205, 210
 Tuğtegin (Zahirüddin), XXI, 17, 89,
 99, 101, 140, 216, 217, 221
 Tuhtegin (Bağdad şahnesi), 71
 Tuman (Hüsamüddin), XXII, 135,
 136, 178, 179, 180, 181, 183
 Turanşah (el-Melikülmuaazzam), 193, 225
 Tus, 39, 40, 48, 49, 51
 Tus Bakarı (Sığır), 51
 Tutuş (Tacüddeve), XXI, XXVIII,
 XXIX, XXX, XXXIV, XXXV,
 18, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 63, 64,
 65, 66, 67, 68, 71, 75, 76, 77, 78,
 80, 81, 84, 88, 96, 125, 165, 209,
 210, 212, 213, 215, 216, 219
 Türk, Türkler, XX, 1, 4, 6, 12, 13, 14,
 17, 25, 26, 27, 28, 34, 57, 95, 131
 Türkistan, 207
 Türkman et-Türki, 31, 32
 Türkmen, Türkmenler, 1, 13, 25
- U**
- Ubdan b. Muhammed ez-Zâhir, 37
 Ukayloğulları, I, XX, 3, 31, 221
 Ukayloğulları mahallesi (Basra'da), I
 Ulûmü'l-evâil, 102
 Ulviye (Vessab kızı Seyyide), 11, 12, 16
 Umman dağları, 210
 Umran b. er-Rebib, 154
 Urfa, XXXII, 14, 16, 65, 68, 80, 88,
 158, 159, 162, 163, 164, 167, 171,
 205, 210, 212, 213, 215, 220
 Urfa Haçlı Kontluğu, 223
 Ursel, 207
 Usame b. Mürşid b. Ali b. Munkiz
 (Ebu'l-Hasen), XXX, XXXI, 39,
 81, 84, 102, 103, 104, 126, 202
 Usame b. Zeyd, 85
 Usameoğulları (Halebli), XXXVIII, 85
- Ü**
- Ümeyye b. Abdullah, XII, XIII
 Ümmülemin (Kişi ve köy adı), 148, 149
 Üstaddâr, 189
 Üveysü'l-Karni, 154
- V**
- Vâdi, bk. Bozaa Vâdisi
 Vâdii Butnân, 209
 Vahş, XXXIV, 21
 Vasıt, 4, 150, 204, 211, 221
 Vasilakes, 207
 Velid b. Abdülaziz, XII
 Velvâliç, XXXIV, 21
 Verd, 25, 27
 Vessab, 26, 28, 29, 32, 33, 209
 Vessâf, XIV
 Vezîre b. Muhammed ed-Gassanî, 38

Y

- Yabaku, 212
 Yabgu-i Gelân (Musa Yabgu'nun lâkabı), 20
 Yağ-Sıyan (Alpoğlu), XXX, 35, 65, 80, 88, 89, 210, 213
 Yahya b. Hamid, XXV
 Yahya b. Ali (Ebû Zekeriyya), 53, 54
 Yahya b. Ali b. Muhammed b. Abdül-lâtif b. Zurayk (Ebu'l-Hasen), XXIII, 13, 15, 83, 201
 Yahya b. el-Hasen b. el-Muhavver (Ebû Salim), 75
 Yahur (Belh emiri), 43, 211
 Yaiş b. Ali b. Yaiş (Muvaffakuddin), XL, 177, 224
 Yakut (Lala Mücahid), 129, 175, 176
 Yakut el-Hamavi, VIII, XVI
 Yarınkuş b. Abdullah el-İmadi, XXXII, XXXV, 141, 167, 168, 223
 Yarukiyye emirleri, 180, 181
 Yeldeniz el-Acemî, 13
 Yemâme, 221
 Yesevi menkûbeleri, 220
 Yınal (Emir), 135
 Yıva boyu, 224
 Yukarı Nehrevan, 211
 Yunanlılar, 217
 Yusuf (Abakoğlu), 65, 66, 71, 88, 89
 Yusuf (Hârezmlî), 23, 24, 25, 208
 Yusuf b. Ebu's-Sena (Sûfi), 73
 Yusuf b. Mahmud (Ebû Yakub), XXXVIII, XLI, 60, 61, 72, 76-77
 Yusuf b. Muhammed (el-Melikü'n-Nâsır), 193, 194
 Yusuf b. Râfi b. Temim (Bahaüddin Ebu'l-Mehâsin), I, XL, 132, 163, 171, 176, 182

Z

- ez-Zâhir (Bağdad'da bir semt), 5, 208
 Zâlim b. Süfyan ed-Dielî (Ebu'l-Esved), 102, 115, 217
 Zamantı, IV
 Zehre, 20
 Zeliha, 90
 Zengi b. Aksungur (İmadüddin), XXII, XXVIII, XXXII, XXXIII, XXXV, XXXVII, XXXIX, 35, 68, 69, 138, 142, 144, 145, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 220, 221, 223, 224
 Zengi b. Mevdud (İmadüddin), XII, XXII, XXV, XXXVII, XL, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 189
 Zerdâna, 158
 Zerrinkemer, 213
 Zevâtü'l-erhâm, 83
 Zeyd b. Ali Zeynülâbidin b. el-Hüseyn b. Ali, 214
 Zeyd b. el-Hasen el-Kindî (Ebu'l-Yumn), I, XV, XX, 3, 33, 43, 62, 79, 81, 85, 86, 87, 92, 96, 100, 135, 145, 151, 158
 Ziyadoğulları, 147
 Zuhâl (Satürn), 113, 136
 Züccâciyye medresesi, 69, 213
 Zühdem b. el-Hâris, XIII
 Zühre (Şerif), 128
 Zülfikar b. Muhammed b. Ma'bed el-Hüseynî (Ebu's-Samsam), 36, 38
 Zümrüt Hatun, 139

